

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Krízis és történelem

KOVÁCS ÁKOS
Krízistől válságokig

BÁCSKAI VERA
A hitelszűke évei

HIDVÉGI MÁRIA
A Ganz–Jendrassik dízel-motorkocsik
Argentínában

HELTAI GYÖNGYI
Az „idegen nyelvű beszélőfilmek” szerepe
a pesti magánszínházak válságában

GERMUSKA PÁL
Elvesztegetett fél évtized. Gazdasági
válság és válságkezelés Magyar-
országon, 1973–1979

29. évf.

2014

4. szám

Bemutatjuk Horst Haselsteiner
bécsi történészt

Következő számunk tartalmából

KÖKÉNYESI ZSOLT

„Vég nélkül való Nagyság”. Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben

TÖRÖK ZSUZSA

A Wohl-nővérek emancipációja. (Társadalomtörténeti megközelítés hosszmet-szetben)

MISLOVICS ERZSÉBET

A magyarországi zsidóság áttérési gyakorlata Buda, Óbuda, Pest településeken és Bécsben 1746 és 1850 között

ZSOLDOS ILDIKÓ

Egy Vécsey baronesse történelmi sorsfordulói

VÉR ESZTER VIRÁG

„... egy áldott emlékezetű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-ké-pének alakulásához

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Nemzet és tudomány (1914-1918)

SOMOGYVÁRI LAJOS

Beat-zene, házibuli és galerik. Az ifjúsági kultúra új megnyilvánulásai a ma-gyar pedagógiai sajtóban. 1966-1970

Bemutatjuk Fata Mártát (Tübingen)

29. évfolyam

2014. 4. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

Társszerkesztő:

KÖVÉR GYÖRGY

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

Nemzeti Együttműködési Alap,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

KOVÁCS ÁKOS ANDRÁS Krizistól válságokig	5
BÁCSKAI VERA A hitelszűke évei	19
KISS ZSUZSANNA Gabonaválság a 19. század végén (Társadalomtörténeti nézőpontok)	31
HIDVÉGI MÁRIA A Ganz–Jendrassik dízel motorkocsik Argentínában	45
KULCSÁR BEÁTA Válságjelenségek, válságtapasztalatok kolozsvári vállalkozók körében az 1920–1930-as évek fordulóján	65
HELTAI GYÖNGYI Az „idegen nyelvű beszélőfilm” szerepe a pesti magánszínházak vál- ságában	84
KELLER MÁRKUS A lakásválság diskurzusa Magyarország szovjetizálásának kezdeti sza- kaszában	105
GERMUSKA PÁL Elvesztegetett fél évtized. Gazdasági válság és válságkezelés Magyar- országon, 1973–1979	125

Műhely

BAJZIK LÁSZLÓ Gyulai Gaál Miklós 1848–1849-es honvédtábornok hadbírószági perei	145
--	-----

Elmélet és módszer

RÉFI OSZKÓ DÁNIEL Történelemteremtés a populáris kultúrában – tanulmány egy eset- tanulmányról	170
--	-----

Határainkon túl

„...tulajdonképpen három nyelven nőttem fel”. Beszélgetés Horst Ha- selsteinerrel (Az interjút készítette: <i>Deák Ágnes</i>)	186
Horst Haselsteiner műveinek bibliográfiája	190
HORST HASELSTEINER Az 1848-as prágai szláv kongresszus előzményei. Szláv (ön)tudat és központi (katonai) hatalom (Fordította: <i>Deák Ágnes</i>)	199

Figyelő

Monográfia a 16. század végi Habsburg-hadseregről (<i>Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Históriaantik, Budapest, 2011</i>)	
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	207
Grófok a „vérzivatarban” (<i>Süli Attila: Erdélyi arisztokrata sors a „csudák évében”. A gróf Mikes család tagjainak szerepe az 1848-49-es forradalomban és szabadságharcban. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014</i>)	
KEMÉNY KRISZTIÁN	211
Egy polgár város lakóinak élete alulnézetből (<i>Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009</i>)	
HLUCHÁNY HAJNALKA	215
Jászok önmagukról, nem csak önmaguknak (<i>A Jászsági Évkönyv 2013. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Budapest, 2013</i>)	
TÉGLÁS GYULA	218
A nemzet és kihívói (<i>Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories. Palgrave Macmillan, CPI, Chippenhaus und Eastbourne, 2011</i>)	
KÁLI RÓBERT – TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID	222
Számunk szerzői	227

KOVÁCS ÁKOS ANDRÁS

Krízistől válságokig

„...Sőt büszke lelkének az esik terhére,
A Teremtőt azért veszi crisisére,
Hogy amely levegőt a szegény kilehell
Úri tüdejének színi ugyanazt kell.”¹

A *krízis* szót (a korszak többnyelvűségéből adódóan sokféle alakban) igen sokszor olvashatjuk a 18. század végi és a 19. század eleji magyar nyelvű szövegekben, ami több kérdést is felvet a mai olvasóban. Egyfelől érdemes megvizsgálni, hogy az említett időszakban pontosan mit értettek e fogalom és a hozzá kapcsolódó szavak alatt,² másodsorban pedig érdemes elgondolkodni azon, hogy mi lehet az, amit a kortársak az utókor által rekonstruált válságok kapcsán észleltek, vagyis válságként értelmezték-e egyáltalán azt, amit az utókor történészei igen. A tanulmány arra vállalkozik, hogy röviden bemutassa a századforduló körüli válságfogalom-használatot, illetve példát keressen olyan jelenségekre, amelyek értelmezhetőek egy-egy adott válságfogalom mentén, még ha magát a kifejezést a korszak társadalmi és politikai gondolkodása a mai formában nem feltétlenül ismerte és használta.

A *krízis* fogalma jól meghatározható jelentésekkel rendelkezett már az antikvitástól kezdve, a 18. századtól pedig fokozatosan átalakult egyfajta társadalmi–politikai, majd még inkább gazdasági fogalommá is.³ Reinhart Koselleck már felhívta a figyelmet e fogalom történetének jellegzetességére, illetve arra, hogy modern használata és értelmezései körül is vannak bizonytalanságok.⁴ A *válság* szót ehhez hasonlóan ma is meglehetősen tág értelemben használjuk, rövidebb és hosszabb távú, gazdasági és politikai, társadalmi jelenségekre. Rendszer, ciklusok és prognózis, mind kulcsszavak egy ilyen vizsgálatban, ami tulajdonképpen a *változás* fogalmának mentalitástörténeti vizsgálatába is illeszthető.

A válság fogalmának történetét többen vizsgálták már,⁵ itt talán elég annyit megjegyezni, hogy a *krízis* (*κρίσις*) fogalom Arisztotelész óta ismert, elsősorban a *Rétorika* című munkából. Arisztotelésznél a *krízis* szó jelentése döntés, ítélet egy kétes kimenetelű jelenség kapcsán, hiszen a szó ilyen értelmezéséből adódóan dönteni csak arról lehet, ami lehet másképp

¹ Csokonai Vitéz Mihály: *A kevély*. In: Csokonai Vitéz Mihály összes művei I. Budapest, 2003. 1. köt. 324.

² A fogalom, illetve szó és kifejezés közötti, fogalomtörténeti szempontból fontos különbséghez lásd: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003.

³ A fogalom jelentésváltozásaival kapcsolatos folyamatokat lásd: Koselleck, Reinhart: *Crisis*. Journal of the History of Ideas, vol. 67. (2006) No. 2. 357–400.

⁴ A válság fogalmának történeti értelmezéséhez legújabban lásd: Citton, Yves: *Renverser l'insoutenable*. Paris, 2012.

⁵ Itt érdemes az egyik legfrissebb tanulmánykötetet megemlíteni: De Rycker, Antoon – Mohd Don, Zuraidah (eds.): *Discourse and Crisis. Critical perspectives*. Amsterdam, 2013.

is (*Rétorika*: 1359a3-b1).⁶ Ez a *döntés és ítélet* jelentés az antikvitás korában a politika világába is átszivárog, és ezt veszi át majd az az orvoslás terminológiája is.⁷ Ez utóbbiban a *krízis* szó a betegség azon állapotát jelenti, amely pontról a betegség folyamata a következő lépésben bármilyen, kedvező vagy kedvezőtlen irányt vehet. Éppen ezért, mint látjuk majd, a *krízis* esetenként meglepő jelzőkkel fordul elő a kor orvosi és egyéb vonatkozású szövegeiben. Ma már a kritikus-válságos szóalakok közötti kapcsolat jóval egyértelműbb, ezt mutatja David Hume egy halála után, 1777-ben megjelent esszéjének fogalomhasználata, illetve annak modern fordítása: „*There are, indeed, some critical Times, such as those in which Harry IV. lived, that call for the utmost Vigour.*”⁸

Sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan korabeli magyar nyelvű Hume-fordítás, amivel a fenti idézetet össze lehetne vetni. Léteznek ugyanakkor – mint látni fogjuk – más fordítások, amelyekben a fogalom használatának bizonytalanságai tetten érhetők. Magyarországon ugyanis a korszakban a fogalom használata meglehetősen összetett, ezt pedig remekül kifejzik a használat körüli esetlegességek. A fogalom a 17–18. században a magyar nyelvű irodalomban *krízis*, *chrýsis*, *krízisz* alakban egyaránt előfordul,¹⁰ a századforduló környékére azonban a *crisis* és *krízis* válik általánossá. Az alábbiakban ez utóbbi (illetve a *válság*) szóalakokat, valamint a hozzájuk kapcsolódó fogalmakat szeretném röviden megvizsgálni a 18–19. század fordulóján és a 19. század első felében, amikor a még igencsak képlékeny fogalom (különböző, egymással versengő szóalakokban) három eltérő, de jelentős átfedéseket, majd jelentős különbségeket mutató területen bukkan fel az orvoslás, az irodalomkritika, illetve a modern értelemben vett politika és gazdaság kérdéseihez kapcsolódva. Ennek során azt is érdemes megvizsgálni, hogy a „nemzeti” nyelv részeként a magyar *válság* szóalak mikor szorítja ki végleg – immár jól körvonalazható jelentésmezővel – a korábban használatos kifejezéseket.

„...a' Crisist más Crisist követné”

Ha a fogalmat a század első éveinek szövegeiben keressük, azt elsősorban az orvosi és irodalomkritikai kontextusokban találjuk, többnyire a *crisis* alakban. A latin szó (magyar nyelvű szövegek környezetben egyaránt) az orvoslással kapcsolatos írásokban a betegség fordulópontjának értelmében fordul elő, azt a pontot jelölve, ahonnan bármilyen irányt vehet a betegség lefolyása. Így találjuk többek között Kazinczy levelezésében:

„Elgondolhatod, hogy remegett a' szivem mint a' nyárlevél, midőn tegnap előtt a' posta azzal a' hírrel jött hozzám, hogy igen rosszul van a' fíjam. Igaz is, a' mint a' Doktor beszéli, veszedelmes Crisiben volt kivált hétfőn, kedden és szerdán.”¹¹

⁶ Erre vonatkozóan Simon Attilától hallottam hasznos előadást „A politika nyelvi történeti perspektívában” című konferencián a Debreceni Egyetemen 2013. május 11-én. (Simon Attila: *Deliberáció és nyilvánosság. Arisztotelész a politikai beszéd alapmeghatározottságairól*)

⁷ Koselleck: *Crisis*, 357–370.

⁸ Hume, David: *Of the Middle Station of Life, 1777*. „Vannak persze olyan válságos idők, mint amilyen IV. Henrik kora volt, amikor a lehető legnagyobb erőre van szükség.” Hume, David: *A középutas életvitelről*. (Ford. Takács Péter) In: David Hume összes esszéi II. Budapest, 1994. 303–309.

¹⁰ Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest, 1967–1984. 2. köt. 649.; 3. köt. 1081.

¹¹ Kis János levele Kazinczy Ferencnek, 1806. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 4. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1893. 1041. levél. Ugyanilyen értelemben előfordul a szó egy kettejük közötti, egy évvel későbbi levélváltásban: „Decemberben azon nyavalyájából, melyről akkor tájban irtani, ki-gyógyult ugyan, de viszont recidivált, két hónapnál tovább nyomorgóit 's néha néha igen kétséges

Kazinczy saját egészségi állapota kapcsán néhány évvel később szintén így beszél krízisről Dessewffy Józsefnek írt levelében,¹² és ugyanilyen értelemben számol be Rummy Károly Györgynek is egy német nyelvű levélben a *Krisis* alakot használva („*eine Krisis, nach welcher ich wieder auflebte*”¹³). Ebben az értelemben (és ez erősen az antik fogalomhoz kapcsolja a kor szóhasználatát) a szó nem feltétlenül hordozza a mai negatív konnotációt, így gyakran beszélnek kimondottan *szerencsés krízis*ről is. Kazinczy felesége állapota kapcsán szintén a Rummy Károly Györgynek írt német nyelvű levelében ilyen „szerencsés Crisis”-ről beszél, amelynek köszönhetően felesége állapota egy adott pillanatban hirtelen javulni kezdett. („*May machte die Krankheit eine glückliche Crisis, und gestern ging sie an meinem Arm schon in den Garten.*”¹⁴) Ez a betegségre, illetve emberi testre alkalmazott értelem terjedt át majd fokozatosan a politika területére, de emellett – az antik fogalomhoz hasonlóan – az ítélet, bíráló, vélemény, *kritika* értelemben is használják. Az egy szövegen belüli kétféle értelemre jellemző példa Kis János egyik levelének részlete:

„Melly *mostoha környüállások* közt dolgoztam légyen, azt tsak abból az egyből is gondolhatod, hogy másfél esztendő kedves leánykám, mindjárt harmad napra ezen munkának elkezdése után lebetegedett, veszedelmes crisesekben forgott, 's tsak negyed naptól fogva van jobban, 's a' mint már gondolom túl a' veszedelmen. – Igen szeretem, ha versemet criticád alá venni 's róla gondolatidat megírni nem sajnálod. [...] Tsak az eránt is curiosus vagyok, ha vallyon öszvetalálkoznak-e e' részben gondolatink. De külömben is miből tanulhatnék, ha a' Te barátságos crisesedből nem?”¹⁵

E levélből részben látszik, hogy a *crisis* szó gyakori előfordulásának másik terepe a korai irodalomkritika. A *crisis*t ezen a területen szintén az *ítélet*, *döntés* jelentésre rímelve „műbírálat” értelemben használják a kortársak az irodalmi munkákra vonatkozó megjegyzések és észrevételek megfogalmazása során. Ahogy Gyapay László fogalmaz: „A XVIII. század utolsó és a XIX. század első néhány évtizedében a hazai irodalmi élet bizonyos köreinek egyik meghatározó törekvése a nyilvánosságnak szóló, rendszeres, magyar nyelvű kritikai állásfoglalások elfogadtatása, hangnemének kialakítása és fórumának megteremtése volt.”¹⁶ Mivel ezzel kapcsolatosan több kiténő monográfia is rendelkezésre áll, itt elég annyit leszögezni, hogy Kazinczy is elsősorban a korai irodalomkritikával kontextualizálható értelemben használja a *crisis* alakot. Dessewffy egy munkája kapcsán például a következőképp fogalmazza meg fenntartásait egy Kis Jánosnak írt levelében:

Crisisek között forgott. Mindannyira, hála a' kegyes Égnek, tsak ugyan meggyógyult...” Kis János levele Kazinczy Ferencnek, 1807. Uo. 1082. levél.

¹² „...magam, feleségem, Orvosaim 's mind azok a' kik körültem forogtak, azt hittük, hogy meghalok. De [...] éjjel a' nyavalya Crisis tett, 's gyógyulok, de olly resten, a' hogy' egy hatféle nyavalyából lehet.” Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, 1811. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 9. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1899. 2072. levél

¹³ Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, 1811. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*, IX. 2071. levél.

¹⁴ Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, 1830. In: *Kazinczy Ferenc: Levelezése*. XXI. (S. a. r. Váczy János.) Budapest, 1911. 5164. levél.

¹⁵ Kis János levele Kazinczy Ferencnek 1805. In: *Kazinczy Ferenc: Levelezése*. III. (S. a. r. Váczy János.) Budapest, 1892. 745. levél.

¹⁶ Gyapay László: „A' tisztább ízlésnek regulájival” *Kölcsey kritikus pályakezdése*. Budapest, 2001. 23.

„Bevezetését láttam 's eliszonyodtam. Kívánta hogy minden sorát, minden szavát critisáljam, 's megtettem a' mit kívánt, de ő nem vala megelégedve crisiseimmel, 's mint nálunk írónknál szokás, neki kedvesebb a' magáé.”¹⁷

A levelezésben számtalanszor megtalálható a *crisis* szóalak ehhez hasonló értelemben. Időnként magának Kazinczynak köszönik meg a kortársak a műveikre vonatkozó észrevételeket,¹⁸ máskor tanácsot és véleményt kérnek saját és mások műveivel kapcsolatosan.¹⁹ Az irodalmi kritika megteremtéséért sokat dolgozó Bessenyei György és Kölcsey Ferenc a mai modern *kritika* értelemben használják a fogalmat. Kölcsey híres irodalomkritikai munkájában²⁰ ugyanúgy ott találjuk a fogalmat, mint kortársainak írott leveleiben,²¹ de használják emellett általános kritikai megfigyelések jelölésére is, ezt figyelhetjük meg Aranka György *Erdély története* című munkájában is:

„És itt azt a népet, mely a százok elő ott harmadfélszáz esztendővel elfoglalta s lakta Erdélyt, akit senki se hívott a maga üres földének megszállására, nem hozott, nem adott földet néki, azt a népet, a magyarakat, crisis és fő nélkül colonistáknak nevezi!”²²

Fontos mozzanat a fogalom használatában, hogy a fentebb vázolt jelentések mellett a *crisis* a temporalizációval is összefüggésbe hozható, aminek kapcsán a változások és politikai események történeti léptékbe kerülnek:

„Öcsém leveléből értettem, hogy 21. Apr. Diaeta kezdődik M. Országban, Adót fog szülni eleget, de bár a' régen óhajtott javításokat is megtehetné. Most inkább szükség mint valaha a' hazafiúság és nemzeti lélek megerősítésén dolgozni, midőn régi álladaltok enyésznek el, újak kelnek ki, 's a' népeket régen nem szenvedett crisis érdekli.”²³

Egyes politikai kinevezések kapcsán Cserey Miklós a következőképp méltatlankodik egy Kazinczynak írott levelében:

„Tsudálkozom hogy B. Ötves a' tsupa Administratorságot fel válolta; de hogy az Udvar, vagyis a' maga interesséjének ellenére vezetett Fejedelem Fő Ispányok helyébe nem Fő Ispányokat, hanem csak Administratorokat teszen azon nem tsudálkozom. Ezeket le lehet hányni mikor tetzik,

¹⁷ Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, 1816. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 14. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1904. 3163. levél.

¹⁸ „Nagy örömmel és háládatos indulattal vettem a' Tekintetes Úrtól verseimre tett jegyzéseit. Jól érzem, mennyivel tartozom a' Tekintetes Urnak fárattságáért 's tökéletesítésemre tzelőző crisiséiert.” Kézy Mózes levele Kazinczy Ferencnek, 1807. In: *Kazinczy Ferenc: Levelezése*. 4. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1893. 1084. levél.

¹⁹ „Horatzius első könyvének első szatírját a' végre küldöm, hogy szoros crisis alá vévén, minden tekintetben való ítéletedet szabadon megírd, ha érdemesnek tartod-e Horatzius egyéb szatíraira is hasonló paraphrasisokat próbálnom. [...] U. i. Révay Grammatikáját én még nem láttam. Olvastad-e? Mít ítélsz róla?” Kis János levele Kazinczy Ferencnek, 1804. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 3. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1892. 678. levél.

²⁰ *A' Poësis és Kritika*. In: Kölcsey Ferenc: Irodalmi kritikák és esztétikai írások 1. köt. 1808–1823. S. a. r. Gapay László. Budapest, 2003. 19–22.

²¹ „Egy ítéletében sem értek egyget K[ölcsey].vel. A' helyett én teszek egy Crisist, 's nem többet mint egyget, mert több nincs.” Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, 1813. dec. 23. In: *Kölcsey Ferenc: Levelezés*. 1. köt. 1808–1818. S. a. r.: Szabó G. Zoltán. Budapest, 2005. 273. A kritika fogalmának szempontjából hasznos még: Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez 1815. máj. 15. In: *Kölcsey Ferenc: Levelezés*. 1. köt. 374.

²² Aranka György: *Erdély története*. 1. köt. S. a. r. Biró Annamária. Kolozsvár, 2010. 631.

²³ Csehly József levele Kazinczy Ferencnek, 1811. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 8. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1898. 1920. levél.

ha a' Nemzet jussait oltalmazza. De tsekély és tartóttan nyereség! Mert mikor arra a' Crisisre jutna a' Magyar Haza, hogy a' mostani régi és meglehetősen Constitutiója helyett a' határ nélküli való Uralkodásnak állapottyába esnék, abban csak (1?) esztendeig sem maradhatna, a' Crisis más Crisis követné. Nem a' Nemzet hajlandóságában vagy Characterében (mert evel nemis igen büszkékedhetünk), hanem ennek a két Országának Politikai fekvésében fekszik annak az oka, hogy ezek Absoluta Monarchiává nem változhatnak.”²⁴

Cserey levelének részlete azért érdekes, mert megmutatja a szóalak különféle jelentéseinek egymás melletti létezését: benne van egyfelől a bizonyos „kritikus” pont, ahonnan több irányt vehetnek az események, minőségektől függetlenül, illetve benne érezhető már a modern politikai „válság” jelentés is néhány sorral később. Ez a jelentésárnyalat tetten érhető a levelezésben másutt is. Kazinczy egy Pápay Sámuelnek írott levelében az irodalmi bírálatok és általában az irodalom társadalmi szerepéről elmélkedve a hanyatlás és csiszoltság kontextusában a következőt írja:

„Örvendjünk, barátom, Literaturánknak, hogy íróink egymás ellen szólnak, perlenek. Nyerni fog az ügy, ha mi veszünk is. Bár a' vadság epocháján esnénk által minél előbb. Minthogy egymással rítul bánunk, a' Crisis hamar el fog múlni. Én éles lenni tudok: de goromba nem, 's tréfát és iróniát magamnak nem engedek. Ugy hiszem, hogy az sem hozzám, sem a' helyhez nem illik.”²⁵

A fogalom orvosi nyelvben való használatát, illetve a területen a korabeli fordításokban megfigyelhető bizonytalanságokat érdemes még konkrétabb szövegösszefüggésekben is megvizsgálni. Ehhez példaként két, a korban jól ismert német nyelvű orvosi munkát, illetve azok korabeli angol és magyar fordításait választottam. Mindkét munka szerzője a korszakban ismert orvos, Christoph Wilhelm Hufeland és Christian August Struve. Hufeland szövege 1796-ban jelent meg *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern* címmel, és számos kiadást ért meg, a 19. század első felében napvilágot látott kiadások már *Makrobiotik oder Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern* címmel jelentek meg. Így lett a korabeli magyar fordítás címe is *Makrobiotika*, melynek harmadik kiadása 1825-ben Budán jelent meg.²⁶ Struve nagy hatású szövege magyar nyelven 1802-ben jutott el a közönséghez, mégpedig – Hufeland szövegéhez hasonlóan – Kováts Mihálynak (1768–1851) köszönhetően.²⁷ Az eredeti német munkáknak angol fordításai is léteztek,²⁸ ez pedig lehetőséget ad arra, hogy a korszak orvosi nyelvében oly gyakori „crisis” fogalmat a három, egymástól eltérő nyelvű szövegen keresztül is megvizsgáljuk.

Hufeland munkájában elsőként biológiai területen, az alvás élettani fontosságát tárgyaló fejezetben bukkan fel a *crisis* fogalma, ami a fentiekhez hasonlóan egyfajta átmeneti folyamatot jelöl, aminek következménye a test regenerálódása lesz. („*Es ist gleichsam die tägliche*

²⁴ Cserey Miklós levele Kazinczy Ferencnek (év nélkül) In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 11. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1901. 2493. levél.

²⁵ Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelnek, 1818. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 16. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1906. 3603. levél.

²⁶ *Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség / szerző Hufeland Kristóf Vilány...* Buda, 1825.

²⁷ *A' gyenge élet' meg-hosszabbításának, és a' gyógyíthatatlan nyavalyák' húzásának a' mestersége / írta Struve Kerestely Ágoston ... fordította, a' tehén-kiliseköl való tanítással, s' sok tudósok' értelmével meg-bővítette Kováts Mihály.* Pest, 1802.

²⁸ *Hufeland's Art of Prolonging Life.* Boston, 1854. (A munkát az előszó szerint már 1797-ben lefordították angol nyelvre.)

*Crisis, wo alle Secretionen am ruhigsten und vollkommensten geschehen.*²⁹) Az angol fordító ugyanilyen értelemben használja a *crisis* alakot.³⁰ A magyar fordításban egy különös, de voltaképp érthető megoldással találkozunk, a fordító ugyanis nem hagyja meg a latin *crisis* alakot. Noha itt inkább a „fontos” értelemben szerepel a fogalom, Kovács a már Kazinczynál is látott és főként irodalmi–tudományos értelemben előforduló, itt némiképp szövegidegen, a korszak fogalomhasználata szempontjából mégis érthető *ítélet* szót használja, a félreértés elkerülése érdekében azonban zárójelben szerepelteti az eredeti német szót:

„Az álomnak testi munkái: minden élet mozgásainak hátráltatások, erő gyűjtés, és az a' kornap elveszettnek kipótoltatása (itt történik meg főként az újítás és táplálás), és a' haszontalannak és ártalmasnak elválasztatása. E' csaknem napi itélet (crisis), midőn elválasztások legnyugodalmasabbban és legtökéletesebben esnek meg.”³¹

Az alvás hiányának fiziológiai hatásait szintén részletesen tárgyalja a munka. Mielőtt a magyar fordításra vetünk egy pillantást, érdemes az angol változatot hosszabban felidézniük:

„But, one may easily perceive that this is an unnatural state, and the consequences are the same as those of every simple fever: lassitude, sleep, and a crisis by the perspiration³² which takes place during that sleep. It may with propriety therefore be said, that all men every night have a critical perspiration,³³ more perceptible in some, and less so in others, by which whatever useless or pernicious particles have been imbibed by our bodies or created in them, during the day, are secreted or removed.”³⁴

A Kovács által a fenti passzus fordítása során alkalmazott *ítélet* szó talán még az előzőnél is szokatlanabb hatást kelt, az egyértelműsítés (vagy talán a bizonytalanság feloldása) céljából a *crisis* szóalak szintén marad zárójelben. Jellemző egyébként, hogy ez a megoldás kizárólag csak ennél a szónál fordul elő a terjedelmes munkában:

„De könnyű állallatni, hogy a' már természetlen állapot. A' következése e'nek, mint minden egyes hideglelésben, a' fáradtság, az álom, és a' kipárolgás által való itélet (crisis), a' mi az álomban történik. Tehát méltán mondhatni: Minden emberben minden éjszaka van ítélő (criticus) kipárolgás, némelyekben inkább, másokban kevésbé észrevétethető, a' mi által az, a' mi haszontalan és ártalmas elnyeleték, vagy bennünk származék, elválasztatik és elhárítatik.”³⁵

Hufeland szövegének más passzusaiiban (mind a német eredeti, mind pedig az angol fordítás esetében) a *crisis* szintén a már Kazinczy levelezésében is látott orvosi jelentéssel bír, ennek

²⁹ Hufeland: *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*. Jena, 1802. 150.

³⁰ „The physical effect of sleep are, that it retards all the vital movements, collects the vital power, and restores what has been lost in the course of the day; and that it separates from us what is useless and pernicious. It is, as it were, a daily crisis, during which all secretions are performed in the greatest tranquillity, and with the utmost perfection.” Hufeland's *Art of Prolonging Life*. Boston, 1854. 233.

³¹ *Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség*, 154.

³² Az eredetiben: „Fieber, Müdigkeit, Schlaf und Crisis durch die Ausdünstung, welche im Schläfe geschieht.” Hufeland: *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*. Jena, 1802. 154.

³³ A német szövegben: „Mann kann daher mit Recht sagen: Jeder Mensch hat alle Nacht seine critische Ausdünstung.” Hufeland: *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*. Jena, 1802. 154.

³⁴ Hufeland's *Art of Prolonging Life*, 236.

³⁵ *Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség*, 158.

értelmében beszél tökéletes, azaz szerencsés kimenetelű krízisről, illetve annak ellentétéről.³⁶ Kováts fordításában azonban itt sem a krízis, hanem szintén az *ítélet* szó szerepel, a szerencsés kimenetelű krízis kapcsán ugyanakkor az *ítélet* mellett zárójelben itt is megadja a *crisis* alakot:

„Ez a' mindennapi ítélet minden embernek szükséges, és az ő magatartására teljességgel mulhatatlan, a'nak igazi időszúrta az, midőn a' hideglelés a' legmagasabb lépcsőjét elérte, az az, azon körül, midőn a' nap épen a' zenitben (talpunk alatt) alattunk áll, tehát az éjjél. Mit csinál már az, a' ki a' természet ezen szavának, a' mely ezen időszakaszban a' nyugodalomra hi, nem engedelmeskedik, a' ki sokkal inkább ezt a' hideglelést, a' melynek a' mi nedveink elválasztatósoknak és tisztítatósoknak eszközévé kellene lennie, megszorítottatott munkásságra és erőltetésre használja? Megháborítja az egész sarkalatos ítéletet, elmulatja az ítéelő időszúrátot, és, fel-tévén is, hogy ő már reggelfelé lefekszik, mindazáltal most általjában meg nem nyerheti az egész jóltévő munkáját az álomnak e'ben a' tekintetben, mert az ítéelő szakasz oda van. Neki soha sem lesz tökéletes, hanem csak tökéletlen ítélete (crisis), és az orvosok tudják, mit teszen az.”³⁷

A legérdekesebb, fogalomhasználati bizonytalanságra utaló részlet talán az, hogy a Struve szövegében szintén előforduló „szerencsés krízis” fogalma kapcsán³⁸ ugyanaz a fordító az előzőektől eltérő megoldást választ, a *crisis* szó pedig már teljesen kiszorul a magyar szövegből:

„Néha a' nyavalyát az izgató szerek által bizonyos magasságra fel-emelni, a' hideg-lelést nagyob-bítani kell; hogy azután a' nyereségeket ki lehessen, üríteni, akor a' mikor a' ki- és az el-választó munkáknak a szorgalmatosabb munkássága által a' test' ki-ürítő uttyai, a' bőr, a' bél hurkák 's a' t. nyitva vannak; akkor következik azután a' tökéletes és a' hasznos nyavalyák' materiájának a' ki-ürítése, a' melyet tsupán tsak segíteni kell.”³⁹

A fogalom kimaradása a magyar fordításból máshol is megfigyelhető a szövegben, ami meg-lepően hathat egy orvosi munka esetében a 19. század első felében.⁴⁰ Az elmaradás talán a használat bizonytalanságait, pontosabban az éppen zajló jelentésátalakulást tükrözi.

³⁶ „This daily crisis, necessary to every man, is particularly requisite for his support [a német szövegben: „Diese tagliche Crisis ist jedem Menschen nöthig und zu seiner Erhaltung ausserst unentbehrlich” Hufeland: 154.], and the proper period of it is when the fever has attained to its highest degree, that is, the period when the sun is in the nadir, consequently midnight. [...] By neglecting the critical period, they destroy the whole crisis of so much importance [„Er stöhrt die ganze wichtige Crise...” Hufeland: 154.]; and, though they go to bed towards morning, cannot certainly obtain, ont hat account, the full benefit of sleep, as the critical period [„...critischen Zeitpunkt...” Hufeland: 154.] is past. They will never have a perfect, but an imperfect crisis [„Er wird nie eine vollkommene Crise, sondern immer nur unvollkommen haben...” Hufeland: 155.]; and what that means is well known to physicians.” Hufeland's *Art of Prolonging Life*. Boston, 1854, 236.

³⁷ Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség, 158.

³⁸ „Sometimes it is necessary to raise the disease to a certain height by means of stimulants; to increase the fever, in order that we may be able to expel the crudities, when the passages of the body, the skin, bowels, &c. have been opened by greater activity of the functions of secretion and excretion: the consequence then will be a complete favourable crisis, which requires only to be supported.” Hufeland's *Art of Prolonging Life*, 257.

³⁹ A' gyenge élet' meg-hosszabbításának, és a' gyógyíthatatlan nyavalyák' húzásának a' mestersége / írta Struve Kerestely Ágoston ... fordította, a' tehén-kilisekől való tanítással, s' sok tudósok' ér-telmeivel meg-bővítette Kováts Mihály. Pest, 1802. 56.

⁴⁰ „But these symptoms need excite no alarm in the physician: they are merely critical perturbations.” Hufeland's *Art of Prolonging Life*, 257. A magyar nyelvű fordításban: „mind ezeken meg nem

A klasszikus századforduló körül a röviden áttekintett korpusz eddig áttekintett csoportja alapján a mai nyelven válság-szinonimaként használt *krízis* szó elődje három egymástól eltérő, mégis valamelyest összefüggő értelemben használatos az orvoslás, a korai irodalomkritika, valamint a politika területén. Az orvosi munkák fordítása kapcsán az is látható, hogy használatának jelentős bizonytalansága van, a fordítói megoldások azt tükrözik, hogy a szó a magyar nyelvben nem rendelkezik a korszakban egyértelmű jelentéssel, fogalmi körvonalai nem tekinthetők élesnek, az egymás mellett létező szóalakok pedig folyamatosan versengenek egymással. Hogy láthassuk, hogy az egyes alakokhoz milyen jelentések kapcsolódnak még a korszakban, érdemes egy másik típusú szövegcsoporthoz is fordulnunk.

„Krizis” és „válság” a korszak szótáraiban és lexikonaiban

A szinkrón és diakrón típusú fogalomtörténeti vizsgálatok során, mint azt sokan megtették már egyéb fogalmak tanulmányozása kapcsán,⁴¹ érdemes lehet egy pillantást vetni a korszak szótáira és lexikonaira.

A 17. század végén Pápai Páriz Ferenc szótárában már megtalálható a *crisis* az *ítélet*, illetve a *criticus* az *ítélő* értelemben.⁴² A Kovács Mihály által fordított orvosi munkák fogalomhasználatához hasonlóan Pápai Páriz Ferenc szótára a *critici dies* kifejezést is definiálja („ítélő napok, mellyen a’ betegekről az Orvosok itéletet tésznek”).⁴³ Szenczi Molnár Albert ugyanezt a magyarázatát adja a fogalomnak, Kresznerics Ferenc 1831–1832-ben megjelenő szótárában a *crisis* szóalakot pedig a „Rost” szócikk magyarázatánál találjuk, ami nem áll távol a Kazinczynál is látott értelemétől.⁴⁴ A 19. század első felének és közepének enciklopédiái meglehetősen változatos képet mutatnak a fogalommal kapcsolatban, a viszonylag széles körben ismert két lexikon, a *Közhasznú Esméreték Tára* (1831–1834), valamint az *Újabb kori ismeretek tára* (1850–1855) semmilyen alakban nem tartalmazza azt.⁴⁵ A tíz kötetben, 1858 és 1864 között megjelent *Ismerettár a magyar nép számára* csupán a *Krisis* alakban szerepelteti a fogalmat, amelynek jelentése: „fordulat a betegségben, s a viszonyokban”.⁴⁶ A *válság* szócikk ugyanakkor egyáltalán nem szerepel a munkában. A korszak egy másik átfogó lexikona, az *Egyetemes magyar encyclopaedia* semmilyen alakban nem szerepelteti a fogalmat.⁴⁷

Czuczor és Fogarasi híres szótára már a „válság” szócikket is tartalmazza, valószínűleg elsőként a korszak szótárai közül: e szótár meghatározása szerint a válság „Cselekvés, vagy hatási tünet, mely a működő erőnek azon állapotát jellemzi, mutatja, melyben az érdeklött dolognak, ügynek így vagy amúgy történendő kimenetele várható. (*Crisis*). Különösen a

ijedhet az Orvos; mind ezek tsak a’ nyavalyák’ matériái’ ki-hajtásának az alkalmatosságával való zúrzaravok.” (57.)

⁴¹ Lásd például Halmos Károly: *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra*. Századvég, (1991) 2–3. sz. 130–160.

⁴² Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium latino-hungaricum*. Posonii et Cibinii, 1801. 173. („Criticus” szócikk)

⁴³ Pápai Páriz: *Dictionarium*, 173.

⁴⁴ „Rostálás, crisis, cribratio a józan ész és ítélőképesség”. Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérenddel és deákozattal*. 2. köt. Budá, 1832. 162.

⁴⁵ *Közhasznú Esméreték Tára* (1831–34), *Újabb kori ismeretek tára* (1850–55)

⁴⁶ *Ismerettár a magyar nép számára*. 6. köt. Pest, 1862. 483.

⁴⁷ Török János (szerk.): *Egyetemes magyar encyclopaedia*. S.l.; S.n., 1859–76.

betegségnek azon fejlettségi foka, mely után annak jó vagy rossz fordulata határozottan következik...”⁴⁸ Definíciója tehát csupán a szó orvosi értelmére reflektál, miközben egyáltalán nem szól az ekkoriban már használatban lévő egyéb értelmekről.

A század közepéről, pontosabban a dualista korból áll rendelkezésünkre Ballagi Mór értelmező szótára.⁴⁹ Ebben a szótárban „válság” szócikk nem szerepel, érdekes ugyanakkor, hogy a „Kritikus” szócikk magyarázataként a „válságos” jelzőt adja meg. A „kritika” pedig immár a század eleji „crisis” egyik értelmében jelenik meg: „Ítéset, bírálat, rosszálló vagy helyeslő vélemény valamely tárgy fölött”.⁵⁰

Az 1880-as években megjelent *Magyar Lexikon* semmiféle újabb irányban nem igazít el bennünket. A lexikon 15. kötetében ugyan szerepel a „válság” szócikk, ez azonban egyenesen a „Krisis” szócikkhez irányítja az olvasót.⁵¹ A 11. kötet 84. oldalán a fogalom egy nagyjából száz évvel korábbi értelmében szerepel, ennek alapján azt gondolhatnánk ugyanakkor, hogy morfológiailag a „krisis” minden más variánst kiszorít a század végére:

„Krisis (gör) ítélet, eldőlés, elválás jóra vagy rosszra; a gyógyászatban vmely betegségnek hirtelen megváltozása jóra vagy rosszra, különösen pedig a láz hőfokának és az ütődobbanás gyorsaságának hirtelen csökkenése; a kritikus napokról (7.14.20. nap) szóló elmélet, mely szerint a krízisnek okvetlenül azok vmelyikén kellene bekövetkeznie, újabban tarthatatlannak bizonyult. A közönséges életben k. név alatt szoktak érteni vmely döntő eseményt, mely az események sorozatában a végeredményre nézve döntő hatással bír.”⁵²

A század végéről szóba jöhet még az Acsády Ignác szerkesztette *Athenaeum kézi lexikona* (1892–1893); ez azonban az előzőekkel ellentétben semmilyen alakban nem tartalmaz válság-szócikket. Csak némileg más a helyzet a Wekerle László által szerkesztett *Kis Lexikon. Egyetemes ismerettár* című munka esetében. Különösebben új megközelítéssel itt sem találkozunk, a szótárban csupán egy rövid „Krisis” szócikk szerepel, melyet a szótár az „ítélet, eldőlés, elválás, döntő esemény, válság” fogalmi köre mentén definiál.⁵³

A *Pallas nagy lexikona* a *krízis* szót csakis a már említett orvosi értelemben mutatja be. Külön szócikket szentel ugyanakkor a válságnak, a korszak lexikonjai közül pedig a legrészletesebben tárgyalja a fogalmat, leginkább gazdasági jelenségként értelmezve azt:

„A termelésnek, a forgalomnak és a fogyasztásnak zavaraiából keletkező gazdasági baj, mely mindig értékek megsemmisítését vonja maga után. A munkamegosztás mai rendszere mellett minden gazdálkodó egyénnek számítania kell mások gazdasági tevékenységére, ha e számítások nem válnak be, a gazdasági életben zavarok keletkeznek, s ha e zavarokat általánosan érzik, V.-nak mondják a bajt. Okaik szerint megkülönböztetik a termelési, a hitel-, a pénz-, a forgalmi és az üzérkedési V.-okat.”⁵⁴

A fentiekből részben az is látszik, hogy a nemzeti nyelvbe való integráció önálló szóalakkal (*válság*) később következik be, mint nyugaton, szerteágazó és sokszor következtelen jelentéseit viszont még évtizedekig megtartja a szó. Mindez persze elsősorban a magyarországi

⁴⁸ Czuczor-Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*. 6. kötet, S.l.; S.n., 1862. 794.

⁴⁹ Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. S.l., S.n., 1873.

⁵⁰ Ballagi: *A magyar nyelv teljes szótára*, 136.

⁵¹ Somogyi Ede (szerk.): *Magyar Lexikon: az egyetemes ismeretek enciklopédiája*. 15. köt. Budapest, 1885. 524.

⁵² *Magyar Lexikon* 11. köt. 84.

⁵³ Wekerle László (szerk.): *Kis Lexikon. Egyetemes ismerettár*. Budapest, 1887. 975.

⁵⁴ *A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája*. 16. köt. Budapest, 1904. 614–615.

poliglott környezetnek köszönhető. A *crisis* alakot, valamint annak variánsait minden valószínűség szerint az 1840-es években kezdi kiszorítani a *válság* szó. Ezt erősíti meg Szily Kálmán is, aki szerint a *válság* Jósika Miklósnál bukkan fel először *A gordiuszi csomó* című munkában 1853-ban.⁵⁵ Szily a már 18. században használatos értelmében definiálja a fogalmat („a pont, ahol valaminek eredménye elválik, az jóra vagy rosszra fordul”), ugyanakkor megemlíti, hogy az valószínűleg korábban is létezett ilyen értelemben, hiszen már Fogarasi János 1845-ben megjelent német–magyar segédszótárában is szerepel.⁵⁶

A fentebb megfogalmazottak értelmében a fogalom jelentésében az 1830-as és 1840-es években következett be valamiféle változás. Ennek vizsgálatához talán érdemes a korszakban és az utókor által is jól ismert munkákat átolvasni. Erre a célra a korabeli politikai gondolkodás kanonikus alakjai, Széchenyi István és Kossuth Lajos munkái alkalmasnak tűnnek. Széchenyi *Hitel* című írásában többször is előfordul a fogalom *crisis* alakban:

„Minden változásra, legyen az legislegjózanabb, fog minden bizonytalansággal valami zavar – *crisis* – következni, s ezt kiállani mindenki nem akarja vagy nem tudja, s kétséget nem szenved, hogy az átváltozási időszakban minden rendetlenebbül forog, mint azelőtt, s hogy így azok, kik előre kombinálni nem tudnak, megjajjednek, s minekelőtte a szebb rend helyreállott volna, már a kezdettel fennhagynak, s magokat régi helyzetekben még jobban leszegeznek.”⁵⁷

A ciklikusság ilyen kontextusában Széchenyiné a *crisis* fogalom már a zavar, felfordulás értelemben jelenik meg, ez figyelhető meg a gróf *Üdvlelde* című munkájában is, amely az elsők között vetette fel panteonként is működő nemzeti sírkert kialakításának szükségét:

„...az forog fenn, hogy nagy *crisis*hez közelítő hazánk derekabbjai, *válságos* jobbjai, a' mindennapiak és kivált selejtesek sorából kiemelve, egy helyütt legyenek például az élők 's a' jövők számára összesítve.”⁵⁸

Az 1831-ben megjelent *Világ* sorai között olvasható *crisis*-fogalmak sokban emlékeztetnek a század eleji fogalomhasználatra, így olvashatunk többek közt az „öntisztulások *crisis*éről”,⁵⁹ vagy éppen az orvosi használatban már látott, ezúttal a politikára és társadalomra kiterjesztett „szerencsés *crisis*”-ről is.⁶⁰ A fogalom ugyanakkor hordoz magában bizonyos temporaritást is:

„...szintűgy legtöbb nemzet is csak a nyomoruság *crisis*e által jutott el azon érettségre 's felébredési pillanatra, mellynél fogva most az Istenek legszebb ajándéka, a' mennyei szabadság bátra él közötté...”⁶¹

A *Stádium* (1831) sorai között szintén több alkalommal ütközünk a *crisis* szóba. A szó ezekben az esetekben a régeből az újba való átmenet értelmét is magában foglalja, amely ugyanakkor nem jelent egyértelmű fejlődést. A fogalom itt már a feszültségre, felforgatásra, sok

⁵⁵ Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest, 1902.

⁵⁶ Szily: *A magyar nyelvújítás szótára*, 366.

⁵⁷ Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 94.

⁵⁸ Széchenyi István: *Üdvlelde*. Pest, 1843. 46.

⁵⁹ „Eljött azon idő, melyben – midőn más nemzetek öntisztulások *crisis*ében fertelmes convulsiók közt ingadoznak – egy olly hiv néphez, mint a' Magyar igen illik férfiúi egyenességgel és lepleztelen őszinteséggel szólni atyai Urához.” Széchenyi István: *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Pest, 1831. 109.

⁶⁰ „A törvénytelen utbul lassanként szinte minden a' honi törvény nyomaiba helyzetetett vissza, szóval: a hon egy szerencsés *crisis*en ment keresztül, mely előtt a' haza beteg vala, midőn most szinte már több mint lábodozó...” Széchenyi: *Világ*, 274.

⁶¹ Széchenyi: *Világ*, 385.

esetben a különböző forradalmakra, illetve radikális változásokra vonatkoztatva jelenik meg. A változás kimenetele ugyanakkor nem látható előre, a fogalom ilyen értelemben vett feszültséggel telítődése pedig Széchenyinél is megfigyelhető:

„Minden nemzetnek bizonyos crisisen át kell esni, mely annál erőszakosb, annál tartósob, minél kevésbet alapulának közzeróművének addigi rugói a' természet örök szent törvényein, 's minél tovább hevert az tisztítlan. Ez axióma – ha a világ évrájza nem hazugság. Ennek törvénye szerint mi, magyarok is kénytelenek vagyunk átesni egy crisisen – ez bizonyos. A kérdés csak az: 'Ezen crisis mindent feldöntsön-e, s honunkat a belvihar egy még gyászosb sivatagga tegye-e.”⁶²

Érdekes ugyanakkor, hogy Széchenyi ugyanezen szövegében a *crisis* még a korábbi értelmében is felbukkan. A vizsgálat, kritikai viszony döntés értelemben is olvasható, ez pedig inkább a klasszikus századforduló időszakához köthető, ugyanakkor jól mutatja a fogalom sokrétű használatát:

„De mindezt megint hogy lehet a rabulisztikai sokaság által elfogadtatni, minekelőtte az crisis vagy legalább analysis alá nem vétetik: hogy valjon mi a' nagyság, boldogság, generalitas, ...”⁶³

Kossuth Lajos munkái esetében a forrásadottságok különösen szerencsések, hiszen olyan közszereplőről van szó, akinek közéleti ambíciói és (újság)írói aktivitása a század negyvenes éveitől több évtizeden keresztül folyamatos maradt. Politikai írásaiban a válság fogalmához kapcsolódó kifejezések használata így remekül vizsgálható. Hírlapírói tevékenységének korszakában mind gazdasági, mind politikai értelemben gyakran használja a *crisis* alakot:

„Magyarországot és minden császári királyi örökös tartományokat iszonyú pénz- és kereskedési crisis látogatta meg, minő századonkint is alig szokott egy-kétszer mutatkozni. Az ilyen crisis, melly főleg az eddigelé leginkább kereskedésből élő zsidóságnak igen nyomasztó volt, és ma is nyomasztó még, mithogy többé kevesebbé mindnyáját érte.”⁶⁴

A politikai válság kapcsán pedig Kossuth a következő beszámolót adja a franciaországi viszonyokról lapjának külpolitikával foglalkozó hasábjain 1848-ban:

„Ez tudomására jövéen Cavaignacnak nagyon kérte őt, hogy ministeri crisis által ne veszélyezze az ország nyugalmát, annál inkább mert az elnökválasztás soká nem haladhatván, ekkor az egész ministerium állása is változni fog. Goudcheaux engedett, s így a crisis elmaradt.”⁶⁵

Különösen érdekes, hogy Kossuth válságfogalmának a század közepén is része a betegséggel összekapcsolódó értelmezés, amely ebben az esetben az egyes nemzetek és társadalmak politikai és morális megtisztulására vonatkozik. Ennek kapcsán találkozunk Kossuth írásaiban is a válság orvosi nyelvből átszivárgott jelentésével, amely különbséget tesz szerencsés és szerencsétlen kimenetelű válság között, és amely kapcsán a *crisis* jótékony természete kerül előtérbe. Így beszél Kossuth is – a Kazinczy-levelezésben már többször látott – szerencsés

⁶² Széchenyi István: *Stadium*. Lipcse, 1833. 35.

⁶³ Széchenyi: *Stadium*, 61.

⁶⁴ *Pesti Hírlap*, 2. évf. 1842. május 1., vasárnap, 139. sz. Egy másik példa: „A bankó-crisis nem csekély zavarokra nyújt alkalmat. Vannak ugyanis Pest városa lakói közt gyávák, kik az érczpénzt elvonják a forgalomtól. Bizony, nem ártana az iránt erélyesen intézkedni, hogy az illy bajtokozők érdemök szerint megfenyíttessenek, s az elzárt érczpénz ismét forgalomba bocsáttassék.” *Kossuth Hírlapja*, 1. évf. 1848. december 24., vasárnap, 152. sz.; „Magyarország épen akkor fektette le hitelének alapját, midőn az általános pénz-crisis közepette csaknem minden más országé bomlásnak indult.” *Uo.* vasárnap, 50. sz.

⁶⁵ *Kossuth Hírlapja*, 1. évf. 1848. október 22., vasárnap, 98. sz.

kimenetelű válságról, a korábbiaktól eltérően itt már kizárólag történeti-politikai értelemben:

„...csak a' közdolgainkra befolyással bíró sokaságot lehetne inkább némi politikai egyoldalúsággal vádolni, de erre sincs nagy ok, midőn jól tudjuk, hogy az, egy betegségéből lábadozó alkotmányos nemzetnél csak jót jelentő, tünékeny crisis.”⁶⁶

Ez a megközelítés abba a folyamatba is illeszkedik, amely során – az 1840-es évektől kezdve – Európában számtalan szerző nem pusztán egyfajta „beteg” állapotként határozza meg a *crísis*t, sokkal inkább egy olyan fájdalmas, ugyanakkor szükségszerű folyamatként, amelynek következménye az, hogy az adott rendszer újra visszatér eredeti, egészségesnek mondható állapotához.⁶⁷

A *crísis* alak használata szinte kizárólagos Kossuth munkáiban az 1840-es évek végéig. Hírlapírói tevékenysége során minisztertársaihoz és a politikai élet más szereplőjéhez írott leveleiben⁶⁸ szinte kizárólag a latinus formulát találjuk, ez azonban az ötvenes években fokozatosan változik, ami alátámasztja azt a korábban említett megfigyelést, amely szerint a *válság* alak valamikor a század közepén kezdi érezhetően kiszorítani latin nyelvű elődjét.

Noha Kossuth emigrációjának korai éveiben írt munkáiban még előfordul a *crísis* alak, mintegy harminc évvel később már nem használja azt. Azokban a kontextusokban, amelyekben a fogalom maihoz legközelebb álló értelmét véljük felfedezni, már ő is a *válság* szót alkalmazza. („Együtt állottunk őrt a nemzet jogai mellett az 1848-iki válság előestéjén...”⁶⁹) A Kossuth által igen sokszor alkalmazott szóalak az 1860-as évekre, úgy tűnik, nagyrészt kiszorította a régi latinus alakot, ami Szily már említett megfigyeléseinek érvényét támasztja alá. Kossuth „véres válságnak”, illetve „válság szakának”⁷⁰ nevezi a magyar forradalmat és szabadságharcot, amely annak ellenére nagy érdeklődést váltott ki Angliában, hogy az ország lakossága arról sok esetben csupán részrehajló információkat kapott.

Széchenyi és Kossuth fogalomhasználatában tehát nagyrészt a politikai értelem dominál, de már nem ugyanazon szóalakban. Széchenyiné esetenként fellelhető még a fogalom század eleji használatának értelme, Kossuth viszont már kizárólag politikai–történelmi kontextusban használja a *válság* szót. A *crísis* tehát fokozatosan elveszítette eredeti jelentését, a latin alakot pedig pedig lassan felváltotta a magyar *válság* szóalak. Kezdetben az orvosi (és

⁶⁶ Pesti Hírlap, 3. évf. 1843. január 1., vasárnap, 209. sz.

⁶⁷ Erre vonatkozóan Kossuthnál több példát is találunk: „Azon időszak, melyben a' politikai jellemelek önmagukkal tisztába jönek, egy olly crisis, mellyben gondolkozó embernek mellözhetlenül át kell esni; de át kell esni az egész nemzetnek is.” Pesti Hírlap, 3. évf. 1843. május 14., vasárnap, 247. sz. Magához a folyamathoz lásd: Besomi, Daniele: *Crises as a Disease of the Body Politick. A Metaphor in the History of Nineteenth-Century Economics*. Journal of the History of Economic Thought, vol. 33. (2011) No. 3. 67–118.

⁶⁸ Lásd például: „De én hadi dolgokban Ön ellenjegyzése nélkül semmit sem rendelhetek; – ha egyetértünk jó, ha nem tudjuk egymást kapacitálni, vagy enged egyikünk, vagy ministeri crisis van. – Ez a constitutionális élet természete.” In: Steier Lajos: *Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei*. Budapest, 1925. 285. Az 1849. május 12-én Debrecenben Kossuth által Görgeyhez írt levelet a hadügyminiszter hatásköréről, feladatairól és a hadügyi igazgatás elvi kérdéseiről modern átiratban szintén közli: Hermann Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése 1848–1849*. Budapest, 2001. 358.

⁶⁹ *Nyílt levél Deák Ferenchez Paris, 1867 május 22*. In: Kossuth Lajos és fainak az 1867-dik évben megjelent összes leveleik. Kiadja: Szodoray Sándor honvédszázados. Pest, 1868. 5.

⁷⁰ *Kossuth Lajos a „Pesti Napló” szerkesztőjéhez*. Turin, szeptember 15-én, 1867. In: Kossuth Lajos és fainak az 1867-dik évben megjelent összes leveleik, 40.

irodalomkritikai) teületen volt használatos a fogalom, innen terjedt át fokozatosan – összefüggésben az egyes társadalmi fogalmak temporalizálódásával – a politika és társadalom, valamint gazdaság területére, sokszor egyfajta ciklikussághoz kötődve.⁷¹ Benne a (politikai és társadalmi) változásról való gondolkodás átalakulásának nyomait lehet felfedezni, a fogalmon keresztül egyre inkább új tapasztalatok fogalmazódnak meg a 19. század során. Szemantikailag jellemző folyamat, hogy a század közepére – a vizsgált szövegek alapján – fokozatosan kiiktatódtak mellőle a „szerencsés” és az ehhez hasonló, preferált változásra utaló jelzők, és maradt a *válság*, amely a korábbiaktól némileg eltérő módon szólaltatott meg történeti tapasztalatokat.

Fontos megemlíteni azt is, hogy történeti léptékben a „válságok” nem csupán a *válság* fogalmainak vizsgálatán keresztül ragadhatók meg. Vannak társadalmi, politikai és gazdasági jelenségek, amelyek az utólagos értelmezés következtében állnak össze „válsággá”, illetve léteztek olyan diskurzusok, amelyek nem használták ugyan magát a fogalmat, mégis a fogalom történetének részei. Ez utóbbiak közé tartoznak például a 18. század végének hanyatlás-diskurzusai.⁷² A magyar kontextusban a 18. századi politikai nyelvek egyikeként azonosította a szakirodalom a *nemzet* csinosodásának, pallérozódásának nyelvét, pozitív jelentéstartalmakon kívül negatív konnotációkat is hordozhatott a korabeli republikanizmus nyelvének kontextusában, ahol a csinosodás sokszor a végső bukás előtt álló, romlott társadalom állapotainak leírására is alkalmas volt. Ezen értelmezés szerint a fényűző élettel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök elfajulása, a széthúzás és a korrupció, az egyéni érdekeknek a közérdek fölé helyezése vezet a társadalom válságához. Ide sorolható ugyanakkor az ősi alkotmányosság nyelve, amelyben a régi törvények megváltoztatása vezethet a „Társaság” (társadalom) hanyatlásához.⁷³ E beszédmódok szinte egyáltalán nem használják a *crisis* vagy *válság* szavakat, és a korszak politikai irodalmában a *crisis*-fogalom sem számít annyira reflektálnak, mint egyéb, szintén képlekeny társadalmi–politika fogalmak, mint például a *nemzet* vagy a *virtus*.⁷⁴

⁷¹ A folyamatot többen is elemezték már részleteiben, újabban például: Chalozin-Dovrat, Lin: 'Crisis' in Modernity. A Sign of the Times between Decisive Change and Potential Irreversibility. In: De Rycker, Antoon – Mohd Don, Zuraidah (eds.): Discourse and Crisis. Critical perspectives, 67–101.

⁷² Ehhez kapcsolódóan: Burke, Peter: *Tradition and experience: The idea of Decline from Bruni to Gibbon*. Daedalus, vol. 105. (1976) No. 3. 137–152.

⁷³ A politikai nyelvek problémájához lásd: Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. A keret*. Irodalomtörténeti Közlemények, 102. évf. (1998) 5-6. sz. 668–686. Takáts egyéb munkái mellett: Nagy Ágoston: *Hanyatlások és aranykorok a nemesi republikanizmus politikai nyelvében a 18–19. század fordulóján*. Kézirat, 2014. (A szerzőnek ezúton köszönöm, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.)

⁷⁴ Az 1810-es években megsokasodnak azok a reflexiók, amelyek rendszerezve próbálnak meg tekinteni a nemzet fogalma körül akkor már évtizedek óta tartó konfliktusokra. Rendkívül tanulságos azok a *Tudományos Gyűjteményben* és *Felső-Magyarországi Minervában* megjelent írások, amelyek jellemző tömörséggel foglalják össze az 1800-as évek elején megfogalmazódó, a nemzetfogalom használatának képlekenységéből adódó dilemmákat. Schedius Lajos: *A' Nemzetiségről. Tudományos Gyűjtemény* 1817/1. 57–61.; *A Nemzetiség ideálja*. Felső Magyarországi Minerva, 1828/1. 1521–1527.; Szigeti Gyula Móses: *Nemzeti külömbiség*. Felső Magyarországi Minerva, 1828/3. 1769–1781.; Fejér György: *A' Nemzeti Culturáról közönségesen*. Tudományos Gyűjtemény, 1817/1. 13–42.; 1817/2. 3–27.; 1817/3. 3–44. Az erény/virtus fogalmához lásd: Hallebranth János: *Rény, erény, erőny, tus*. Felső Magyarországi Minerva, 1835/1. 165–168. A virtusra vonatkozó fogalomtörténeti kutatáshoz lásd: Miskolczi Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. A virtus jegyében, avagy a széphalmi mester erény-, nyelv- és nemzetszemlélete*. Budapest, 2009.

A válság fogalmának meghatározása, illetve egyfajta „válságtipológia” felállítása tehát nehéz feladatnak tűnik, hiszen maga a fogalom is szerteágazó jelentésekkel rendelkezik a 19. század második feléig. A kutatónak valószínűleg saját magának kell meghatároznia azt a válságfogalmat, amellyel történeti léptékben dolgozni kíván, legyen szó gazdaság-, társadalom- vagy mentalitástörténeti kérdésfeltevésekről.

ÁKOS ANDRÁS KOVÁCS

From Crisis to Depressions

The word “crisis” (appearing in various forms due to the multi-lingual nature of the age) turns up quite often in texts written at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. This poses a couple of questions to the historians of the era. The paper attempts to show how the concept of crisis was used at the turn of the century, and looks for examples of phenomena that can be interpreted along these concepts of crisis. The concept of crisis had had quite tangible meanings ever since antiquity, but in the 18th century it was gradually transformed first into a social-political and then into more of an economic concept. This transformation process can also be observed in the Hungary of the time. The dilemmas of the usage of the concept are apparent until the middle of the 19th century in texts related to medicine, literary criticism and later to politics. Looking at the translations of the era, we can also observe that the word did not have a well-defined meaning in contemporary Hungarian, its conceptual boundaries were not sharp, and coexistent word forms were continuously competing with each other. In the end, “crisis” gradually lost its original meaning, and the Latin form was slowly replaced by the Hungarian term “válság” (depression). In connection with the temporalization of certain social concepts, it gradually spread from the areas of medicine (and literary criticism) to the areas of politics and society as well as to economy, in many cases following a certain cyclicism. But defining the concept of depression and formulating a “tipology of depression” is a difficult task: probably scholars themselves need to define the concept of depression with which they plan to work in a historical perspective, when discussing either economic, social or mental historical questions.

BÁCSKAI VERA

A hitelszűke évei*

A jelen tanulmány valójában a pest-budai hitelviszonyokról korábban megjelent írásom¹ egyik állításának korrigálását célozza. E tanulmányban ugyanis egyetlen forráscsoport, az 1810-es, 1830-as és 1850-es év betáblázási jegyzőkönyvének² adatai alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az 1830-as év töréspontot jelentett mindkét város hitelviszonyaiban. Úgy tűnt, hogy a vizsgált időmetszetek közül ez évben szűkültek a legnagyobb mértékben a hitelforrások: Pesten növekvő számú betáblázási esetszám mellett a nyújtott hitelek összege 1810-hez képest csaknem egyharmaddal csökkent, Budán a betáblázási esetszámok csökkenését a kölcsöntőke 70%-os zsugorodása kísérte. Pesten 1850-re 1810-hez képest csaknem megkétszereződött a betáblázott hitelek összege, Budán viszont az 1850-ben betáblázott kölcsönök a bázisévénél mindössze 60%-át, a pestinek mindössze egyharmadát tette ki. A hitelezők összetételének a többi időmetszettől eltérő alakulása is arra utalt, hogy az 1830-as év a hitelviszonyok tekintetében rendkívülinek tekinthető, amennyiben a vizsgált másik két időmetszetben nem volt annyira domináns a hitelt nyújtók között a kereskedők és nemesek aránya.

Az 1830-ban betáblázott hitelek összegének ilyen mértékű csökkenése meglepő volt, hiszen a történelmi összefoglaló művek a hitelszűke – némely szerzőnél egyenesen hitelválságnak minősített – periódusát az 1820-as évekre, illetve az 1818–1830 közötti időszakra tették. Mérei Gyula ugyan az 1815. évet követő csaknem két évtizedre becsülte a hitelválságot a Habsburg-monarchiában, amely csak 1830 után kezdett enyhülni.³ A hitelhiány szerinte általános, összeurópai jelenség volt, elhúzódása azonban a Magyarországra jelzettnél jóval rövidebb ideig tartott. Szerinte az európai országokban 1822 és 1825 között éppenséggel spekulációs pénzbőség lépett fel, ezt követte gazdasági válság és újabb hitelhiány, a gazdasági fellendülés pedig csak az 1830-as évek közepe táján kezdődött meg.⁴ A legújabb kutatások viszont európai viszonylatban inkább a hitelszűke rövidebb periódusait jelölik meg, az 1820-as évtizednek csak bizonyos éveire jeleznek recessziót vagy hitelproblémákat.⁵ Kaposi Zoltán strukturális hitelhiánynak minősítette az 1820-as évek fejleményeit, a tőke állótökébe menekülésével, az intézményes hitel hiányával magyarázta, de e jelenséget nem terjesztette ki

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Bácskai Vera: *Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében*. Aetas, 25. évf. (2010) 2. sz. 1944.

² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1009.m. és IV.1202.ff.

³ Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. 1. köt. Budapest, 1980. 317–318.

⁴ *Magyarország története* I. 317–318.

⁵ *The Cambridge Economic History of Modern Europe. I. 1700–1870*. Ed. Broadberry, S. – O'Rourke, K. H. Cambridge, 2010. 135–144.

az 1830-as évekre.⁶ A felsorolt szerzők, csakúgy, mint a hitelviszonyokat részletesen taglalo Grünwald Béla,⁷ a hitel szűkösségét elsősorban a földbirtokos nemesség szemszögéből vizsgálták, a pesti hitelpiacon viszont a nemesek elsősorban hitelezőkként és nem mint adósok voltak jelen; a hitelösszegnek csak jelentéktelen részét élvezték. Különösen érvényes volt ez az 1810-es és az 1820-as évre. A kérdést a polgárság oldaláról vizsgáló Nagy Lajos a hitel hiányát a tőke immobilizációjának tulajdonította. Kaposival egybehangzóan azzal magyarázta, hogy a konjunktúra idején a kereskedelmi és ipari tevékenységből származó tőkét, illetve annak jelentős részét ingatlanvásárlásra fordították. Számításai szerint 1802 és 1818 között a pesti ingatlanforgalom értéke több mint négyszeresére emelkedett, ez a növekedés akkor is számottevő, ha tudjuk, hogy ennek egy része az ingatlanok értéknövekedésének is tulajdonítható. Az általa az 1830. évre számított ingatlanforgalmi adat nagyjából azonos volt az 1818. évvel. Nagy nem bocsátkozott becslésekbe arra vonatkozóan, hogy meddig tartott a hitel hiánya, a felsorakoztatott adatok azonban főleg az 1810-es évek második felére és az 1920-as évekre vonatkoznak.⁸

Mindez némileg ellentmondott annak a feltételezésnek, hogy 1830 töréspontot jelentett a pest-budai hitelpiacon. Minthogy az adatok fényében a budai hitelpiac a század első felében erősen veszített jelentőségéből, a továbbiakban Pestre összpontosítottam figyelmemet. Annak ellenőrzésére, hogy az 1830-as csökkenés valóban fordulatot jelentett-e, feldolgoztam az 1820. évi betáblázási jegyzőkönyvet is, amely az 1810. évvel összehasonlítva a betáblázások számának és a hitelezett tőke összegének csaknem 20%-os, illetve 13%-os emelkedését mutatta. Az 1830. évi betáblázási jegyzőkönyv nemcsak a hitelösszegek drasztikus csökkenését mutatta, de ekkor volt a legalacsonyabb az egy betáblázásra eső hitel átlag összege mind a jogi személyek, mind a magánszemélyek esetében (17, illetve 50%-kal volt kevesebb, mint 1810-ben, és csaknem fele az 1820. évi átlagösszegnek). Ez évben volt messze a legmagasabb (34%) a hagyományos, jogi intézmények által folyósított kölcsönök és a legalacsonyabb a magánhitelezők közül a tízezer forintnál nagyobb hitelt nyújtók aránya. Fordulatot sejtetett az is, hogy a magánhitelezők összetétele a többi időmetszettől eltérően alakult: míg 1810-ben a hitelezők körülbelül fele került ki a nemesek, katonatisztek, illetve a kereskedők, gyárosok, fuvarozók sorából, addig 1830-ban ezek tették ki a hitelezők kétharmadát. Végezetül azt, hogy 1830 fordulópontra volt a pesti hitelpiacon, az is igazolni látszott, hogy az Osztrák Nemzeti Bank év végi mérlegadatai 1830-ban a kölcsönüzletek mintegy 23%-os, ezen belül a lombard hitelek 46%-os csökkenést mutattak az 1820. évihez képest.⁹

A kézirat lezárása után további kutatásaim arra irányultak, hogy megállapítsam, vajon a gazdasági élet egyéb területeire is hatással volt-e a hitelforrások beszűkülése 1830-ban. Feltételezésem szerint ez az ingatlanforgalom alakulására nyomhatta rá a bélyegét. Részben azért, mert az ingatlan vétele igen gyakran hitel igénybevételével történt, vagy kölcsön felvételével, vagy, és ez volt a gyakoribb, az első részlet kifizetése után a fennmaradó összeget

⁶ Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1996.

⁷ Grünwald Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*. Történeti Értekezések 14. Pécs, 1927. 65–77.

⁸ Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest, 1975. 312–13.

⁹ Zugschwerdt, Johann Baptist: *Das Bankwesen und die privilegirte österreichische Nationalbank*. Wien, 1855. 177–178., 185–186. A könyvre Kövér György hívta fel a figyelmemet, illetve bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.

tábláztatta be az eladó. Másrészt választ adhatott a vizsgálat arra, hogy összefüggésbe hozható-e a hitelösszeg csökkenése a tőke ingatlanba fektetésével.

Az 1828–1832. évi telekátírási jegyzőkönyvek¹⁰ adatai azt mutatják, hogy a vizsgált időszakban mind a tulajdonos-csere számai, mind a vételárak összegében jelentős elmozdulás nem észlelhető. 1828 és 1829 között ugyan jelentősen, 28%-kal megugrott az összeg, (de ekkor is csak az 1818. évi négyötödét tette ki),¹¹ és a legkisebb értéket az 1830. évi forgalom mutatja, a csökkenés és az azt követő növekedés azonban nem olyan mértékű, hogy hitelhiányról vagy a tőke ingatlanba meneküléséről beszélhetnénk. Ugyanakkor 1830-ban volt a legmagasabb az egy eladásra jutó összeg átlagos értéke, feltehetően ennek köszönhető, hogy a városi jövedelem-kimutatásokban¹² a telekkönyvi illeték 1830. évi bevételei 18%-kal haladták meg az 1828. évit, majd csekély ingadozással, de 1832-ig növekedtek.

Egyébként a vizsgált időszakban éppen az 1830/31. évben volt a legnagyobb a városi jövedelmek és ezen belül az adóbevételek összege, igaz, ekkor volt a legnagyobb a hátralékok aránya is, ez utóbbi a két következő évben drasztikusan csökkent, majd 1833/34-ben újból elérte az 1829/30-as év magas arányát. (1. sz. grafikon)

Ezután az árverési jegyzőkönyvek ugyanezen ötévi adatait vizsgáltam meg, feltételezve, hogy hitel hiányában adósság fejében sokan rákényszerülhettek ingatlanaik eladására. A jegyzőkönyv az adóssági perek bírói ítélete, illetve tanácsi határozatok által, illetve a tulajdonos kérésére elrendelt licitációk mellett városi ingatlanok és bérletek árverésre bocsátását, illetve az örökösöknek a hagyatéki ingatlanokért folytatott licitálást is tartalmazták; ezeket mint a vizsgálat szempontjából nem relevánsakat figyelmen kívül hagytam. Az 1828–1832 évben lefolytatott árverések száma sem utalt pénzsűkére, sőt az éppen az 1830-as évben volt 1828 után a legalacsonyabb. Viszont ebben az évben volt a legmagasabb az egyetlen árverésen elkelt ingatlanok aránya (23%), míg a többi vizsgált évre a többszöri (néha 10-15-szöri) meghirdetés volt jellemző.¹³

Ezután tanulmányoztam a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület jegyzőkönyveit,¹⁴ feltételezve, hogy ha 1830 valóban töréspontot jelentett a hitelviszonyok tekintetében, erre valami módon csak reflektálnának üléseiken. Ilyen utalást ugyan nem találtam, de tanulságosak voltak a vizsgált időszakban lezajlott országos vásárok forgalmára, illetve a piaci árakra vonatkozó feljegyzések. Az 1829. évi vásárok forgalmát gyengének, illetve közepesnek minősítették, 1830-ban a két nyári vásárt jónak, 1831-ben általában közepesnek jellemezték, mert a termények nyomott áron keltek el. Az 1832. és 1833. évben a nyári vásárokat jónak, az augusztusit egyenesen igen jónak minősítették.¹⁵ Ami a termények árát illeti, a két fő árucikk, a gyapjú és dohány áralakulását vizsgálva megállapítható, hogy az utóbbiból a legjobb minőségű ára a szezonális ingadozásoktól eltekintve 1831-ben emelkedik, és 1833-ig azonos szinten mozog, míg a legolcsóbbnál 1833-ban mutatkozik emelkedés. A gyengébb minőségű gyapjú ára 1830-ban hektikusan mozog, jelentős emelkedés után hirtelen csökken, majd a

¹⁰ BFL. IV.1215.d. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Telekátírási jegyzőkönyvek.

¹¹ Az 1818. évi ingatlanforgalom összegét Nagy Lajos váltóforintban adta meg, amit konvenciók forintra számítottam át. Kosáry: *Budapest története*, 113.

¹² BFL. IV.1213.b. Pest város Kamarási Hivatalának iratai. Kamarási Hivatal számadásai.

¹³ BFL. IV.1202. hh. Árverések könyve.

¹⁴ BFL. IX.43.

¹⁵ A novemberi és márciusi országos vásárok forgalma általában, többnyire a kedvezőtlen időjárás és útviszonyok miatt, jelentéktelenebb volt.

további években viszonylag magas szinten marad. Hasonló, de nem ilyen hektikus trend figyelhető meg a legjobb minőségű termékek áránál, amely 1832-től meredeken emelkedett. (2/a-b sz. grafikon.) Tehát a vásári forgalomban sem mutatkozott válságra utaló jel.

Végezetül kizárandó, hogy az 1830. évi betáblázási jegyzőkönyv esetleg hiányos, megvizsgáltam az 1829. évi betáblázásokat. Ez évben mind a betáblázási esetszámok (745), mind a betáblázott összeg (1 232 059 konvenció forint) az 1830. évinél alacsonyabb volt.

A vizsgált adatok tehát kétségesé tették, hogy az 1830-as év a hitelezések mélypontja, töréspontja lett volna, ezért célszerűnek tűnt az 1825. és 1835. évi betáblázások numerikus, az 1840. évinek pedig név szerinti feldolgozása. A vizsgált években betáblázott összegek alakulása (3. sz. grafikon) azt mutatja, hogy a betáblázott adósságok összege az 1820-as évek első felében csökkent drasztikus mértékben, az 1830. év éppen a lassú kilábolás egy pontja volt. A hitelek összege továbbra is vontatottan emelkedett 1835-ig (de még ekkor is alatta maradt az 1820. évinek). Ezután hirtelen emelkedés mutatkozott, a betáblázott kölcsönök összege 1835-höz képest csaknem két és félszeresére nőtt; majd 1840 és 1845 között jelentős csökkenés észlelhető, amelyet a következő ötéves periódusban ismét meredek emelkedés követ, de az 1850. évben betáblázott hitelek összege még mindig valamelyest elmaradt az 1840. évitől. Azaz úgy tűnt, hogy Méreinek igaza volt: a pénz- vagy hitelszűke kisebb-nagyobb mértékben, de hosszú ideig, az 1820-as évek elejétől az 1830-as évek közepéig jellemezte a pesti hiteléletet. De ebből még nem következett, hogy ebben a folyamatban a mélypontot éppen az 1830-as év jelentette volna.

Tovább gondolkozva, rájöttem arra, hogy a hivatkozott tanulmányomban ugyan utaltam arra, hogy a betáblázási jegyzőkönyvek nemcsak a vizsgált években, hanem a korábban nyújtott kölcsönök betáblázást is tartalmazták, ezek arányát azonban csak a hitelek megtérülése szempontjából vizsgáltam, megállapítva, hogy az idő előrehaladtával a régi hitelek aránya jelentősen csökkent. Nem fordítottam azonban figyelmet a *betáblázás évében* nyújtott kölcsönök összegének alakulására. Elkülönítve az adott évben nyújtott hiteleket kiderült, hogy az 1820. év betáblázásainak összegét elsősorban a korábban nyújtott hitelek biztosítása duzzasztotta nagyra (4. sz. grafikon), és ekkor volt a legmagasabb, csaknem 90%-os a magánhitelezők által nyújtott kölcsönök aránya. Azaz ebben az évben, és feltehetően a szomszédos évek dekonjunkturális időszakában is, elsősorban a magánhitelezők igyekeztek a sokszor évekkel előbb nyújtott kölcsöneiket betáblázással biztosítani. A magánhitelezők által nyújtott hitel aránya ezzel szemben 1830-ban (65%) és 1840-ben (55%) volt a legalacsonyabb. A jogi személyek és a magánhitelezők megoszlását az adott év hitelezői között az 5. sz. grafikon ábrázolja.

A betáblázás évében nyújtott hitelek összege (6. sz. grafikon) 1825-ben volt a mélyponton, és még 1830-ban is valamivel alatta maradt az 1820. évinek, majd ettől kezdve 1840-ig meredeken nőtt, az összes betáblázott hitel értékéhez hasonlóan 1840 és 1845 között meredeken csökkent, a következő periódusban viszont újra meredeken nőtt. Azaz az 1840-es évek közepén is szűkültek a hitelforrások, de kevésbé drasztikus mértékben és hosszan tartóan, mint az 1820-as években. Az a tény, hogy a hitelkínálat bővülése ellenére az 1850-ban nyújtott kölcsönök messze elmaradtak az 1840. évi összegtől, nyilvánvalóan a szabadságharc eseményeinek következménye volt.

Összevetve a pesti hitelezők és az Osztrák Nemzeti Bank által az azonos évben nyújtott hitelek összegének alakulását az 1820-as bázisához viszonyítva (7. sz. grafikon) megállapítható, hogy míg Pesten az 1825-ös, a Nemzeti Banknál az 1830-as év jelzi a mélypontot.¹⁶ Az

¹⁶ Az Osztrák Nemzeti Bank hitelkihelyezéséről évenkénti adatokkal rendelkezünk, ebből megállapítható, hogy a leszámítolások 1827-ben, a lombard kölcsönök összege 1828-ban érte el a mélypontját.

1835. évnél Pesten az újabb csökkenés, a banknál némi emelkedés eredményeképpen csaknem azonos értéket észlelhetünk. 1835 és 1840 között a kihelyezett hitelek összege mindkét esetben meredek emelkedést mutat, melyet Pesten meredek, Bécsben kisebb mértékű csökkenés követ, s egy újabb, kisebb mértékű emelkedés következtében az 1850. évben azonos értéket vesz fel. Azaz megállapítható, hogy a hitelkínálat trendje, némi elmozdulással, de azonosan alakult. (Persze nem hagyható figyelmen kívül, hogy az ONB által kihelyezett tőke sokszorososan felülmúlta a pesti hitelösszegeket. Az 1850-ben Pesten nyújtott hitel összege valamivel több mint 3 millió forint volt, a banki hitelek pedig több mint 54 millió forintra rúgtak.)¹⁷ A bank esetében a hitelösszeg 1835. évi emelkedése elsősorban a leszámítoló üzletág rendkívül dinamikus növekedésének tulajdonítható, míg a lombard-kölcsönök alakulása szinte teljesen megegyezett a pestivel. 1840-ig, a váltóbíróságok felállításáig Pesten a kötelezvények mellett a váltó-hiteleket is bejegyezték a betáblázási könyvekbe, ez a gyakorlat folytatódott, nemcsak 1840-ben, hanem még 1850-ben is, igaz, ekkor már szórványosan

Az immár öt időmetszet viszonyainak ismeretében biztonságosabban ítéltető meg, hogy vajon valóban a többitől eltérően, sajátosan alakult-e az 1830. év hitelezőinek és adósainak összetétele. Mindkét csoport foglalkozási, illetve rendi helyzetét tekintve eredményeink csak hozzávetőleges pontosságúak, hiszen – mint ezt a hivatkozott tanulmányban részletesebben kifejtettem – a jegyzőkönyvek csak ritkán tartalmaztak a hitelezők/adósok foglalkozására vonatkozó adatokat, és más források bevonásával is csak a személyek egy részét – a korai időmetszetekben csak egyharmadát – sikerült azonosítani. Az öt időmetszet adatainak (1. sz. táblázat)¹⁸ összehasonlítása azt mutatja, hogy a kereskedők már korábban megfigyelt dominanciája a hitelezők és legnagyobb hitelezők között kétségtelenül sajátos vonása az 1830. év hitelviszonyainak, de arányuk még 1840-ben is meghaladta a többi időmetszetben megfigyeltet. A nemesekkel és katonatisztekkel együtt e két időmetszetben a hitelezőknek több mint fele közülük került ki. 1850-re jelentősen megváltozott a kép: a nemesek és kézművesek erősítették a pozíciójukat, míg a kereskedők aránya az 1830. évinek csaknem a felére csökkent. A legnagyobb hitelezők között még egyértelműbb a kereskedők és nemesek vezető szerepe 1830-ban (a katonatisztekkel együtt arányuk 82%-ra rúgott), és 1850-re is csak kis mértékben csökkent. A hitelezők összetétele 1850-re sokszínűbbé vált, ezen belül figyelemre méltó az értelmiségi/tisztviselő foglalkozásúak előretörése. Az összes hitelezőkhöz hasonlóan alakult a betáblázás évében folyósított kölcsönök hitelezőinek összetétele (2. sz. táblázat), illetve annak módosulása. Ezek az eredmények azonban óvatosan kezelendők az azonosított hitelezők viszonylag csekély száma miatt.

A vizsgált adatok – már csak az elsődleges forrásbázisból következően is – egyértelműen hitelszűkére és nem pénzsűkére utalnak, noha a kortársak (és nyomukban a történészek is) pénz- és hitelhiányra panaszkodtak. Mérei Szentkirályi László Pest megyei alispánra hivatkozott, aki 1818-ban gyótró pénztőke és kölcsönhiányról szólt, hasonlóképpen vélekedett

A váltóüzlet 1836-tól haladta meg a lombard-kölcsönök összegét, az 1840–1841-es években meredeken csökkent, majd ezt követően dinamikusan nőtt.

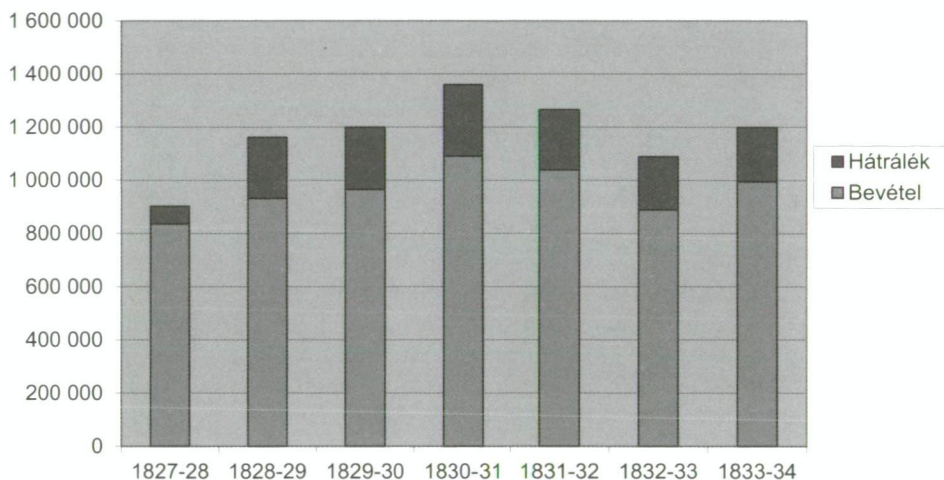
¹⁷ Zugschwerdt: *Das Bankwesen*, 177–178., 185–186.

¹⁸ A táblázat némileg eltér a hivatkozott tanulmányom 24–25. oldalán található táblázat adataitól, ugyanis akkor figyelembe vettem az úr/úrnő címeteket viselőket is, mivel ezzel a titulussal a korai időmetszetekben *valószínűsíthetően* nemeseket, illetve a tanács nemesített és nem nemesített tagjait illették. A vizsgálat kiterjesztése során kiderült, hogy e csoportba vegyes rendi állású/foglalkozású személyeket soroltak (a tanács tagjain kívül a választott polgárok, tekintélyesebb polgárok, vagyis kereskedők neve mellé is biggyesztették az úr/úrnő címet), ezért ezeket a jelen vizsgálatnál figyelmen kívül hagytam, annál is inkább, mert a nemesi állást viszont mindig feltüntették.

Kazinczy egy 1821-ben írott levelében.¹⁹ Lónyai János viszont csak a pénzhiányt említi 1826. szeptember 7-i, Csányi Lászlóhoz intézett levelében: „Más rossz újság, de hiszen ez nállatok (sic) is, bár kisebb mértékben nem újság, a pénz nem léte. Itten [ti. Bereg megye – B. V.] a legfőbb pontra hágott, úgy hogy gazdag, szegény, pór, nemes, mind egyaránt nyomattatik a nehéz szükségétől.”²⁰ Sem a pesti ingatlanforgalmi és árverési adatok, sem a csőd- és adóssági perek jelentéktelen száma nem utalnak pénzhiányra.²¹ Ellentmond ennek az az Osztrák Nemzeti Bank dinamikusan növekvő jegyforgalma is.²² Ismeretes viszont, hogy a kereskedők a dekonjunktúra éveiben tőkéjüket ingatlanvásárlásba fektették. Tőkéjük immobilizációja valóban csökkentette a hazai hitelforrásokat, és ez, a külföldi hitelforrások csökkenésével együtt, valóban hozzájárult a kialakult – ha nem is hitelválsághoz, de hitelszűkéhez.

*

A hitelviszonyok vizsgálatának új időmetszetekre, illetve új forráscsoportokra való kiterjesztésének eredményei csak megerősítik, illetve finomítják az 1820-as évek hitelválságára vonatkozó korábbi megállapításokat, amennyiben a hitelszűke éveinek mélypontját az 1820-as évek elejére datálják, és az évtized második felét a lassú kilábolásként jellemzik. E téren jelentős új eredmény nem született, számomra – és talán a kérdéssel foglalkozó más kutatók számára is – ez a vizsgálat inkább módszertani szempontból lehet tanulságos.

1. sz. grafikon

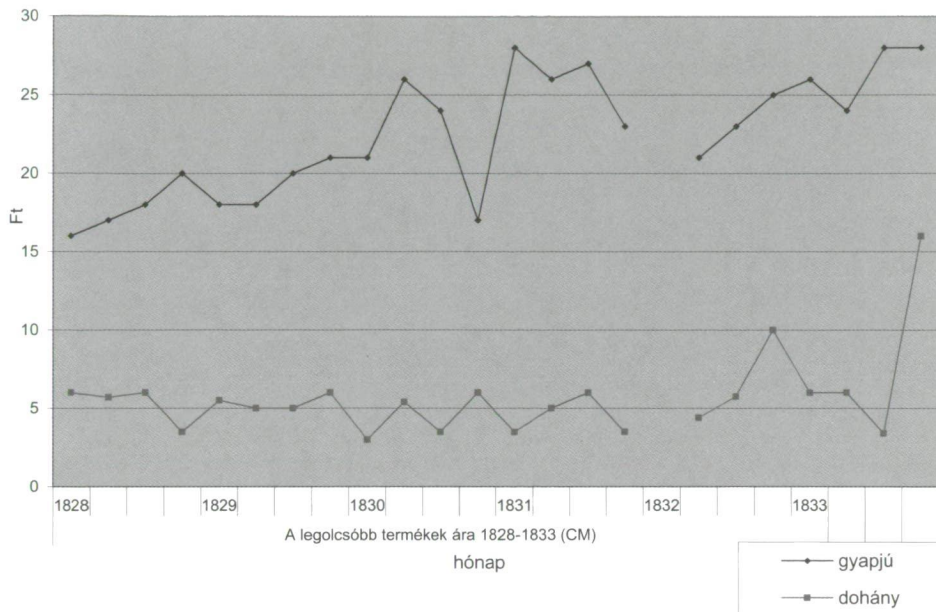
VÁROSI JÖVEDELMEK ALAKULÁSA PESTEN 1827–1834

¹⁹ *Magyarország története*, 18.

²⁰ Idézi Kecskeméti Károly: *A magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest, 2008.145.

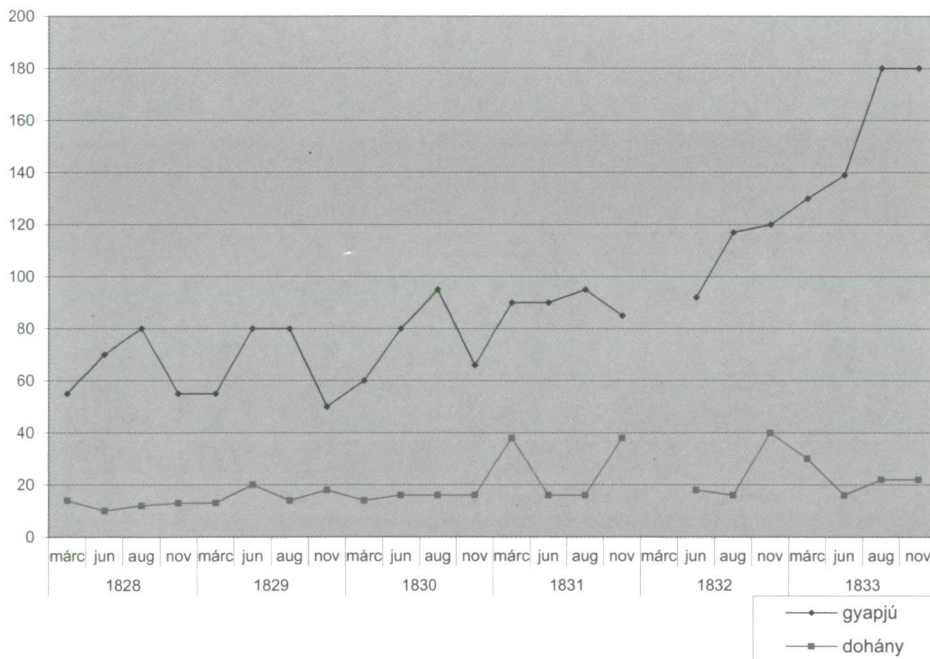
²¹ 1815 és 1830 között mindössze 7 adóssági- és 9 csődpert indítottak, ezek száma 1830 és 1840 között 7, illetve 3 volt. Ez akkor is figyelemreméltó, ha tudjuk, hogy a csődperek száma csak a csődtörvényt követően szaporodott, 1840 és 1850 között több mint 800-ra. BFL IV. 1223.d. Pest város Törvény-székének iratai. Csődperek.

²² 1826-ban az ércéskészlet és a bankjegyforgalom aránya 1:4.³²-re, 1430-ban 1:6.³⁷-re, 1831-ben egyenesen 1:9⁷⁰-re emelkedett, ezt csökkenés követte, majd a vizsgált időszak csúcspontját 1840-ben 1:10⁴⁵-es értékkel érte el. Zugschwerdt: *Das Bankwesen*, 217.

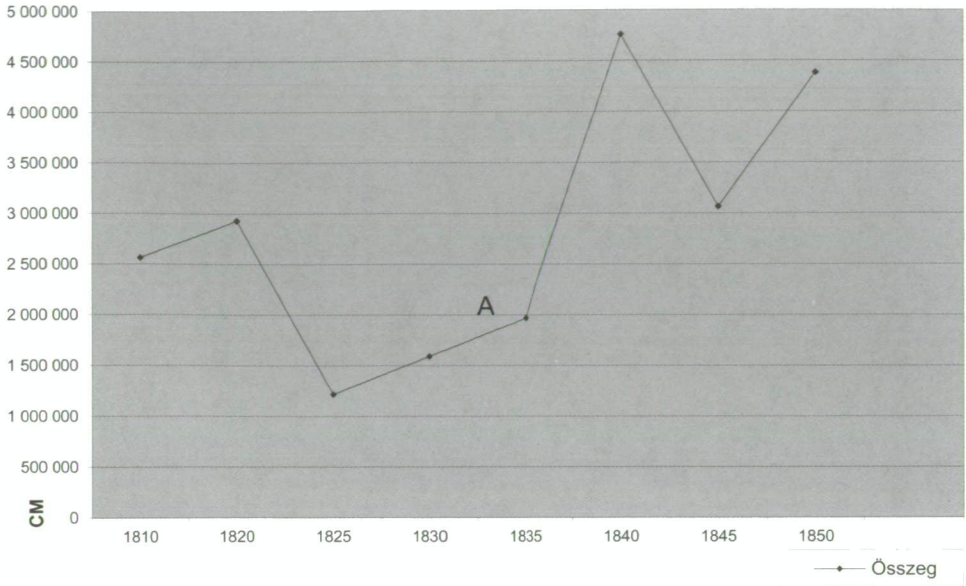
2/a sz. grafikon

A LEGOLCSÓBB TERMÉKEK ÁRA 1828–1833 (CM)

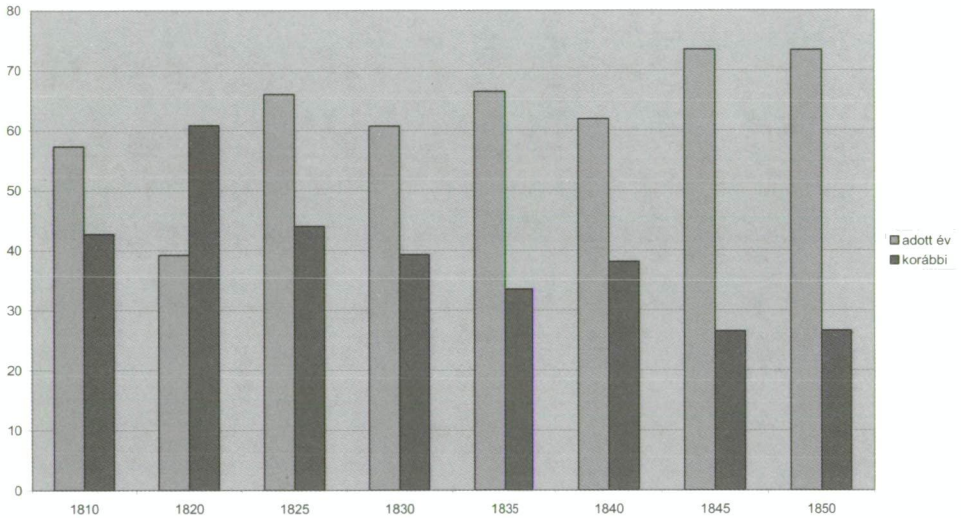
2/b sz. grafikon

A LEGJOBB MINŐSÉGŰ TERMÉNYEK ÁRA 1828–1832 (CM)

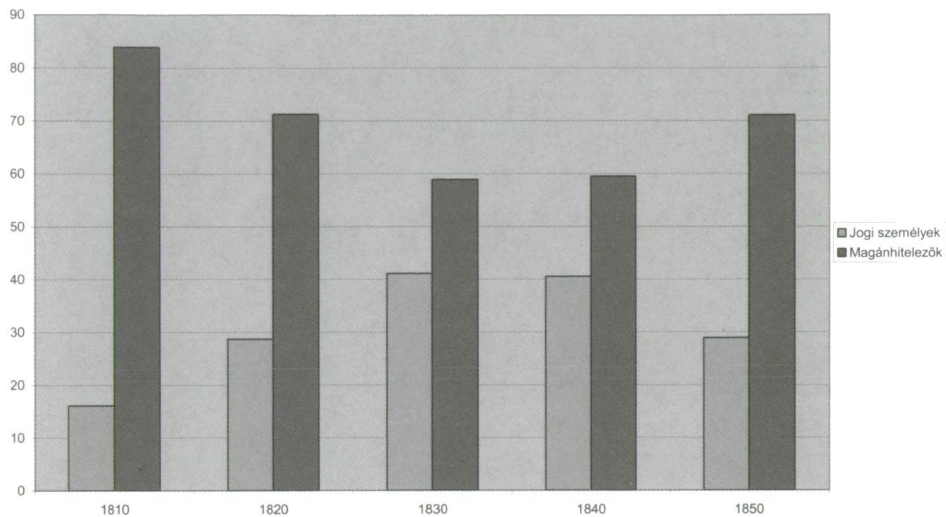
3. sz. grafikon

A BETÁBLÁZOTT ÖSSZEGEK ALAKULÁSA

4. sz. grafikon

AZ ADOTT ÉVBEN BETÁBLÁZOTT HITELEK ARÁNYA (%)

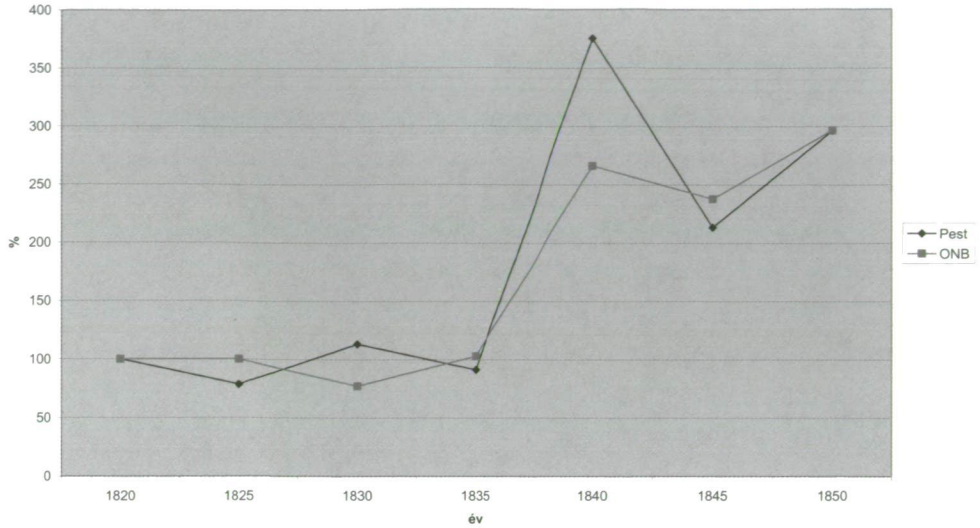
5. sz. grafikon

A JOGI SZEMÉLYEK ÉS MAGÁNHITELEZŐK ARÁNYÁNAK ALAKULÁSA AZ ADOTT ÉV HITELEZŐI KÖZÖTT (%)

6. sz. grafikon

A BETÁBLÁZÁS ÉVÉBEN NYÚJTOTT HITELEK

7. sz. grafikon

AZ ONB ÁLTAL ÉS PESTEN NYÚJTOTT HITELEK ARÁNYA AZ 1820-AS BÁZISÉVHEZ VISZONYATVA (%)

	1810		1820		1830		1840		1850	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
HITELEZŐK										
<i>Magánhitelezők</i>	474		725		458		742		526	
<i>Azonosítottak</i>	176	36	199	27,4	178	39	339	46	338	64,2
<i>Ebből</i>										
<i>Nemes</i>		10,8		4		7,9		8,8		14,7
<i>Katonatiszt</i>		8,5		5,5		3,4		3,5		3
<i>Egyházi</i>		1,7		2,5		0,6		0,7		0,3
<i>Kereskedő</i>		31,2		34,6		46,6		40,4		26,3
<i>Bankár</i>								0,3		
<i>Gyáros, nyomdatul.</i>		0,6		1,6		0,6		0,7		
<i>Szállítás, vendéglátás</i>				1,6		1,7		2,6		1,2
<i>Kézműves</i>		22,2		24,6		15,7		20		29,5
<i>Birtokos polgár</i>		11,4		13		12,3		8,5		3
<i>Ért., tisztv., építész,</i>		13,6		12,6		11,2		13		17,4
<i>Magánzó</i>										2,4
<i>Egyéb</i>		0,3						1,5		2,2
		100		100		100		100		100

<i>Legnyagyobb hitelezől 10000></i>	45		38		21		46		50	
<i>Azonosított</i>	29	64	12	31,6	17	80,9	29	63	41	82,3
<i>Ebből</i>										
<i>Nemes</i>		44,8		16,8		35,2		31		28,6
<i>Katonatiszt</i>		3,4		8,3		5,9				3,6
<i>Egyházi személy</i>				8,3		5,9				
<i>Kereskedő</i>		24,1		41,7		41,2		41,4		32,1
<i>Szállítás-vendéglátás</i>				8,3		5,9				7,2
<i>Kézműves</i>		13,8				5,9		13,8		14,3
<i>Birtokos polgár</i>		6,9		8,3				3,4		
<i>Tisztv., ért., művész, ép.,</i>		3,4		8,3				10,4		14,2
<i>Egyéb</i>		3,4								
		100		100		100		100		100

1. sz. táblázat

A HITELEZŐK ÖSSZETÉTELE 1810–1850

	1810		1820		1830		1840		1850	
<i>Hitelező</i>	<i>szám</i>	<i>%</i>	<i>szám</i>	<i>%</i>	<i>szám</i>	<i>%</i>	<i>szám</i>	<i>%</i>	<i>szám</i>	<i>%</i>
<i>azonosított</i>	96	54,5	70	35,2	83	46,4	186	54,9	254	72,3
<i>Ebből</i>										
<i>Nemes</i>		12,5		2,8		10,8		14,5		20,1
<i>Katonatiszt</i>		7,3		4,4		4,8		5,4		2
<i>Egyházi személy</i>		2,1		1,4				1,6		0,4
<i>Kereskedő</i>		26		38,6		44,7		30,6		22
<i>Bankár</i>								1,2		0,4
<i>Gyáros, nyomdatul.</i>						1,2		0,5		
<i>Fuvar, vendéglátó</i>				2,8		2,4		2,2		4,3
<i>Kézműves</i>		16,7		22,8		14,5		22		27,2
<i>Birtokos polgár</i>		14,6		10		10,8		7,5		3,1
<i>Értelmiség, tisztviselő.</i>		20,8		17,2		10,8		14,5		15,1
<i>Magánzó</i>										2,7
<i>Egyéb</i>										2,7
		100		100		100		100		100

A tízezer forintnál nagyobb kölcsönt nyújtók										
Azonosított	20	69	5	41,7	9	52,9	17	43,6	39	95,1
<i>Ebből</i>										
Nemes		25				22,2		41,2		25,6
Katonatiszt		5								7,8
Egyházi személy										
Kereskedő		25		20		44,5		41,2		35,8
Bankár										2,5
Gyáros, nyomdatul.										
Fuvar, vendéglátó				20		11,1				7,8
Kézműves		20		20		11,1		5,8		10,2
Birtokos polgár		15		20		11,1				2,5
Értelmiség, tisztviselő		10		20				11,8		7,8
Magánzó										
Egyéb										
		100		100		100		100		100

2. sz. táblázat

A BETÁBLÁZÁS ÉVÉBEN NYÚJTOTT KÖLCSÖN HITELEZŐI

VERA BÁCSKAI

The Years of Credit Shortage

The paper aims at correcting one of the claims from a previous study of mine on the credit conditions in Pest and Buda. At that time, the analysis of the so called intabulation (or mortgage) records from the years 1810, 1830 and 1850 showed that in 1830 there was a notable decrease in credit supply and the composition of lenders seemed different from what we saw in the other two cross sections, while literature had previously dated this turning point to the 1810s and 1820s. Accordingly, further research focused on examining whether there were other economic processes to substantiate this phenomenon. But neither the dynamics of property sales, auctions, local taxes and salaries, nor the purchase reports from the year could justify the conclusions drawn from the mortgage records of 1830. On the other hand, mortgage records from the years 1825, 1835 and 1840, and especially the separation of loans made in the studied year from previous loans, showed that in the base year of 1820 previously granted loans were instrumental in raising the number and value of intabulated loans. The total value of loans made in the year of intabulation was the lowest in 1825, while in 1830 it started to show signs of slow recovery. Comparing the loans made by creditors in Pest to those made by the National Bank of Austria in 1820, we can observe that while the nadir came in 1825 in Pest, the National Bank hit the lowest point in 1830, and it was only during the years between 1835 and 1840 when both experienced the next steep rise.

KISS ZSUZSANNA

Gabonaválság a 19. század végén

(Társadalomtörténeti nézőpontok)

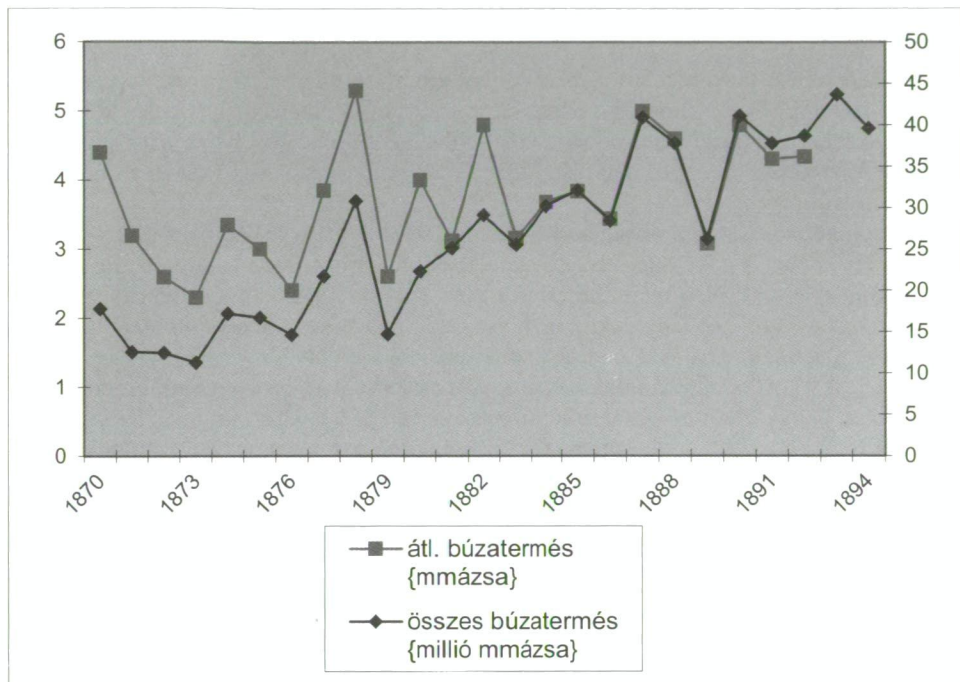
A 19. század utolsó harmadában a mezőgazdaságot sújtó nagy válság (*great depression*, *Große Depression*) okait – természetesen – már a kortársak elkezdték kutatni, a kérdés pedig a nemzetközi és a hazai szakirodalomban – hol kisebb, hol nagyobb intenzitással – azóta is napirenden van, legfőképpen a nemzet/közgazdaságtan, a gazdaságtörténet, a statisztika-történet irodalmában.¹

Dolgozatomban először a válság hazai értelmezéseit tekintem át korabeli gazdasági szakírók véleménye, illetve gazdaságtörténeti feldolgozások alapján. Természetesen más diskurzusok is kínálkoznak az elemzésre (hogy mást ne is említsek, elsőként például a korabeli politikáé vagy az egykori gazdálkodóké), ezek vizsgálatára azonban ez alkalommal nem kerül sor. A gazdaságelméleti munkák olvasása során arra fókuszálok, hogy milyen kulcsmomentumokat láttak a kortársak az általuk ismert mezőgazdasági piac korabeli átrendeződésében. Feltételezem, hogy írásaik nemcsak a kortárs gazdasági, de legalább annyira a témával kapcsolatos közgondolkodást is relevánsan tükrözik: másképpen fogalmazva, az általuk középpontba helyezett kérdéseket a kortársak is a problémakör fontos aspektusainak tekintették. Fő kérdésem ebben a szakaszban az, hogy vajon helyes-e a gabonaválságot akut termelési válsággént értelmezni, és nem lenne-e szerencsésebb a termelés mögött húzódó, hosszú távon meghatározó struktúrákra, illetve ezek változásaira fókuszálni. Azután bemutatom, hogy a gazdasági szemléletű elemzésen túl milyen lehetőségek adódnak a vizsgálathoz: az angol társadalomtörténeti szempontú vizsgálatokra térek ki, mert ezek határozottan felhívják arra a figyelmet, hogy a búzaválság nem minden mezőgazdasági termelő egyetemes válsága, hanem területenként, gazdaság-típusonként és az egyéni szerencsétől függően is jelentős különbségek mutatkoznak úgy a válság tényleges hatásában, mint az „áldozatok” percepcióiban. Végezetül három magyarországi uradalom 19. század végére vonatkozó leírását vizsgálom azzal a céllal, hogy megtudjam, vajon hogyan mutatkozik a válság a hazai földeken a gyakorlatban.

A 19. század utolsó harmadának mezőgazdasági válsága Európa-szerte a gabona-, azon belül is elsősorban a búzatermesztés válsága volt. Magyarországon az agrártermelés gerincét jelentő gabonatermesztés nehézségei a rossz termésű 1870-es években kezdődtek. Az évtized mélypontjait – nem kizárólag a gabonahozam tekintetében – 1873 (kolera és gabonarozsda), illetve 1879 (árvíz) jelentették, az általános rossz termés okozta problémákat pedig, ha lehet, csak fokozta, hogy a két legfontosabb növény (a búza és a kukorica) éves termése rendkívül ingadozó volt ezekben az években. Mindezt jól mutatja az 1. ábrán – legalábbis a búzatermés

¹ A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkálatai keretében készült. A dolgozattal kapcsolatos észrevételeiért őszinte köszönettel tartozom Kövér Györgynek.

esetében – az éves hozamátlagok görbéje. Az 1880-as évtizedben – az Európa-szerte „a nagy (mezőgazdasági) válság” idejeként emlegetett években – a búzahozam növekedett Magyarországon. Az 1880-as évek magas – és többnyire növekvő – terméshozamában csak 1889-ben mutatkozott átmeneti törés, végül – bár ez az ábrán már nem látszik – 1897-ben súlyos ínség zárta a majd két évtizedes emelkedő trendet. A hazai gabonatermelésről (illetve azon belül a búzatermelésről) szólva tehát nem a hagyományos értelemben mutatkozott válság, vagyis nem a termelési mérleg *hiányáról* van szó. A válságot ehelyett éppen a búza növekvő hozama, illetve más – a következőkben részletezendő – tényezők miatt kialakult „túltermelés” okozta.

AZ ÁTLAGOS ÉS AZ ÖSSZES BÚZATERMÉS NAGYSÁGA MAGYARORSZÁGON 1870–1895 KÖZÖTT

Forrás: Löherer Andor: *Gazdasági válság és a búza árnyatlása Magyarországon. Okai, eredményei és orvosszerei.* Budapest, 1896. 35–36. (saját szerkesztés)

Mielőtt azonban a túltermelés kérdésére térnénk, érdemes hosszabb pillantást vetni a búzatermés éves alakulásának 1870 és 1895 közötti változásaira. Az adatok Löherer Andor² 1896-ban kiadott közgazdasági tanulmányából származnak. Ebben Löherer a Statisztikai Hivatal 1893-as évkönyvének búzatermelésre vonatkozó adatait ismerteti – az adatok szükséges egyszerűsítése után. Az általa rögzített adatok közül én az összes, illetve az átlagos búzatermésre vonatkozó kimutatást vettem át és helyeztem el egy közös ábrában (1. ábra). Szándékom szerint ez a grafikon lehetővé teszi bizonyos, a gazdálkodás struktúrájával kapcsolatos általános állítások megfogalmazását.

² Löherer Andor (1846–1925) közgazdasági író, agrárszakember, gazdatiszt és gazdálkodó. 1894–1899-ben az OMGE könyvkiadó vállalatának szerkesztője.

Az 1870 utáni két évtized a búzatermesztés tekintetében összességében növekedési időszak volt, amennyiben az abszolút értékben mért hozam – az említett válságos évek kivételével – fokozatosan emelkedett. Hogy a növekedés nem tekinthető maradéktalanul pozitív folyamatnak, arra a gazdasági szakemberek hamar felhívták a figyelmet. Az 1885-ben Budapesten tartott nemzetközi agrárkongresszust³ már a mezőgazdasági válság körüljárásának szentelték a szakértők. A téma exponálására felkért Gaál Jenő⁴ előadásában egy olyan szempontra irányította a figyelmet, amely lényegesen finomítja a pusztán az abszolút hozamokat szem előtt tartó értékelést, és amelyet a kortársak természetesen jól ismertek a gyakorlatból: „Az enquêt véleménye szerint gazdáink, [...] a túlságos mértékben űzött buzatermeléssel elhanyagolják a helyes arányokat, kiméletlenül zsarolják földjeiket, vetés-forgásról tudni sem akarnak, állatot nem tartanak elegendő számmal s ezért a kellő trágyával sem rendelkeznek. Az ily eljárás mellett a búzatermelés nem felel meg a szerényebb várakozásoknak sem, pedig az ország éghajlata és talaja arra nagyon kedvező.”⁵ Negyven évvel a jobbágyfelszabadítás után a szántóföldi művelés technikája még mindig meglehetősen elmaradott volt: az ugarterület csökkenése jelentős mértékben csak 1880 után indult meg, igazán nagy ütemű fogyása az 1890-es évtizedre tehető; vetésforgót csak kevés helyen alkalmaztak; a gabona – azon belül a búza – monokultúrája az 1870-es években egyértelműen meghatározó volt a szántóföldi természerkezetben.⁶ Mindez azzal a következménnyel járt, hogy – ahogyan az 1. ábrán is látható – az összes búzahozam növekedett ugyan (az 1870–1890 közötti évi 12–17 millió métertermásról 38–43 millióra), az átlagos hozam – Löherer adatai szerint – gyakorlatilag mégsem változott.⁷ Ennek fényében érthetőnek tűnik a szakember aggodalma, hiszen

³ Az 1885-ös kongresszus megszervezése volt gr. Károlyi Sándor első „nagy dobása” az agráriusok MGE-beli előretörésében, abban az értelemben is, hogy nagyobb részt ő viselte a rendezvény költségeit. Gaál véleménye szerint saját munkája legnagyobb hozadéka – túl azon, hogy németre és franciára lefordított írása a „külföldi tudományos irodalomban is figyelmet keltett” – Károlyi „halálíg tartó meleg barátsága” volt. Gaál Jenő, gávai: *Élmények és tanulságok*. Budapest, 1940. 113.

⁴ gávai Gaál Jenő (1846–1934) közgazdász, akadémikus, műegyetemi egyetem tanár, 1878–1892-ig országgyűlési képviselő a pécskai kerületben (ellenzéki, majd nemzeti párti programmal), kereskedelemügyi minisztériumi tanácsos (1893); az aradi gazdasági egyesület alelnöke és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület egyik igazgatója (1907–1913).

⁵ Dr. Gaál Jenő: *A mezőgazdasági válság kérdése. Előadói munkálat az 1885. október havában Budapesten tartandó gazdasági congressus alkalmából*. Budapest, 1885. 88. Ugyanez a probléma már az OMGE 1879–1880-as kongresszusán is szerepelt. Akkor Kenessey Kálmán előadásában került napirendre a kérdés. Az általa akkor kínált megoldási lehetőségek (takarmánytermesztés fejlesztése, állattenyésztésre való súlypontát helyezés) sorra visszaköszönnek Gaál expozéjában. (Az 1879–1880-as kongresszusról és gazdasági anekdotokról lásd: Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest, 2009. 224–239.)

⁶ A gabonatermesztés szerkezetéről elmondható, hogy míg korábban a rozs, illetve a búzával keverve vetett rozs („kétszeres”) volt a domináns, addig a kiegyezés korára a búza már egyértelműen megelőzte mindkettőt. Erről lásd Kövér György: *Piaci hullámzások és gazdasági növekedés*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003: 348.

⁷ Szuhay Miklós számításai a szántóföldi termelés fejlődése kapcsán azonban éppen a 1870–1890 közötti két évtized markáns különbözőségére irányítják a figyelmet. (Vö.: Szuhay Miklós: *A szántóföldi termelés fejlődése 1867–1914*. Agrártörténeti Szemle, 13. évf. (1971) 1-2. sz. 38–59.) Számításai szerint az 1871–1880 közötti időszak átlagos búzahozama 4,17 mmáza/kat. hold volt, amely a következő évtizedben (1881–1890) 6,61-re ugrott. A növekedés akkor volt a legnagyobb, amikor a technikai fejlesztés még alighogy megindult. Az 1870-es években a külterjes, primitív gazdálkodás miatt még alacsony átlagtermés a következő évtizedben még különösebb technikai fejlesztés nélkül is jelentősen növelhető volt (a vetésterület kiterjesztésével). Szuhay a századforduló utáni időszakra is

ezek szerint a hozam növekedése mögül hiányzott a gazdálkodási struktúra átalakítása, a termesztési technológia fejlesztése, helyette a vetésterület kiterjesztése és a fokozott kizsákmányolás jelentette a növekedés motorját.⁸ Az egyoldalú gazdálkodás hatásaira a korabeli szakmai közvélemény ugyancsak felhívta a figyelmet. A hosszú 19. század folyamán a kezdetekben legelő és rét központú gazdálkodást egyre határozottabban a szántóföldek kiszélesedése, a pusztai legeltető állattartást a szántóföldi termelés váltotta fel. Orosz István számításai a 18. századtól kezdve rögzítik a mezőgazdaság belső struktúrájának változásait. Ezt a hosszabb időszakot szemlélve – 1790 és 1910 között – Magyarországon legalább duplájára nőtt a szántóföldek területe, ami együtt kellett járjon a legeltető állattartás bázisát jelentő gyepterület hasonló mértékű csökkenésével. „[E]z alapvető szerkezeti módosulást kellett, hogy okozzon, hiszen minimálisra, 1910-re a teljes termőterület alig 1/5-ére csökkentette az állattartás bázisát, míg korábban ez legalább fele volt a hasznosított földterületnek.”⁹

A mezőgazdasági termelési struktúra megváltozását Orosz István szerint két egyidejű és egymás hatását erősítő folyamat jellemezte a 19. század során, amelyek együttesen eredményezték a termelésben tapasztalható növekedést. Egyfelől a hagyományos és régóta gyakorolt módszer, a termőterület bővítése (extenzív faktor), másrészt pedig az új mezőgazdaságra jellemző tényező, az ugar csökkentése (intenzív faktor).¹⁰ A meghonosodó vetésstruktúra vizsgálata alapján Orosz arra a következtetésre jutott, hogy a század derekának gabonakonjunktúrája idején a búzatermelés lehetőségeinek kiszélesítése a külpiaci igényekre adott válasz volt, ám ezzel egyidejűleg nem következett be döntő változás a hazai mezőgazdaság termelési módjában. A búzatermelés előrenyomulása – a rétek és legelők arányának csökkentése – kedvezett az árugabona előállításának, az állattartás alól azonban „kihúzta a talajt” (mivel a legelőterület csökkenése általában nem járt együtt a takarmánynövények arányának emelkedésével és a termelés intenzívebbé válásával). Orosz konklúziója szerint az így létrejött termelési struktúra olyannyira rugalmatlan volt, hogy a századfordulóra kialakuló mezőgazdasági válsághelyzetben – amely mindenekelőtt hús előállítására orientált termelést sürgetett volna – nem hagyott lehetőséget az alkalmazkodásra.¹¹

A szántóföldi termelés túlzott egyoldalúsága mellett problémát jelentett az is, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben az amúgy is nehézségekkel küszködő magyar mezőgazdaság az

kiterjeszti megfigyeléseit (1910-ig), és fontos megállapításokat tesz. Mindenekelőtt azt, hogy a hazai termésátlagok 1880-as években bekövetkező növekedése azután megtorpan, ami Magyarországot Európa elmaradott (keleti, déli) országaival rokonítja. Nyugat-Európában eközben éppen ellentétes folyamat zajlott: az 1880-s évektől a búza átlagtermése lényegében stagnált, sőt akár vissza is esett, a századfordulót követő évtizedben viszont jelentős fejlődés bontakozott ki. „Magyarország és a nyugat-európai országok között a mezőgazdasági fejlettségi szintkülönbség az 1880-as, valamint az 1890-es évek első felében megtett magyarországi fejlődés eredményeként csökkent, míg a századfordulót követően erőteljesen elmélyült.” Szuhay: *A szántóföldi termelés fejlődése*, 45. Míg a kelet- és délkelet-európai országokban, és így Magyarországon is, a vizsgált periódusban jelentős vetésterület növekedés figyelhető meg, addig a nyugat-európai országokban épp ellenkezőleg: a vetésterület alig változott (sőt akár csökkent): ott a termésátlag növekedés egyértelműen a belterjesség fokozásának köszönhető.

⁸ „...a fejlett országokban a XIX. század utolsó évtizedeiben – az agrárválság időszakában – a válságból való kilábolásnak elsődlegesen nem a termelés növelése és főként nem a vetésterület kiterjesztése az útja, a vetésterület növekedése éppen az elmaradott országokban figyelhető meg.” Szuhay: *A szántóföldi termelés fejlődése*, 46.

⁹ Orosz István: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. (Előadások a Történettudományi Intézetben. 10. füzet) Budapest, 1988. 14.

¹⁰ Orosz: *Szerkezeti változások*, 15.

¹¹ Orosz: *Szerkezeti változások*, 16–18.

Egyesült Államok, illetve Oroszország konkurenciájával is szembetalálta magát. Ezekben az országokban ez idő tájt a technika vívmányait messzemenően kihasználó, modern mezőgazdaság fejlődött, és a megművelésre váró terület szűkössége sem jelentett problémát. Gaál Jenő 1885-ös előadása egy további szempontra is rávilágít. Szerinte nem is pusztán az Amerikában alkalmazott gépi technológia hazaihoz képest mutatkozó jóval nagyobb fejlettsége jelentett kihívást, de az „emberi erőforrást” illetően is jelentős volt az elmaradásunk. Az Egyesült Államok versenyképességének alapját – Gaál szerint – „az amerikai nép szellemi, erkölcsi és fizikai tulajdonságai képezik”. Vagyis a „nagy szorgalom, rendkívüli leleményesség, roppant testi kitartás, aránylag igen magas értelmiség; tetterő, vállalkozási szellem, törhetetlen bizalom és gyermekded reménykedés a jobb jövő biztos bekövetkezése iránt, a munkafelosztás és a munka igényeihez alkalmazott életrend; a gépek folytonos javítása, a társadalomban a kasztszellem teljes hiánya, az osztályok folytonos érintkezése egymással; az üzleti szellem és a kereskedők kutató ügyessége”¹² – olyan tényezők tehát, amelyek a hagyományokhoz ragaszkodó, társadalmilag megosztott és egymással nem kommunikáló, az üzletszerű gondolkodásban járatlan magyar gazdákból az előadó szerint ez idő tájt teljeséggel hiányoztak.

Mindezek után – úgy gondolom – joggal kérdezhető, hogy vajon a 19. század végi magyarországi mezőgazdaság nehézségeit valóban a „túltermelés” okozta-e. Nem volna helyesebb vajon a probléma gyökerét az „egyoldalú” termelésben, a termelési struktúra aránytalanságában, a termelés teljes rendszerének hiányosságaiiban keresni? Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés, ha a magyarországi mezőgazdaság állapotát és problémáit Európa más régióéihoz hasonlítjuk. Közép- és Nyugat Európa legtöbb országában a 19. század első harmadának végére már alig volt újabb művelés alá vonható földterület, ezért a népességnövekedés miatt szükségessé vált mezőgazdasági hozamnövekedést más megoldással – elsősorban a már művelés alatt álló területek hozamának erőteljes emelésével – kellett elérni. Ez új módszerek, eszközök felhasználását és új mezőgazdasági rendszer bevezetését sürgette, mindezek alapján pedig a földbe forgatott tőke határozott növelését. Az 1830 és 1870 közötti időszakot ennek megfelelően Európa legnagyobb részén a mezőgazdasági termelés intenzívebbé válása jellemezte, így a gépesítés, a csatornázás, a vegyszerezés bevezetése és elterjedése.¹³ A nagy depresszió, a gabonaválság ezeken a területeken sem maradt el. Ám az 1870-es évektől mindezek a területeken az extenzív gabonatermelés arányának erős visszaesése és helyette az intenzív termelési formák elterjedése, sőt az állattartás fellendülése volt megfigyelhető – jóllehet a változás folyamata különböző régiókban különböző mértékig valósult meg és különböző tempóban zajlott.

A korszak neves liberális közgazdásza, Pólya Jakab¹⁴ 1885-ben jelentette meg első mezőgazdasági válsággal foglalkozó cikkét.¹⁵ Ezt az írást 1890-ben követte *A gazdasági válság* című

¹² Gaál: *Élmények és tanulságok*, 83–85.

¹³ Ez az a korszak, amelyet például az angol mezőgazdaságban a magas színvonalú gazdaszat (*high farming*) kifejezéssel írnak le, a németalföldön pedig ugyanekkor a „tudományos” gazdálkodás kifejezés válik divatossá. Magyarországon is az 1840-es évek óta van jelen hasonló elgondolás, a „helyes arányokon” alapuló gazdálkodás eszméje.

¹⁴ Pólya (eredetileg: Pollák) Jakab (1844–1897), államtudományi doktor, ügyvéd, 1890-től a mezőgazdasági politika magántanára a budapesti egyetemen.

¹⁵ Pólya Jakab: *A mezőgazdasági válság*. Nemzetgazdasági Szemle, 10. évf. (1885) 153–177., 268–294.

monográfia, majd Pólya 1896-ban még egyszer nagyobb lélegzetvételi értekezést adott közre a témában a Közgazdasági Szemle hasábjain.¹⁶ A mezőgazdasági válságot körüljáró írásokban a „túltermelés” kérdése valóban a középpontba kerül, igaz az ehhez kapcsolódó problémát Pólya már az első írásában relativizálja. A piac működésének alapelvéből kiindulva úgy érvel, a kínálatot nem lehet leválasztani a kereslet párhuzamos alakulásáról. Ahogyan ő fogalmaz: „...teljesen egyoldalú azon eljárás, mely mindig csak a termelést nézi és figyelmen kívül hagyja a fogyasztást.”¹⁷ Európai adatokkal illusztrálja, hogy „ha emelkedett is a gabonatermelés, ez ellenében szaporodott annak fogyasztása is”.¹⁸ A megnövekedett európai és Európán kívüli verseny szerinte nem eredményezett túltermelést, mivel azzal egyidejűleg növekedett a népesség száma és az egyéni fogyasztás is. Elméletileg is kizártnak tartja a túltermelést – legalábbis, ami a gabonát illeti. Monográfiájában kifejtett érvelése szerint „fel sem tehetjük, hogy az egymást kölcsönösen feltételező termelés és fogyasztás évek hosszú során át se jussanak kiegyenlítésre, s hogy a fogyasztás a termelés folytonos emelkedése dacára ne csak nagyobb arányokat ne öltön, hanem mindig és folyamatosan a termelés kedvéért maradjon. Nem lehet ugyanis feltételezni, hogy az emberek csak a termelés termeléséért termeljenek, és ne akarnák egyszersmind fáradságuk és munkájuk gyümölcsét élvezni.”¹⁹ Szerinte gabonaválságról csak akkor lehetne szó, „ha a jólét, a kereset és ezzel kapcsolatos fogyasztási képesség hanyatlanék. Míg azonban ez nem történik, sőt ellenkezőleg az történik, hogy a fogyasztás folyamatosan emelkedik és halad, akkor túltermelésről szó sincs, szó sem lehet.”²⁰

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a gabonaválság, illetve a búza túltermelésének problémája nem szűkíthető egyszerűen a termelés–fogyasztás, azaz a kereslet–kínálat dimenziója. Pontosabban, ahogyan erre már a kortársak is felhívták a figyelmet, ezek mindig szoros összefüggésben állnak a kereskedelem, az árak, illetve a tágabban vett pénzpiac kérdésével is. Pólya összegzése szerint a nagyarányú tengerentúli gabona beáramlásának következményei közül nem is a túltermelést, hanem az árak hosszú távú kiegyenlítődését, a rossz, illetve jó termésű évek közötti áringadozás eltűnését, de legalábbis mérsékeltebbé válását érdemes a középpontba helyezni. Az 1850-es és 1860-as évekre – az angol *Corn Law* 1846-os visszavonásával kezdődő, szabad kereskedelmet proponáló mozgalom eredményeképpen – Európa egyetlen országában sem korlátozták többé vámok a gabonakereskedelmet: ez hosszú távon önmagában alapja volt az árak kiegyenlítődésének. Ehhez járult még a szállítási költségek drasztikus csökkenésének köszönhetően olcsón beáramló nagy mennyiségű tengerentúli búza.

A gazdálkodás gyakorlatában is járatos, ugyanakkor közgazdasági problémákkal is foglalkozó Löherer Andor 1896-ban tette közzé közgazdasági tanulmányát,²¹ amelynek már a címe is a gazdasági válság és a búza árhanyatlásának közvetlen kapcsolatát jelzi. Írása „*Túltermelési krampusz és a tőzsdék*” című fejezetében, hasonlóan Pólyához, ő is úgy véli, hogy „[a] leghatározottabban kell kijelenteni, hogy a világon a népek fogyasztó szükségletét tekintve, búzatultermelés idáig még soha sem volt és ma sincsen”. A búza világpiacának megszűlése és a kereskedelem modern intézménye, a tőzsde szerinte együttesen játszott szerepet abban, hogy a búza ára minden korábbinál alacsonyabbra zuhant – világszerte, általánosan.

¹⁶ Pólya Jakab: *A mezőgazdasági válság*. Közgazdasági Szemle, 21. évf. (1896) 517–538., 587–640.

¹⁷ Pólya: *A mezőgazdasági válság*, 1885. 165.

¹⁸ Pólya: *A mezőgazdasági válság*, 1885. 168.

¹⁹ Pólya Jakab: *A gazdasági válság*. Budapest, 1890. 104.

²⁰ Pólya: *A gazdasági válság*, 1885. 172.

²¹ Löherer Andor: *Gazdasági válság és a búza árhanyatlása Magyarországon. Okai, eredményei és orvosszerei*. Budapest, 1896.

A túltermelés egy „ez ideig le nem leplezett *fantom*”, az emberi elme szüleménye, nem más, mint „krampusz” – írta. Vagy szakszerűbben: „...a tulproduktiót a börzék eszelték ki és növesztették nagyra”.²² A túltermelés, pontosabban annak híresztelése, hogy túltermelés van, olyan eszköz, amelyet a tőzsde szereplői alkalmaznak a búza árának minél alacsonyabbra szorítására.

A tőzsde búzárra gyakorolt hatásának, illetve a búza ármozgásának további vizsgálata helyett tanulmányom második felében azokra a következményekre fókuszálok, amelyek a gabonaválság során a gazdálkodók, gazdászok nézőpontjából voltak meghatározók. Feltérképezem a gabonaválság társadalomtörténeti elemzésének lehetséges útjait, efféle próbálkozások nálunk ugyanis eddig kevésbé születtek.²³ Pedig azok a vizsgálatok, amelyek a gabonaválság következményeit az általánosságokon túllépve igyekeznek megragadni, például a különböző méretű vagy eltérő gazdasági szerkezetű földbirtokokra és ezek tulajdonosaira gyakorolt hatásán keresztül, bizonyára termékeny szempontokat nyújthatnak a magyarországi események elemzéséhez is.

Az angol agrárválság kutatása az 1960-as években éppen azzal a hagyományos szemlélettel²⁴ próbált szakítani, amely szerint az 1870-es évek első felében derékba tört a korábbi látványos mezőgazdasági fejlődés, és a prosperitást egy csapásra és általánosan depresszió váltotta föl. T. W. Fletcher mára klasszikussá vált tanulmányában²⁵ amellet érvelt, hogy az egyetemes megállapítások helyett a gazdaságokat legalább alapvető jellegzetességeik szerint elkülönítő elemzések eredményeire szükséges támaszkodni. Az állattartásra, illetve a szántóföldi művelésre szakosodott birtokokat ugyanis teljesen másképpen érintette a 19. század végén bekövetkezett nagy mezőgazdasági depresszió. Míg az utóbbiak számára a gabona áresése, minthogy legfontosabb *output* terméküket érintette, jelentős bevételkiesést okozott, addig az állattartó gazdák számára a gabonaneműek árának csökkenése éppen, hogy nagyon is előnyös volt. Hiszen egyfelől csökkentette a takarmányra fordítandó kiadásai összegét, másfelől a kenyér árának csökkenése az állati termékek (hús- és tejfélék) iránti vásárlói keresletet növeli, ami ugyancsak az állattartó gazdáknak kedvezett. Ezen a legalapvetőbb különbségen túl további választóvonalak is kimutathatók a birtokosok között, amelyek meszesemenően meghatározták a válsághoz való viszonyukat, mégpedig nem pusztán objektív hatásait, de – és ezen a ponton Fletcher túllép a pusztán gazdaságtörténeti nézőpontra – szubjektív megítélését tekintve is. Fletcher megvizsgálta a mezőgazdasági érdekek képviselőit, illetve a válság okainak kivizsgálására a gabonaválság idején felállított Bizottságot (*Royal Commission*); eredményei azt bizonyítják, hogy az 1870-es években a szervezetet az Anglia középső területén birtokkal bíró arisztokrata és *gentry* csoport irányította, a Bizottság előtt kivizsgált ügyek pedig túlnyomó mértékben a gabonatermesztő gazdák nézőpontját tükrözték. A század utolsó évtizedére jelentősen megváltozott a Bizottság összetétele, a Gladstone-kormány által kinevezett szakértői testület a korábbinál jóval vegyesebb volt: az

²² Löherer: *Gazdasági válság és a búza árhanatlása Magyarországon*, 43.

²³ Üdítő kivételként lehet megemlíteni például Vörös Antal írását a paraszti munka és mentalitás 19. század második felében bekövetkező változásairól, amelyben éppen a gabonaválság hatását emeli ki, mint ami a század végén döntő hatást gyakorolt a korábban divatozó mezőgazdasági gyakorlatok és szokások változására. Vörös Antal: *A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914*. Történelmi Szemle, 9. évf. (1966) 2. sz. 162–186.

²⁴ A hagyományos elképzelés legfőbb képviselőjeként például R. E. Prothero (Lord Ernle) vagy R. C. K. Ensor neve merül fel leggyakrabban.

²⁵ Fletcher, T. W.: *The Great Depression of English Agriculture 1873–1896*. The Economic History Review, vol. 14. (1961) Issue 3. 417–432.

arisztokraták aránya csökkent, jóllehet a földbirtokos *gentry* aránya továbbra is meghatározó maradt. Megváltozott a Bizottság által meghallgatott és kivizsgált ügyekben szereplők társadalmi összetétele, illetve birtokaik földrajzi eloszlása is: míg korábban szinte kizárólag a keleti és a déli, most már az északi és a nyugati területen gazdálkodók ügyei is a Bizottság elé kerültek. Mindez azért fontos, mert a Bizottság, illetve a kivizsgált ügyekben érintett gazdálkodók társadalmi összetétele meghatározza azt a képet, amely a kortársakban (és az utókorban egyaránt) a gazdasági helyzetről kialakult. Fletcher szerint az 1870-es években éppen a válságtól leginkább sújtott csoportok uralták a mezőgazdaságról szóló diskurzust, nem csoda tehát, hogy a válság képe átítatta a korabeli közbeszédet, és a korszakról még a későbbi beszámolók is úgy emlékeznek meg, mint az agrárium mély és általános depressziójának időszakáról. Fletcher szerint jelentősen árnyaltabb képet kapunk, ha tekintetbe vesszük a nemgabonatermelő birtokosok és gazdák korabeli élményeit és eredményeit is. A nagy századvégi depresszió – írja tanulmánya összegzésében – a gazdák egyetlen csoportjára mért igazi csapást, a nagybirtokos gabonatermelőkre. Máskülönben azonban a mezőgazdasági termelés növekedett, ami egy a szektoron belül épp az áresés idején végbement forradalom eredménye, annak, hogy a gazdák – jelentős része – saját érdekeit felismerve lemondott a gabonatermelésről, és helyette más szántóföldi termények termesztése vagy az állattartás felé fordult.²⁶

Fletcher hangsúlyozza a gazdák saját helyzetfelismerésének jelentőségét és szubjektív ítéleteiket a válsággal vívott küzdelemben. Érdekes módon egyik későbbi kritikusa mégis éppen azt veti a szemére, hogy Fletcher olyannyira a gazdasági mérőszámokra és a termelési eredményekre fókuszál, hogy a gazdák saját percepcióját a válságos évekről figyelmen kívül hagyja.²⁷ „Az árak változásaként definiált »válság« (*depression*) lehetett rövid életű, sőt talán nem is létezett, ám a kortársak értelmezése arról, hogy mi történik körülöttük, sok szempontból legalább olyan fontos, mint a valóságos folyamatok.”²⁸ A gazdasági változás, valamint a gazdálkodók helyzetérzékelése ugyanis hosszú távon kiható társadalmi mozgásokat is megindíthat. Alastair Mutch az idézett írásában amellet érvel, hogy a gazdaságtörténeti folyamatok bemutatásán és értelmezésén túl szükséges megvizsgálni azokat a változásokat is, amelyek a gazdasági válság nyomán a gazdatársadalomban bekövetkeztek. Az újonnan született gazdálkodói egyesületek (*farmer's association*) Angliában – írja – éppen abban különböznek a megelőző időszak mezőgazdasági egyesületeitől (*agricultural societies*), hogy osztály alapon és nem titkolt politikai szándékkal szerveződtek. Az új egyesületek felállításának közvetlenül gazdasági okai voltak, de a szubjektív valóságérzékelés és a társadalmi erőviszonyok megváltoztatásának igénye legalább akkora szerepet játszott a születésükben. Mivel a korabeli hírközlésnek hála a gazdák információt szereztek az ország távolabbi részében zajló folyamatokról is, a válság fenyegetése és bekövetkezéne legcsekélyebb valószínűsége változásokat hozhatott akár olyan területeken is, amelyek közvetlenül nem voltak válságos helyzetben. A nem nagybirtokos gazdák a válság megelőzésének elsőrendű módját a bérleti díjak csökkentésében látták: ezt az elgondolásukat igyekeztek az újonnan létrehozott egyesületek intézményes eszközeinek segítségével megvalósítani. A korábbi, társadalmilag átfogó mezőgazdasági egyesületek mellett (amelyeket a nagybirtokosok vezettek, de működésük nem terjedt túl a gazdálkodás népszerűsítésén, az ismeretterjesztésén és a megyei bálók szervezésén) ezért olyan egyesületek szerveződtek, amelyek komoly érdeklentélen alapultak,

²⁶ Fletcher: *The Great Depression of English Agriculture*, 431.

²⁷ Mutch, Alastair: *Farmers' Organisations and Agricultural Depression in Lancashire, 1890–1900*. *Agricultural History Review*, vol. 31. (1983) 26–36.

²⁸ Mutch: *Farmers' Organisations and Agricultural Depression in Lancashire*, 26.

és jelezték a kisebb birtokosok és bérlők gazdasági és hatalmi igényeit is: a bérleti díjak csökkentésének követelése egy csapásra mély törésvonalat hozott létre a korábban egységesnek tetelezett gazdatársadalmon belül.

A válság jelentősége társadalomtörténeti szempontból Mutch szerint az volt, hogy kizökkentette a gazdákat korábbi nyugalmukból és megelégedettségükből. A gazdasági prosperitás megtorpanása, a korábbi konstans gazdasági emelkedésre alapozott bizonyosság helyébe lépő elbizonytalanodás, a kiszámítható jövő helyett a jövőtől való félelem arra kényszerítette a gazdákat, hogy felhagyjanak a korábban bevált gyakorlataikkal mind a gazdálkodás konkrét gyakorlatában, mind tágabb, szociális értelemben (például gyermekeik iskoláztatási stratégiáját vagy a rurális társadalom belső viszonyrendszerének gyakorlatait illetően). És mindez – hangsúlyozza Mutch – olyan területeken is bekövetkezett, amelyek nem sodródtak válságba, és amelyek lakóinak, gazdáinak csak közvetett élményei, sőt inkább csak benyomásai voltak a válság következményeiről. Attól tehát, hogy a gazdák érzelmi, félelmei a valós, mérhető adatok fényében megalapozatlannak bizonyulnak – az érzésekre és félelmekre adott reakciójuk nagyon is valós és messzemenő következményekkel járhat.²⁹

A gabonaválság társadalmi – akár csak a szűkebb gazdatársadalomra gyakorolt – hatásainak felméréséhez Magyarországon a jelen pillanatban kevés feldolgozás áll rendelkezésünkre.³⁰ Első lépésként ezért a következőkben néhány jól dokumentált és alaposan feldolgozott uradalom korszakbeli gazdasági tevékenységének másodelemzésével arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, milyen képet mutat az uradalmi gazdálkodás a századvégi mezőgazdasági depresszió idején: miképpen tükröződik – ha egyáltalán kimutatható – a gazdasági válság a gazdálkodók konkrét tevékenységében és gyakorlataiban, illetve, a kiindulóponton egymástól jellegzetesen eltérő gazdaságok milyen – helyzetükből és lehetőségeikből fakadó – lehetséges válaszokat adtak a kihívásra. Természetesen a fellépő nehézségekre a működő gazdaságok rengetegféle módon reagálhatnak (a házi kezelésű és bérbe adott föld arányának megváltoztatásától kezdve a termesztett növények vetésaránya átalakításán át a szántóföldi gazdálkodás és az állattenyésztés közötti szektorváltásig például). A következőkben a vizsgálat fókuszát önkényesen leszűkítve elsődlegesen arra a kérdésre fogok koncentrálni, hogy miképpen alakult a búza szerepe az uradalmak terményszerkezetében: mennyire érzékenyek az uradalmak a búza helyzetének romlására, mutatkozik-e bármilyen nyoma annak, hogy a válság idején a búza helyébe más terményt helyeznének? Ha igen, milyen gyorsan reagál a gazdaság a búza piaci pozíciójának romlására? Az elemzésre kerülő uradalmak kiválasztását a lehetőségekből adódóan inkább a véletlen, mintsem a tudatosság irányította.³¹ A magyarországi agrárkapitalizmus fejlődésének ugyan megindult a szisztematikus feltárása, a források nagymértékű pusztulása miatt azonban alig néhány átfogó monográfia készülhetett

²⁹ Ugyanezt a gondolatot más kontextusban kifejtve lásd: Perry, P. J.: *British Farming in the Great Depression 1870–1914*. Newton Abbot, 1974. 183.

³⁰ Egyedülálló ebben a tekintetben Vári András elemzése. Monográfiájának a hazai agrárius mozgalom kibontakozásáról szóló fejezeteiben a hazai „fiatal agrárius csoport” föllépését ő is közvetlen kapcsolatba hozza az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1879–1880-ban a gabonaválság apropóján rendezett ankétsorozatával. Vári: *Urak és gazdászok*, 224–253.

³¹ Ezt a problémát monográfiája előszavában már Für Lajos is felvetette. Ahogy ő fogalmaz: „A kutató választását inkább a pusztai véletlen szabja meg: csak azt az uradalmat kutathatja, amelyiknek írásos anyaga valamelyik levéltárunkba kerülve ránk maradt. Ahhoz viszonyítva azonban, hogy Európában a nagybirtokrendszer utolsó »fellegváraként« számon tartott hazánkat az uradalmak számai hálózták be, a megmaradt írásos anyag módfelett kevés.” Für Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914*. Budapest, 1969. 9.

el, ezekből választottam ki azt a hármatot, amelyek nyomon követhetően rögzítik a szántóföldi gazdálkodás változásait a 19. század utolsó évtizedeiben. Tóth Tibor feldolgozását a piarista kuztodiátus mernyei uradalmáról, Für Lajos monográfiáját az Eszterházyiak tatai uradalmából kivált csákvári uradalomról, végezetül Oláh József elemzését az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodásáról. Ahhoz, hogy a feltett kérdésekben általános érvényű megállapításokat tehessünk, még sokat kell dolgozni. Mindenekelőtt jóval szélesebb körben kell a gazdaságokat megvizsgálni, tekintettel méretükre, földrajzi elhelyezkedésükre, a birtok és a birtokos (vagy gazdálkodó) jogi és társadalmi állására, illetve a birtok struktúráját is figyelembe véve.

Tóth Tibor a Magyar Kegyes Tanítórend mintegy 50 000 holdas Mernye-központú birtokát vizsgálva³² arra a változásra fókuszált, amely során a napóleoni háborúk konjunktúrájának hatására a 18–19. század fordulójától kezdődően a század végéig a feudális nagybirtok üzemstruktúrájának átszervezésével fokozatosan kapitalista „nagy(birtok)üzemmé” alakult át. Írásom szempontjából – amennyiben arra vagyok kíváncsi, hogy hogyan reagált a gabonatermesztés és -értékesítés felmerülő nehézségeire a korabeli agrárium – a mernyei uradalom példája nyilvánvalóan csak egy meglehetősen szűk aspektusban használható. A mernyei uradalom ugyanis lényegében véve nem tekinthető valóságos piaci szereplőnek. Az uradalom tulajdonosa a piarista rend volt, a birtok jogi értelemben lényegében holtkézi jellegű.

Az uradalomban a gabonatermesztés a határhasználat domináns eleme volt. Az árpa mellett „a gabonatermesztés legalapvetőbb ága az egész korszakban a búza volt, azzal, hogy az összes kalászosnak több mint az 50%-át, az összes szántónak pedig minimálisan a negyedét foglalta el”.³³ Tóth Tibor számításai szerint a kalászosok termelésére használt területek legdinamikusabban az 1848–1865 közötti időszakban nőttek. Ez az időszak tekinthető – Orosz István fogalmát használva – az extenzív növekedés időszakának, amikor a belső felhasználás és a piac igényei az alacsony termelékenységi szint mellett csak a termőterület növelésével voltak kielégíthetők. Az ezt követő időszakban a szántónövekedés üteme jelentősen lelassult, és forrása sem az újabb területek bevonása volt, hanem belső átrendeződés (főként a rétek és erdők, valamint legelők rovására). A szántóterület bővítésében „az 1870-es évek bizonyos fokú stagnálását az 1880-as évek közepének 7–15%-os emelkedése követte, majd ezután egy újabb visszaesés, és 1896-tól fokozatos emelkedés következett be”.³⁴ Ez nem mást jelent, mint hogy a gabonatermesztést sújtó válság idején a mernyei uradalom határhasználati struktúrája éppen nem az előzetesen várható módon változott. Nemhogy csökkent volna a szántóterület, hanem épp ennek ellenkezője történt: „amikor [...] az értékesítési problémák reális napi gondokat okoztak, akkor nőtt meg a szántógyarapítási kedv.”³⁵ Ezzel párhuzamosan a rétek területe folyamatosan csökkent, a legelőké viszont 1848 és 1907 között nagyjából másfélszeresére növekedett.

Ennek a – piaci logikának látszólag ellentmondó – folyamatnak a magyarázatát a mernyei gabona „biztosított piaca” adja. Az uradalom területén termesztett termények elsődlegesen a tulajdonosi igények, a tanítórend iskolahálózatának kiszolgálását voltak hivatottak biztosítani, és csak a fennmaradó mennyiség került piacra, így a piaci folyamatok nem befolyásolták a termelést. A tulajdonosi fogyasztás pedig általában legalább az össztermék 40%-a volt – ez a belső felhasználás bizonyos fokú „rugalmatlanságot” tett lehetővé a gazdaság

³² Tóth Tibor: *A nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyszabadítástól az első világháborúig*. Budapest, 1977.

³³ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 138.

³⁴ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 134.

³⁵ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 59.

működése és működtetése során a piaci folyamatokkal szemben. Tóth kimutatása szerint a belső felhasználás ráadásul éppen abban az időszakban – a század utolsó évtizedében – kezdett gyors ütemben nőni, amelyet a gabonaár általános csökkenése jellemezett. A finomabb elemzés, amelyben Tóth az össztermés, az átlagár és az eladás viszonyát vizsgálta, a búzát illetően arra a következtetésre vezetett, hogy „a termelés növekedése uradalmunkban szinte független volt az eladások alakulásától, és természetesen ez fordítva is igaz volt”.³⁶ Tóth értékelése szerint a gabonatermesztésben a korszakban nem történt lényegi szerkezeti módosulás, és az extenzív termelésbővítés mögött csak csekély intenzív átalakulás zajlott. Az értékesítés terén meglévő monopolhelyzet biztosította az uradalom túlélését a gabonaválság idején, de – ahogyan a nagybirtoküzem gazdálkodásának végső értékelésekor Tóth Tibor is fogalmaz: „...a termelékenység és ezzel együtt a megtermelt termékek mennyiségének növelésére irányuló befektetések emelésében az uradalom csak egy bizonyos határig volt érdekelt.”³⁷

Alapvetően más benyomást szerezhetünk uradalom és gabonapiac viszonyáról az ugyancsak dunántúli csákvári nagybirtok gazdálkodását vizsgálva. Für Lajos az uradalom földművelő gazdaságainak két nagyobb korszakát választja el egymástól. A 19. század közepétől annak utolsó évtizedéig a saját szükséglet kielégítése volt a termelés fő célja, azután, az első világháborúig egy új, piacra termelő szakasz következett.³⁸ A művelési ágak szerint – hasonlóan a mernyei uradalomhoz és végső soron az egész országhoz – a szántók nagy aránya a csákvári uradalomban is jellemző volt. A szántóterület növekedése itt is az 1860-as években indult meg, és nagy iramú gyarapodása az 1880–1890-es évek fordulójáig tartott – vagyis valamivel előbb ért véget, mint a hasonló folyamatok országos szinten. A szántónövekedés elsősorban az erdők, kisebb mértékben a rétek és legelők rovására történt. Csákváron azonban még így is a magyarországi átlagnál jóval nagyobb részt foglaltak el az erdők, és kisebb volt a rétföld területe.

A csákvári gazdaságban az 1860-as évek első felében tervezett először forgórendszert az akkori uradalmi mérnök. Ekkor még a gabonafélék túlsúlya érvényesült (2/3 részt foglalt el a gabona, a maradék területre takarmányok és kapások kerültek). Ám a századfordulóig következő évtizedekben jelentős változások zajlottak: a korábban még 20%-ot kitevő ugarföldek művelésbe vétele és a gabonafélék arányának egyidejű csökkentése oda vezetett, hogy a kapás- és takarmánynövények területi aránya a korábrinak duplájára nőtt.³⁹ Abban a korszakban, amikor – ahogyan bemutattam – a kortárs gazdasági szakemberek a kizsákmányoló, expanzív földművelést kárhóztatva az okszerű és az előrelátó gazdálkodás elterjesztését szorgalmazták, a csákvári uradalom (legalábbis annak központi, csákvári gazdasága) már meg is valósította azt a gyakorlatban. És nem pusztán a vetésforgó, hanem például a trágyázás gyakorlatának meghonosításával is. A „befektetésnek” meg is lett az eredménye, az 1890-es évekre az extenzív növekedést intenzívebb termelési irányú váltotta fel, és mintegy 50–70%-kal növekedtek a terméshozamok.⁴⁰

Ugyancsak az 1860-as évektől a századfordulóig tartó időszakban jelentősen átalakult az állattenyésztési struktúra is az uradalomban. Az egységnyi területre (szántó, rét és legelő) számított számosállatszám 1878–1885 táján érte el a csúcspontját, azután állandósult. Az

³⁶ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 171.

³⁷ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 365.

³⁸ Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 75.

³⁹ Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 100–110.

⁴⁰ Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 120–123.

1880-as évek derekán ugyanakkor gyökeres átalakulás indult az állattenyésztési struktúrán belül is, amely oda vezetett, hogy az 1890 és 1894 közötti rövid időszakban azután teljesen átrendeződjön a tenyésztett állatok fajta szerinti összetétele: míg előbb egyértelműen a juh-tenyésztés volt a főszerep, 1894-re a szarvasmarha tenyésztés vált a dominánssá. A csákvári uradalom átlagos állatlállomány nagysága az országos szinttől ugyan elmaradt, de a nagybirtokok átlagához viszonyítva fejlettebbnek bizonyult.⁴¹ Összességében az állattenyésztésen belüli szerkezeti átalakulás mintegy fél évtizeddel megelőzte a növénytermesztés esetében megfigyelhető változásokat, mintha ez utóbbi éppen előbbire is építkezett volna. A csákvári uradalom ezek szerint – ahogyan azt egyébként az uradalom pénzforgalmi mérlegei is igazolják – több síkon is releváns és hosszú távon is sikeres választ adott a búza századvégi válságára. Jóllehet az összes bevételek között nem mindig az agrártermelés eredménye volt a meghatározó, a századfordulóra mégis erre a szektorra helyeződött a hangsúly.⁴² Abban az időszakban tehát, amikor – a gabonaválság nyomásának hatására is – az extenzív irányú mezőgazdasági terjeszkedés helyébe az intenzív agrikultúra és az állattenyésztés előtérbe kerülése volt jellemző.

Az előzőekhez képest jóval kisebb és több gazdaságra tagolódó alföldi akasztó-vésztői uradalomról azokhoz képest kevés, töredezett információnk van. Az mindenesetre tudható, hogy uradalmi átlagokat tekintve a szántóterülete a hasonló megyei és az országos arányoknál magasabb (1887-ben 59,7%, 1890: 66,78%, 1897: 61,82%), a legelők és a rétek aránya pedig valamelyest kevesebb. Az országos átlagnál korábban, de a csákvári uradalomnál például később vezetik be a talaj előkészítés folyamatába a műtrágyát, a gépesítettség viszonylag magas. Oláh József összességében úgy fogalmaz, hogy a „Wenckheim-uradalmak helyét [...] a többi nagybirtok között [...] a közepesnél fejlettebb birtokok csoportjában jelölhetnénk ki”.⁴³

Az állattenyésztés struktúrájára vonatkozóan – az adatok időbeli szórtsága, az egységes hosszú idősorok hiánya miatt – ugyancsak tömör megállapításokat fogalmazhatunk meg. A számosállatszám körülbelül az 1890–1910-es évek között érte el a legmagasabb pontját. A két fő ága (juh-, illetve szarvasmarha tenyésztés) között az uradalom némelyik tagjában (benedeki, csorvási) ugyan megfigyelhető az utóbbi irányába való szisztematikus hangsúly eltolódás az 1880-as évek legvégén, illetve az 1890-es évek első felében, de további információ híján nehéz megítélni, hogy ez a változás milyen kapcsolatban áll akár a növénytermesztési struktúrával, akár az uradalom igazgatásának más tevékenységével. Akárhogyan is, az uradalom gazdaságainak pénzügyi mérlegei itt is azt a benyomást keltik, hogy válságról – annak a veszélyéről, hogy az uradalom csődbe megy – a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első évtizedeiben nem beszélhetünk. Sőt, ahogyan az uradalom monográfusa explicit megfogalmazta: „Vizsgálódásaink eredményei annak a következtetésnek levonására készítetnek bennünket, hogy agrárfejlődésünk »válságszakasza«, s az azt követő évtized – legalábbis a Wenckheim-birtokokon – kapitalista gazdálkodás fénykorát, legteljesebb virágzását jelentette.”⁴⁴

A megelőző konjunkturális időszakot követően az 1870-es évektől kezdve mindinkább a gabona (legfőképpen a búza) egyre romló külpiaca vált jellemezővé. Legkésőbb az 1880-as évek

⁴¹ Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 138–141.

⁴² Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 345–351.

⁴³ Oláh József: *Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján*. Budapest, 1975. 65.

⁴⁴ Oláh: *Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása*, 156.

közepére a gazdasági szakemberek, a szakírók és a gazdálkodók számára is világhosszra vált, hogy a gabonatermelés – legfőképpen pedig a búzatermelés – válságos helyzetbe került. A válság kiéleződéséhez nyilvánvalóan hozzájárult a búza árának világszerte és lokálisan is tapasztalható esése, mégis úgy gondolom, hogy a folyamat gyökere a mezőgazdasági termelés struktúrájából fakadó nehézségekben rejlett inkább. Amíg a korábbi konjunktúra búza iránti növekvő keresletét relatíve „könnyű” volt expanzív növekedéssel, egyre nagyobb területek művelés alá vonásával kielégíteni, addig a piaci igények század végi változásával már csak újfajta, átfogóbb, strukturális változtatások bevezetésével lehetett lépést tartani. A kibontakozó válság felismeréséhez – mivel nem valamiféle hirtelen csapás eredményeként, hanem hosszabb idő alatt fokozatosan, ám mind nyilvánvalóbban bontakozott ki – viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie, és hasonlóképpen: a folyamat megállítása sem ment egy csapásra. Az említett példákban azonban látható, hogy a makroszinten jelentkező válság egyáltalán nem jelentette azt, hogy a mezőgazdaság tényleges szereplői feltétlenül annak áldozatává váltak volna.⁴⁵ A mernyei uradalom speciális piaci helyzetének köszönhetően lényegében meg sem érezte a búzapiacra bekövetkezett változást, a csákvári uradalom meglehetősen hamar és meglehetősen hatékony módon reagált, de még a legkevésbé rugalmasnak mutató akasztó-vésztői birtokok monográfusa is úgy értékelte, hogy a válságidőszak éppen az uradalom fénykorát jelentette. A gazdaságok kiinduló pozíciójuk függvényében szükségyszerűen különbözőképpen reagáltak a kihívásra, de mindről elmondható, hogy a szükséghelyzet kimozdította őket a korábban megszokott gazdálkodási ritmusukból, életmódjukból és – (közép)hosszú távon – az okszerű, kalkuláló, kapitalista üzemszervezet kialakítása irányába ösztönzött. További kutatások sora segíthet feltérképezni, hogy a lezajlott változások hogyan különböznek, illetve milyen további hatásokkal jártak a társadalmi és birtoknagyság szerinti pozíció függvényében: ami ugyanis a nagybirtokok szintjén dinamizálódást gerjesztett, nem feltétlenül vezetett ugyanarra az eredményre a kisebb területtel rendelkező gazdaságok esetében is.⁴⁶

⁴⁵ A bevezetőben is idézett tanulmányában Szuha Miklós hasonlóképpen úgy találja, hogy a gabonaválság kapcsán az áresés miatti „panaszok rendkívül eltűntek”. Számításai szerint a 19. század vége gazdálkodóinak (sőt az egész mezőgazdaság) jövedelme az 1880–1890-es években jelentősen növekedett. Szuha: *A szántóföldi termelés fejlődése*, 59.

⁴⁶ Erre figyelmeztet Kaposi Zoltán is, aki szerint a hazai uradalmak nagy része a 19–20. század fordulóján „vált igazából mezőgazdasági nagyüzemmé”, ezzel egy időben viszont „a hagyományos paraszti gazdaság szinte minden lényeges közgazdasági mutatót illetően lemaradt a nagybirtok mögött, annak legfeljebb kiegészítőjévé válhatott.” Kaposi Zoltán: *A magyarországi nagybirtokrendszer változásai (1700–1945)*. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 32. Kaposvár, 2001. (95–119.), itt 106.

ZSUZSANNA KISS

Grain Crisis at the End of the 19th Century (from a Social Historical Perspective)

The agricultural crisis of the last third of the 19th century is usually described in literature as a crisis of “overproduction”. The paper argues that this view – which was already questioned by such noted contemporary scholars as Jakab Pólya or Andor Löherer – needs to be revisited. It may be more correct to try to find the root of the problem in “one-sided” production, the overemphasized role of ploughland in the production structure and the deficiencies of the entire system of production, rather than in overproduction. In the paper, we focus on individual farmers rather than examining data on the national level. The methodology was inspired primarily by the movement in British economic historical literature that has continuously remained influential since the 1960s, according to which instead of universal statements we should rely on the results of analyses that study farms taking into account at least their main characteristics. Because farms specialized in animal husbandry or ploughland cultivation were affected very differently by the great agricultural depression at the end of the 19th century. Examining the well-documented and thoroughly studied history of agriculture of three Hungarian landed estates (the latifundium of the Piarist *custodiatus* at Mernye, the Csákvár estate that had been separated from the Tata estate of the Eszterházy, and finally the estates of Akasztó-Véztő) I am looking for possible reactions to the deterioration of the market position of grain. The results prove that the macro-level crisis did not necessarily bring about the inevitable fall of people dealing with agriculture. On the contrary, even though the farms necessarily reacted differently to the challenge due to their different starting positions, all the three examined estates' traditional farming rhythm and way of life were disturbed by this state of emergency, and they were driven towards a rational, plan-based, capitalist farm organization in the medium-long term.

HIDVÉGI MÁRIA

A Ganz–Jendrassik dízel motorkocsik Argentínában*

„Nemzeti gyémánt” és „globális üzletépítés”: Kis országok vállalatainak versenyképessége

Michael Porter gyémánt-modellje az államok versenyképességét az egyes ágazatok vonatkozásában négy tényezőcsoport segítségével magyarázza: (1) termelési tényezők (emberi tőke, infrastruktúra, tőke, tudás), (2) a belföldi kereslet feltételei (az igényes vásárlók kikényszerítik az innovatív és minőségileg nagy értéket képviselő termékek előállítását), (3) rokon és egymást támogató ágazatok jelenléte, valamint (4) vállalati stratégia, piacszerkezet és versenyfeltételek.¹ Moon, Rugman és Verbeke általánosították ezt a modellt, amidőn kimutatták, hogy a „nemzeti gyémánt” kiterjesztése a külföldi piaci erőforrásokra már a vállalati fejlődés korai szakaszában különösen a kis országok számára a növekedés alapját jelenti.² A kontinentális Európa multinacionális vállalatai rendszerint az innovatív technológia révén versenyeztek, ellentétben az olcsó tömegtermékeket előállító amerikai vetélytársaikkal.³ Továbbá a szűk belső piacon működő vállalatoknak termékeiket először rendszerint külföldön kellett bevezetni, mivel hazai piacuk csupán csekély értékesítési lehetőséget biztosított számukra.⁴

A Ganz és Társa Részvénytársaság (a továbbiakban: Ganz és Társa vagy Ganz), a legrégebbi magyarországi gépgyártó vállalat egy sor rendszerinnovációval segítette elő a közlekedési és áramellátó infrastruktúra kiépítését a határokon belül és kívül, mint a váltakozó áramú rendszer továbbfejlesztése, a Kandó Kálmán által az első világháború előtt és után

* A cikk a Lipcsei Egyetemen készülő disszertációm része. Ezúton mondok köszönetet dr. Pogány Ágnesnek, aki a cikk elkészültét értékes tanácsaival és a Bank of England levéltárából származó dokumentumok, s Imrédy Béláról készülő könyvének egy fejezete rendelkezésemre bocsátásával segítette.

¹ Porter, Michael C.: *Nationale Wettbewerbsvorteile. Erfolgreich konkurrieren auf dem Weltmarkt*. München, 1991.

² Moon, Hwuy-Chang – Rugman, Alan M. – Verbeke, Alain: *A Generalized Double Diamond Approach to the Global Competitiveness of Korea and Singapore*. In: Bulcke, Daniel van den – Verbeke, Alain – Dunning, John H. (Hg.): *Globalization and the Small Open Economy*. Cheltenham England – Northampton MA, 2001. 36–53.

³ Jones, Geoffrey – Schröter, Harm G.: *Continental European Multinationals, 1850–1992*. In: Jones, Geoffrey – Schröter, Harm G. (Hg.): *The Rise of Multinationals in Continental Europe*. Aldershot, 1993. 3–27., 17–19.

⁴ Pl. Olsson, Ulf: *Securing the Markets. Swedish multinationals in a historical perspective*. In: Jones–Schröter: *The Rise*, 99–127., 102.

kifejlesztett vasútvillamosítási rendszerek⁵ és a Jendrassik-dízelmotorokkal működő motor-kocsikkal végrehajtott vasúti motorizálás. A Ganz–Jendrassik-motorkocsi pénzügyi szempontból sokkal jövedelmezőbbnek bizonyult, mint a vasútvillamosítási rendszerek, nagyban hozzájárulva ahhoz, hogy a Ganz túlélje a világgazdasági válságot. A jelen tanulmány azt mutatja be, hogy a Ganz és Társa a motorkocsik értékesítésénél a hazai piac erőforrásait miként terjesztette ki Argentínára, ugródeszkaként a valóban globális piacok felé. A tanulmány fő tézise: A Ganz és Társa elkezdte egy kicsiny és elszegényedett országban működő, tőkeszegény, de technológiailag innovatív vállalat számára helyes transznacionális struktúrák kiépítését. A rendszerinnováció globális értékesítését illetően a tanulási folyamatot azonban ezúttal is csak továbbvinni tudta, befejezni nem volt képes; s ennek oka nem csupán a második világháborúban rejlett.

Előrelendítő és visszatartó tényezők a dízeltechnológia fejlesztésében Magyarországon

A világháború után a vasutak modernizálásában az elektromos és a modernizált gőzüzem jelentette a két legfontosabb, egymással vetélkedő technológiát.⁶ Bár a dízelhajtás a mellékvonalakon már 1914 előtt nagyon használható és költséghatékony technológiaként vált ismertté, a motorok konstrukciós problémái mégis hátráltatták e technológia gyors elterjedését; jelzésértékű, hogy a Deutsche Reichsbahn ünneplte motorkocsijait („*Fliegender Hamburger*”) állandóan motorproblémákkal küszködtek. A megrendült likviditású Ganz és Társa egy elszegényedett, gazdag olajforrásokat nélkülöző országban az 1920-as és 1930-as években mégis a dízeltechnológia fejlesztésében, elsősorban a vasútüzemeltetés területén az élbolyhoz tartozott. Mindez két tényezőre vezethető vissza.

Magyarország a trianoni határok megvonásával elveszítette leggazdagabb energia-lelőhelyeit. A passzív kereskedelmi mérleg, valamint a szomszéd országokkal való gyűlölködés következtében szomszédaihoz hasonlóan messzemenően autark energiaellátásra törekedett. A vasutak szénfogyasztása így elsődleges fontosságú energiapolitikai kérdéssé vált, mivel az az 1920-as években az ország éves szénfogyasztásának egyötödét tette ki. A dízeltechnológia fejlesztéséhez szükséges energiapolitikai körülmények kialakításában alapvető szerepet játszott az a tény, hogy a belsőégésű motor a nem helyhez kötött energiaszolgáltatás legnagyobb hatékonyságú formája volt (versus villamos energia a helyhez kötött üzemben). Remény fűződött továbbá a békeszerződés revíziójához, tehát hogy visszakerüljön néhány erdélyi olajmező, s hogy hazai olajlelőhelyeket nyitnak meg, vagy hazai szénből állítanak elő nyersolajat.⁷

Másodsorban a dízel motorkocsik a gyéren lakott területek közlekedéstechnikai problémáinak megoldásával kecsegtettek. A trianoni határok messzemenően megváltoztatták az

⁵ Fojtán István: *Kandó-mozdonyok. Kandó Kálmán élete és munkássága*. Budapest, 1998.; Bowers, B. et al.: *The Givi-line and the Three-phase Electrification*. HISTory of ELECTro-technology CONFERENCE (HISTELCON), 2012 Third IEEE

⁶ Dietz, Günther – Jauch, Peter: *Deutsche Schnelltriebwagen. Vom „Fliegenden Hamburger“ zum ET 403 der DB*. Freiburg [Bresgau], 2003. 20–24.; Gottwaldt, Alfred: *Der Schienenzeppelin. Franz Kuckenberger und die Reichsbahn-Schnelltriebwagen der Vorkriegszeit 1929–1939*. Freiburg [Bresgau], 2006.; Duffy, Michael C.: *Electric Railways 1880–1990*. London, 2003.

⁷ Haidegger Ernő – Sólyom Barna Zoltán: *A senek berginizálása*. Különlenyomat a Magyar Mérnök-és Építészegyesület Közlönye, 1924. év 17–20. számából. Budapest, 1924.; Haidegger Ernő: *Energiagazdálkodásunk aktuális kérdéseiről I-II*. Bányászati és Kohászati Lapok, 59. évf. (1926) 17-18. sz.; 324–327.; 342–347.; Haidegger Ernő: *Középeurópa energiagazdasága*. Budapest, 1930.

ország gazdaságföldrajzi szerkezetét, egész ipari övezetek maradtak az országhatárokon kívül, más iparágak ezzel szemben elveszítették nyersanyag-utánpótlásukat, valamint elsődleges értékesítési piacukat. Veszteséggé vált a vasút szemszögéből a személy- és részben az áruszállítás is a gyéren lakott vidéki régiókban, a gőzüzem ugyanis költséges volt a személyzet szükséges létszáma miatt. Ráadásul a rövid útszakaszokon a mozdonyok a viszonylag hosszú felfűtési és lehűtési idő miatt sok tüzelőanyagot pazaroltak el. A mobilitás azonban az új interregionális alközpontok kialakulásának, a vidéki kézművesség és ipar fejlesztésének, a mezőgazdasági termelékenység növelésének kulcsát jelentette.⁸ Az ország akkori pénzügyi helyzetét és a lakosság vásárlóerejét figyelembe véve nem volt remélhető, hogy a közúti közlekedés gyors fejlődésnek indul, ezért a már meglévő vasúthálózat fejlesztése tűnt a legköltséghatékonyabb megoldásnak.

Emiatt fordult a magánkezelésben működő Duna–Száva–Adria–Vasúttársaság a Ganz és Társához, amely gőz- és elektromos hajtású motorkocsikat állított elő, hogy tervezzen dízelmotorral hajtott sínautóbuszt Nyugat-Magyarország néhány mellékvonala számára.⁹ A Ganz az 1920-as évek második felében ugyanis dízelmotorok sorozatgyártására rendezkedett be Jendrassik György¹⁰ konstruktőr-mérnök vezetésével, reagálva mindenekelőtt a vidéki övezetek szükségleteire, ahol a hiányos áramellátás miatt és a költséges, nagy ráfordítást igénylő gőzüzem helyett a mezőgazdasági termelés modernizálásához belsőégésű motorokra volt szükség.¹¹ A motorkocsik, azaz olyan vasúti kocsik, amelyekbe motort szereltek be, amelyeket így személyszállításra mozdony alkalmazása nélkül is használhattak, sőt amelyekre esetlegesen más kocsikat is rákapcsolhattak, különösen alkalmasnak bizonyultak a kitűzött célok eléréséhez. A könnyű dízel motorkocsik a rossz karban lévő síneken is problémamentesen futottak, a gőzüzemhez viszonyítva a szükséges üzemanyagnak csak töredékét használták fel, s kezelésükhöz elég volt a jegyeladást és a napi rutinkarbantartást is elvégző mozdonyvezető. A beszerzési költségek így hamar megtérültek, ami a Magyar Államvasutak (MÁV) motorkocsiparkjának lépésről lépésre történő bővítését segítette: a vasútvillamosítási rendszer jóval nagyobb investíciós költségével ellentétben az új motorkocsik beszerzése a MÁV éves költségvetéséből fedezhető volt.¹²

⁸ Nr. 517. Törvényjavaslat az iparfejlesztésről. A Képviselőház által elfogadott szöveg (1931. ápr. 23.). Képviselőházi irományok 14. köt. Budapest, 1931. 335–346., és Indokolás „az iparfejlesztésről” szóló törvényjavaslathoz. Melléklet az 517. számú irományhoz, 347–353.

⁹ Baránszky-Jób Imre – Szondy György: *A magyar vasongyártás rövid története. Járművek, Mezőgazdasági Gépek*. 6. évf. (1959) 3. sz. 65–78. Zelovich Kornél műegyetemi tanár, volt MÁV-igazgató 1926-ban tett a Ganznak hasonló javaslatot. Zámor Ferenc: *A Ganz-gyár motorkocsi-gyártmányai I. Járművek, Mezőgazdasági Gépek*, 2. évf. (1955) 10. sz. 289–294., 289–290.

¹⁰ Jendrassik György (Budapest, 1898 – London, 1954, gépészmérnök, 1922 augusztustól a Ganz és Társa – Danubius Gép-, Wagon- és Hajógyár Rt. Tanulmányi Osztályának munkatársa, 1927-től a „Jendrassik Motorszerkezési Osztály” vezetője, majd gyár vezérigazgató-helyettese (1939), végül vezérigazgatója (1942). 1947 nyarán hivatalos útjáról nem tért haza. Londonban a Metropolitan Vickers cégnél igazgató. Saját cége, a Jendrassik Developments Ltd. keretében szerkesztette meg utolsó találmányát, a nyomáscserélőt. A repülésben nagy jövő jósolt a gázturbinának, melynek fejlesztését a Ganz gyárban kezdte el az 1920-as évek végén, de 1936-tól a Találmánykifejlesztő és Értékesítő Kft. keretében az Iparügyi Minisztérium támogatásával foglalkozott vele.

¹¹ Gombás Tibor: *Jendrassik György*. In: Szóke Béla (szerk.): *Műszaki nagyjaink I. 2. kiadás*. Budapest, 1983. 141–209.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Z425–33–118 [A jugoszláv kormányhoz intézett] Expozé a közlekedés problémája tárgyában [1937]

Az első világháború utáni területi változások a hazai iparágak közül a gépgyártásra különösen kedvezőtlen következményekkel jártak: A jó minőségű szén- és ércforrásokhoz való direkt hozzáférés ellehetetlenülése és az elsődleges fogyasztópiac elvesztése rendkívül érzékenyen érintette a dualizmus korában különösen a vasútépítés és a mezőgazdasági termelés szükségletei által kifejlődött iparágat.¹³ A háború utáni túltermelési válság és a növekvő protekcionizmus megnehezítette az exportpiacokhoz való hozzáférést, és jelentősen rontotta az exportüzletek nyereségességét. A magyar vasúthálózat kilométerhossza körülbelül harmadára csökkent. A megrongálódott sínek és a háborúban elhasználódott, külföldre vitt vagy reparációs szállítás keretében átadott vagonpark átfogó felújítására a magyar állam ismert pénzügyi nehézségei miatt nem kerülhetett sor, pedig például a stabilizációs kölcsönből 13 920 000 pengő erejéig és állami költségvetési forrásokból még a világgazdasági válság idején is sor került kisebb beruházásokra.¹⁴ Noha az egész magyar gépgyártás nagy reményeket fűzött a vasutak általános rekonstrukciójához nagyobb külföldi kölcsön, illetve a szállító vállalatok (külföldi hitelekre alapozó) előfinanszírozása segítségével,¹⁵ a világgazdasági válság, valamint a magyar állam és a Rothschild-bankház közötti bizalomvesztés¹⁶ e tervek megvalósítását megakadályozták. A problémahalmaz mikroszinten a kis, elszegényedett országban működő négy vagongyárnak (Ganz, MÁVAG, Schlick-Nicholson Vagon- és Gépgyár, Győri Vagongyár) a reparációs szállítások befejeződése utáni állandó foglalkoztatási gondjaiban jelent meg.

A Ganz és Társa üzemei közül is elsősorban a vagongyár veszteségei miatt súlyosbodott a vállalat likviditása oly mértékben, hogy 1930-ban friss tőke bevonása vált szükségessé. A General Electric (GE) és a német Allgemeine Elektrizitäts-AG. (AEG) ekkor szerezte meg a Ganz és Társa 25%-os részesedését. A befektetők már a következő évben szembesültek az addig titkolni próbált helyzettel: A Ganz a fizetésektelenség szélére került, csupán a rövid távú tartozások összege átszámítva 40 millió pengőt (18 millió pengő a Hitelbank, 5,8 millió pengő a Leszámítolóbank, 280 000 angol font, kb. 7,5 millió pengő az Amstelbank, Amsterdam és 1,5 millió dollár, körülbelül 8,5 millió pengő egy a Goldmann, Sachs & Co. vezette szindikátus felé) tett ki. Ezért merülhetett fel az a terv, hogy a Ganz vagongyárát eladják a magyar államnak a MÁVAG egyik konkurenciáját kiiktatandó, s ezért a GE amerikai kölcsönt szerzett volna az átfogó vasút-rekonstrukcióra. Ennek megrendeléseiből jelentős mértékben jutottak volna foglalkozáshoz a Ganz és Társa törzsgyára és az 1929-ben a gyárba visszaolvadt villamosági gyár.¹⁷ E terv elsősorban a szükséges tőke megszerzésének meghiúsulása miatt

¹³ Schulze, Max-Stephan: *Engineering and Economic Growth. The Development of Austria-Hungary's Machine-Building Industry.* 1996.; Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-29.* Budapest, 1966. 318–320.

¹⁴ Strowski, Ludwig v.: *Eisenbahn- und Automobilwesen.* In: Gratz, Gustav (Hg.): *Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch.* Budapest, 1927. 185., 195–196.; Pogány Ágnes: *Imrédy Béla.* Kézirat.

¹⁵ MOL Z42–20 Leopold Aschner és Weiss Fülöp levélváltása amerikai kölcsön szerzéséről vasút-rekonstrukciós célra, 1930. jan. 30.; *Az iparvállalatok finanszírozzák az államvasutak rekonstrukcióját.* Pesti Tőzsde, 1929. febr. 7. 7.; *Mitől várjuk a helyzet jobbra fordulását?* Fenyő Miksa nyilatkozata. Pesti Tőzsde, 1929. aug. 29.

¹⁶ Pogány Ágnes: *A Jacobsson-jelentés, avagy a fuldokló úszóleckeje. Magyarország állampénzügyei a gazdasági válság küszöbén.* In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás íve. Tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest, 2009. 411–421.

¹⁷ Deutsche Technikmuseum Berlin Firmenarchiv AEG-Telefunken. Telefunken GmbH I 2 060 C 2542/1136 Dir. dr. Bücher, AEG levele E. A. Baldwinak, Vice-President, International General Electric Comp., Paris. Berlin, 1931. júl. 15.

nem valósult meg. A Ganz jelentős részben a motorkocsik hazai és külföldi értékesítése révén lett úrrá pénzügyi nehézségein.

A Ganz és a MÁV között a motorkocsik terén stratégiai partnerkapcsolat fejlődött ki. A különféle célokra használatos kocsik megrendelése (személyszállítás, postavonat stb.) és bevált típusokra beérkező rendszeres megrendelések a Ganz–Jendrassik-motorkocsik technológiai fejlesztését segítették. A Magyar Államvasutaknál rendszeresített karbantartó- és javítószolgálat, beleértve a kocsivezetők kiképzését is, példaképpül szolgált a külföldi vasúttársaságok számára is – még akkor is, ha például az olasz és a francia vasúttársaságok esetében nem került sor tényleges megrendelésekre, mivel ezek a Renault-nál és a FIAT-nál gyártott motorkocsikat használták.¹⁸ A MÁV motorkocsiüzeme így a különböző országokban zajló próbaüzemekben, valamint az ezekről a nemzetközi szakfolyóiratokban, mint a brit *Railway Gazette*, megjelenő jelentéseken kívül a legfontosabb marketingeszközzé vált a Ganz-motorkocsik számára.¹⁹ A motorkocsiüzlet növekvő exportdeviza-szerző jelentősége külgazdasági vonatkozásban politikai támogatást eredményezett. Ez többek között a dél-amerikai államokkal való kereskedelmi kapcsolatok feltételeinek újratárgyalásában nyilvánult meg, de legalább ilyen jelentőségű a Magyar Nemzeti Bank elnökönek intervenciója Bank of Englandnál a Ganz szállításainak előfinanszírozása érdekében.²⁰

A dízeltechnológia fejlődése tehát sikeres alkalmazkodást jelentett az ország megváltozott területi és gazdasági viszonyaihoz, egyszerre valósítva meg gazdaság- és közlekedéspolitikai, valamint energiagazdasági célokat. A magyar vasút szükségletei azonban önmagukban nem voltak elégségesek az állandó minőségjavulás ösztönzésére, sem pedig arra, hogy a Ganz tartósan foglalkoztatottsághoz jusson: 1938-ban a MÁV vonalain összesen 10 sínautóbusz és 138 motorkocsi futott.²¹

A brit–amerikai kooperáció

A szükséges szervezeti struktúra megteremtése az innováció világgiazi áttöréséhez

A Ganz és Társa lendületesen látott hozzá a motorkocsik világgiacra való bevezetéséhez. Neves lengyel, holland, belga, spanyol, francia, román stb. cégeknek adtak licencet a Ganz–Jendrassik motorok, illetve a motorkocsik gyártására abban a reményben, hogy a helyi gyártási részesedés az illető kormányokat a vasutat széles körű motorizálására ösztönzi.²² A licencdíjon kívül a Ganz esetenként a bonyolultabb alkatrészek (motor, energiaátviteli berendezések) szállítására is számított. Tekintetbe véve a nemzetközi tőkeáramlás akadozását a

¹⁸ Zámor Ferenc: *A Ganz-gyár motorkocsi-gyártmányai II.* Járművek, Mezőgazdasági Gépek, 2. évf. (1955) 11. sz. 342–350., 343.

¹⁹ Zámor Ferenc: *A Ganz-gyár motorkocsi-gyártmányai II.* Járművek, Mezőgazdasági Gépek, 2. évf. (1955) 12. sz. 365–374., 367–368.; Szécsény István: *Az Árpádtól a Hargitáig. A Ganz-gyorsínautóbusz, motorkocsi és motorvonat gyártásának aranykora (1934–1959).* Budapest, 2006. 6–9.

²⁰ MOL K69-623 Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály iratai; Bank of England Central Archive (BECA), OV 33/22 919/1 Baranyai, L. Magyar Nemzeti Bank levele O. E. Niemeyernek, Bank of England Budapest, 1939. jún. 20.

²¹ Malatinszky Sándor: *A vontató járművek fejlődése 1915–1944 között.* In: Mezei István (szerk.): *A 150 éves magyar vasút 1846–1996.* Budapest, 1996. 251–292., 276.

²² MOL Z425-73-189 First Schedule Utilisation of Ganz-Jendrassik Diesel engines patents abroad April 1935. 1939-ben a világon több mint 700 Budapesten és több mint 100, licencvásárlók által gyártott dízelmotor volt vasúti üzemben. Der Triebwagen-Dieselmotor Bauart Ganz–Jendrassik. Budapest, 1939.

világgazdasági válság folyamán és a tőkeellátás nehézségeit a nagyméretű beruházások esetében, előfinanszírozás volt szükséges a dízel motorkocsik gyors piaci bevezetése érdekében.

Hogy a Ganz motorkocsi a konkurens termékek megjelenése előtt stabil piaci részesedést szerezzen, technikai tekintetben elsőrangú hírnévre, valamint megbízható szállításra, kiterjedt nemzetközi szervezetre, politikai kapcsolatokra és tőkére volt szükség.²³ Azonkívül a világ sok vasúthálózata magánkézben, mindenekelőtt brit társaságok kezében működött. Ezen okból kezdeményezte a Ganz a kooperációt elsőrangú brit gépgyártó vállalatokkal, abban a reményben, hogy megnyílik előtte a londoni tőkepiac, s hogy kiegészítő előnyökhöz jut a szabadalomvédelem, valamint a termelési technika javítása terén. A Ganz és Társa, valamint a Metropolitan Vickers Electrical Co. Ltd., Manchester („Metrovick”) és a Metropolitan Cammel Carriage and Wagon Co. Ltd., Birmingham („Metrocam”) között 1935. április 30-án megkötött megállapodás tartalmát tekintve egyszerre volt licenc- és kartellszerződés.²⁴ A brit partnerek jogot nyertek arra, hogy a világ számukra biztosított részén, túlnyomórészt a formálisan és informálisan a britek által uralt régiókban, de éppúgy a több országban működő brit vasúttársaságoknak is a Ganz–Jendrassik-licenc alapján motorkocsikat szállítsanak. A Ganz megtartotta a számára legfontosabb piacokat a kontinentális Európa nagy részén és a Közel-Keleten, kizárólagos piaca lett továbbá az USA, Kanada, Japán s ezek gyarmatai, domíniumai, protektorátusai és mandátum területei.²⁵ A világ többi részét közös területnek nyilvánították, ahol a megrendeléseket 30:70 arányban a britek javára osztották fel. A licencdíjat a megrendelések értékének 5%-ában állapították meg a motorok és 4%-ában a mechanikus energiaátviteli berendezések esetében.

A brit partnerek halogatták a motorkocsik gyártásának megkezdését, holott a Ganz 1937-ben segítséget nyújtott nekik a termelés szervezése, a termelési költségek kalkulációja, az anyagbeszerzés és a formatervezés területén.²⁶ Ennek következtében a Ganz kontingensét a közös területen az első három szerződési évben kb. 1 millió fonttal lépte túl. Bár a partnerek jelentősen leszállították a kontingensmegosztást védő büntetések összegét, ily mértékű előzenységgel nem lehetett hosszú távon számolni.²⁷ Megakadályozandó, hogy a szerződés e kitétele a motorkocsiüzlet fejlődését megakassza, a Ganz kezdeményezte, hogy az ígéretes dél-amerikai piac megszerzését új alapokra helyezték. Az itt eladott motorkocsik közönség-sikere meggyőzte a brit partnereket a szisztematikus üzletépítés nyereségességéről. 1938-ban keresztülvitték, hogy a tapasztalatcsere javítása céljából Londonban kooperációs irodát nyissanak, ahol a Ganz szakértői, mindenekelőtt a helyettes műszaki vezérigazgató, Klein

²³ MOL Z425-73-189 Szerződés 1935. ápr. 30. „Metrovick”, „Metrocam” és Ganz & Co.; MOL Z427-1-1 Ganz Szabadalmi osztály Emlékirat a Martinka-szabadalomhoz. é. n.

²⁴ Board Of Trade, International cartels. Vol. I. Survey of International Cartels and Internal Cartels. 1944–1946 Vol. 1. London, 1944. 30.

²⁵ MOL Z425-73-189 Megjegyzések, 1938. okt. 19.; MOL Z425-33-118 [A jugoszláv kormányhoz intézett] Expozé a közlekedés problémája tárgyában [1937]

²⁶ MOL Z425-23-75 Ganz & Co. Dir. Lusk [Metrovick]-nak. Budapest, 1937. jan. 2. „Stein Andor igazgató utazása Angliába”.

²⁷ A Ganz és Társának összesen 35 000 fontot kellett fizetnie a 279 000 helyett, és többéves fizetési haladékat kapott. MOL Z425-73-189 Feljegyzés az Agreement C „Metrovick”, „Metrocam” és Ganz & Co. 1938 c. dokumentumhoz. Budapest, 1949. jún. 23.; MOL Z425-73-189 Ganz & Co Dir. Beckwith-nek, General Electric S.A. (GESA), Buenos Aires. Budapest, 1938. okt. 14.

Ferenc²⁸ bármikor és a brit partnerek által megszabott időtartamra rendelkezésükre állhat-
tak.²⁹

Miért éppen Dél-Amerikát és különösképpen Argentínát választották ki szoros kooperá-
cióra szisztematikus üzletépítés céljából? Egyrészt azért, mert Argentína volt az egyetlen
piac, mely 1938 őszére megérett a nagyobb rendelések elfogadására, azaz túljutott az ebben
az üzletágban szokásos azon hosszú előkészítési szakaszon, amely a próbarendeléssel kezdő-
dött és a kocsik üzembe helyezése alatt gyűjtött tapasztalatok összegzésével végződött.³⁰ A
Ganz kvótatúllépése jórészt ezen a piacon történt: 1935-től 1938 őszéig több mint 100 mo-
torkocsit adott el Dél-Amerikában, 1939 nyaráig összesen 104 egyes kocsit és 17 motorkocsit
két és 11-et három kocsival; nagy részét az Argentin Államvasutaknak (ASR) szállítva. Má-
sok, többnyire brit társaságok további 133-at szállítottak, így az 1939 nyarán üzemben lévő
288 kocsiból a Ganz-kocsik magas aránya szembetűnő.³¹ A földrajzi adottságok mindamel-
lett kiténőek voltak ahhoz, hogy bizonyítsák a dízelhajtású kocsik közlekedéstechnikai elő-
nyeit, hogy a dél-amerikai piacot mint ugródeszkát még a német konkurencia megjelenése
előtt (elektromos és dízelhajtású kocsik) felhasználhassák a más régiókban, első lépcsőben
Dél-Afrikában, Indiában és Új-Zélandon történő piacszerzésre.³²

A Ganz továbbá a brit kooperáció segítségével akarta elkerülni, hogy ezt a jövedelmező
üzletágot a továbbiakban is a General Electric argentin képviselője vezesse.³³ A Ganz–Jend-
rassik motorkocsi-képviselője a GE által megkönnyítette a dél-amerikai piacszerzést, mivel
a kormányok nagyobb üzleteket csak letelepült cégekkel kívántak lebonyolítani, s mert a GE
neve szállítási garanciát kínált. Ez a képviselő azonban sokba került, a Ganz a szállítási érték
1–5%-át fizette érte a GE-nek.³⁴ Az üzletépítés ezen indirekt formája a GE saját elektromos
és mechanikus vasúti kocsijainak konkurenciája miatt sem volt hosszú távon tartható, amint
azt a Jendrassik dízelmotorok bevezetésének 1931–1933-as megakadályozása a GE indiai,

²⁸ Klein Ferenc (sz. 1894) Klein Gyulának, a Hitelbank nagyrészvényesének fia és Klein Istvánnak, a
Hitelbank igazgatójának testvére. Mérnök, 1918 novembere óta a Ganz és Társa alkalmazottja, az
1920-as évek közepétől a vállalat helyettes vezérigazgatójaként annak technikai vezetése, 1938–
1942 között a Dél-Amerikába szállított motorkocsikkal kapcsolatos műszaki és management felada-
tok koordinálása volt feladata. Szolgálati jogviszonya 1943. dec. 31-én megszűnt, valószínűleg nem
tért többé vissza Magyarországra. MOL Z425-22-73 Klein Ferenc helyettes vezérigazgató szolgálati
megállapodása. Budapest, 1927. jún. 30., Ganz és Társa a Közérdekeltségek Felügyelő Hatóságának,
Budapest, 1943. jan. 5.

²⁹ MOL Z425-73-189 Metrocam and Metrovick a Ganz & Co.-nak, Budapest. London, 1938. máj. 26.
„To Supplement B.” A jelen tanulmány nagymértékben támaszkodik az eddig kiaknázatlan
levelezésre Klein Ferenc és Prager Pál vezérigazgató között.

³⁰ MOL Z425-73-189 Ganz & Co. Dir. Beckwith-nek, GESA, Buenos Aires. Budapest, 1938. okt. 14.

³¹ MOL Z425-66-73 Emlékirat. Buenos Aires, 1939. aug. 9. Hozzácsatolva Klein Ferenc Prager Pálnak
írt levele, Buenos Aires, 1939. aug. 23. 10 hármaskocsit és három egyes motorkocsit már nem
lehetett behajózni. A megépített 204 kocsi ára 48 millió pengő volt. Zámor Ferenc: *A Ganz-gyár
motorkocsi-gyártmányai IV. Járművek, Mezőgazdasági Gépek*, 3. évf. (1956) 1. sz. 26–33., 27.

³² MOL Z426-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak Buenos Aires, 1939. febr. 13.; MOL Z426-66-73 Viktor
Hammersberg, Feljegyzés argentin motorkocsi képviselőtünk alapításáról. Budapest, 1939. máj. 1.

³³ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc, Ganz & Co Percy S. Turnernek, Metrovick Export Co. Ltd., London.
Buenos Aires, 1939. jan. 16. Uo. C.C. Batchelder, (GESA) Klein Ferencnek, Ganz & Co. Buenos Aires,
1939. jan. 3.

³⁴ MOL Z426-7-57 Metroganz an Ganz & Co., Budapest. Buenos Aires, 1940. máj. 7. „Commissions on
maintenance contracts. General Electric S.A.”

burmai és ceyloni képvisellete által is mutatta.³⁵ A GE jóindulatának megőrzése érdekében, a Ganz formailag a brit partnerek újonnan létrehozott argentin motorkocsi képviselétéhez csatlakozott, a brit partnerek ugyanis vasúti járművek értékesítése terén a GE-től függetlenek voltak.³⁶ Azonkívül a Ganz dél-amerikai motorkocsi-szállításából a szállítási érték 0,5%-a továbbra is a GE-t illette, amíg a GE nem jelent ott meg konkurens termékekkel.³⁷ A „Metropolitan Railcars (Ganz Patents) Ltd. „argentin képviselertet, ill. a „Compania de Coches Motores Sistema Ganz Metropolitan Ltda“-t („Metroganz”) 1939 májusában mint brit társaságot alapították meg Buenos Aires-i székhellyel.³⁸ Az amerikai kapcsolat jelentőségét és épen maradását jelzi, hogy a GE Buenos Aires-i fiókja például az Argentínában és Uruguayban üzemelő motorkocsik karbantartásának költségeit a Metroganznak előlegezte, míg a Ganz brit partnereivel megállapodott ezen új társaság költségmegosztásáról.³⁹

„[a] Ganz-gyár alapvető problémája itt van elásva”: az argentin vasutak átfogó motorizációja

Klein Ferencben az országban tett 1938 végi – 1939 tavaszi tanulmányútja során tudatosodott, hogy a speciális argentinai illetve dél-amerikai földrajzi, gazdasági és politikai viszonyok a Ganz és Társa számára lehetőséget teremtettek ahhoz, hogy „valami grandiózusat” alkossanak.⁴⁰

A többségében brit tőkével épített dél-amerikai vasutak a két világháború között túlnyomórészt még mindig brit tulajdonban voltak, így 1939-ben Argentínában 24 000 km a 42 000 km-hosszúságú vasúthálózatból. További 18 000 km-t az Argentin Államvasutak (ASR), a maradékot francia társaságok üzemeltették.⁴¹ Az egykori gyarmatokon kibontakozó gazdasági függetlenségi törekvések a vasúti forgalomban is éreztették hatásukat. Egyre inkább szemére hányták a külföldi, mindenekelőtt a brit vasúttársaságoknak, hogy a szolgáltatások színvonala a magas jegyárak ellenére sok kívánnivalót hagyott maga után, s felerősödtek a magánvonalak államosítását követelő hangok. Az államvasutak a magánvasutaktól járatsűrítést kívántak egyes vonalakon, s a forgalmat kedvezőbb árakkal és rövidebb menetidőkkel a saját vonalaikra igyekeztek átirányítani.

³⁵ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1938. dec. 18.; MOL 426-6-47 Levelezés a Jendrassik-Motorok indiai képviselétéről General Electric (India) Ltd.-vel, Bombay, 1931–1933.

³⁶ A Metrowick 1922-ben állapodott meg a szabadalomcsereéről és a piacok felosztásáról a Westinghouse Corp., New York, társasággal (a mindenkori hazai piac respektálása). Schröter, Harm G.: *Außenpolitik und Wirtschaftsinteresse, Skandinavien im außenwirtschaftlichen Kalkül Deutschlands und Großbritanniens 1918-1939*. Frankfurt/Main – Bern – New York, 1983. 524.; GE „clandestinely acquired“ majority interest in Metrowick. Hausmann, William J. – Hertner, Peter – Wilkins, Mira: *Global Electrification. Multinational Enterprise and International Finance in the History of Light and Power, 1878–2007*. Cambridge, 2008. 170.

³⁷ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1938. dec. 18. és a GESA Klein Ferencnek, 1939. jan. 3.; MOL Z426-6-37 Feljegyzés a Metropolitan Railcars (Ganz Patents) Ltd. alapításáról, Hammersberg [igazgató], Ganz & Co., Budapest, 1939. máj. 5.

³⁸ Ebben az időben nem volt érvényben szerződés Argentína és Magyarország között a kettős adózás megakadályozásáról. MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. ápr. 15. és máj. 30.

³⁹ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak. Buenos Aires, 1939. júl. 12.

⁴⁰ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. jan. 9.

⁴¹ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, távirat, 13. 05. 1939. máj. 13.

Ebben a helyzetben a motorkocsiüzlet politikai jelentőségre tett szert. Egyedülálló esélyek nyíltak meg a vasutak átfogó motorizációjára. A Ganz–Jendrassik motorkocsik segítségével ugyanis az ASR igazolni tudta a külföldi társaságokkal szemben támasztott követeléseit a hatékonyabb és olcsóbb szolgáltatás iránt, s az argentin lakosság érdekeinek védelmezőjeként léphetett fel.

Így például a Buenos Aires–Rosario szakaszon az ASR a Ganz-motorkocsikkal a menetjegyek árának felével tudott alulkinálni a magánkézben lévő Central Argentine Railway („Carly”)-vel szemben, s ráadásul még profitot is termelt, mivel az üzemeltetési költségek a gőzüzettel összevetve körülbelül egy ötödére (!) csökkentek. Azonkívül a menetidő – a gőzüzettel összehasonlítva – majdnem megfelelő volt, mert a könnyű motorkocsik 95–120 km/óra közötti sebességgel futottak rossz állapotban lévő hosszú szakaszokon, ahol a nehéz gőzvontatású vonatok 50 km/órával araszoltak. Az egykor veszteséges személyforgalmi üzletág tehát nyereséget termelt az ASR-nek a motorkocsik alacsony üzemeltetési költségei miatt, s mert az utazóközönséget az alacsony jegyárak és a magasabb komfort gyakoribb utazásokra ösztönözték.

Az ASR által kifejtett nyomás a brit társaságokat szolgáltatásuk fejlesztésére ösztönözte az államosítási törekvések megfékezése érdekében. Így ők maguk vásároltak motorvonatokat. A Ferrocarril de Buenos Aires al Pacifico („BAP”) az ASR-rel párhuzamosan építette ki motorkocsi-szolgálatát és választotta meg Kleint illetékes bizottsága tagjává.⁴² A Carly villamosította Buenos Aires vonzáskörzetének egyes vonalait, de a játszmában ellenmanőverként megfontolás tárgyává tette a dízel motorkocsik távolsági forgalomban történő felhasználását is.

A motorkocsik magukban hordozták annak lehetőségét is, hogy a mobilitás javításával hozzájáruljanak a nagy területű dél-amerikai államok gazdasági és politikai integrációjához. Az Argentínában üzembe helyezett kocsik bebizonyították, hogy ez a kocsis típus használható pénzügyi megoldást tudott nyújtani a kontinens alapvető technikai–földrajzi problémájára: A gyéren lakott kontinensen, ahol a távolságok óriásiak voltak, a forgalom volumene számos vonalon nem indokolta a villamosítás vagy a gőzüzem számára a sínpálya javításának magas költségeit. Ezekben a szakaszokon a személyszállítást a motorkocsikkal gyorsan és költséghatékonyan lehetett lebonyolítani. A gőzvontatású vonatok a 19. század utolsó harmadától kezdődően hatalmas mértékben járultak hozzá a kontinens gazdasági fejlődéséhez a nemzeti piacok integrációja és a világforgalomba való bekapcsolása révén.⁴³ A motorkocsik ezt a folyamatot ígérték tovább vinni, amennyiben hozzájárultak a turizmus fejlődéséhez,⁴⁴ a városok körüli agglomeráció kitégítésével az urbanizációhoz, s kilátásba helyezték az Andok két oldalának gyors és kényelmes összekapcsolását.

Klein Ferencet a Ganz és Társa azért küldte Argentínába, hogy módot találjon nagy volumenű szállításokra Argentínába, távlatilag az egész kontinensre, anélkül, hogy hiányzó vagy nem megfelelő bilaterális kereskedelmi és kettős adózást megszüntető szerződések, illetve a kereskedelmi forgalom alacsony volumene akadályt képezzenek. A kereskedelmi mérleg passzívuma miatt Argentína, mint ahogy a többi dél-amerikai állam is, az 1930-as években mind szigorúbban ragaszkodott ugyanis ahhoz az elvhez, hogy egy másik ország csupán közvetlenül Argentínából kiinduló importjának mértékében vihet be oda árukat konvertibilis

⁴² MOL Z425-66-73 BAP, Buenos Aires Klein Ferencnek, Metroganz. Buenos Aires, 1939. jan. 9.

⁴³ Részletesen lásd: Summerhill, William R.: *The Development of Infrastructure*. In: Bulmer-Thomas, Victor (ed.): *The Cambridge Economic History of Latin America*. Vol. 2. The Long Twentieth Century. Cambridge, 2006. 293–326.

⁴⁴ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Práger Pálnak Bariloche, 1938. dec. 31.

devizáért. A magyar külkereskedelem reorientálása, amely argentin viszonyrendszerben hagyományosan az észak-német és az olasz kikötőkön át bonyolította le a forgalmat,⁴⁵ azonban időt vett igénybe, s a két ország hasonló exportstruktúrája is szűk határokat szabott a magyar beszerzések növelésének.⁴⁶ A „motorizációs tervnek” a motorkocsiüzletet ki kellett emelnie az argentin–magyar kereskedelmi szerződés szűk keretéből.⁴⁷

Motorizációs tervek a háború kitörése előtt és után

Klein Ferencnek az argentin GE-képviselő (GESA) igazgatója, Beckwith közreműködésével kidolgozott terve az argentin vasutak motorizációjára a motorkocsi fokozatos bevezetését irányozta elő mind a helyi, mind a távolsági forgalomban.⁴⁸ Az amerikai „*railway equipment*” társaságok mintájára egy kicsiny argentin társaságnak kellett megvásárolnia a Ganz, a Metrovick és a Metrocam kocsijait, s ezeket a vasutaknak bérbe adni vagy eladni. A vasút-társaságok számára a beszerzést részletfizetéssel tervezték megkönnyíteni, mely részletek az addigi tapasztalatok alapján a motorkocsik által lehetővé tett üzemeltetési megtakarításokból fedezhetőek voltak. A gyártási költségeket a részleges helyben gyártással kívánták csökkenteni, mivel a Ganz brit partnerei által felszámított árak akadályozták volna az átfogó motorizálást. Ezek ugyanis kb. 70%-kal voltak magasabbak, mint a Ganz leszámlázott árai.⁴⁹ A helyi gyártási részvétel fokozatos emelése a motorizáció politikai támogatottságát is hivatva volt emelni, mivel az összhangban volt Argentína iparosítási terveivel, másrészt mivel a terv az ASR műhelyei számára foglalkoztatottságot jelentett. A műhelyekben dolgozók számát ugyanis a szakszervezetek hatalma miatt nem lehetett az üzemgazdaságilag célszerű szintre lecsökkenteni.⁵⁰

Az átfogó motorizálás finanszírozásának több forrásra kellett támaszkodnia. A Schröder Bankkonzern londoni háza, amely a Ganz dél-amerikai szállításainak egy részét előfinanszírozta, érdeklődést mutatott. A brit törekvések, hogy a német gazdasági előnyomulást a londoni City számára oly fontos dél-amerikai piacon korlátok közé szorítsák,⁵¹ reményt ébresztettek, hogy a brit befektetők köre bővülni fog. Például egy nagyobb, Németországgal megkötött barterüzletet követően Nagy-Britannia argentinai nagykövete a brit vállalatoknak 5 millió font kedvező exporthitelt helyezett kilátásba az argentin vasutak fejlesztésére.⁵² A

⁴⁵ MOL K69-623 Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály. A Buenos Aires-i Magyar Nagykövetség jelentése, 1932. aug. 22. 676.

⁴⁶ Lásd: különböző iratok a MOL K69-620 sz. iratcsoportjából, mint például M. Kir. Külkereskedelmi Hivatal, Budapest Kánya Kálmán külügyminiszternek. Budapest, 1938. szept. 3.

⁴⁷ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc, GESA, Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. máj. 5.

⁴⁸ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc, GESA, Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. máj. 5.

⁴⁹ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak Buenos Aires, 1939. aug. 8.; uo. Klein Ferenc Dir. Gaudnak, Metrocam, London, Buenos Aires, 1939. aug. 23. Lásd még : MOL Z425-23-80 sz. aktacsoport Ganz és Társa. Stein Andor igazgató levelezése 1929–1943.

⁵⁰ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak GESA, Budapest, 1939. máj. 5.; Haber, Stephen: *The Political Economy of Industrialization*. In: Bulmer-Thomas, Victor – Coatsworth, John – Cortes-Conde, Roberto (eds.): *The Cambridge Economic History of Latin America*. Vol. 2: *The Long Twentieth Century*. Cambridge, 2006, 537–584., 570–573.

⁵¹ Vö. Ebi, Michael: *Export um jeden Preis. Die deutsche Exportförderung von 1932–1938*. Stuttgart, 2004.; Wüstenhagen, Jana: *German Pharmaceutical Companies in South-America: The Case of Schering AG in Argentina*. In: Kobrak, Christopher – Hansen, Per H. (ed.): *European Business, Dictatorship, and Political Risk, 1920–1945*. New York, 2004, 81–102., 87.

⁵² MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. ápr. 14.

Metrovick és a Metrocam így abban reménykedtek, hogy a *Trade Facilities Act* alapján exporthiteleket vehetnek igénybe. Az első tárgyalások az argentin brókertársaságokkal a helyi befektetők bevonásáról ugyancsak biztatóak voltak.⁵³

Pénzügyi oldalról a tervet meg kellett még védeni egy a nemzetközi vagonkartell (l'Association Internationale des Constructeurs de Matériel Roulant, AICMR, alapítva 1931) által kikényszerített áremeléstől is. A német gyártók által dominált kartellben a belga s 1935 után csatlakozó félként brit gyártók képviseltek jelentős erőt, összesen 86 vállalatot egyesítve. Magyarországról a Ganzon kívül a MÁVAG is tagja volt, mindkettejüket a Magyar Általános Hitelbank képviselte a kartell pénzügyi bizottságában.⁵⁴ A kartellben – a hazai piacokat elvileg a helyi gyártóknak tartva fenn – az exportpiacok felosztására került sor. Az 1935-ben újjáalakult kartellmegállapodás partnerei kötelesek voltak értesíteni a kartellirodát a tudomásukra jutott tervezett beszerzésekről, s az előre megállapított győztes vállalatnál kedvezőtlenebb ajánlatot beterjeszteni az aktuális tenderre. A győztes vállalat a szállítás értékének 2,5%-ából fél százalékot a kartelliroda fenntartására utalt át, a maradékból pedig a konkurens ajánlatot beterjesztő partnereket kárpótolta.⁵⁵ Az elektromos és hidraulikus motorkocsik konkurenciájára való tekintettel a magas kartellárak bevezetése azért is veszélyeztette csírájában az argentin motorizációs terveket, mert a vasúttársaságok az áremelés hátterében a vagonkartell nyomását érzékelték volna.⁵⁶ Klein ebben az esetben azzal számolt, hogy a megrendeléseket kartellen kívüli szállító kapja vagy éppen, retorzióként is, a kartellt közismerten uraló német gyártók, akik a jelentős állami exporttámogatás révén dömpingárrakkal próbálták a latin-amerikai piacot megszerezni.⁵⁷ A Ganz egyéb szállításai miatt nem engedhette meg magának, hogy a vagonkartellel az argentin motorkocsi-szállítások miatt ellenséges viszonyban legyen, vagy a kizárást kockáztassa. Ezért arra törekedett, hogy a kartellt csupán a távolsági közlekedéssel kapcsolatos megrendelésekbe vonják be, mivel e piaci szegmensben még nem rögzültek az árak. A kartelltagok részesedése az üzletben bizonyos védelmet biztosíthatott volna Argentínában azok konkurenciája ellen.⁵⁸

A helyi gyártás felvétele ezen túl biztonságot kívánt nyújtani a befektetők számára, hogy Argentína egy új világháború kitörése s a Ganz és Társa szállításképtelensége esetén is meg tudja kezdeni a motorizációs programot. A bizonytalan közép-kelet-európai politikai helyzet miatt ugyanis a dél-amerikai befektetők az ebben a régióban működő vállalatoknak hosszú távú megrendeléseket egyre ritkábban adtak. Mivel a tervezett „helyi gyártás” csak a viszonylag csekély *knowhow*-t tartalmazó fokozatos kiszervezést jelentett, remény volt a Ganz-gyár budapesti foglalkoztatottságának csökkenése miatt kialakuló üzemi és politikai ellenállás leküzdésére is.⁵⁹

⁵³ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. jún. 21.

⁵⁴ MOL Z58-277-1496 Magyar Általános Hitelbank dokumentumai. A Nemzetközi Vagonkartell pénzügyi bizottsága aktái, 1931.

⁵⁵ *Survey of International Cartels and Internal Cartels*. London, Board of Trade, 1944 and 1946. Vol. 1. International Cartels, 1944. 25–27.

⁵⁶ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. júl. 8.; uő, GESA Ronald Leslie-nek, Esq, Central Argentine Railway Ltds., London. Buenos Aires, 1939. máj. 10.

⁵⁷ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. júl. 21. „AICMR-ügy”

⁵⁸ A mindenkori szállítási megrendelés nyertese ugyanis a rendelési érték előre megállapodott százalékat (2%) fizette azoknak a társaságoknak, amelyek megállapodás szerint kedvezőtlenebb feltételeket tartalmazó ajánlatot tettek. Board of Trade (1944), 23–25.

⁵⁹ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. jan. 31.

1939 májusában a motorizációs terv még nem öltött semmilyen fix szerződéses formát. Mégsem látszott úgy, hogy a terv a háború kitörése miatt veszélybe került volna. Magyarország semleges státusa a Ganz szállítóképességének fenntartása esetén nagy esélyt jelentett a dél-amerikai piacépítés számára. A motorizációs terv keresztülviteléhez szükséges helyi tőke felhalmozását ugyanis felgyorsította a tőke menekülése Európából, s az, hogy a hadviselő államok élelmiszer- és nyersanyagszükségletei megemelkedtek. Az európai szállítások akadózása miatt pedig az ország iparosításának politikai jelentősége tovább nőtt.⁶⁰ Az első világháború tapasztalatai alapján ugyanakkor számolni lehetett azzal, hogy Nagy-Britannia rövid időn belül beszünteti a szénzállítást, a kevés és drága argentin szenet áruszállításra fogják használni, s a személyforgalmat messzemenő korlátozásoknak vetik alá. Fát, magas portartalma miatt, nem lehetett a személyszállítás esetében felhasználni. A dízelhajtású motorkocsik alkalmazása révén Argentína gazdag olajforrásai kiutat jelenthettek.⁶¹ A brit motorkocsi-szállítások kiesése pedig elvileg lehetővé tette a Ganz szállítási részesedésének növelését a motorizációs programban a kartellszerződés megszégése nélkül. A háború következtében ráadásul minden jelentős európai vetélytárs kiesett (német, cseh, belga szállítók), és az új vetélytársak megjelenésére a magas költségek és a szállítások kockázata (például Kolumbia mint állami adós rossz híre) csillapítóan hatottak.⁶²

Az észak-amerikai ipar jelentette tehát az egyetlen komolyan veendő veszélyt, amely viszont hallatlanul nagy politikai és gazdasági erővel bontakozott ki: ismeretes, hogy az USA a háborút dél-amerikai gazdasági hegemóniájának kiépítésére kívánta felhasználni. Elhúzódozó háború esetére Klein a dél-amerikai brit vasutak államosítását prognosztizálta, vagyis hogy Nagy-Britannia a növekvő háborús kiadások fedezésére a külföldi befektetéseket kénytelen lesz likvidálni. Ez a kényszer pedig a vasutak nemzeti kontroll alá helyezésének helyi politikai programjával egybeesett. A brit vonalak államosítása, tehát a brazíliaival azonos sors elkerülése érdekében Klein remélte, hogy ösztönözni tudja a brit kormányt, hogy az az argentin kormánynak terjesszen be kompromisszumos megoldást.⁶³

A terv, amit Klein a már az első motorizációs tervben is részes Shaw, Strupp & Co. bankház segítségével⁶⁴ kívánt a londoni kormánynak benyújtani,⁶⁵ azt tartalmazta, hogy a brit vasutakat árfolyamértékükön (a mérleg szerinti érték körülbelül egyharmadán) vegyék argentin tulajdonba, s *transport board*-ot alakítsanak az argentin államvasutak (2/3), valamint az államosítani kívánt vasúttársaságok (1/3) képviselőiből, amelynek felhatalmazása lett volna döntéseket hozni a motorizációs tervekről. A terv kiindulópontjából az a meggyőződés szolgált, hogy az argentin kormány a brit társaságok kvalifikált személyi állományának együttműködésében az új tulajdonlási viszonyok között is érdekelt volt, s abban is, hogy mind a brit befektetők, mind a brit kormánykörök Argentínával szemben továbbra is jóindulattal viseltessenek. Argentína tehát elfogadná a korlátozott brit befolyást a vasutakra. A háború végéig, a brit szállítások újrafelvételéig a Ganz gyártási kapacitását az egyik US-amerikai gyártóval kialakítandó kooperáció segítségével kívánták kiegészíteni, és a helyi gyártást fokozatosan felvenni. Az 1940-ben Kolumbiában lezajlott versenytárgyalás utólag igazolta, hogy Klein és Beckwith joggal remélték, hogy a kiválasztott amerikai gyártó, az American

⁶⁰ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. dec. 4.

⁶¹ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. okt. 9.

⁶² MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1940. febr. 20.

⁶³ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. szept. 12.

⁶⁴ MOL Z425-66-73 Observations made by Dr. Alejandro E. Shaw on the Memorandum presented Shaw, Strupp & Co. by the Metropolitan Motor Coach Co. Ltd. (Ganz System) 1939. aug. 19.

⁶⁵ Lásd az előző lábjegyzetet és MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. okt. 9.

Car and Foundry („Brill”) komoly észak-amerikai befektetőket tud mozgósítani.⁶⁶ A motorizációs terv brit politikai és vállalati támogatására pedig átmeneti brit szállítási részesedés nélkül azért is volt remény, mivel a motorkocsik gyártásának újrakezdése a hosszúnak ígérkező háború után jelentkező foglalkoztatási problémák enyhítését ígérte.⁶⁷

A New York-i Schröder Bankház argentin képviselőjének vezetője jelezte érdeklődését a motorkocsüzlet iránt.⁶⁸ Klein mégis arra kapott utasítást Budapestről, hogy semmilyen kötelezettséget ne vállaljon a Ganz részéről, többek között azért, mivel a budapesti vállalatvezetők az észak-amerikai árakat nem tekintették versenyképesnek, és mert az USA által uralt Pánamerika-kooperáció kiépítéséhez hosszabb felfutási időt tartottak szükségesnek.⁶⁹ A Schröder-ház halogató taktikája miatt Kleinnek végül nem esett nehezére a budapesti utasításnak eleget tenni.

Kreatív üzleti ötletekben tehát szemmel láthatóan nem volt hiány az argentin–magyar kereskedelmi kapcsolatokból, a finanszírozási és az esetleges szűk termelési keresztmetszetből és a hadiállapotból adódó nehézségek áthidalására. Ha meggondoljuk, hogy a Ganz első vasútvillamosítási rendszere Észak-Olaszországban csak kezdeti konstrukciós nehézségek után s ebből kifolyólag magas fejlesztési költségekkel működött kifogástalanul (1902-től kezdődően), figyelemreméltó, hogy a nagy motorizációs terv keretében ezúttal a vállalat maga vette kézbe a kezdeményezést. Az első Ganz–Kandó vasútvillamosítási rendszer észak-olaszországi próbaüzeme kezdeti pénzügyi veszteségei miatt a vállalat vezetői ugyanis további befektetésektől visszariadtak, s ez végső soron az olasz piac elvesztéséhez és a Ganz–Kandó rendszer Olaszországon kívüli bevezetése elmaradásához vezetett.⁷⁰ Ezzel szemben a Ganz-küldötték a motorkocsik világpiacon való elterjesztése szempontjából potenciálisan rendkívül fontos argentin piacon a piaci szükségleteket tanulmányozták, nemzetközi finanszírozási tervet dolgoztak ki, és megpróbálták egy állami bizottságot életre hívni Kleinnel az élén, amely a Ganz és Társát megerősíthette volna az „elsőként érkezett” pozíciójában. Klein a motorkocsi-beszerzést nem mint az ASR járműparkjának egyszerű bővítését találta, hanem új korszakot kívánt a vasúti közlekedésben bevezetni, melynek során egyrészt a vasúttársaságok a dízelkocsik segítségével képesekké váltak volna a közúti közlekedéssel versenyezni, másrészt a dél-amerikai államok gazdasági önrendelkezésének irányába tettek volna lépéseket.⁷¹

⁶⁶ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. dec. 14.; uo. Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. dec. 19.; csatolva „Draft of a letter to be written by Dr. Shaw to Mr. Cintas as an answer to Mr. Cintas’ letter 6. 12. [1939]”, Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1940. márc. 4., márc. 26.

⁶⁷ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Metroganz Gaud-nak. Buenos Aires, 1940. márc. 15. és M. F. Ryan [BAP] A. J. Boydnak, Vickers House, London [1940. március]. A Ganz, az amerikai és a brit partnerek közötti háború utáni szállítási részesedések prognosztizálásáról feljegyzés nem található.

⁶⁸ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. dec. 4.

⁶⁹ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. dec. 14., dec. 27.

⁷⁰ Szekeres–Tóth ezt nevezik meg döntő okként: Szekeres József – Tóth Árpád: *A Klement-Gottwald (Ganz) villamossági gyár története*. Budapest, 1962. 102–111. A különféle vontatási rendszerek harcához lásd például: Windisch Antal: *Elektromos vontatás az olasz államvasutak fővonalain*. Elektrotechnika, 2. évf. (1909) 23., 24. sz. 307–311, 326–330.; Gyáros Vilmos: *A turini nemzetközi elektrotechnikai kongresszuson*. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 46. köt. Budapest, 1912. 533–536.

⁷¹ MOL 425-33-77 [Argentínába küldött Ganz-mérnök Stein Andor igazgatónak], Ganz & Co. Budapest, Buenos Aires, 1936. márc. 5.

Vajon e szándékok csupán azért hiúsultak meg, mert Magyarország feladta semleges állását, vagy kimutatható azon, a Ganz által meg nem oldott problémák kirajzolódása, amelyek a vállalat nagyszabású motorkocsiüzletének sikerét veszélyeztették? A fejezet utolsó része e kérdést kívánja megválaszolni a Ganz és Társa ezen üzletágának technikai és szervezési szemszögű elemzésével.

A technikai–szervezési tanulási folyamat komplex termékek világméretű értékesítésében

Vállalati és lokális versenyelőnyök kiaknázása a globális üzletépítésben

A saját gyártású Jendrassik-dízelmotorokkal hajtott motorkocsik és a különféle vasúttársaságoknál szerzett üzemi tapasztalat a Ganz és Társa számára a vasúti járművek piacán vállalati saját versenyelőnyt (*ownership advantages*) biztosítottak, értékesítésük Argentínában pedig további, e piacok tényezőinek felhasználásával kialakítható versenyelőnyökkel (*location advantages*) kecsegtettek a globális üzletépítés számára.⁷²

Az üzleti tevékenység Dél-Amerikára történő kiterjesztésével több olyan kihívás jelentkezett, amely előrevitte a motorkocsi technikai fejlesztését. A klimatikus és földrajzi viszonyokra való tekintettel gyors egymásutánban technológiai megoldást kellett találni mind a magas páratartalomból, mind a levegő magas porkoncentrációjából fakadó problémákra, a nehezen járható magas hegyvidékeken való átjutásra s a nagy távolságok leküzdésére. A brit vasúttársaságok magas technológiai követelményei a motorkocsiszerviz minőségének folyamatos fejlesztését igényelték. A Ganz ezenfelül tapasztalatot gyűjthetett a kezdetleges üzemeltetési feltételekkel rendelkező piacokon való megjelenéshez. Így a nagyvárosi agglomerációs közlekedés forgalmi követelményeit a BAP által Buenos Aires körzetében üzemeltetett Ganz motorkocsik révén lehetett tanulmányozni.⁷³ Az Argentínai Államvasutak ugyanakkor a több célra alkalmas kocsik megrendelésével és az új, igényes típusok esetében nagyvonalú szállítási feltételekkel a Ganznak közvetlen pénzügyi támogatást is nyújtott a motorkocsi technológiai fejlesztéséhez. Különösen jól szemlélteti mindezt az első, távolsági forgalomra gyártott és hiányosan működő klímaberendezéssel ellátott kocsik átvétele, amelyeket az argentinok abban a reményben vettek át, hogy a Ganz legközelebb már a javított változatot fogja szállítani. Ebben a tekintetben párhuzam vonható például a skandináv kormányok által elektromos, később elektronikai iparuk fejlesztéséhez nyújtott segítséggel.⁷⁴ Ezek a „lokális előnyök” lehetővé tették a Ganz számára, hogy Dél-Amerikában a gyakorlatban próbálja ki egy komplex termék értékesítését a hazaitól eltérő üzleti környezetben és nagyobb méretben.

Tanulságos ebben az összefüggésben a GE Buenos Aires-i fiókja egykori igazgatójának, 1939 júniusa után a Metroganz munkatársának, Beckwithnek az értékelése, hogy a Ganz nem

⁷² Dunning, John H.: *The Eclectic Paradigm of International Production. A Restatement and Some Possible Extensions.* Journal of International Business Studies, vol. 19 (1988) 1–31., itt 2–5.

⁷³ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Ganz & Co., Budapest. Montevideo, 1939. márc. 28.; uo. Klein Ferenc Prager Pálnak, Ganz & Co., Budapest. Bariloche, 1938. dec. 31.

⁷⁴ A telefonrendszerek fejlesztése és a vasút-villamosítás segítette az Ericsson, a Nokia és az ASEA technológiai rendszereinek fejlődését; a skandináv országok kooperációjával több alkalommal rögtön piacbővítés is történt, ami lehetővé tette egyrészt a több nagyfogyasztó tapasztalata alapján való visszacsatolásos termékfejlesztést, másrészt pedig a nagyobb költséghatékonyságot. Lemola, Tarmo – Lovio, Raimo: *Possibilities for a Small Country in High-Technology Production: The Electronics Industry in Finland.* In: Freeman, Christopher – Lundvall, Bengt-Åke (eds.): *Small Countries Facing the Technological Revolution.* London – New York, 1988. 139–155.

rendelkezett elégséges tapasztalattal a globális üzletépítésben.⁷⁵ A Ganz ekkor majdnem százéves exporttapasztalatra tekinthetett vissza, licenccijákat szedett be néhány termékére több országban, nemzetközi kartellek tagja volt, valamint Ratiborban (Szilézia) külföldi gyártóegysége is volt. Beckwith értékelésében tehát nagy valószínűséggel arra a folyamatra hivatkozott, melyet a vállalat történeti kutatásban a „vállalatok nemzetköziesítése”-ként nevesítenek, melynek keretében a külföldi piacoknak a belső vállalati kommunikációs és üzemszervezési folyamatokba és a stratégia kialakításába való bevonását elemzik. A Siemens például így használta fel keményen kiharcolt kínai piacát tanuló- és kísérletező terepként. A Siemens versenyelőnyét itt a kormány technikai tanácsadójának szerepe nyújtotta.⁷⁶ A Ganz Argentínában ehhez hasonló fejlődési utat próbált járni, amelyen a következő kihívásoknak kellett megfelelni.

A globális piacépítés szervezési kihívásai

A földrajzilag és részben kulturális tekintetben távoli piacok feltárása megkövetelte azt, hogy tudást generáljon a mindenkori piacokról, bizalmat teremtsen, hálózatot építsen ki vállalatokból és politikai döntéshozókból a piaci beágyazódás érdekében, s hogy üzleti stratégiája kialakításánál ne csak alkalmazkodjon a keretfeltételekhez, hanem valamelyest befolyást gyakoroljon rájuk. A bizalom- és intézményépítésnek ezt a hosszadalmas és költséges folyamatát a Ganz számára megkönnyítették a brit partnerek piaci kapcsolatai, valamint a Buenos Aires-i és montevideói General Electrics képviseltek helyismerete.⁷⁷ A Ganz tisztában volt a brit (és amerikai) kapcsolat jelentőségével a motorkocsüzlet jövője szempontjából, ezért hangsúlyt fektettek arra, hogy a brit partnerek lassú reakcióideje vagy Budapest és Buenos Aires közötti hiányzó telefonösszeköttetés ellenére is rendszeres információcserére kerüljön sor.

Másrészt szervezeti megoldásokat kellett találni a Dél-Amerika és Magyarország közötti üzleti és munkakultúra különbségeit illetően. Például a hatóságoknál szokásos rövidebb munkaidő miatt a hivatalos ügyek intézése a vártnál több időt vett igénybe, ami a Metroganznál a munkatársak számának növelését igényelte.⁷⁸ A szakszervezetek csodálkozással nyugtázott hatalma felhatalmazta továbbá a motorkocsi-vezetőket, hogy megtagadják azon apróbb javítások elvégzését, melyeket Magyarországon és másutt a kocsivezetők munkakörük magától értetődő részeként láttak el. Így egy nem meghúzott csavar komoly meghibásodásokhoz vezethetett, és gyakoribb költséges generálszervizt tett szükségessé, mert a brit vasúttársaságokkal ellentétben az ASR a nyereséges üzlet miatt mindaddig hagyta futni a kocsikat, ameddig azok arra egyáltalán képesek voltak.⁷⁹ A szállítás utáni első években a Ganz a kocsik karbantartását kilométer alapú díjazásért maga vállalta. A karbantartásnak az ASR és a hasonló vezetési stílusú társaságok általi saját kezelésbe vétele odavezetett, hogy a konkurencia joggal hirdette, hogy a Ganz-kocsik csak addig futnak megbízhatóan, amíg a Ganz-mérnökök babusgatják őket. Ezért a kocsiknak a brit társaságoknál szokásos karbantartási rendszerét az ASR-nek (és a hasonló vezetési stílussal működő vasúttársaságoknak)

⁷⁵ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1940. febr. 3.

⁷⁶ Mutz, Mathias: *Ein unendlich weites Gebiet für die Ausdehnung unseres Geschäfts. Marketingstrategien des Siemens-Konzerns auf dem chinesischen Markt (1904–1937)*. Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, vol. 51. (2006) 93–115.

⁷⁷ Vö. Lutz, Martin: *Siemens im Sowjetgeschäft. Eine Institutionengeschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917–1933*. Stuttgart, 2011.

⁷⁸ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Montevideo, 1939. márc. 22.

⁷⁹ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1940. febr. 3.

való átadás esetére módosítani kellett, és e társaságok mérnökeit és technikusait nem csupán ki kellett képezni, hanem velük hosszú távon kellett gondosan ápolni a kapcsolatot.

Az *alkatrészellátás* a Ganz-kocsiknak ugyancsak rossz hírére keltette: elfekvő áruk nagy tömege az egyik oldalon, alkatrészhiány a másikon. A problémák gyökere a nem hatékony adatfelvételben és -feldolgozásban rejlett. Az ipar vezető vállalatait mintául véve a Ganz megkezdte egyes alkatrészek szériagyártását és árjegyzék alapján történő utánrendelésének bevezetését. Ezenkívül az egyszerűbb alkatrészek előállításához a vevőknek nyújtott segítség révén tervezték a problémakomplexum megoldását.

A Ganz motorkocsiüzlete mindemellett a *személyzet hiányától* is szenvedett. Az adminisztratív feladatok ellátása ezért Buenos Aires-ben jóval lassabban haladt, mint Budapesten, másrészt az ottani személyzet időhiánya miatt nem tudta magát a szisztematikus piacépítésnek szentelni, mivel az üzemben levő kocsik karbantartásával épp elég tennivalója akadt.⁸⁰ Klein úgy vélte, a motorizációs terv „túlmutat az itt alkalmazásban álló urak látókörén”, és a motorkocsiüzemben járatos elsőrangú konstruktőrök hosszabb távú kiküldetését kívánta. Azonkívül a személyzet hiánya és Klein érkezése előtt a teljesen hiányzó közvetlen budapesti kontroll miatt Beckwith igazgató az üzletek lebonyolításakor a saját érdekeit a Ganz és Társa érdekei elé helyezhette.

A technikai szolgálatban fellépő személyzethiány részleges leküzdése érdekében Klein azt javasolta Budapestnek, hogy kétéves képzési programot indítsanak karbantartó mérnökök számára. A jelölteket elsősorban a zsidótörvények következtében a gépgyártó vállalatoktól elbocsátott munkatársak közül kellett volna kiválasztani.⁸¹ A gazdasági pangás következtében nőtt az értelmiségi munkanélküliség Magyarországon. A diszkriminatív törvények a zsidó foglalkoztatottak számának csökkentésére irányultak a magángazdaságban is. Klein kormánytámogatást remélt az általa javasolt programhoz, amely zsidó mérnökök és családtagjaik növekvő számú kitelepítéséhez vezetett volna, és a keresztény értelmiségi réteg munkanélkülisége csökkentésére irányuló kormányintézkedések sikeréhez ígérték hozzájárulni.⁸² E terv további sorsáról nem volt fellelhető iratanyag.

A vállalati hierarchia próbatétele: az önálló motorkocsi-üzletág terve

A második világháború kitörése miatt *Budapest és Buenos Aires között kommunikációs zavarok keletkeztek*, melyek a Klein és a budapesti tervezőiroda Jendrassik György és Ratkovszky villamosmérnök vezette csoportja között elindult *kompetenciaharc*kal együtt hibás stratégiai döntésekhez vezettek.⁸³ Jól megfigyelhető ez a klímaberendezés ügyében. A budapesti mérnökök Klein szerint túlértékelték a Ganz-Jendrassik-motorkocsi előnyeit, és gyakran nem mutattak készséget arra, hogy útmutatásait gyorsan és pontosan végrehajtsák. Klein szerint a mérnökök túl sok különféle variánst dolgoztak ki bizonyos részletkérdésekben, más esetekben pedig időhiány miatt halogatták a feladatok megoldását. A tervezőiroda a Ganz klímaberendezés hibáit a megrendelőkre hártotta át, mondván, hogy azok pontatlan adatokat adtak meg (például a kocsi belső terének kívánatos hőmérséklete esetében).⁸⁴ Rész-

⁸⁰ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. dec. 14.

⁸¹ Ormos, Mária: *Hungary in the Age of the Two World Wars 1914-1945*. Boulder, Col., Atlantic Research and Publications, 2007. 473-479.

⁸² A Ganz alkalmazottak Argentínába történő kivándorlásához lásd például: MOL Z425-23-75 Báró Mannsberg Árvéd igazgató levelezése 1939-1944.

⁸³ Például: MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Montevideo, 1939. márc. 14.

⁸⁴ Például: MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1940. febr. 14.

ben azonban csak arról volt szó, hogy az üzemeltetési tapasztalatokkal nem rendelkező mérnökök a szakirodalomra támaszkodtak (például arra, hogy a kocsi belső hőmérséklete és a külső hőmérséklet között 8 foknál nagyobb különbség egészségtelen).

A távolsági közlekedés új növekedési távlatot nyitott, amidőn ebben a technikailag különösen igényes ágazatban a Ganz–Jendrassik-motorvonat elsőként érkezve az árképzést és a technikai szttenderdek kialakítását még mértékadóan meghatározhatta. A referenciaszakasznak, a Buenos Aires–La Paz-vonalnak (2800 kilométeres távolság, legmagasabb tengerszint feletti magasság 3770 méter, nagy kihívást jelentő klimatikus viszonyok) kellett a Ganz tervezői képességét bizonyítania a 600–2000 km közötti vonalak esetében. Az argentin hatóságok a La Paz-i vonalra vonatkozó megrendeléseket a motor teljesítőképességének emelésétől, a belső kocsi tér portalánításától, és mindenekelőtt a klímaberendezés üzembiztonságától tették függővé. A Ganz-motorkocsik kijavított klímaberendezéseinek teljesítményét naponta mérték a Buenos Aires–Bariloche-vonalon, amiről jelentés készült az államvasutak vezérigazgatója és a miniszterelnök kabinetirodája számára!⁸⁵ Annak ellenére, hogy az argentin hatóságok a klímaberendezésnek ilyen nagy jelentőséget tulajdonítottak, a Ganznál folyó fejlesztési munkálatok e probléma megoldását halasztgatták. Budapesten ugyanis úgy értékelték, hogy a konstrukció alapvetően jó, ezért a mérnökök technikailag nagyobb kihívást jelentő kérdések megoldásának szentelték idejüket, mint amit a klímaberendezések kapacitásnövelése jelentett.⁸⁶ Ezzel azonban a Ganz az ASR-hez fűződő viszonyát tette kockára.

Hasonlóan jelentősen rontotta ezzel a Ganz az Egyiptomi Államvasutaknál a motorizálás kiterjesztése által megnyílt esélyeit. Budapest nem fogadta el Klein javaslatát, miszerint működjenek együtt a brit Stones Társasággal, amelynek klímaberendezései jó hírnévnek örvendtek. A korábbi Ganz-modellekkel Egyiptomban eljátszott bizalmat nem lehetett egy csapásra helyreállítani, ezért aztán a Ganz saját, bár új konstrukciójú klímával szállítandó kocsijaira vonatkozó ajánlatát elutasították. A jelentős utórendelésektől a vállalat így ezen berendezés miatt esett el.⁸⁷

Klein autonóm, Buenos Aires-i központtal működő szervezeti egységet akart kiépíteni a Ganzon belül, úgy, hogy vezetőjének, tehát Kleinnek utasításait a budapesti tervezőirodának is követnie kellett volna. Mindezt egyrészt azzal indokolta, hogy ő rendelkezik az ebben az üzletágban döntő tapasztalatokkal és helyismerettel. Másrészt véleménye szerint a külső – afrikai, dél-amerikai és európai – helyszínek tapasztalatait összegezve volt legcélszerűbb felhasználni a motorkocsi továbbfejlesztésében, a motorizációs tervek kidolgozásában és a kocsiüzemeltetés szervezetének javításában. A Ganz-gyár szerinte azért volt egyedülálló, mert nemcsak kocsikat, motorokat és villamos energiaátviteli berendezéseket szállított, hanem ügyfeleinek a földrajzi viszonyok átfogó tanulmányozása, a forgalom nagysága és sűrűsége, valamint a vasúttársaságok technológiai teljesítőképessége és kereskedelmi szükségletei alapján testre szabottan készített kocsikat, segített a személyzet kiképzésében és a karbantartás megszervezésében.⁸⁸ Idevágó tapasztalatai az iparosodó országokban kimondott marketing aktívumot jelentettek.⁸⁹ A második világháború kitörésének következtében a Klein és

⁸⁵ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. febr. 21.

⁸⁶ Például: MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1940. jan. 18.

⁸⁷ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1938. aug. 18., csatolva Klein Ferenc H. V. Gaudnak, Metrocam, London, Buenos Aires, 1938. aug. 18. és Klein Ferenc Mr. Brissellnek, [Metrovick]. Buenos Aires, 1938. aug. 19. Uo. Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. aug. 2[6]., 1940. márc. 15.

⁸⁸ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. jún. 7.

⁸⁹ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Montevideo, 1939. márc. 28.

Budapest közötti sűrlődásokat személyes találkozás útján már nem lehetett rendezni, s ez Klein argentinai megbízatásának visszavonásához vezetett.⁹⁰

A motorkocsiüzlet iménti nehézségei jelzik, hogy a vállalati döntési folyamatok koordinációja hiányosan működött: A műszaki vezérigazgató-helyettes utasításait a tervezőiroda vezetői, különösen a dízelmotoregység igazgatója, Jendrassik György keresztelni tudta. Az egyszerre jelen levő hierarchikus utasítási láncolat és a műszaki innovációt elősegítő valamivel laposabb struktúra egymással konfliktusba kerültek: A nem egy vállalaton belüli konfliktust kirobbantó, ambíciózus Klein Ferenc vezérigazgató-helyettes utasítási jogkörének és a vállalat legkitűnőbb tervezőmérnökének, Jendrassik Györgynek a vagonkonstrukciós iroda feletti befolyásának nem egyértelmű definiálása a dinamikus növekvő motorkocsi-üzletág irányításáért dülő konkurenciaharc melegágya lett. Szem előtt kell azonban tartani, hogy a Budapesttől távoli központból irányítandó, önálló üzletág gondolata a két világháború közötti magyar üzleti kultúrában újdonságot jelentett (volna).

A problémák igazi forrása azonban, úgy tűnik, valóban az volt, hogy nem ültették át a gyakorlatba a Klein által felismert megoldást a Ganz ősrégi problémájára, az innováció globális értékesítésének megszervezésére. Az „apróságok”, tehát a műszaki szemszögből kisebb jelentőségű hibák csorbították az ügyfelek bizalmát, különösen akkor, amikor azok kijavítását elbagatellizálták.⁹¹ Budapesten ugyanis a koloniális brit vasutak üzembiztonsági szükségleteit alulértékelték, különösképpen azt a hatást, amit azok a Ganz mint szállító hírnevére gyakorolhattak.⁹² Ezen „apróságok” felgyülemeléséhez minden kétséget kizáróan a Ganz 1920-as években kialakult súlyos likviditási gondjai és a világgazdasági válság is hozzájárultak. A jelentős létszámleépítés miatt a tervezőmérnökök segédszemélyzete a minimumra csökkent, ezért például részletes gyártási rajzok hiányában a műhelyek tapasztalt vezetőinek kellett egyes alkatrészek konstrukcióját befejezni. A költségcsökkentés miatt a gyártóüzemekben nagyobb számmal alkalmazott tanoncok és betanított munkások jelenléte súlyosbította a nehézségeket.⁹³ Klein ráirányította Prager Pál vezérigazgató figyelmét a kisszámú, de nagyon súlyos budapesti adminisztratív hibára is, különösképpen arra, hogy a problémák kezelésénél az ügyfelekkel nem bántak eléggé előzékenyen. Klein szerint az ilyesfajta hozzáállás súlyosbította az „apró” technikai hibákból származó bizalomcsökkenést, s megsemmisítéssel fenyegette az Argentin Nemzeti Bank „fantasztikus erőfeszítéseit” (például 250 000 peso biztosítása az 1939-es motorkocsi-megrendelések számára), a magyar hatóságok igyekezetét (munkaerő és nyersanyag biztosítása), valamint a Ganz törekvéseit a szállítási nehézségek leküzdésére (például az Argentínából származó magyar közvetlen import emelésére vonatkozó propaganda,⁹⁴ a motorkocsik olaszországi behajóztatása).

⁹⁰ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1940. márc. 19.

⁹¹ MOL Z425-19-68 Perczel Ákos, Metroganz, Jendrassik Györgynek, Ganz és Társa. Buenos Aires, 1939. dec. 15. Hogy e probléma identifikációja nem csupán Klein becsúgyának alátámasztására szolgált igazolja többek között a Kandó Kálmán második villamosítási rendszerével az Osztrák Államvasúttársaságnak szállított próbamozdony kálváriája. MOL Z 425-65-72 és MOL Z440-1-7 A Ganz-nyavállalat titkárságán és a Ganz Villamossági Rt.-nél található levelezés a Wiener Lokomotivfabrik AG.-vel, 1922–1929.

⁹² MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. dec. 30.

⁹³ MOL Z425-73-189 Stein A.[ndor] igazgató, Ganz & Co. a Metrovicknak, Trafford Park, Manchester. [Budapest], 1937. febr. 2. „Price calculations for production at Trafford Park.”

⁹⁴ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Pablo Nogues mérnöknek, Administrador General Ferrocarriles del Estado, Buenos Aires, 5. 07. 1939. júl. 5. és Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 1939. júl. 28.; Klein István a magyar ipar dél-amerikai exportlehetőségeiről. *Brazília, Argentína és Chile a magyar gyáripár új nyersanyagforrása és kiviteli piaca*. Pesti Tőzsde, 17. évf. (1938. nov. 12.) 46. sz. 8.

Ismét megjelent tehát a Ganz és Társa ősproblémája: A kérdések 90%-át az igényes technikai alapkérdésekkel együtt megoldották. A megoldatlan 10%-nyi „apróság”, az üzleti tevékenységben a több országban egyszerre jelentkező koordinációs és ellenőrzési feladatok hiányos végrehajtása azonban a 90% eredményeit végső soron lenullázta. Az ilyen esetek és végül a budapesti szállítások kimaradása megkönnyítették az erőteljes politikai és pénzügyi háttérfedezettel rendelkező észak-amerikai gyártók piacépítését Dél-Amerikában.⁹⁵

Összegzés

A dízel motorkocsik az 1930-as években mindenekelőtt a tőkeszegény országokban, különösen képpen a nagy területű, elavult vasúthálózattal rendelkező államokban járultak hozzá a személyforgalom modernizálásához és a nemzeti piacok integrációjához. Az argentin vasutak átfogó modernizációjára kidolgozott terveivel a Ganz és Társa összhangba hozta az argentin kormány iparosítási törekvéseit, a brit vasúti befektetők óhaját, hogy jelen maradjanak az argentin piacon, és annak szükségességét, hogy konvertibilis valutával kereskedő piacokat nyisson a magyar ipar számára. Még a háború által előidézett szállítási kockázatok sem tűntek a veszélyes észak-amerikai konkurencia bevonása esetén leküzdhetetlennek.

A Ganznál tanulási folyamat zajlott az innovatív technológiák globális értékesítésére alkalmas szervezeti struktúra felépítése terén, amelynek segítségével a szűk belső piac által a vállalati növekedés elé támasztott különféle akadályok leküzdhetők lettek. Ez az exportsiker a vasútvillamosítási rendszerekkel való összehasonlításban annak volt köszönhető, hogy a belső piac új adottságainak és a vállalat pozíciójának megfelelő stratégiai partnerség a brit gépgyártó vállalatokkal, valamint a General Electric-kel javuló feltételeket teremtett az exportpiacokra jutáshoz, és Argentínát a globális motorkocsiüzlet fejlesztési terepévé tette.

A „nemzeti gyémánt” megduplázása és a „globális üzletépítés” végül is részben azon bukkott meg, hogy a második világháború miatt a Ganz és az észak-amerikai gyártók mozgásteré közötti különbség a Ganz brit partnerei kiesése miatt rendkívül gyorsan az utóbbiak javára módosult, és hogy a Budapest és Buenos Aires közötti kommunikáció visszafordíthatatlanul megromlott. A távíró, a telefon, a rádiózás elterjedése a 19. század második felétől közismerten elősegítette multinacionális vállalatok, globális piacok, egyszersmind a világgazdaság kialakulását. A Ganz 1930-as évekbeli nehézségei, például a Budapest és Buenos Aires közötti közvetlen telefonösszeköttetés hiánya s az ebből fakadó lassú és nehézkes kommunikáció (távirat és levél vagy telefon London, tehát a brit partnerek közbeiktatásával) jelzik ezen kommunikációs hálózat fehér foltjait. A világ fő kommunikációs csomópontjain kívül működő vállalatok tehát a globális piacépítés során jelentős hátrányban voltak londoni, amszterdami vagy New York-i versenytársaikkal szemben.

Alapjában véve mégis a Ganz-gyár „ősproblémája” rejlett a nehézségek mélyén: részben az értékesítő menedzserek, részben a vezető mérnökök elhanyagolták a kis, azonban üzemzavarokat okozó technikai „szépséghibákat”, amelyek csökkentették a megrendelők bizalmát a Ganz konstruktív, innovatív technológiája iránt. Így a Ganz végül is nem tudta úgy használni Argentínát, ahogyan a Siemens a Kínában kipróbált piacépítési és információmenedzsment-technikákat később valamennyi vállalati területre átvitte. 1945 után – leszámítva azt az intermezzót, amikor a Ganz a dél-amerikai piacra brit kooperációban kívánt visszatérni – a motorkocsik terjesztése a politika által meghatározottan jórészt a szovjet blokkra korlátozódott.

⁹⁵ MOL Z425-66-73 Klein Ferenc Prager Pálnak, Buenos Aires, 4. 03. 1940. márc. 4., márc. 19., márc. 22.

MÁRIA HIDVÉGI

The Ganz-Jendrassik Diesel Rail Cars in Argentina

The Ganz factory contributed to the development of the technology of transport infrastructure through product innovations and systems innovations such as two new systems for railway electrification and the motorization of the railways with diesel rail cars. The latter offered a viable solution to the problem of making passenger transport profitable in scarcely populated regions, especially where public and private finances were insufficient for the modernization of steam traction, railway electrification or a shift to road transport. Ganz & Co. started to accumulate expert knowledge about the introduction of diesel rail cars in different countries, assessing traffic needs, developing cars adjusted to specific needs, and organizing rail car maintenance. The transnational organizational infrastructure necessary for a company from a small and impoverished country for global business was being built up in form of a license and cartel agreement with well-established British engineering companies, too. The drive of pre-WWII Argentina for industrialization and loosening ties to the former colonizer made this country an ideal stepping stone for marketing the cars in other scarcely populated countries with challenging climate and geographical conditions. However, the paper reveals that internal management problems had already jeopardized these plans before WWII frustrated the ambitions of Ganz & Co once and for all.

KULCSÁR BEÁTA

Válságjelenségek, válságtapasztalatok kolozsvári vállalkozók körében az 1920–1930-as évek fordulóján*

A Brassói Lapok újságírója 1931 októberében egy bukott bukaresti üzletemberrel, Georgescuval készített interjút, aki állítólag az Adósok Országos Szövetségének alelnökéként egy bukaresti szállodában berendezett „irodából” próbálta az ország gazdasági, pénzügyi berendezkedését a kormánynak címzett memorandumokkal megreformálni. Georgescu bukásának történetét is előadta. Tíz éve még egy háromszáz munkást foglalkoztató üzem és egy szálloda tulajdonosa volt, ám az üzletmenet mind rosszabbra fordult, a hitelek, az emelkedő kamatok és a magas adók alapjaiban rengették meg egzisztenciáját. Hitelezői csődöt kértek ellene, és vagyonát minimális áron elárverezték. Az újságíró szerint úgy panaszkodott, érvelt, mintha harci riadóra váró tömegekhez szólna, szemei lángban égtek, hangja emelkedett volt: „Az adósok nem tehetnek arról, hogy nem képesek fizetni. Mindenkiben megvan a jószándék, hogy fizessen, csak adják meg a kereseti lehetőséget. Mert ha ellenem meg nem kéri a csődöt, vagy nem teszik lehetővé, hogy uzorakamatokkal halálba kergessenek, akkor én ma is háromszáz munkásnak adok kenyeret, amellet pedig az állam egy termelő iparos maradvok, nem pedig földönfutó.”¹ Akár megtörtént a találkozó, akár nem, a válságjelenségek elbeszélése keserű tapasztalatokra épülhetett.

A fenti vállalkozói panasz csupán egyike volt a kor megszámlálhatatlan panaszainak. A világgazdasági válság időszakának publicisztikáját elárasztották a vállalkozók csődjeiről, fizetéseképtelenségéről szóló beszámolók, a gazdasági, pénzügyi krízist elemző írások, a felelősökkel szembeni vádiratok. Az „általános pénzügyi és gazdasági válság” szállóige jellegű fordulattá vált. A gazdasági válságregorika azonban ennél korábbi volt: a hírlapok már 1929 előtt gazdasági krízisről cikkeztek, híradásaikban „rossz”, „nyomasztó”, „kegyetlen” viszonyokról, sőt, „általános gazdasági válság”-ról tudósítottak. A gazdasági érdekképviseleték szintén megkondították a „vészharangot” évekkel a világgazdaság válság előtt. A Bánáti Gyárosok Szövetségének (*Asociația Fabricanților din Banat*) 1926. évi közgazdasági jelentése az évet a válság évének minősítette,² a Romániai Gyáriparosok Országos Szövetsége (*Uniunea Generală a Industriașilor din România*) pedig a pénzügyi krízis tetőpontjának a rákövetkező esztendőt.³ A Kereskedelmi és Ipari Kamarák Országos Szövetsége (*Uniunea Camerelor de Comerț și de Industrie*) ugyanezen években pénz-, hitel- és kamatválságról,

* A jelen tanulmány a MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportban végzett munka keretében készült.

¹ *Brassói Lapok*, 37. évf. 237. sz. 1931. október 16. 4.

² *Közgazdasági jelentés és beszámoló az 1926. évről*. Bánáti Gyárosok Szövetsége. Temesvár, 1927. 10.

³ *Buletinul Uniunii Generale a Industriașilor din România*. anul. 6. (1927) No. 21–22. 1.

ágazatok kríziséről számolt be közlönyében, a kolozsvári Ipartestület (*Corporațiunea Industrială din Cluj*) a kisiparosság panaszait szólaltatta meg 1929 előtti gyűlésein.⁴ Az erdélyi magyar kisebbség gazdasági megpróbáltatásai nyomán pedig az Országos Magyar Párt közgazdasági szakosztályt szervezett törvények, kormányzati intézkedések véleményezésére, a kisebbség gazdasági érdekeinek képviselőjére, sérelmeinek orvoslására (1926).⁵ A jelen tanulmány fizetésképtelenné vált vállalkozók válsághelyzetébe és válságélményeibe kísérel meg betekintést engedni.

Válságjelenségek a romániai iparban, kereskedelemben – vázlat

Az első világháború után Románia új külső és belső feltételek közé került. Alkalmazkodnia kellett az új geopolitikai adottságokhoz, és ki kellett gondolnia, hogyan viszonyuljon a szomszédos és a nyugati államokhoz. A határokon belül az ország egységesítése jelentette az egyik legnagyobb kihívást, de a háború utáni gazdasági újjászervezés és a gazdaságpolitika kereteinek kijelölése is sürgető volt. Az impériumváltást átélő, gazdasági kapcsolataik, pénzügyi partnereik és piacaik egy részét elvesztő magyar iparosokra és kereskedőkre az alkalmazkodás és az új, sokszor barátságtalan környezetben való megújulás nehéz feladata várt.

Az 1920-as évek gazdaságpolitikáját elsősorban a Nemzeti Liberális Párt határozta meg, mely megszakításokkal 1928 végéig kormányozott. Ebben az időszakban Románia a kontinensen nem egyedülként a gazdasági elzárkózás, az autarkia útjára lépett. A gazdaságpolitika a „*prin noi înșine*” (saját erőnkön) doktrínájára, a gazdasági nacionalizmus, a függetlenség elvére, a külföldi tőkével szembeni idegenkedésre épült. Ennek megfelelően az évtized elején nacionalizálták a többségében külföldi tőkével rendelkező társaságokat, a vállalatok vezetésében fokozták a román részvényesek befolyását. A fejlesztések fókuszába a nagyipar került, protekcionista vámtarifákat vezettek be. A román kormányzat számára az egyik legnagyobb kihívást a lej stabilizációja jelentette. A román nemzeti bank a háború alatt kölcsönöket biztosított az állam számára, a háború után pedig beváltotta a megszerzett területeken forgalomban lévő valutákat (a koronát, a rubelt). A műveletek során több milliárdnyi fedezet nélküli lej került forgalomba, ami értékének drámai csökkenését okozta (1926-ban az 1913. évi érték 42-ed részére esett vissza), és inflációhoz vezetett. A lej stabilizációjára végül csak 1929-ben került sor, tetemes összegű külföldi kölcsön segítségével. Külső fizetési kötelességeit a kormányzat nehezen tudta teljesíteni, a bevételek növelésére tett kísérletei, az olcsó hitelek hiánya belföldön elégedetlenséget váltott ki. A magas kamatozású drága hitelek, az emelkedő közterhek, a vasúti szállítás magas költségei, az állami megrendelések késedelmes kifizetése és a kisipari érdekek mellőzése miatti panaszok végigkísérték az évtizedet. A kisebbségi iparosoknak, kereskedőknek külön kihívást jelentett a beilleszkedés, az idegen nyelven való boldogulás, az adózás és a gazdasági javakhoz hozzájutás terén pedig egyenlőtlenségekkel szembesültek.

Az 1928 végén hatalomra kerülő Nemzeti Parasztpárt szakított a liberális gazdaságpolitikával, a mezőgazdaság primátusát és a külföldi tőke felé való nyitást („*portile deschise*”)

⁴ *Buletinul Uniunii Camerelor de Comerț și de Industrie*, anul. I. (1926) No. 3. 91.; anul. II. (1927) No. 3. 99.; anul. 2. (1927) No. 5. 163., 167.; anul. 2. (1927) No. 7. 267. stb. Az ipartestülethez lásd: *Buletinul oficial al Corporațiunii Industriale din Cluj 1926–1928 közti számait*.

⁵ *Gazdasági sérelmeink és kívánásaink. Az Országos Magyar Párt Közgazdasági Szakosztályának Gyergyószentmiklóson 1926. október hó 9-én tartott nyilvános üléséből*. Dicsőszentmárton, 1926. 3–6.

helyezte előtérbe, de a kibontakozó válság miatt a kormányzat kénytelen volt a román gazdaságot az elzárkózás eszközeivel védelmezni.⁶ A világgazdasági krízis leginkább az agrárszektorra sújtotta. A mezőgazdasági termékek árainak zuhanása, az értékesítés nehézségei azonban a jövedelmek, a vásárlóerő csökkenéséhez vezettek, ami az ipari szektorban fogyasztási válságot idézett elő. Az olcsó hitelek fokozódó hiánya, a magas adók mind súlyosabb teherként nehezédtek az iparosok és a kereskedők vállára. A kedvezőtlen fordulatok nyomán válságbeszámolók és válságmagyarázatok sokasága született. Megfogalmazódott a gondolat, hogy a világméretű krízis eleve egy válságos gazdasági térben fejtette ki hatását, és hogy a válság ekkor, az 1920–1930-as évek fordulóján és az azt követő években kulminált.⁷

A megelőző egyezség

A válságjelenségek fizetési képtelenségekhez, illetve csődökhöz és megelőző egyezségekhez vezettek. A megelőző egyezség (*concordat preventiv*) a fizetési képtelen adós és hitelezőinek megállapodását segítette elő, és azáltal, hogy lehetővé tette az adósnak, hogy folytassa gazdasági tevékenységét, pénzügyi összeomlását akadályozta meg. A *concordat preventiv*nek voltak előzményei, az 1915. évi magyar miniszterelnöki rendelettel (4070/1915) és az azt módosító 1916. évi törvénycikkkel (1916: V. tc.) bevezetett kényszer egyezségi eljárást⁸ az impériumváltás után még alkalmazták Erdélyben. A bukaresti minisztertanács 1925. március 9-én a 652/1925 sz. rendelettel törölte el.⁹ A megegyezés lehetőségét egy 1929. július 3-i törvény hozta vissza, immáron az egész országra kiterjesztve.

Ennek értelmében a kereskedelmi társaságok és az a kereskedő, aki legalább három év óta gyakorolta tevékenységét, bejegyzett céggel vagy iparigazolvánnyal rendelkezett, a csőd elkerülése érdekében a bíróságnál megegyezési eljárást kezdeményezhetett (tc. 1.). Az adósnak meg kellett indokolnia kérését, fel kellett tüntetnie a felajánlott kielégítési összeget (mely nem lehetett kevesebb 50%-nál) és a fizetés módját. A fizetés határideje legfeljebb három év lehetett. Az adósnak be kellett mutatnia iparos engedélyét, aktíváinak és hitelezőinek listáját (tc. 2.). Ha a bíróság elfogadta a kérését, a kijelölt bíró köteles volt a hitelezőket gyűlésre

⁶ Az összefoglaló számos olvasmányon alapul. Például: Murgescu, Bogdan: *România și Europa. Accumularea decalajelor economice (1500–2010)*. Iași, 2010.; Axenciuc, Victor: *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă*. București, 1997.; Postolache, Tudorel (coord.): *Economia României – Secolul XX*. București, 1991. stb.; Vorobchievici, Victor: *Situația economică a României în criza actuală*. București, 1932.; *A Gazdasági sérelmeink és kívánságaink kötetei (1926, 1928, 1930)*.

⁷ A kolozsvári kamara szerint 1930 volt „az igazi krízis éve”, mert nem létezett olyan gazdasági ágazat és társadalmi réteg, melyet ne érintett volna a válság. *Buletinul Oficial al Camerei de Comerț și Industrie și al Bursei de Mărfuri din Cluj*, anul. 5. (1931) No. 1–2. 2., 4. Gyárfás Elemér szenátor, az OMP Közgazdasági szakosztályának elnöke 1930-ban a „válságok viharát” (a termelési, a fogyasztási, a tőke-, a hitel-, az erkölcsi és a lelki válságot) tapasztalta. *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink. Az Országos Magyar Párt Közgazdasági Szakosztályának Szatmáron 1930. október hó 25-én tartott nyilvános gyűléséből*. Kolozsvár, 1930. 300.

⁸ *Magyarországi rendeletek tára 1915. 2. köt.* Budapest, 1915. 1728–1755.; *Magyar törvénytár. 1916. évi törvénycikkek*. Budapest, 1917. 11–17. Az eljárás (*procedura de concordat forțat în afară de faliment*) 1916 előtti magyar előzményeiről, megszületésének körülményeiről ugyanitt: 11–13.

⁹ Leontin, Anca Justin: *Compendiu de drept comercial cuprinzând un rezumat teoretic și practic a normelor de drept comercial, cambial și de faliment în vigoare în Transilvania comparate cu dispozițiunile codului de comerț al Vechiului Regat și întregite cu dispozițiunile cuprinse în legile de unificare*. Cluj, 1925. 19. Romániában ekkor négy kereskedelmi jog (Erdélyben, a Bánságban, Máramarosban, a Körösvidéken a magyar) volt érvényben. Leontin: *Compendiu de drept comercial*, 17–19.

hívni, illetve az adós vagyoni helyzetét felmérni, arról jelentést készíteni, a követelések és az adósságok tablóját ellenőrizni. Ehhez szakértők közreműködését kérhette (tc. 10–11.). A kereskedő az eljárás ideje alatt folytathatta tevékenységét, de kérése elfogadását követően csak a kiküldött bíró ellenőrzése mellett. A kereskedelem egyszerű gyakorlatát meghaladó ügyletekhez (kölcsonzéshez, jelzálog bejegyzéséhez, garanciavállaláshoz) bírói engedélyre volt szükség (tc. 12–13.). A megegyezés megerősítéséig a hitelezők nem foganatosíthattak foglalást, végrehajtást, nem jegyezhettek be zálogjogi biztosítékokat a kereskedő ingó vagyonára. Az intézkedések nem vonatkoztak az állam adókövetelésére és az elsőbbségi követelésekre. (tc. 14.). A hitelezők gyűlésén mindkét félnek lehetősége volt a követelési összegeket vitatni, és új feltételekről is megállapodhattak (tc. 16–17.). A hitelezők szavazás útján döntöttek a feltételek elfogadásáról, a megegyezés csak akkor volt érvényes, ha az igennel szavazó hitelezők követelései kitétek azon követelések háromnegyedét, melyekre külön kielégítési jog, zálogjog vagy egyéb biztosíték nem vonatkozott (atc.19.). Az adós a kötelezettségek végrehajtása előtt nem idegeníthette el, nem terhelhette jelzáloggal, nem zálogosíthatta el javait (tc. 44.). Egy éven belül bármely hitelező kérhette a megegyezés megsemmisítését, ha bizonyítani tudta, hogy az adós eltitkolta aktíváinak egy részét, vagy eltúlozta a passzívait (tc. 46.). A törvény pénz- és börtönbüntetéssel sújtotta a törvénytelenül eljáró adóst és a vagyoni helyzetéről szándékosan félretájékoztató szakértőt (tc. 52., 54.).¹⁰ A törvényt kétszer is módosították, először 1930 nyarán, amikor az 50%-os ajánlattételi minimumot 60%-ra emelték,¹¹ majd 1932 őszén, amikor azt 40%-ra csökkentették.¹²

A megelőző egyezség intézménye és annak törvényi szabályozása vitát kavart a gazdasági érdekképviselő fórumain és a sajtóban, egyesek konszolidációs eszközként tekintettek arra, mások nemcsak szabályozásának mikéntjével vitatkoztak, de az intézmény létjogosultságát is kétségbe vonták. A szebeni ipari és kereskedelmi kamara elnöke, a nagyiparos Nicolae Bratu például amellel érvelt, hogy megfelelő szabályozás esetén az adók, a kamatok és a gyatra vásárlóerő miatt válságba került iparos és kereskedő réteg mentőöve lehet; megmentésük nemzetérdek is.¹³ Ezzel szemben a Romániai Gyáriparosok Országos Szövetsége az adósokkal szembeni kiszolgáltatottság miatt aggódott, és a törvény visszavonását vagy legalább a revízióját sürgette, a hitelezők érdekeinek nagyobb figyelembevételével.¹⁴ A gazdasági válság és a kényszer egyezségi eljárás alkalmazása közti összefüggés, a megegyezésnek a válságkezelés egyik módjaként való értelmezése az 1916. évi magyar törvény indoklásában is megtalálható.¹⁵

Az egyezségek adatait tartalmazó alábbi táblázatból látható, hogy az évente kezdeményezett egyezségek száma 1930 és 1932 között emelkedett, ám a régiók között eltérés tapasztalható. A szám Erdélyben 1931-ben, a Regátban, Bessarábiában és Bukovinában 1932-ben

¹⁰ *Monitorul Oficial*, nr. 149. 10 Iulie 1929, 5150–5155.

¹¹ *Monitorul Oficial*, nr. 146. 4 Iulie 1930. 5030–5035.

¹² Az 1932. évi törvény egyéb módosításokat is végrehajtott, lásd: *Monitorul Oficial*, nr. 246. 20 Octomvrie 1932. 6106–6109.

¹³ Bratu, Nicolae: *Industria si comerțul valorifică bogățiile unei țări. Vorbire rostită la Proiectul de lege pentru modificarea Concordatului preventiv si abrogarea legii pentriu Lichidarea judiciară.* Sibiu, 1932.

¹⁴ *Buletinul Uniunii Generale a Industriașilor din România*, anul. 10. (1931) No. 5–6. 118–119., anul. 10. (1931) No. 7–8. 163., anul. 10. (1931) No. 9–10. 226–228.

¹⁵ Az indoklás szerint „a háború folytán beállt rendkívüli gazdasági helyzet” tette szükségessé az eljárás bevezetését, és „a gazdasági hátrányok” miatt honosították meg az intézményt a külföldi törvényhozók is. *Magyar törvénytár. 1916. évi törvénycikkek, 12–13.*

érte el a maximumot. Míg Erdélyben 1932-ben jelentős csökkenést látunk, addig a többi régióban, különösen a Regátban nőtt a kezdeményezések száma. Erdélyben 1933-ban enyhe emelkedést tapasztalhatunk, míg az ország többi részén csökkenő volt a tendencia (1. sz. táblázat). Ráadásul a Regátban 78 megoldatlan eljárást vittek át 1932-re, Erdélyben ez a szám mindössze 28 volt.¹⁶

	Az évben kezdeményezett egyezségi eljárások száma				
	1929 (júliustól)	1930	1931	1932	1933
Regát	331	551	688	1452	1124
Besszarábia	17	37	124	126	113
Bukovina	25	148	152	367	280
Erdély	146	436	614	105	131
Összesen	519	1172	1578	2050	1648

1. sz. táblázat

AZ ÉVBEN KEZDEMÉNYEZETT EGYEZSÉGI ELJÁRÁSOK SZÁMA

(Forrás: *Anuarul statistic al României 1929*. București, 1931. 495.; *Anuarul statistic al României 1930*. București, 1932. 385.; *Anuarul statistic al României 1931–1932*. București, 1933. 393.; *Anuarul statistic al României 1933*. București, 1934. 379.; *Anuarul statistic al României 1934*. București, 1935. 475.)

Kérdés azonban, hogy a megegyezés kiváltotta-e a csődeljárások egy részét. 1929 és 1931 között egyenletes volt a kezdeményezett csődeljárások száma, 1932-ben viszont kevesebb mint a felére esett vissza. A megelőző egyezség intézménye tehát nem okozott ebben a három évben drámai változást, viszont lehet, hogy nélküle a csődeljárások száma jelentékenyen emelkedett volna. Ha régióként vizsgáljuk a számokat, eltéréseket tapasztalhatunk. Erdélyben növekedett a csődök száma, 1931-ben érte el maximumát, akárcsak az egyezségeké. Az ókirályságban más volt a helyzet: míg az egyezségek száma nőtt 1930 és 1932 között, ugyan-ezen időszakban a csődeljárások száma csökkent. Ha tehát a megelőző egyezség valahol kiváltotta a csődeljárások egy részét, az a déli régió lehetett (2. sz. táblázat).

	Az évben kezdeményezett csődeljárások száma					
	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Regát	1930	nincs adat	2137	2094	945	521
Besszarábia	106	nincs adat	176	192	115	80
Bukovina	10	nincs adat	48	109	31	18
Erdély	233	nincs adat	287	399	133	58
Összesen	2279	2730	2648	2794	1224	677

2. sz. táblázat

AZ ÉVBEN KEZDEMÉNYEZETT CSŐDELJÁRÁSOK SZÁMA

(Forrás: *Anuarul statistic al României 1930*. București, 1932. 385.; *Anuarul statistic al României 1931–1932*. București, 1933. 393.; *Anuarul statistic al României 1933*. București, 1934. 379.; *Anuarul statistic al României 1934*. București, 1935. 475.)

¹⁶ *Anuarul statistic al României 1933*. București, 1934. 379.

Válságjelenségek és válságkezelés a kolozsvári kényszeregyezésekben

Tanulmányom 17 kényszeregyezési eljárás dokumentációs anyaga (1930–1933) képezi, melyet a kolozsvári állami levéltár őriz, s mely a vonatkozó időszak teljes kényszeregyezési dokumentációjának töredéke.¹⁷ A vizsgált egyezségek az 1930-as évek elejéről származnak, de a vállalkozók 1920-as évekbeli válságélményeiről árulkodnak.

A tizenhét, zömében 1920 után alapított vállalkozásból három részvénytársaság volt, a többi kereskedelmi magáncég. A két textilipari részvénytársaság (Industria Textilă, Țesătoria Ardeleană) az aktívája, a gépparkja, az alkalmazotti állománya alapján és a húsz alkalmazottat minimumként előíró, két világháború közti mérce szerint is a nagyipari, nagykereskedelmi kategóriába tartozott.¹⁸ Adatok hiánya miatt a többi vállalat nehezebben besorolható. Az aktívák figyelembevételével Bíró András, Herskovits Manó és Glück József cégei tűnnek a kisvállalkozások szerény kapacitásait meghaladó vállalatoknak, Bíró András aktívája az egyik részvénytársaságával vetekszik. Paska László esetében a legbizonyosabb, hogy alkalmazottai nem voltak, ügyeit egyedül intézte.

név	ágazat	a kényszeregyezés bevezetésének éve	a tevékenység kezdete	az adóssok tartozása (lej)	aktívák (lej)	passzívák ¹⁹ (lej)	ajánlat (%)
Bíró András	textil kis- és nagykereskedelem	1930	1921	6 927 348	17 538 338	19 960 180	50
Gáspár István (elutasítva)	fűszerárú- és italkereskedelem	1930	1915	2 341 388	6 516 110	6 097 129	70
Herskovits Manó	textil kis- és nagykereskedelem	1930	1926	1 028 707	2 691 801	3 715 360	60
Țesătoria Ardeleană SA	textilgyár és textil-nagykereskedelem	1930	1913	nincs adat	17 268 743	25 531 824	50

¹⁷ Meiszter Manóné, özv. Lázár Hermann-né, Hoffmann Sándor és Szolnoki Lajos esetében először felszámolási eljárás (*lichidare judiciară*) indult. 1932-ben a megegyezési törvény rendelkezései szerint folytathatták az eljárást (*Monitorul Oficial*, nr. 246. 20 Octomvrie 1932, 6109.). (A kényszeregyezés fogalmát a megelőző egyezés szinonimájaként használom a továbbiakban. K. B.)

¹⁸ A két világháború közt a kategorizáláshoz az alkalmazottak számát és a gépesített iparban használt lóerő nagyságát vették alapul, a 20 főnél többet foglalkoztató vagy 5 (máshol 10, 20) lóerőnél többet használó vállalatot nagyipari vállalatnak tekintették. A kis- és középvállalatoknál a munkaerő esetében az 5–20 alkalmazott volt a határ. Axenciuc, Victor: *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859–1947*. Vol. I. *Industria*. București, 1992. 46., 96–98.

¹⁹ Az aktívák, a passzívák és az adóssok tartozásai esetében elsősorban a szakértők által összeállított és a bírósági határozatokban szereplő mérlegeket vettem figyelembe. Az adatszerezés körülményei és az árukészlet felmérésének szubjektív elemei miatt azonban a szakértői számítások is csak egy a valósághoz közeli állapotot mutathatnak. A szakértők néha arra panaszkodtak, hogy a rendelkezésükre álló adatok hiányosak, az árukészlet felmérésekor pedig számos szempontot (az áru minőségét, a beszerzés időpontjától számított értékvesztését stb.) mérlegelve állapították meg az áru értékét.

Blaga Emil SA	mezőgazdasági gépek kereskedelme	1931	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat
Glück József	textil kis- és nagykereskedelem	1931	1928	496 864	1 805 953	3 079 644	60
Heilper Artúr	fűszer- és csemegeáru kis- és nagykereskedelem	1931	1919	109 042	232 301	326 861	60, majd 40
Industria Textilá SA	textilgyár és textil-nagykereskedelem	1931	1925	5 499 957	22 213 421	18 576 826	100
Paska László	textil kiskereskedelem	1931	1920	64 283	355 961	416 536	60
Sugár András (Rata)	textilkereskedelem	1931	1925	1 866 999	2 188 397	2 174 180	60
Weisz Zsigmond	textilkereskedelem	1931	nincs adat	nincs adat	nincs adat	2 139 510	60, majd 40
Hoffmann Sándor	gépjávitás és gépkereskedelem	1932	1922	193 163	1 831 163	1 280 456	40
Meiszter Manóné, szül. Weimann Blanka	liszt- és gabona-kiskereskedelem	1932	1926	271 085	329 610	584 161	40
özv. Lázár Hermann-né szül. Lusztig Amália	fűszerkereskedelem	1932	1905	88 972	194 372	409 598	40
Szolnoki Lajos	vaskereskedelem	1932	1926	323 433	619 523	1 037 646	40
Kassai Károly (elutasítva)	vendég-látás (Elite)	1933	1926	nincs adat	512 071	708 280	40
Klatrobecz János	technikai eszközök kereskedelme	1933	1921	132 470	497 471	635 573	40

3. sz. táblázat

A TIZENHÉT ADÓS ADATAI

A vállalkozókról kevés személyes adat derül ki. Néhány esetben megtudjuk a kérelmező korát (az eljárás idején Paska László 51, Klatrobecz János 38, Lázár Hermann-né szül. Lusztig Amália 57 éves volt), egy-két esetben pedig kirajzolódik a kereskedő személyes pá-

lyája. Heilper Artúr Medgyesen kezdte tevékenységét, ahol kereskedőtanoncként, majd -segédként dolgozott, 1911-től pedig ugyanitt fűszer- és csemegáruboltot működtetett. 1918-ban költözött Kolozsvárra, ahol új kereskedést nyitott.²⁰ Az aradi Sugár András pályáját a háború után Kolozsváron kezdte, ahol „sportboltját” 1924-ig vezette. Miután eladta a részét, a textilkereskedelemben kereste boldogulását, és reményeiben egy ideig nem kellett csalatkoznia.²¹ Biró András úgy nyilatkozott, hogy gyerekkorától kereskedői pályára készült, a tanoncként, majd alkalmazottként eltöltött évek után függetlenedett, és húsz év szorgalmas munkájával megbecsülést vívott ki.²² Gáspár István azt követően lett kereskedő, hogy a csendőrségtől nyugdíjazták (1915).²³ Semmiféle utalás nincs arra az iratokban, hogy az impériumváltás hogyan hatott a gazdasági környezetre, és hogy azt ők hogyan élték meg. A dossziékban névvel szereplő fizetésképtelen vállalkozók – Emil Blagától eltekintve – magyar anyanyelvűek voltak, ami nem szokatlan: az ipari és kereskedelmi tevékenységet továbbra is a kisebbségek dominálták az erdélyi városokban.

A 17 vállalat sorában az Industria Textilă SA és Hoffmann Sándor cége kivételt képeznek azáltal, hogy aktíváik meghaladták a passzívákat. Az előbbi 100%-os ajánlatot tett hitelezőinek. A többiek rendszerint a változó törvények által előírt minimumot (40%, 50%, 60%) kínálták fel, ketten (Heilper Artúr és Weisz Zsigmond) kétszer is ajánlatot tettek: először 60%-ot javasoltak, majd – mivel az 1932. évi törvénymódosítás az ajánlat alsó határát 40%-ra szálította le – ezt visszavonták, és új, 40%-os kvótával álltak elő. Kérdés, hogy egy fizetőképességű cég miért kért egyezséget, és mi a ráció a 100%-os ajánlatban. A cég kérvényében azzal indokolta a lépést, hogy még van fedezetük a követelések kielégítésére, de már nincsenek abban a helyzetben, hogy az eredeti kondíciók szerint járjanak el. Vagyis a cég hajlandónak mutatkozott kifizetni a teljes tartozást, de más feltételek mellett: 3 éven belül, 12 egyenlő részletben, kamatmentesen.²⁴ Az egyezség tehát lehetőséget jelentett a gyengélkedő, de nem fizetésképtelen adósoknak, hogy az előnytelen kondíciókat megváltoztassák.

A felkínált kielégítési összeg nem terjedt ki a passzívák egészére, ugyanis abba néha beleszámították a saját tőkét, és a kötelezettségek közé rendszerint felvették a külön kielégítésre jogosított követeléseket is: az adóhátralékokat, a közüzemi tartozásokat, néha az alkalmazottak ki nem fizetett bérét, a záloggal, jelzáloggal, váltóval és egyéb garanciákkal biztosított, 100%-ban kielégítendő követeléseket. Ezeket azonban az adósnak teljes egészében ki kellett fizetnie. Jó példa erre a Țesătoria Ardeleană SA passzíváinak listájában szereplő, a Creditul Industrialtól felvett tetemes összegű (7 052 397 lej) hitel, melyet maradéktalanul vissza kellett fizetni, tehát ennyivel (is) kevesebb pénz jutott a hitelezők kielégítésére.²⁵ A követelések összetétele néha pontosan megállapítható. Az Industria Textilă SA esetében az egyezséggel kielégítendő követelések összege 15 272 774 lej volt, a zálogjoggal biztosított, teljes egészében visszatérítendő tételeké 3 304 052 lej.²⁶ Hoffmann Sándor passzíváinak valamivel kevesebb mint a felét (581 093 lej) a külön kielégítési joggal biztosított követelések

²⁰ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale (a továbbiakban: SJAN Cluj), Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1931/71, 12–13.

²¹ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1931/80, 1.

²² SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1930/13, Vol. I. 3.

²³ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția IV, 1930/8, 19.

²⁴ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1931/15. 1–2.

²⁵ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/4, 81. A hitel fedezetét a gyár ingósága és berendezése képezte.

²⁶ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1931/15, 17.

képezték, a megegyezés tehát ezekre nem vonatkozott.²⁷ Klatrobecz Jánosnál a 635 573 lejes tartozásból 394 073 lejnyi követelésre terjedt ki az eljárás során tett ajánlat.²⁸ Az aktívák között ugyanígy szerepelhettek kötelezettséggel terhelt javak, olyanok, melyeket a megegyezés finansziális eszközeként nem lehetett használni.

A fizetéseképtelen vállalkozónak két gonddal kellett szembenéznie: adósságaival és köve- teléseivel. Hitelezőik főként cégek és magánszemélyek voltak, de bankok is felkerültek a lis- tákra, készpénz- és áruhitelekkel egyaránt találkozhatunk. Az alábbiakban a textilkereske- dőknek – a hitelezői listák alapján kimutatott – adósságait elemzem bővebben.²⁹

	lej
Regát	10 590 142
Erdély, Bánság, Partium	32 704 699
Csehszlovákia	9 520 164
Ausztria	8 418 786
Németország	1 934 641
Svájc	1 661 398
Olaszország	2 616 447
Anglia	1 470 333
Magyarország	72 201
Lengyelország	380 561
összesen	69 369 372

4. sz. táblázat

A TEXTILKERESKEDŐI HITELEK ÖSSZEJE, SZÁRMAZÁSI HELYE

Magyarország keleti régiójában, főként a Bánságban és Dél-Erdélyben már a háború előtt fontos textilipari központok létesültek, melyek az impériumváltással a gépesített textilipar területén elmaradott Románia kezére kerültek. Az 1920-as évek második felétől a romániai fonó- és szövőipar fejlődésnek indult, nőtt az üzemek, a foglalkoztatottak száma, a befektett tőke nagysága, a termelés értéke. Az 1920–1930-as évek fordulóján tapasztalható visz-

²⁷ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/48, 1.

²⁸ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1933/22, 76.

²⁹ A felhasznált hitelezői tablók lelőhelyei: SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/3, Vol. II. 82–88. (Țesătoria Ardeleană SA), secția I, 1931/80, 82–83. (Sugár András), secția III, 1930/45, 61–66. (Herskovits Manó), secția IV, 1931/13, 74. (Paska László), secția I, 1931/68, 3. (Glück József), secția III, 1930/13, vol. I. 21–26. (Bíró András), secția II, 1931/15, 17. (Industria Textilă SA)

szaesést követően az 1930-as években a fejlődés új lendületet vett, a régi és az újonnan létesülő gyárak, üzemek a helyi igényeknek mind nagyobb részét elégítették ki.³⁰ Az általam vizsgált hét³¹ kolozsvári textilgyártó és -kereskedő vállalat sorsa az 1920-as évek végén azonban megpecsételődni látszott. Összesen 69 369 372 lej értékben adósdottak el, a legnagyobb tartozásokat a két részvénytársaság és Bíró András cége halmozta fel. A bankok követelése 19 955 226 lejt tettek ki, a teljes hitelösszeg 28,77%-át. A maradék tehát cégektől és magán-személyektől szerzett készpénzes és főként áruhitel lehetett.

A lista a hitelezők kapcsolatrendszerére nézve is árulkodó. A legtöbb kapcsolat Erdélyhez, illetve a Regáthoz fűzte a gyártókat és a kereskedőket, a nyersanyagot és a készáru részben innen szerezték be. Erdélyi partnereik – a kolozsváriakon kívül – elsősorban a régi fejlett textilipari központok bánásági, dél-erdélyi cégei voltak, részben a háború előtt alapított gyárak (például a „Hungaria” Aradi Pamutgyár Rt, a temesvári Magyar Gyapjúfonalgyár Rt.) utódai, részben új alapítású üzemek (például a medgyesi Industria Română de Țesături Imprime, az aradi Industria de Ciorapi, a kolozsvári „Dibela” Fabrica de Tricotaje stb.). A számok azonban félrevezetők, ugyanis a belföldi hitelezőkkel szembeni több mint 43 millió lej tartozásnak a megközelítőleg 20 milliós belföldi banki követelés is része volt. A belföldi áruhitel így legfeljebb 23 millió lej értékű lehetett. Ha pedig ezt az értéket (23 339 615 lej = 33,65%) szembesítjük a külföldi hitelek összértékével (26 074 531 lej = 37,59%), akkor a külföldi követelések túlsúlyát tapasztaljuk, és jelentős importtevékenységet kell feltételeznünk. Nem meglepő ez, ugyanis a romániai textilipar a fejlődés ellenére mindvégig importra szorult, főleg a szövőipar által használt nyersanyagok (például nyers gyapot, fésült gyapjú, fésült len, pamutfonal) tekintetében.³² A kolozsvári kamara jelentése szerint 1930-ban 120 814 000 lej értékű pamutfonal-szállítmány érkezett a városba, a pamut-, a gyapjú- és a selyemszövet szállítmányok értéke ennél jóval kisebb összeget tett ki.³³

A vizsgált textilkereskedők mindegyikének, a szerényebb jövedelműeknek is volt külföldi ügylete, még Paska László hitelezői között is akadt külföldi cég (2,5%). A külföldi követelés aránya Bíró András cégénél volt a legmagasabb, az összes követelés (a bankiakat is beleértve) 60,49%-a volt külföldi eredetű. Az Industria Textilă SA tartozásának 55,50%-át tették ki külföldi tartozások. A Țesătoria Ardeleană SA jóval kevesebb külföldi adósságot halmozott fel (12,15%-ot), viszont a hazai bankok felé rendkívüli módon eladósodott. Glück Józsefnél ez az arány 25,47%, Sugár Andrásnál 16,87%, Herskovits Manónál 14,49% volt. Magyarországi kapcsolattal csak két textilkereskedő, Glück József (1,32%) és Bíró András (0,22%) rendelkezett, az utóbbi esetében a Filatorigăți Textilművek Rt. volt a hitelező (1259,21 svájci frank, azaz 41 176 lej értékben). A külföldi követelések (26 074 531 lej) legnagyobb része csehszlo-

³⁰ A textilipar 1925–1932 közti adataihoz lásd: *Anuarul statistic al României 1931–1932*. București, 1933. 164–165., 182.; *Anuarul statistic al României 1933*. București, 1934. 168.; a textilipari fejlődéshez: *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România. Vol. V: Bumbacul, lâna, mătasea naturală, fibrele textile sintetice, fibrele textile liberiene (inul cânepa, iuta), alte fibre textile*. București, 1940. 15–27.

³¹ A hitelezői tábla hiányos volta miatt Weisz Zsigmond textilkereskedő adatait nem tudtam figyelembe venni.

³² *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România*. Anul. V. 23–25., 124–125., 132–138., 215.

³³ *Buletinul Oficial al Camerei de Comerț și Industrie și al Bursei de Mărfuri din Cluj*, anul. 5. (1931) No. 7–8. 4.

vákiai eredetű volt (36,51%). Csehszlovákiát Ausztria (32,29%), Olaszország (10,03%), Németország (7,42%), Svájc (6,37%), Nagy-Britannia (5,64%), végül Lengyelország (1,46%) és Magyarország (0,28%) követte a sorban.³⁴

Egy cég finansziális kríziséhez nemcsak a vállalkozó eladósodása, de saját követeléseinek nehézkes behajtása is hozzájárult. A kereskedők egy részénél ezek a követelések képezték az aktív nagyobbik felét (3. táblázat): Sugár András aktívainak 85%-át tették ki követelései, Meiszter Manónénál ez az arány 82%, Szolnoki Lajosnál pedig 52% volt. A legkevésbé Paska Lászlónak (18%) és Hoffmann Sándornak (11%) kellett azon gondolkodnia, milyen módszerrel érje el, hogy adósai fizessenek. Heilper Artúr cégének számai arra utalnak, hogy nagyobb ütemben szaporította követeléseit, mint amilyen ütemben eladósodott.³⁵ Paska László jóval óvatosabb lehetett, miközben saját adósságai nőttek, 1931. évi követeléseinek összege alig volt nagyobb az 1927. évinél.³⁶

A válságba jutott vállalatok esetében a válságkezelés módjának kérdése is felvetődik. A bevételek csökkenését, a pénzühiányt kölcsönökkel próbálták kompenzálni, esetleg – ahogy majd látni fogjuk – a termelés fokozását, a beruházást választották. Az egyik leggyakoribb eszköz azonban a költségek visszaszorítása volt. Herskovits Manó levélben kérte a bíróság engedélyét, hogy kiskereskedését áthelyezze nagykereskedése színhelyére, hogy legalább egy bérlemény fenntartásának költségeitől megszabaduljon.³⁷ Sugár András pedig egy olcsóbb bérleménybe költözött.³⁸ Herskovits Manó társulással enyhítette cégének készpénzühiányát: 1929 nyarán Vilhelm Kramerrel társult, aki 200 000 lejes készpénztőkét vitt a cégbe. Az immáron „Herskovits Manó és Kramer Vilhelm” nevet viselő vállalkozás helyzete mégis romlott, és a kötelezettségek teljesítésére Kramer még 250 000 lejt fektetett a vállalatba. Mindközben intenzív munkába fogtak, és a kereslet felkutatására utazó ügynököket (*agent voiaieur*) alkalmaztak, számukra járműveket vásároltak, béreltek, hogy az árut könnyebben el tudják helyezni. A bevételezés azonban nehezen ment, ügyfelek közül sokan fizetésekképtelenekké váltak, a két bolt és az automobilon fenntartása, a sofőrök, ügynökök alkalmazása pedig felemésztette a nyereséget. Míg 1929-ben 9 087 743 lej bevételhez jutottak, addig 1930-ban már csak 5 995 591 lej volt a cég éves forgalma. Egy évvel csatlakozása után Kramer elhagyta a céget, és Herskovits csak 150 000 lejjel tudta őt kielégíteni.³⁹

Az adós és a hitelezők viszonya korántsem lehetett felhőtlen, a felek közti feszültségek néha nyílt konfliktusokhoz vezettek. Szolnoki Lajos az eljárás folyamán levélben nyújtott be

³⁴ A fenti eredmények egybeesnek a pamutszál importjának országos adataival: országosan is Csehszlovákiáé volt a vezető szerep, Ausztriáé a második hely, ami azonban 1930-tól Olaszországé lett. Az országos adatok szerint is Anglia és Németország számított még fontos partnernek. *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România*, vol. 5. 134–135. Az erdélyi vállalkozók számára ez egy korábbi kereskedelmi gyakorlat folytatását jelenthette, ezekből az országokból ugyanis jelentős pamutfonal-szállítmányok érkeztek 1918 előtt is. Ehhez lásd a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatalnak az 1918 előtti külkereskedelmi forgalmat tárgyaló kiadványait (például: *A Magyar Szent Korona országainak 1914. évi külkereskedelmi forgalma*. Budapest, 1917. 265.).

³⁵ Követeléseinek összege (szakértői számítások): 5000 lej (1928), 24 000 lej (1929), 157 000 lej (1930), 148 000 lej (1931). Saját tartozásainak összege (szakértői számítások): 128 824 lej (1928), 137 957 lej (1929), 378 764 lej (1930), 318 661 lej (1931). SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1931/71. 23.

³⁶ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția IV., 1931/13, 60–61.

³⁷ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/63, 235.

³⁸ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1931/80, 112.

³⁹ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1930/45, 1., 106–109.

panaszt a bírósághoz egyik hitelezője, a Kern et Co. kolozsvári cég ellen. Elmondása szerint a cég Havas Sándor személyében képviselőt küldött a boltjába, aki nyitástól zárásig tartó jelenlétével akadályozta őt kereskedelmi tevékenységében. Állítólag a cég jogásza, dr. Hirsch Elemér is megfordult a boltban, aki az alkalmazottak előtt bukott vállalkozónak minősítette őt, és úgy nyilatkozott, hogy egy-két hónapon belül eltűnik a kolozsvári piacról. Szolnoki azzal vádolta Havast, hogy „illegális és inkorrekt” inzultusával elüzi az ügyfeleit, diszkreditálja őt vásárlóközönsége előtt, ezért arra kérte a bíróságot, hogy utasítsa ki Havast a boltjából. A bíróság azonban a megegyezési törvény 12. cikkelyének 2. bekezdésére való hivatkozással – mely kimondta, hogy a hitelezők képviselője napi szinten ellenőrizheti az adós tevékenységét – elutasította a folyamodványt.⁴⁰ A szakértő jelentéséből egy két éve tartó konkurenciaharc története is kirajzolódik, és az is kiderül, hogy a Kern et Co. konkurenciája és egyben hitelezője volt Szolnoki cégének.⁴¹

Egy szövöde válságtörténete

Nem tudni, hogy a vállalkozók adósságaikat mennyi idő alatt, milyen ütemben és milyen körülmények között halmozták fel, de egy cég példáján valamelyest érzékeltetni tudom az eladósodás folyamatát.⁴² A Țesătoria Ardeleană SA (Erdélyi Szövöde és Textilárugyar Rt.) elődjét, egy magáncéget Bernhard Tivadar és Kovács Lajos alapította 1911-ben, 30 000 korona alaptőkével. 1913-ban a vállalat részvénytársasággá alakult,⁴³ és közparkját kibővítette. A háború idejére eső néhány éves kényszerszünet után, 1917-ben újraindult a termelés. Az 1917 és 1923 közti időszak története homályos, az azonban biztos, hogy 1920-ban a Jelen Gyula és társai cég a vállalat részvényese lett, mely társasági formát váltott, és „Țesătoria Ardeleană Dr. Iuliu Jelen și soții” néven közhasznú társasággá alakult. A határok átrendeződése új kihívások elé állíthatta a vállalatot, melyet korábban fontos kereskedelmi kapcsolatok fűztek Budapesthez. Az új piacok felé való nyitás, az új közigazgatáshoz való alkalmazkodás részleteiről azonban semmit sem tudunk. Ahogy arról sem, hogyan zajlott le a cég nacionalizálása 1922-ben. A cég környékén 1923-ban kilenc új tőkés tűnt fel, akik a közhasznú társasággal együtt részvénytársaság alapítása mellett döntöttek. Az alakuló közgyűlésre 1923. május 7-én került sor, melyen az új tőkéseket (főként az Albini család tagjait) id. Iuliu Albini, az igazgatótanács majdani elnöke képviselte, a közhasznú társaságot pedig Jelen Gyula, valamint a nacionalizálás során a cégben befolyást szerzett Cristea Grigoriu és Aurel Millea. A részvénytársaság 5 millió lej alaptőkével jött létre, ebből 2,5 millió lej készpénzt az új részvényesek adtak, a közhasznú társaság pedig apportként vitte 2,5 millió lej értékű vagyont az új részvénytársaságba. Ennek fejében 2500 darab 1000 lejes névértékű részvényhez jutottak. A szakértők a részvénytársaság kulcsfigurájának, id. Iuliu Albininak a motivációit is tudni vélték: „Iuliu V. Albini nagy román hazafi, aki Nagy-Románia létrejöttében álmai megvalósulását látta. Egy aranybánya tulajdonosaként kiváló körülmények között élt, és jelentős készpénz fölött rendelkezett, a saját eszközeivel ő is hozzá akart járulni a román ipar

⁴⁰ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/63, 3., 6.

⁴¹ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/63, 65–67.

⁴² A vállalat történetéhez elsősorban a könyvelő szakértők (Chiffa Sándor, Pap László) és a kiküldött bíró jelentését, a cég saját elbeszélését, valamint az 1923. május 7-i jegyzőkönyvet használtam fel. SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/3, Vol. I. 5–7., 38–39., 138–158. Vol. II. 77–81.

⁴³ A kereskedelmi évkönyv szerint a rt-t később, 1916-ban alapították 100 000 korona alaptőkével. *Nagy magyar Compass 1915–1916. XLIII-ik évfolyam. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv.* Budapest, 1916. II. 791.

felvirágoztatásához. Ezt figyelembe véve kedvező lehetőségek látszott, hogy pénzét a Țesă-toria Ardeleanăba fektesse.”⁴⁴

A részvénytársaság megalakulásakor az üzem a Mihai Viteazul tér 19. szám alatti bérle-ményben, huszonnégy szövőszékkel működött, pamutot, gyapjút és selymet dolgozott fel, és elsősorban női divatárut gyártott. Az 1924. év sikeresnek bizonyult, termékeit a régi királyság területén is értékesíteni tudták. Mivel a termelés további bővítéséhez és egy új gyárépület megépítéséhez nem rendelkeztek a megfelelő mennyiségű forgótőkével, 1924-ben 3 millió lejt kölcsönöztek a Creditul Industrialtól, majd 1925-ben újabb 1 millió lejt hitelt vettek fel. A 4 millió lejt berendezések, áruk és a későbbi gyár helyszínéül szolgáló telek megvásárlására fordították, az épületre nem jutott pénz. Ezért a vállalat további magas kamatozású (24–32%) banki kölcsönökhöz folyamodott, 4 millió lejt értékben az építkezés céljára fordították. Így a gyár a Calea Victoriei 74–76. szám alá költözhetett.

1926–1927-ben már a válság jelei mutatkoztak: estek a bevételek, regáti klienseik csődjei, a magas költségek és a hitelek utáni óriási kamatok miatt zavartalan ügymenetre és az esetleges beruházásokra fordítható pénz mind kevesebb lett.⁴⁵ A cég 1927-ben két fontos döntést hozott: májusban felvették egy újabb, 2 milliós kölcsönt a Creditul Industrialtól, amit az üzletmenet fenntartására, ügyfeleik hitelezésére fordítottak; másfelől úgy határoztak, hogy a kieső jövedelmeket a termelés fokozásával orvosolják, ezért a gépparkot 52 szövőszékesre bővítették.⁴⁶

év	a cég hiteltartozása (lej) ⁴⁷
1926	10 805 022,63
1927	15 214 916,36
1928	22 641 161,04

5. sz. táblázat

A CÉG HITELTARTOZÁSA

A válságkezelési stratégia nem vezetett eredményre, a helyzet inkább csak romlott: 1928-ban beköszöntött az „általános gazdasági válság”, és az eladás, a kintlévőségek behajtása még nehezebbé vált. A pénzhíányt különböző módszerekkel igyekeztek kezelni: a nyersanyagokat váltókra szerezték be, ügynökeiket gyakrabban küldték vidékre, hogy próbálják az árut kihe-lyezni és a tartozásokat behajtani.⁴⁸ Újabb kölcsönöket vettek fel, de az év második felében már nem jutottak banki hitelekhez, ezért magánkölcsönökre szorultak. Ugyanebben az év-ben Iuliu Albini a magánvagyonából kezdte a vállalatot támogatni, 750 000 lejt investált a cégbe, és rokonságát is rávette arra, hogy pénzt hitelezzen a vállalatnak, Elisa Iancu 350 000 lejt, Ludovica Iancu 230 000 lejt kölcsönzött. A hiány korrigálására 1929-ben a cég tovább fokozta a termelést, ám a várakozásokkal ellentétben „elképesztő krízist” (*nemai pomenită*)

⁴⁴ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/3, Vol. I. 145. Az idézet az eredeti szöveg alap-ján készült saját fordítás. Minden további magyar nyelvű idézet ugyancsak saját fordítás.

⁴⁵ Kamatösszegek (1925-1927): 676 416 lej (1925), 1 860 555 lej (1926), 3 327 014 lej (1927). SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/3, Vol. I, 154.

⁴⁶ Ezen kölcsönösszegeknek a tényleges értéke a pénzromlás miatt kérdéses. A dollár értékének 1922 és 1926 közötti alakulása (1922: 167,25 lej, 1924: 234 lej, 1926: 282,80 lej) 70%-os pénzromlást mutat. Madgearu, Virgil N.: *Evoluția economiei românești după războiul mondial*. București, 1940. 302. Így az 1924-ben felvett 3 milliós kölcsön jóval nagyobb értéket jelentett az 1927. évi 2 milliós hitelösszeghez képest.

⁴⁷ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/3, Vol. I, 153.

⁴⁸ „Utazó ügynökök”, Emanuil Stoica ráadásul elsikkasztott közel 600 000 lejt. SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/3, Vol. I. 143.

criză) éltek meg, az áru eladhatatlanná vált, a nyersanyag árát sem tudták kifizetni. Míg 1925-ben a nyereség 572 000 lej, 1926-ban körülbelül 648 000 lej volt, addig 1929-ben a veszteség majdnem 7 millió lejre rúgott.⁴⁹ 1930. február 16-án a közgyűlés a veszteség rendezése céljából a 8 milliós alaptőkét 80 000 lejre szállította le. A vállalat végül a megelőző egyezség mellett döntött, 50%-ot ajánlottak fel hitelezőiknek, öt egyenlő részletben. De ez sem hozott stabilizációt: 1931 májusában a törvényszék a céget csődbe jutottnak nyilvánította.⁵⁰

Látható, hogy a krízishelyzet nem hirtelen következett be, hanem egy korábban kezdődött folyamattal összefüggésben jelentkezett, és kialakulásában több tényező: a környezeti adottságok, a személyes döntések, a cég állapota a válság kibontakozása idején is szerepet játszott. A *Țesătoria Ardeleană SA* pénzügyi helyzetét elsősorban a gazdasági környezetben történő változások rendítették meg. A legérzékenyebben a vásárlóerő, a fizetőképesség csökkenése, majd hiánya érintette a céget, mely két válságjelenségben öltött formát: nem tudták eladni termékeiket, és nem tudták behajtani követeléseiket. A szövede fizetési képtelenségéhez az is hozzájárulhatott, hogy amikor a vásárlóerő csökkenése érezhetően megmutatkozott (1927), a cég már eladósodott volt, csak a kamatok óriási összegeket emésztettek fel. Emellett a válságkezelés metodusai, a stabilizációt célzó eszközök (további kölcsönök felvétele, a termelés fokozása, magánvagyon importálása) is hatástalanoknak bizonyultak, és csak elmélyítették a válságot. Vagyis több tényező egybeesése vezetett a cég bukásához. A történet egy személyes egzisztencia megrendülésébe is betekintést enged: a vállalat vezetője, id. Iuliu Albin minden bizonnyal élni akart a lehetőséggel, amit az unió és a textilipar kezdeti konjunktúrája kínált, de csalódnia kellett, és – a szakértői jelentés szerint – végül teljes vagyona odalett.⁵¹

Vállalkozói válságélmények a kolozsvári kényszeregyezségekből

Egyezségi eljárást kezdeményező kérvényében az adós nemcsak a hitelezőknek tett ajánlatát tüntette fel, de lépésének okait is feltárta, olykor a cég történetét, válságba jutásának folyamatát is összefoglalta. Vagyis elbeszélte, hogy szerinte miért kényszerült a megegyezésre. Ezen válságpercepciókat mutatom be az alábbiakban.

Az indoklások hangneme higgadt, bár a csüggedtség néha átszűrődik a sorokon. Hogy érvelésük sikeresebb legyen, egyesek pozitív tulajdonságaikat, építő szándékaikat hangsúlyozták. Glück József saját megítélése szerint példamutató korrektséggel vezette cégét, és (jó ideig) fegyelmezetten teljesítette kötelezettségeit.⁵² Gáspár István saját erőnei közül a lelkiismeretességet és a tettekkészséget emelte ki,⁵³ Bíró András pedig a szorgalmat és a munkája révén kivívott tiszteletet hangsúlyozta: „Két évtizedes tevékenységem során a legnagyobb szorgalommal dolgoztam, és szerénység nélkül mondhatom, hogy kereskedelmi tevékenységem során teljes bizalmat és általános tiszteletet élveztem, nemcsak a hitelező gyárosok körében, akikkel kapcsolatban álltam, de a pénzügyi hatóságoknál és a társadalomban is.”⁵⁴

⁴⁹ Nyereség és veszteség az aktívák és a passzívák alapján (1925–1930): 21 119 081,82 – 20 547 081,40 (1925), 21 228 264,45 – 20 580 127,21 (1926), 25 467 653,83 – 25 257 050,20 (1927), 17 268 754,96 – 25 531 824,44 (1930). (1928–1929-re nincs adat.)

⁵⁰ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/3, Vol. II, 153.

⁵¹ Az *Industria Textilă SA* ugyanezen gondokkal küzdött. SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1931/15, 70–73.

⁵² SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I/A, 1931/68, 1.

⁵³ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1930/8, 19.

⁵⁴ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1930/13, Vol. I., 3.

A kereskedők többnyire a körülmények, az „előre nem látott” folyamatok áldozatainak tekintették, de legalábbis tüntették fel magukat, kritikus helyzetüket a gazdasági és a pénzügyi nehézségekre vezették vissza. Vagyis élményeiket, tapasztalataikat „individuais léthatárait” meghaladó, tágabb összefüggésekben helyezték el és értelmezték, ami a krízis mentális feldolgozását is elősegíthette.⁵⁵ A determinisztikus körülményekre való hivatkozás és személyes felelősségük elhallgatása persze részben a kérvényezők céljaiból következhetett: a kereskedők jó benyomást akartak tenni a hatóságokra, nem ebben a levélben készültek „meggyónni”. Míg a célok torzíthatták a válságbeszámolót, a felejtés nem deformálhatta azt jelentős mértékben, olyan időszakról kellett ugyanis vallaniuk, mely nem esett messze saját jelenüktől.

Bajba jutásuk körülményeit, okait eltérő részletességgel mutatták be. Egyesek nem érezték szükségét, hogy magyarázatok egész „arzenáljával” szolgáljanak, és megelégedtek a frázisszerűen hangoztatott „általános gazdasági válság” magyarázatával. Kassai Károly is így járt el: „...elvesztettem a vállalkozásomba fektetett tőkém, aminek oka csakis és csakis a gazdasági és pénzügyi krízis, mely annyi, az enyémhez hasonló szerény vállalkozást megrendítet. [...] semmiben sem vagyok felelős...”⁵⁶ Felszámolást kezdeményező levelében Szolnoki Lajos szintén „a mai pénzügyi és gazdasági válság”-ra,⁵⁷ Hoffmann Sándor „a mai kritikus helyzet”-re hivatkozott.⁵⁸ Özv. Lázár Hermann-né szerint „a gazdasági és pénzügyi krízis miatt, amiben az európai országok és a világ többi részei szenvednek”, ő sem tudta a fizetőképességét megőrizni.⁵⁹

A többség ennél bővebben nyilatkozott, több konkrétummal szolgált, az „általános válság” és az ezzel rokon fordulatok azonban a hosszabb szövegekből sem szorultak ki. Gáspár István is a gazdasági válságot helyezte érvelése középpontjába, de ő már összefüggő válságtörténettel jelentkezett. Kolozsvári fűszeráru-boltját 1915-ben nyitotta meg, és vállalkozását hitelek segítségével fokozatosan bővítette. Autókat vásárolt, a környező megyék településein is kereskedni kezdett. Sikerét azonban a „mostani gazdasági krízis” megakasztotta: mivel csökkentek a parasztság bevételei, pénz híján áruját hitelbe helyezte ki. A bevételek drámai visszaesése, az adósságok nehézkes bevételezése miatt végül megegyezésre szorult.⁶⁰ Ő tehát úgy értékelte, hogy a mezőgazdasági válság, az ebből következő fogyasztási krízis okozta veszét.

Klatrobecz János a világgazdasági válság okozta áresésben jelölte meg sikertelenségének fő okát. Ugyanakkor beismerte, hogy már a válságot megelőzően gondjai voltak, csökkentek a bevételei, ami miatt korlátozott mértékben tudott műszaki boltja számára készülékeket beszerezni. Kríziséhez hozzájárult az állandó technikai megújulás (készlete hamar elavult), az adók folytonos emelkedése, a konkurencia, valamint a hitelek visszafogása. Közben persze eladósodott.⁶¹

Glück József divatáru-kereskedő válságélménye 1930-hoz kapcsolódott, amikor emlékei szerint a textilágazatban drasztikusan zuhanni kezdtek az árak. Az áresés általában 30–35%-

⁵⁵ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Túlélési stratégiák: társadalmi adaptációs módok*. Budapest, 2007. 16.

⁵⁶ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1933/25, 1.

⁵⁷ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/63, 9.

⁵⁸ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/48, 131.

⁵⁹ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/41, 1.

⁶⁰ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1930/8, 16., 19.

⁶¹ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1933/22, 28.

os volt, de egyes termékek esetében az 55–60%-ot is elérhette. Helyzetét súlyosbította a fizetésképtelen vásárlók számának növekedése, a hitelek hiánya és a kiadások (bérleti díj, adók stb.).⁶² Az egykor sikeres nagyüzem, az Industria Textilă SA szintén 1930-ra tette a cég hanyatlásának kezdetét, magát a hanyatlást pedig az 1929 végétől kibontakozó „általános gazdasági és pénzügyi krízis” következményeivel magyarázta. A szerző úgy emlékezett vissza, hogy a válság a textiliparban volt a leghevesebb, a fogyasztás, az árak esése, a hitelszűke és a fizetésképtelenségek okozták a bajokat.⁶³ A textiltereskedők egy részének azonban más válságtapasztalata volt, legalábbis ami a krízis kezdetét illeti.

Paska László az árzuhanásra, a fogyasztási válságra (a munkások, a parasztok vásárlóerejének csökkenésére) és az olcsón árusító vándorkereskedők tevékenységére vezette vissza fizetésképtelenségét. Szerinte azonban a textilárak már 1928-ban esni kezdtek, egyes termékek esetében 50%-os mértékben.⁶⁴ Bíró András is megtapasztalta az 1930 előtti válságot. Az ő cégét is a vásárlóerő csökkenése sodorta bajba, 1929-re követeléseinek nagy része már behajthatatlan volt. Ezenkívül a lej értékének ingadozásával, a hitelek hiányával és felesége ápolásának költségeivel indokolta rendkívüli helyzetét. A szakértő szerint már az 1928. év veszteséges volt a számára, és az 1927. évet sem zárta nagy haszonnal.⁶⁵ A Țesătoria Ardeleană SA képviselője 1928-nál is korábban tette a krízist, szerinte már 1926–1927-ben aggasztó jelenségek mutatkoztak: estek a bevételek, egyre több ügyfelük csődbe jutott. Az „általános gazdasági válság” kibontakozásával (1928) az értékesítés, az adósságok behajtása mind nehezebbé vált, hitelekhez nem lehetett hozzájutni. A szakértők megerősítették a cég által leírtakat.⁶⁶ Herskovits Manó 1929-ben már vállalkozása megmentésén fáradozott. Ő úgy látta, hogy elsősorban a lej elértéktelenedése, az adósok fizetésképtelensége, a készpénzhiány és az Egyesült Közgazdasági és Jelzálogbank csődje sodorták bajba.⁶⁷

A válságtapasztalatok tehát különböztek: volt, aki főleg az áresésre panaszkodott, más a fizetőképesség hiányát vagy a lej instabilitását hangsúlyozta. Akadt olyan kereskedő, aki már 1927-t is kritikusként találta, más csak 1930-ban érzékelte ugyanazon válságjelenségeket. Az ellentmondásokat feloldhatja az, hogy egy-egy ágazatnak, egy-egy termék gyártásának, értékesítésének, esetleg a termelési egységeknek (nagy- és kiskereskedelem, nagy- és kisipar) specifikumokat mutató, sajátos fejlődési íve lehetett, és a világgazdasági válság eltérő időpontokban mélyítette el a helyi válságjelenségeket. Az élmények jó része azonban kollektív volt: mindannyian megtapasztalták a fogyasztási válságot (a vásárlóerő csökkenését, a tartozások behajthatatlanságát), az áresést, a hitel hiányát és az adók emelkedését. Valamint a kiszolgáltatottság érzését a többi piaci szereplővel: a krízisbe jutott vásárlókkal, a hitelezéstől elzárkózó bankokkal, a konkurens cégekkel és a türelmetlen állammal szemben.

A tanulmánynak nem célja annak megállapítása, hogy a válságélmények mennyire valóssak, de a szakértői beszámolókkal való egybevetésük a megalapozatlan, hamis elbeszélések

⁶² SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I/A, 1931/68, 1.

⁶³ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1931/15. 1–2.

⁶⁴ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția IV, 1931/13, 13.

⁶⁵ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1930/13, Vol. I., 3–7., 106., 157–158.

⁶⁶ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1930/3, Vol. I, 38., 140–147.

⁶⁷ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1930/45, 1. A bank 1927. december 17-én jelentette be fizetésképtelenségét. A bank megrendülését állítólag az általános gazdasági válság, a hitelkrízis és a pénzsűke okozta, 50 millió lejes betéti állománya főleg kis- és középegyszisztenciák, helyi kereskedők tőkéjéből állt. *Keleti Újság*, 10. évf. 287. sz. 1927. dec. 21. 6. A bank passzívája 118 575 368 lej volt, 49 994 725 lejnek hiányzott a fedezete. *Keleti Újság*, 11. évf. 4. sz. 1928. jan. 6., 8. A bank és a hitelezők, a betétesek képviselői februárban állapodtak meg a kielégítés feltételeiről. *Keleti Újság*, 11. évf. 26. sz. 1928. febr. 3. 11.

kiszűrhetővé teszi.⁶⁸ A könyvelők és az áruszakértők jelentései hosszabbak voltak, a válságba jutás körülményeit rendszerint strukturáltan, ok-okozati rendszerbe, esetleg egy ágazat fejlődéstörténetébe helyezve mutatták be. Összességében a vállalkozói és a szakértői vélemények között nincsenek nagy különbségek, általában ugyanazokkal a gazdasági, pénzügyi válságjelenségekkel indokolták az adós fizetéseképtelenségét. Különbségek azért akadtak, a szakértők néha új érvekkel álltak elő, a hangsúlyt esetleg máshova helyezték. A betoldás egyik példáját képviseli Chiffa Sándor könyvelő szakértő Glück József cégének helyzetéről szóló jelentése. A könyvelő Glückhöz hasonlóan az áreséssel, a pénz, a fizetőképes kereslet hiányával és a magas költségekkel hozta összefüggésbe a cég válságát. A vásárlóerő drasztikus csökkenését viszont hosszabban elemezte, és Glück felelősségét is feszegetni kezdte. Kijelentette ugyanis, hogy a cég hanyatlásának legközelebbi oka az, hogy az hitelbe kezdett árulni. Szerinte a bajt azzal is tetézte, hogy teljes tőkét áruba fektette, vagyis immobilissá tette, ez pedig drága hitelek felvételéhez vezetett.⁶⁹ Az adósok által képviselt áldozatszerep általános jelenség az eljárást kezdeményező kérvényekben, és a szakértők általában hajlamosaknak mutatkoztak a vállalkozók személyes felelősségét elhallgatni.

Előfordult, hogy a különbség a válság lefolyásával kapcsolatos élményben mutatkozott meg. Az Industria Textilă SA kérvényének megfogalmazója szerint az 1929-ig kapott eredmények kielégítőek voltak, a cég könnyen viselte a hitelek kamatait, és csak a világválság kibontakozását követően jöttek a veszteségek. A Ioan Dejenariu – Valeriu Ghircioaș szakértőpáros jelentésében azonban már az 1929 előtti helyzet is aggasztó volt: 1928-ra súlyosan eladósodott a cég, nyeresége visszaesett, a vezetés konszolidációt sürgetett, a kiegyenlítettlen („gyanús”) kölcsönökre pedig külön alapot hoztak létre. A saját tőke és a kölcsöntőke közti aránytalanság miatt a helyzet már ekkor ingatagnak bizonyult. 1929-ben tovább nőtt a hitelállomány, fokozódtak a bevételezési nehézségek, leállították a fejlesztéseket, és a már meglévő keretek közti konszolidációra törekedtek.⁷⁰

Az aktíva és a passzíva végösszegei tekintetében szintén előfordultak eltérések. Ezek részen azzal magyarázhatók, hogy a mérlegek különböző időpontokban készültek, az idő múlásával új hitelezők is „színre léphettek”, és változhatott az adós vagyoni helyzete. Az adós és a szakértő adatai közötti különbség azonban egy esetben „ügyeskedést” sejtet. Bíró András cégénél a diszcrepancia az aktíváknál mutatható ki: Bíró 1930 áprilisában 13 193 612 lejre értékelte saját aktíváját, egy hónappal később Ioan Munteanu szakértő viszont 17 538 338 lejre becsülte azt. A számok csak a készpénz esetében egyeztek (176 937 lej), a többi tételnél már jelentősek voltak az eltérések. Bíró jóval nagyobb összegre értékelte ingóságait (89 950 lej helyett 2 000 000 lejre), minden másban viszont alulértékelte vagyonát. Áruját 5 296 557 lejre becsülte, a szakértő ezzel szemben 6 927 348 lejre. Bíró az autót 50 000 lejes, Munteanu 80 000 lejes tételként szerepeltette. Bíró szerint adósai 5 670 118 lejjel tartoztak neki, Munteanu viszont 6 927 348 lej kintlévőséget állapított meg (a különbség a tartozások eltérő megítéléséből adódott: míg Bíró 2 757 230 lej tartozást tekintett behajthatatlannak, addig Munteanu „mindössze” 1 500 000 lejt). Ráadásul Bíró az aktívák listájából kihagyta ingatlanait, melyek értékét Munteanu 2 050 000 lejben határozta meg.⁷¹ Bíró tehát a 19 960 180 lejes követeléssel szembehelyezett egy 13 193 612 lejes aktívát. Ha ebből levonjuk a teljes

⁶⁸ Nem világos, hogy a szakértők hozzájutottak-e minden szükséges információhoz. Elképzelhető, hogy visszaélésekre is volt példa (a kérvényező és a szakértő megállapodott a jelentés tartalmában?).

⁶⁹ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1931/68, 64–65.

⁷⁰ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția II, 1931/15, 71.

⁷¹ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția III, 1930/13, Vol. I. 13., 107.

kielégítésre váró tételeket (a 2 048 016 lejes banki tartozást és az 890 431 lejes adóhátralékot), a maradvány 10 255 165 lej lesz, ami a hitelezők követeléseinek majdnem a fele. Gyanítható tehát, hogy Bíró úgy állította össze aktívait, hogy az ajánlata megalapozottságát igazolja. Vagyis hogy bemutassa: vagyona éppen egy 50%-os ajánlat teljesítéséhez elég, ennél többet nem tud fizetni.

A vállalkozók arra számítottak, hogy képesek lesznek saját adósaik tartozásait behajtani, továbbá hogy nyereségük egy részét tartozásaik visszafizetésére fordíthatják. Meiszter Manóné magabiztosan fogalmazott a bírósághoz intézett levelében: „...az általam javasolt fizetési terminusig be fogjuk tudni hajtani adósaink tartozásait, mely összeget teljes egészében a hitelezőink rendelkezésére kívánjuk bocsátani. Ezenkívül a cég nyereségéből a tartozás egy jelentős részét törleszteni tudjuk majd.”⁷² A reményekben való csalatkozás azonban tetten érhető. Az Emil Blága cég ugyan megegyezett hitelezőivel (1931), de kötelezettségeit nem tudta tartani magát kötelezettségeihez, hitelezői, a Rosenfeldek a bíróságnak küldött levelükben panaszkodtak mulasztásaira.⁷⁴ Weisz Zsigmond egyik hitelezője ugyanezért kezdeményezte a megegyezés felülvizsgálatát a bíróságon.⁷⁵

A teljesítés jórészt azon múlhatott, hogy a vállalkozó be tudta-e hajtani saját követeléseit vagy sem. Hogy adósaik fizetőképessége lehetett a neuralgikus pont, az a Sugár András kereskedésének helyzetéről, lehetőségeiről szóló bírói jelentésből is kiderül. A bíró a megegyezés elfogadására keresett indokokat, és érveinek egyike az volt, hogy a cég tulajdonosa 1929 és 1931 között 1 777 328 lej értékben törölt „gyanús” (behajthatatlan) követeléseket aktívái sorából. Vagyis a mostani listákban szereplő követelések már nem „gyanúsak”, az adósok fizetőképeseek lehetnek, és apánként megadják majd tartozásaikat.⁷⁶

Elvétve derül ki, hogy végül ki milyen sorsa jutott. A megegyezés néha sikeres lehetett, de – ahogy a szövödénél láttuk – sikertelenül is zárulhatott. Egy esetben sajtószerű módon ért véget a megegyezési történet. Szolnoki Lajos vaskereskedő, aki a bírósághoz eljuttatott levelében mindennapos hitelezői „zaklatásra” panaszkodott, nyomasztó helyzetére végül radikális „megoldást” választott: 1933-ban elhagyta az országot. A kincstár lefoglalta a boltban lévő vagyonát, és a megegyezési ügyet felfüggesztő határozatában a bíróság kijelentette (1934), hogy a hitelezőknek esélyünk sincs, hogy követeléseiket behajtsák.⁷⁷

A világgazdasági krízis tehát Romániában is éreztette hatását, egy olyan környezetben, amelyet eleve gazdasági, pénzügyi nehézségek terheltek, s amelyben a zavartalan ipari, kereskedelmi tevékenységhez nem voltak adottak a feltételek. A fent bemutatott válságélmények közül több is visszatükrözte e jelenséget, a Tesătoria Ardelenă SA már 1926–1927-ben aggasztónak találta a pénzügyi környezetet. A nagyiparral konkurálni képtelen kisipar képviselői ennél még korábbra tették a válságjelenségeket, sőt szakadatlan válságélményekről számoltak be.⁷⁸ A jelentősebb vállalatoknak nagyobb mozgásterük lehetett a válságkezelésben, de a sikerhez jó helyzetfelismerés, jól megválasztott módszerek kellettek. Partnereik,

⁷² SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/70, 26.

⁷³ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/54, 1.

⁷⁴ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția IV, 1931/13, 1.

⁷⁵ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1931/22, 13.

⁷⁶ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1931/80, 112.

⁷⁷ SJAN Cluj, Tribunalul Cluj, fond 140, secția I, 1932/63, 43.

⁷⁸ A kolozsvári Iparosok Lapja már 1923-ban haldokló iparágakat emlegetett. *Iparosok Lapja*, 1. évf. (1923) 1. sz. 16., 23., 25. Egy cipészmeister keserű vallomása szerint a kisiparban már a háború előtt

vásárlóik rosszabbodó helyzetének következményei alól azonban ők sem tudták kivonni magukat. A vallomások alapján az eladósodott vállalkozók többsége nem számolt egy olyan elmélyülő, elhúzódó krízissel, melynek következtében egzisztenciájuk visszavonhatatlanul megrendülhet. Hogy a veszteségeket követően hogyan alakultak a személyes sorsok, és mekkora eséllyel vágtak neki az újrakezdésnek – nem tudni, vizsgált forrásaink ebbe már nem engednek betekintést.

BEÁTA KULCSÁR

Crisis Phenomena and Crisis Experiences among Entrepreneurs in Kolozsvár at the Turn of the 1920s and the 1930s

The paper aims to give an insight into the crisis situation and crisis experiences of Transylvanian entrepreneurs, mostly merchants, who went bankrupt at the turn of the 1920s and 1930s. In this period, insolvent entrepreneurs trying to avoid bankruptcy could enter into a forced composition with creditors (*concordat preventiv*) to agree upon the terms of payment with their creditors. The paper examines the documents of 17 compositions with creditors and draws novel conclusions.

The insolvency of entrepreneurs was only partly related to the spreading global economic crisis. As the country's economic and financial situation had already been characterized by difficulties and crisis phenomena even before the outbreak of the global economic crisis, the conditions for undisturbed industrial and commercial activity were not available. Local conditions impeding prosperity fundamentally determined the situation and the deteriorating business prospects of the entrepreneurs examined. The crisis history of the Țesătoria Ardelenă SA textile factory, presented in detail, reveals that the management considered the financial environment alarming as early as in 1926-1927. Of the companies running into debt, those that were bigger had more leeway for crisis management, but the deteriorating financial situation of their partners and customers inevitably had an impact on their business prospects, too. On the other hand, smaller businesses were unable to cope with the drop of prices, which had already started before 1929, the high taxes, the credit shortage and the decrease in purchasing power. It becomes clear from the documents that there was a difference between industries and manufacturing units (retail and wholesale) in terms of when and how deeply the crisis hit. The material kept in the dossiers analyzed provides information mainly about the local textile trade, while it also casts light on the fact that the majority of indebted entrepreneurs were not expecting a deepening, long-lasting crisis.

is válság volt. *Cipészek Szaklapja*, 2. évf. (1923) 5. sz. 6. A „békeidők” kisipari válságához lásd: Gerster Miklós: *A kézművesség jövő alakulása: a kis ipar jövője*. Szeged, 1901. 79–95.

HELTAI GYÖNGYI

Az „idegen nyelvű beszélőfilm” szerepe a pesti magánszínházak válságában^{1*}

„Budapesten az a helyzet, hogy színházaink esténként tizenkét magyar előadással ápolják a nemzeti nyelv kultúrájának ügyét, de ezzel szemben esténként kilencven idegen nyelvű előadás terjeszti más nyelvek semmiképpen sem kívánatos kultúráját a hangosfilmek révén.”²

Elég a két évad között bekövetkező bérlő- és igazgatóváltásokat számba venni, hogy bizonyítva lássuk: 1930-ban a fővárosi magánszínházak sora szenvedett a pénzügyi, működési, művészeti vagy vezetési válság valamely eleyétől. A Budapesti Színigazgatók Szövetsége (a továbbiakban: BSZSZ) 1930. március 7-i közgyűlési beszámolójában³ olvasható, hogy az előző évihez képest változott a Belvárosi, a Magyar, az Új és a Fővárosi Operettszínház vezetése. Az 1931. február 14-i közgyűlés⁴ idejére az utóbbi újból átalakult, tönkrement a Royal Orfeum, s a Magyar Színházat ismét új tőkés–igazgató páros vette át. Az Új és a Városi Színház tagjai elmaradt gázsijukat követelték fizetéseketelenség előtt álló igazgatóiktól. A színházak válságának kérdése benne volt a levegőben. A *Nyugat* szerkesztését épp akkoriban átvevő Mórincz Zsigmond az 1930. 2. számban *Színház és üzlet* címmel három kritikus (Schöpflin Aladár, Kárpáti Aurél, Kosztolányi Dezső), két színigazgató (Hevesi Sándor, Lengyel Menyhért) és két jogász (Simay Gyula, Vámbéry Rusztem) írását közölte. A bevezető szerint a probléma gyökere az, hogy a színház „ideális anyaggal dolgozik, de mégis csak üzlet, amely azonban éppen a portéka minémúsége miatt nem jutott el a tiszta üzleti beállításig”.⁵ Kérdés, hogy a pesti színigazgatók termékként vagy esténként megvalósuló egyszeri, élő műalkotásként tekintettek-e előadásaikra, tehát hogy a profittermelést célzó működtetés mennyire volt meghatározó.

Bourdieu-nek a párizsi színházi mező felépítését és működését vázoló sémája szerint a színjátszás (is) a piactól független „tiszta művészet” és a polgárság pénzügyi támogatásától függő „kommersz kultúra” mezőinek feszültségéből fejlődik.⁶ Azonban Pesten 1930-ban az

* A tanulmány az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

² A Szövetségközi Kilences Bizottság levele Klebelsberg Kunónak 1930. október 14. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Színháztörténeti Tár (a továbbiakban: SZT) Irattár 214/2107

³ OSZK SZT Irattár 214/2054

⁴ OSZK SZT Irattár 215/2150

⁵ N. N.: *A színház: üzlet*. *Nyugat*, 23. évf. (1930) 2. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00482/14866.htm> (2013. november 21.)

⁶ Vö. Bourdieu, Pierre: *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához*. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, 1998. 174–186.

előbbinek, tehát a korlátozott termelés almezejében elhelyezkedő, a szimbolikus tőke és a művészi autonómia magas fokával rendelkező „felszentelt avantgarde-nak”, az „újítóknak, prófétáknak és beavatott közönségüknek” nem volt színházuk. Még az állami támogatással működő Nemzeti is, miként a magánszínházak mindegyike az átlagnézői elvárásokat kiszolgáló törekvő előadásokat kínált. Ugyanezen almezőben, a még elismerésre váró, nem eladható, „öncélú” színházművészeti kísérletek egy-két estére találtak csak közönséget Pesten. A tömegtermelés vertikálisan szintén strukturált almezeje kiterjedtebb volt. A gazdasági és kulturális tőkével rendelkező „bulvárszínházakban” – ilyen volt például a Vígszínház – a kozmopolita darabpiac kurrens szerzői kerültek színre sztárszínészekkel. Michel Corvin szerint a bulvárszínházban a hosszú, teltházassal elérhető nyereségorientált működés a cél.⁷ Ennek érdekében darabválasztásban és rendezésben a nézői elvárások maximális kiszolgálása, sztárok szerződtetése, játéktípusban pedig a kipróbált poénokat favorizáló, azonnali hatásra törekvő jellemző. A kényes társadalmi kérdések felvetését kerülő bulvárszínházzal szemben minden korszakban jellemző a kritikusi és értelmiségi ellenérzés. A kommersz művészet alsó régióiban a sem szimbolikus, sem gazdasági tőkével nem rendelkező külvárosi színházak, orfeumok, operettszínházak helyezkednek el. Az 1930-as pesti struktúra sajátos volt, amennyiben alig volt tere és közönsége az autonóm „tisza művészetet” reprezentáló rendezői színházi törekvéseknek, a társadalmi problémákkal illúziótlanul szembenező vagy a kísérleti drámáknak.

A pesti magánszínházak vezetőik által deklarált pénzügyi nehézségeinek a gazdasági válsággal párhuzamos elmélyülését egyetlen elem, az idegen nyelvű hangosfilm megjelenése szempontjából vizsgálom. E konkurencia veszélyeit a szövetség azért is érezhette különösen fenyegetőnek, mert 1929/30 fordulóján a magyarországi színházi alkalmazottak 78,5%-a, 3056 fő a fővárosban működött.⁸ Elsődleges forrásom a BSZSZ-nek az OSZK Színházi Tárában őrzött, feldolgozatlan irattára, azon belül az 1930-ban keletkezett dokumentumok (ügyiratok, az úgynevezett „összes ülések” – ezeken csak a vezetőség vett részt – jegyzőkönyvei, kérvények stb.).

Hangos játékfilmet 1929. szeptember 19-én vetítettek először Pesten: a *Singing Foolt* a Forum moziban. A magyar felirattal ellátott zenés film jelentős üzleti sikert hozott, a mozik igyekeztek átállni az új technológiára, mert a némafilm iránti érdeklődés csökkent. 1930 tehát egy mediális trendforduló volt: a mozikban immár nemcsak mozdulatokkal kommunikáló nemzetközi sztárokat kínáltak, napi több előadásban, a színházakénál olcsóbb belépőjegyért. (Magyar nyelvű hangosfilmgyártás nem létezett.) A színházakban naponta általában csak egy előadást tartottak, miközben a fellépőket és a személyzetet szerződésük ideje alatt folyamatosan fizetni kellett. Akkor is, ha a közönség nem töltötte meg a nézőteret.

Erre a gazdasági válság közegében jelentkező extra kihívásra reagált a dolgozatban vizsgálandó akciókkal és érvelésmóddal a színházak, varieték, orfeumok, kabarék és egyéb látványosságok vezetőit tömörítő BSZSZ. Tagjai egymásnak is versenytársai voltak. Az 1919-ben alakult szövetség első tíz évének „vezére”, Beöthy László – Beöthy Zsolt irodalomtörténész és Rákosi Szidi fia, Rákosi Jenő unokaöccse, a Nemzeti, a Magyar, a Király Színház, végül az UNIÓ Színházizemi és Színházépítő Rt. első embere – 1929 áprilisában távozott a vezetésből. Az irányítást 1930-ban a végrehajtó bizottság elnöke, Roboz Imre, a Vígszínház vezérigazgatója határozta meg. Mellette Dr. Komor Gyula, a Vígszínház dramaturgja műkö-

⁷ Vö. Corvin, Michel: *Le théâtre de boulevard*. Paris, 1989.

⁸ Elekes Dezső: *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében*. Statisztikai Közlemények, 85. Budapest, 1938. 183.

dött ügyvezető igazgatóként. A BSZSZ célja kezdettől gazdasági jellegű volt: a tagok és a tagok vállalataihoz tartozók érdekeinek megvédése és előmozdítása. Igazgatók, bérlők, tulajdonosok vagy ezek helyettesei léphettek be: az alakuló közgyűlésen 8 színház és 8 orfeum⁹ képviselői tették ezt. 1929 decemberében már csak 2 orfeum vett részt az akkorra 8 tagúra szűkülő szövetség munkájában. A BSZSZ irattárában az 1930-ra datált 115 (számmal ellátott) iratsomagból 25 irategyüttes érinti az idegen nyelvű hangosfilmek elleni lobbi tevékenységet. Mivel egy azonos szám alatt nyilvántartott iratsomag 10–20 dokumentumból áll, feltételezhetjük, hogy az ügyet fontosnak ítélték. A dolgozat arra keres választ a szövetség külső és belső kommunikációjának vizsgálatával, hogy mit kívántak, s mit sikerült elérniük üzleti érdekeik védelmében. Feltételezésünk szerint az idegen nyelvű beszélőfilmek deklarált „veszélyeinek” szövetségi interpretációi, illetve az ezekre való hivatkozással elérendő célok elterhettek attól függően, hogy a BSZSZ felfelé és lefelé is nyitott szakmai és társadalmi kapcsolattartórendszerének mely szintjén bukkantak fel. A jegyzőkönyvekből kiderülhet, hogy a szövetség irányítói milyen kapcsolatokat ápoltak a politikai és gazdasági elit képviselőivel, meddig terjedt érdekérvényesítő képességük. A vizsgálandó kommunikációt speciálissá teszi, hogy a magánszínházak produkciói egyszerre tartozhattak a pusztán szórakoztató célú „termék” és a nemzeti kultúra részét képező „műalkotás” kategóriába.

„Illoyalis idegen nyelvű konkurencia” – a lobbiharc krónikája

A BSZSZ a közterhek csökkentéséért évek óta folytatott lobbi tevékenységében 1930-tól hivatkozott új érvként az „idegen nyelvű beszélőfilm” konkurenciájára, ekkor alakult a színházi ipar üzleti érdekei védelme céljából a Budapesti Színészek Szövetsége és a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete 3-3 képviselőjével kiegészített úgynevezett Kilences Bizottság. E testület tevékenységének „műfajai” igen hagyományosak: deputációküldés, kérvény, memorandum, tévirat. Kérvényeik fogalmazásmódja patetikus, „nemzeti szellemű”, az állami tekintély tiszteletét sugárzó. 1930. február 6-án a Kilences Bizottság képviselőit fogadja Dr. Ripka Ferenc főpolgármester, február 7-én Dr. Sipőcz Jenő polgármester és Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter. A tagszövetségek által egyeztetett szövegű, némileg eltérő kívánságokat megfogalmazó kérvénnyel érkeznek hozzájuk. A Klebelsbergnek írottban taktikusan a kultúrfőlény koncepcióra hivatkoznak: „Szerző, színész és színház együttműködéséből születik a magyar kultúrának az a rengeteg értékes terméke, amely a magyarságot erősíti, lelkesíti idebenn, a magyarság szellemi és morális erejét képviseli odakinn is, elvitathatatlan fenségét éreztetve azokkal szemben, akik érthető okokból és érdekekből leghevesebben töreksenek ennek a fenségnek a tagadására és lehető megsemmisítésére.”¹⁰ A nemzetépítés korára jellemző színházi kiáltványok és Rákosi Jenő stílusát idézve, megkésve harcolnának Budapest megmagyarosításáért: „Idegen nyelvű szöveggel, dal kísérte külföldi képekkel hangos a város, és míg annak idején egyetlenegy német színháznak az újjászületése is megghiúsult a magyar főváros ellenállásán, ma számtalan moziban akadálytalanul csendül föl az angol, a német, a francia szó, míg a magyar szó végzetesen halkul a megélhetésükért küzdő színpadokon.” Bizonygatniuk kell a korábban elképzelhetetlent, hogy a film nem fontosabb a nemzeti kultúra bástyái mögé már befogadott színháznál: „A magyar színészet és magyar színpadi irodalom ügye kétségkívül oly prominens tényezője közművelődésünknek, amely érték, fontosság, feladat és hivatás tekintetében semmiféle más kultúrfaktor mögé nem sorozható.”

⁹ Az orfeum műsoros mulató, melyben a közönség vacsoraasztal mellett élvezheti a nemzetközi zenei, artista és táncszámokat s az egyfelvonásos komikus jelenetet.

¹⁰ OSZK SZT Irattár 214/2037

A kulturális érvek után a patrióta gazdaságiak következnek: a filmszakma által termelt jövedelem adózás utáni része külföldre kerül. A magyar színpadi szerzők exportdarabjainak nemzetközi kulturális jelentőségét állítják szembe a külföldi filmgyártó és -kölcsonzó cégek piacszerző igényeivel. A közterhek csökkentését kérő kívánságlistájuk fontos pontja az akkor 3%-os színházi vigalmi adó eltörlése. S a kimaradó bevétel pótlására javaslatlall is szolgálnak: „A hangos film kellő megadóztatása [...] meghozná majd azokat az összegeket, amelyek a színházak tehermentesítése miatt esetleg elmaradnak, sőt színházi célokra fordítható többletet is eredményezhetnek.”¹¹ Heltai Jenő a Szövetségi Képviselet elnöke a február 7-i ülésen értékeli a látogatások eredményét: „A polgármester komoly ígéreteket tett, amikor a küldöttség rámutatott a beszélőfilmek komoly konkurenciájára.”¹² Február 9-én a BSZSZ ülésen¹³ Roboz Imre továbbítja a Képviselet azon javaslatát, hogy a közterhek ügyében forduljanak a törvényhatósági bizottság tagjaihoz is. Március 10-én tehát levelet kap a Fővárosi törvényhatóság Színügyi Bizottságának tíz tagja, a BSZSZ azon értesülésére hivatkozva, hogy „a Színügyi bizottság holnapi ülése foglalkozik a budapesti színházi válság kérdéseivel”.¹⁴ A levélben nem észlelhető pártpolitikai felhang, nem reflektál az új fővárosi törvénnyel kapcsolatos korabeli vitákra vagy a közelgő fővárosi választásokkal kapcsolatos kérésekre. Az áram-, a rendőri, a tűzoltói díjak csökkentését kéri, s hogy a budapesti színházak megszüntetendő vigalmi adóját a hangosfilmek fokozottabb megadóztatásával pótolják. A főváros 1925-ben alakult egységes színházügyi bizottságának március 11-i értekezletén a képviselők támogatják a kéréseket.¹⁵ A szociáldemokrata Bánóczi László ugyanakkor a moziki pénzügyi nehézségeire is felhívja a figyelmet, s megjegyzi, hogy a vigalmi adó ügyében a döntés a pénzügyi osztályok kompetenciájába tartozik.¹⁶

Március 24-i ülésén¹⁷ a BSZSZ vezetőség egy radikális figyelemfelkeltő gesztus – színházbezárás a külföldi hangosfilmek túltengése elleni tiltakozásul – hatását latolgatja. Torday Ottó, a Magyar Színház igazgatója szerint: „Demonstrációnak nem sokat ér. Ha becsukunk, úgymint megint kinyitunk. Esetleg elriasztjuk a közönséget.” Roboz sem támogatja, hogy a szövetség a társadalmi nyilvánosságban zajló, politikailag felhasználható tiltakozás eszközeit alkalmazók sorába lépjen. A kormányzati jóindulatot megőrizni kívánva óvatosan nyilatkozik: „Vigyáznunk kellene, mert ezzel többet érthetünk, mint amennyit használunk. [...] A hatóságoktól kaptunk biztatást.” A hatalom köreiben belül maradó szívós kérvényezést célravezetőbbnek tartja, mint az ülésen lehetőségként szintén felmerülő sajtókampányt: „A lapokban kár lenne azt lanszírozni, hogy a beszélő film reánk nézve komoly aggodalom. Nekünk arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy nem veszedelmesek.” Ehelyett távirat küldését javasolja a kultuszminiszternek, illetve a polgármesternek. E március 27-i táviratban külföldi

¹¹ A színházigazgatók érveiket legrészletesebben Klebelsbergnek fejtik ki, akiről úgy vélik, támogatja törekvésüket. Ezt a feltételezést támasztja alá Lenkei Zsigmond cikke, mely szerint: „a kultuszminiszter tárgyalásokat folytat a belügyminiszterrel a hangos filmszínházak vigalmi adójának felemelése iránt.” Lenkei Zsigmond: *Új veszedelem fenyeget*. Mozivilág, 18. évf. (1929) 2. sz. 1.

¹² OSZK SZT Irattár 214/2038

¹³ OSZK SZT Irattár 214/2039

¹⁴ OSZK SZT Irattár 214/2037

¹⁵ Ilovsky János bizottsági tag olyan döntést javasol, mely „...a változott viszonyoknak megfelelően a vigalmi adónak a kulcsában eltolódást idézzen elő, még pedig olyanképpen, hogy a beszélő magyar művészet színházai, tehát azok a színházak, ahol eleven előadás folyik, mentesüljenek a vigalmi adó alól.” Fővárosi Közlöny, 1930. 23. sz. 745.

¹⁶ Fővárosi Közlöny, 1930. 23. sz. 746.

¹⁷ OSZK SZT Irattár 214/2061

példákra hivatkoznak, arra utalva, miként védekeznek egyes országokban a tőkeerős amerikai filmgyárak által terjesztett szórakozási formával szemben: „Olaszországban kormányrendelet tiltja az idegen nyelvű beszélőfilmek bemutatását. Csehországban felemelik a hangosfilmeket játszó mozik vigalmi adóját a színházak javára.”¹⁸ (Külföldön jellemzően a verseny szabadságának korlátozásával éltek. Ugyanakkor a hangosfilm konkurencia megjelenése segítette a teátrumok összefogását is. Nem véletlen, hogy New Yorkban is 1930-ban alakult a kereskedelmi színházakat tömörítő, máig létező Broadway League, akkor még League of New York Theatres néven.)

A színházi ankét és „eredményei”

Abban a nyomtatott felhívásban,¹⁹ melyet valószínűleg a közelgő színházi ankét meghívottjainak meggyőzésére készített a Kilences Bizottság, elismerik az addigi könnyítéseket (a színházak vigalmi adójának 3%-ra való csökkentését), de az „általános depresszióra” hivatkozva újabbakat kérnek. A pesti magánszínházi mező ritkulását állami szinten akadályozandó jelenségként tárgyalják, miközben a piaci alapon működő tömegkultúrában gyakori a kereslet változásához idomuló funkció- és műfajváltás. Relevánsabb érv, amikor a mozi- és a színházüzem működési költségeit vetik össze: „...amíg egy-egy színház az adminisztrációs személyzetén kívül 100–300 állandó alkalmazottjának biztosít kenyeret egész éven keresztül, addig a filmszínházak most már a gépüzemű zenére áttérve és zenekari tagjaikat elbocsátva, mindössze 2-3 gépészt és a jegyszedő személyzetet foglalkoztatják.” A magasabb színházjegyárat indokolandó az ipari termelésből kölcsönzött érvrendszert alkalmaznak: „...a filmszínházak az előadás anyagát teljesen készen kapják, holott a színházaknál csak 3-4 heti nehéz és költséges munka után válik késszé az anyag, és 3-4 heti próba után dől el, hogy a darab jó-e vagy megbukott. A színház kénytelen mégis műsoron tartani, mindaddig, amíg új darabja elkészül.” E nagyobb üzleti kockázatot kellene kompenzálni a hatóságoknak a színházak vigalmi adójának eltörlésével.

Május 2-án, nem sokkal az adminisztrációt átfőrmáló új fővárosi törvény (1930. évi XVIII. tc.) május 29-i életbelépte előtt rendezték a színházi ankétot. Előtte egy nappal a szakmai szervezetek egyeztettek. Itt Dr. Molnár Dezső ügyvéd, a Budapesti Színészek Szövetségének ügyvezető elnöke megosztotta belső információit: „A vigalmi adó tekintetében remélhető az engedmény. /Lázár Ödön: Egész elengedése nem?/ Ezt nem mondták. Félnék attól, hogy megnyitjuk a zsilipet, és mások is fogják kérni, különösen a hangversenyek.”²⁰ Dr. Molnár szerint a színházak különleges fontosságára hivatkozva kell kérni az idegen nyelvű beszélőfilmek fokozottabb megadóztatását. Az ankét összehívását a BSZSZ tekinthette addigi szívós kérvényezési gyakorlata sikereként. Részt vettek ugyanis azon a Belügyminisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi minisztérium, az Államrendőrség, az Operaház, a Nemzeti Színház, a tanácsai III., VI., IX., XII. ügyosztályok, a tűzoltóság, az Országos Színészegyesület, a Magyar Zeneszerzők és Szövegírók Egyesülete, a Színházi Kritikusok Szindikátusa s a Magyar Artista Egyesület képviselői. Feltűnően hiányoztak ugyanakkor a mozis érdekképviseltek. A szakértekezlet célja „a fenyegető színházi válságok elhárítása és az ezzel kapcsolatos

¹⁸ OSZK SZT Irattár 214/2038

¹⁹ OSZK SZT Irattár 214/2037

²⁰ OSZK SZT Irattár 214/2037

preventív jogszabályalkotás” volt.²¹ Az ülés lefolyásáról a szövetség iratanyagában nem található dokumentumok, de a korabeli filmes sajtóból kiderül, hogy Liber Endre tanácsnok ígéretet tett a kérések teljesítésére. „A rendelkezések már elkészültek és szeptember első felében életbe lép a rendelet, amely a vigalmi adót eltörli és a különböző illetményeket redukálja.”²²

Az ígéret ellenére az évad végén a BSZSZ a romló gazdasági helyzetre hivatkozva felmondja a Budapesti Színészek Szövetségével korábban kötött kollektív megállapodást. Az újról szóló tárgyalásokon az addigi 10 helyett csak 9 hónapos évadonkénti szerződést ajánlanak a munkavállalóknak. Képviselőik előtt Roboz végletesen pesszimista üzleti helyzetképet vázol: „...tessék azt venni, hogy maga a színház mint intézmény beteg. Ha a színház nem virul, redukálni kell az egész vonalon az igényeket.”²³ E szakmai belső körben azonban nem a hangosfilm konkurenciáját okolta. A június 16-i vegyes bizottsági ülésen hirtelen keresletcsökkenéssel indokolta a megszorításokat: „Május eleje óta a színházak bevétele soha nem sejtett mértékében csökkent. Ilyenre nem is volt példa.” A június 17-i, csak BSZSZ tagok számára összehívott ülésen pedig az addig vállalt társulati létszámminimum csökkentését is javasolta: „Generaliter azt az elvet állíthatjuk fel, hogy minden színház az 1928/29-iki helyzethez képest 25%-kal leszállíthatja a létszámot.”²⁴ Ez további elbocsátásokat jelentett.

A szeptemberre várt színházi vigalmi adóeltörlesztés elmaradt. (Talán mivel a közigazgatási reform végrehajtása során a színügyi bizottság megszűnt.) Ez, valamint a fővárosi választási kampány felfokozott légköre, esetleg a szeptember 1-jei százezer fős, a munkanélküliség és az alacsony bérek miatt kirobbant munkástüntetés is motiválhatta néhány színigazgató „radikalizálódását”. A szövetség szeptember 27-i ülésén Wertheimer Elemér, az Andrássy úti Színház tulajdonos igazgatója stratégiaváltást, a közsférába kilépő demonstrációt javasolt. „Ha Németországban, Franciaországban, Olaszországban tudtak intézkedni az idegen nyelvű film ellen, ha Prágában tüntetnek, nálunk is meg kell kezdeni az akciót az idegen nyelvű filmek túlburjánzása ellen.”²⁵ A sajtót is aktivizálná, elmondja, hogy Barabás Lóránt dramaturg társaságában járt a szerkesztőségekben. Ám kevés helyen talált megértésre, mivel a lapok nem tudnak lemondani a mozik által nyújtott anyagi előnyökről. (Valószínűleg a mozik hirdetéseiből a lapokhoz befolyó pénzre gondolt.) Wertheimer az ügyet a politikai küzdőterre is be kívánta vinni. Arról tájékoztat, hogy Pakots József²⁶ interpellálni fog az ügyben, de maga az ellenzéki Nemzeti Demokrata Párt képviselője javasolta, hogy kormánypártiakat is vonjanak be a kampányba. Wertheimer a szövetségben szokatlanul éles, konfrontatív stílusban érvel: „Nem mondhatja senki, hogy csak néhány magyar színház zsidó vezetőjéről van szó. A színészek és a szerzők kenyere is veszélyben forog. Fel kell fegyverkeznünk, mielőtt tönkremegyünk. Meg kell tartani a nagygyűlést, s a színházaknak demonstrálniuk kell.” (A két háború közti elsősorban jobboldali sajtóban és politikában hosszú hagyománya volt a magánszínház-igazgatók és bérlők felekezeti hovatartozás szerinti megítélésének. A sajtó-

²¹ A Vígszínház példáján fogalmat alkothatunk a közterhek nagyságrendjéről. Az 1929. szept. 1. – 1930. ápr. 30. közötti időszakra a Vígszínház vigalmi adóként 32 881, forgalmi adóként 9600, a tűzoltóságnak 10 866, a rendőrségnek 5289, áramdíjként 21 922, a hirdetővállalatnak 12 639 pengőt fizetett. OSZK SZT Irattár 215/2075

²² N. N.: *Szeptemberben eltörlik a színházak vigalmi adóját*. Mozivilág, 19. évf. (1930) 28. sz. 3.

²³ OSZK SZT Irattár 215/2088

²⁴ OSZK SZT Irattár 215/2089

²⁵ OSZK SZT Irattár 215/2105

²⁶ Pakots József (1877–1933) író, forgatókönyvíró, 1922-től országgyűlési képviselő.

hadjárat egyik legintenzívebb állomása épp az az elleni tiltakozás volt, mikor Ben Blumenthal megvette a Vígszínházat, majd a Fővárosi Operettszínházat és szórakoztatóipari trösztöt kívánt létrehozni Budapesten.²⁷ Ezt a magyar kultúra elleni fenyegetésként láttatták egyes parlamenti képviselők. E szélsőjobboldali politikusi és sajtó vélekedés a harmincas években is fennmaradt, sőt erősödött.²⁸⁾

A Wertheimer által javasolt gyűlés ötletét Roboz támogatja, de a hivatali útra is visszakanyarodik: „Talán jó lesz, ha a nagygyűlésből erélyes hangú sürgönyt menesztünk a miniszterelnökhöz, a belügyminiszterhez, a közoktatásügyi miniszterhez, a főpolgármesterhez, a polgármesterhez.” Ellenzi, hogy a BSZSZ ellenzéki politikai törekvésekhez kapcsolódjon: „Végzetes lenne csak az ellenzéki képviselőket megmozgatni.” A megígért adóeltörlés elmaradása ellenére sem a számonkérésre helyezné a hangsúlyt: „Szem előtt kell tartanunk a gyakorlati lehetőségeket. Legalább bizonyos tehermentesítést kell elérnünk. Találjanak rekompenciát ott, ahol nagyobb a virulencia.” Azt azonban soha nem vizsgálják a BSZSZ ülésein, hogy a mozikban mekkora a „virulencia”. A mozis szervezetekkel nem keresnek kapcsolatokat, nem tárgyalnak.

A BSZSZ társadalmi nyilvánosságó fordulására utal a szeptember 30-ra a Fészek Klubba hirdetett gyűlésről kiadott „A színházak akciója az idegen nyelvű beszélőfilmek ellen” című kommuniké.²⁹ A szakmai nyilvánosság körein belül maradó rendezvényen a Budapesti Színészek Szövetségének ügyvezető elnöke, Dr. Molnár Dezső a probléma megoldására meglepő módon a magyar hangosfilmgyártás megindítását javasolja.³⁰ A multipozicionális funkciókkal bíró Molnár³¹ ötlete, talán nem véletlenül, rímelt a kormány törekvésével. Az utóbbi ugyanis a Filmalap létrehozásával, a Hunnia Filmgyár megvásárlásával és technikai korszerűsítésével épp erre törekedett. Azonban Molnár s hozzá csatlakozva Földes Imre, a Színpadi Szerzők egyesületének képviselője felveti az idegen nyelvű filmek bemutatásának 1933-tól, illetve 1932-től bevezetendő tilalmát is. Roboz újra az üzleti és politikai realitások figyelembe vételére int: „Oly kormányrendeletet nem kívánhatunk, amely egy iparágat egyszerűen tönk-

²⁷ Kiss Menyhért felszólalása a nemzetgyűlés ülésén 1923. január hó 11-én: „Nem közömbös az sem, hogy a magyar szó, amely a művészek ajkán a színházakban elhangzik, milyen körülmények között hangzik el, és hogy a magyar színházak kiknek a kezén vannak. [...] Érdekel engem, hogy ez a Ben Blumenthal amerikai polgár, aki most már Budapesten a két legnagyobb színházi intézménynek tulajdonosa [...] hogyan alakította meg a részvénytársaság igazgatóságát. Megszereztem ezt a jegyzéket és kerestem, hogy kik vannak benn az igazgatóságban, hogy ott a magyar kultúrának őrei tényleg megtalálhatók-e. Az igazgatósági tagok azonban: Roboz Imre, Szabolcs, Jób Dániel, Heltai Jenő, Tapolczai Dezső, Viszter, Varga, Ferenczi Frigyes, Vincze Sándor, Kossovitz, tehát egyetlenegy sincs közöttük keresztény ember.” <http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28Blumenthal%29&s=SORT&m=13&a=rec> (2014. szeptember 12.)

²⁸ Meskó Zoltán felszólalása a nemzetgyűlés ülésén 1933. május 30-án: „Mindenekelőtt le kell szegzenem, hogy Budapesten, az általa annyira megdicsért fővárosban, egyetlenegy magánszínház sincs keresztény igazgatás alatt. Nagyon sajnálatos, hogy ez előfordulhat a keresztény kultúra hátrányára és – valljuk be – inkább szegyenünkre, mint dicsőségünkre.” <http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28kult%FArint%Egzet%29&s=SORT&m=13&a=rec> (2014. október 8.)

²⁹ OSZK SZT Irattár 215/2107

³⁰ OSZK SZT Irattár 215/2107

³¹ A Filmipari Alap felügyelőbizottságának és az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottságnak is tagja. 1930 októberében a magyar színművészet fejlesztése körül szerzett érdemei elismeréséül magyar királyi kormányfőtanácsosi címet kap. Korábban a Corvin filmgyár és filmkereskedelmi r. t. ügyvezető igazgatója volt.

retegyen.” Érezte, hogy egy a pesti magánszínházi szféránál kiterjedtebb, a külföldi film-kölcsönző cégek révén tőkeerősebb iparág megtámadása nem kecsegtet sok sikerrel. A fogyasztóért versengő tömegkultúra-ágak békés egymás mellett élésének elkerülhetetlensége mellett érvelt: „A filmgyártás másik érdek. A színházak a világerő sem akarnak ennek útjába akadályokat gördíteni. Ellenkezőleg, elő akarják mozdítani a magyar filmgyártás megteremtését.” Szerinte a gyűlésnek a színházak azonnali megsegítését kell kérnie, az eddiginél határozottabb hangon, a színház és a film kormánybeli patrónusai közti ellentétekre is rájátszva: „Beszélhetünk arról, hogy a kultuszminiszterhez menjünk, és kérjük, hogy védjen meg a belügyminiszter ellen. Mindenesetre valami konkrétat kell mondani, a pusztá tiltakozás nem ér el intézkedést.” (Scitovszky Béla belügyminiszter rendkívüli fontosságot tulajdonít a magyar nyelvű filmgyártás mielőbbi megindításának. 1930 nyarán, a Filmipari Alap vezetőivel együtt személyesen kíséri figyelemmel a Hunnia műtermében a hangosfilmgyártás megindítását célzó kísérleteket, majd szeptemberben „széleskörűen tárgyal Berlinben a Tobis-Klang rendszerű hangos felvevőgép megvásárlásáról”.³²) Dr. Molnár Dezső a BSZSZ ülésen azt javasolta, kérjék egy a magánszínházakkal foglalkozó minisztériumi tisztviselő kinevezését, hisz „a belügyminisztériumban kitűnően szervezett ügyosztálya van a moziknak”. A tüntetésnek indult demonstráció „eredménye” egy a miniszterelnökhöz intézett távirat lett. Az érdekvédelmi törekvések tehát továbbra is a politikai elit, a kormányzó réteg felé irányultak: „A visszasságokat tudomására kell hoznunk g.r. Bethlen István miniszterelnöknek. /Felkiáltások: A kormányzónak! /Az ő útján a kormányzónak. Meggyőződésem, hogy ezekről nem tud.” Nem kanyarodott tehát ellenzéki irányba a polgári, értelmiségi középosztály tagjait tömörítő színházi szakma tiltakozása.

Az akciót koordináló vezérkar október 1-jei ülésének jegyzőkönyvéből – a belső kommunikáció egy dokumentumából – kitűnik, hogy Roboz mennyire reflektálatlanul alkalmazza a kor keresztény nemzeti retorikáját: „A miniszterelnök kezébe tesszük le az ügyet, a magyar kultúra sorsát, hiszen ő az ország vezére. A kultuszminiszter a kultúra legfőbb őre. A belügyminiszter a városi ügyek és a mozi ügyek legfőbb kezelője. A főpolgármesterhez, a polgármesterhez mint a város első polgáraihoz fordulunk.”³³ Tovább távolítaná az akciót a politikai demonstrációtól, s visszakanyarodna a szimbolikus gesztusokhoz: „...felveti egy társadalmi akció eszméjét. A kormányzóhoz volna intézendő egy memorandum, amelyet a közélet kitűnősei írnak alá. Lehetne pld. száz előkelőséget megnyerni a memorandum aláírására. (Élénk helyeslés.)” Ha annak okát keressük, miért volt Roboz annyira óvatos, és a hivatalossággal mindig kompromisszumkereső, két – a színigazgatók szövegeiben nem reflektált – motívumot is feltételezhetünk. Egyfelől volt a korabeli Budapestnek egy másik Roboz Imre nevű, politikai okok miatt többszörösen, ráadásul 1925–26-ban nagy visszhangot kiváltó perekben elítélt közszereplője. E névazonosság bizonyára kellemetlen volt a Vígyszínház igazgatója számára, hiszen életkorban is hasonlóak voltak. Az újságíró 1894-ben, a színigazgató 1892-ben született. Összetéveszhetőségüket növelte kulturális terepük hasonlósága: az újságíró Roboz irodalmi témájú könyveket publikált,³⁴ és színházkritikát írt. Nemcsak közéleti és az újságíró szakmán belüli vitákat, hanem egy *A Roboz-fivérek negyedfél esztendő kálváriája* című röpirat megjelentetését is kiváltotta, hogy az újságíró Robozt 1926 májusában tizenkét évi fegyházra ítélték izgatás, kormányzósértés és nemzetgyalázás sajtóvétségei cí-

³² Lajta Andor: *A tízéves magyar hangosfilm 1931–1941*. Budapest, 1942. 14.

³³ OSZK SZT Irattár 215/2107

³⁴ *Az irodalom boudoirjában* (1916), *Pesti színésznők* (1917), *Bródy Sándor és néhány színésznő* (1918)

mén a kommun utáni jobboldali atrocitásokat taglaló cikkei miatt. A nagy visszhangot kiváltó ügy ráadásul emlékeztethetett arra, hogy a BSZSZ elnök és színingazgató Roboz Imre kommun alatt vállalt szerepe sem volt jelentéktelen, hisz az újjászervezett filmközpontban a gazdasági osztályt vezette.³⁵

Élesedő hangnem

A Kilences Bizottság újabb, Klebelsbergnek címzett október 14-i kérvényének hangneme, Roboz instrukcióit követve már óvatosan számon kérő. A színházak nyújtotta nemzeti kulturális szolgálatra hivatkozik: „...ha már vállaljuk az itthoni általános szegénység ellen folytatott harcot, legalább ne kelljen ráadásul az idegen nyelv és idegen tőke félelmes ereje ellen is harcolnunk.”³⁶ Az írás őszintébb abban is, hogy rámutat: „...hiba volna azon bajok között, amelyekre lehetséges orvoslást is találni, az idegen nyelvű hangosfilmek versenyét legelső helyre tenni.” Heltai Jenő javaslatára jelzik, tekintettel vannak a külpolitikai szempontokra is: „...nem gondolunk tehát arra, hogy az idegen nyelvű hangosfilmeket erőszakos intézkedések után teljesen kitalítsák az országterületről.” A kérvény a magánszínházakat a nemzeti és fővárosi kultúra elismert intézményeiként, bérlőiket, igazgatóikat tekintélyes kulturális/gazdasági tényezőkként jeleníti meg.

A székesfőváros és a kormány oldaláról ellentmondó válaszok érkeztek. Október 21-én Sipőcz Jenő polgármester az új adóösszeget megállapító határozatban elutasította a vigalmi adó eltörlésére vonatkozó kérést.³⁷ Klebelsberg újra reményt nyújtó október 31-i levelében viszont azt írta: „...a kérést magamévá téve a vigalmi adó eltörlése iránt Budapest-székesfőváros Tanácsához újjólagos leiratot intéztem”.³⁸ Ráadásul kinevezte Dr. Fülei Szántó Endre miniszteri osztálytanácsost központi színművészeti előadóvá. A november 7-i BSZSZ ülés jegyzőkönyvében ez utóbbit Roboz „már beadványainak egyik eredményeként” jelentette be. Klebelsberg támogatására hivatkozva felülvizsgálatni kívánta a polgármester álláspontját.³⁹ Erre vonatkozó november 19-i kérvényében a Kilences Bizottság már nyíltan helytelenítette Sipőcz érvelését: „A Méltóságod határozatában említett körülmény, hogy a vigalmi adó céladó, mert hozzádeka szegényügyi és népjóléti célokra fordítandó, semmiképp nem támogatja ennek az adónak azt a hatását, hogy előmozdítja színházak katasztrófáját, színészek nyomorát és működési alkalmak elvonását a magyar színpadi szerzőktől.”⁴⁰ E kérvényben először említik fel a Városi Színháznak olcsó operaelőadások színrevitelére adott támogatást: „A szé-

³⁵ „A Markó-utcai járásbíróóság épületében levő »filmközpontban« most nagy élénk és intenzív munka folyik. Átszervezték az egész magyar filmszakmát, kezdve a filmtermelés bonyolult kérdéseitől a filmek forgalomba való hozataláig. Nehéz, emberfeletti munka volt az egész filmszakmát egy táborba hozni, egy kézbe összpontosítani. De ami a burzsoá világban még gondolatban sem volt lehetséges, azt a proletárállam erélye és fegyvelmeztsége napok alatt megcsinálta. Paulik Béla politikai megbízottnak és munkatársainak éjjel-nappali munkájába került, míg ezt a nagy művet összehozták. [...] A filmszakma eddigi legfőbb vezetői a következő osztályokat vezetik: Korda Sándor a filmtermelési osztályt, Roboz Imre a gazdasági osztályt, Radó István a szocializálási osztályt, Várnai István a propagandaosztályt, Ágotai Béla a pedagógiai osztályt, Vajda László és Balogh Béla a művészeti ügyeket, a felvételi üzemosztályt Balogh Béláné és Bátorfi Béla, a scenikai osztályt pedig Farkas Jenő József.” Lajta Andor: *A magyar filmművészet reneszánsza*. Színházi Élet, 8. évf. (1919) 15. sz. 20.

³⁶ OSZK SZT Irattár 215/2107

³⁷ OSZK SZT Irattár 215/2075

³⁸ OSZK SZT Irattár 215/2075

³⁹ OSZK SZT Irattár 215/2117

⁴⁰ OSZK SZT Irattár 215/2075

keszfőváros vezetősége évi több százezer pengő áldozattal tartja fenn a Városi Színházat, nyilván attól a belátástól indítatva, hogy a fővárosnak mint közületnek a magyar színházi kultúrával szemben kötelezettségei vannak. De ha az egyik oldalon ezt belátja, és ennek konzekvenciái elől nem is tér ki, vajon szabad-e olyan polgárait, akik a maguk erejéből, de annak végső megfeszítésével is alig bírják vállalataikat fenntartani, támogatás helyett külön, speciális adóval büntetni.” Határozata visszavonására kérték a polgármestert. (A 2400 személyes Városi Színház működéséhez a Fővárosi Tanács évi 150 000 pengő szubvencióval járult hozzá, elsősorban a zenekar fenntartása érdekében. Ellentételezéseként a színház köteles volt évadonként 120 operaelőadást tartani. Az 1930-ra jellemző keresletcsökkenésére utal, hogy a színügyi bizottság március 11-i ülésén Sebestyén Géza, a Városi igazgatója kérelmezte az operaelőadások alól való felmentést, mivel emiatti hiánya elérte a 175 000 pengőt. Még a szubvencióról is hajlandó lett volna lemondani.⁴¹) A Kilences Bizottság Scitovszky Béla belügyminiszternek címzett kérvényében sem restellte immár az állami színházak támogatottságát szembeállítani a magánszínházak helyzetével: „Az állam az Operaház és a Nemzeti Színház fenntartására évenként körülbelül két millió pengőt, a főváros pedig évi több száz ezer pengőt áldoz a Városi Színházra.”⁴²

Egyes magánszínházak pénzügyi helyzetének tényleges súlyosbodását jelzi, hogy a Városi Színházban november 7-én sztrájkoltak az alkalmazottak, mert az igazgató nem tudott gázsit fizetni.⁴³ A november 24-i összes ülés egybehívását pedig azért kívánta Wertheimer Elemér, mert a főváros végrehajtót akart ültetni a színházak pénztárába a vigalmi adó fizetésének elmaradása miatt. Roboz ebben az ügyben is kiegyezést javasolt: „...mindenki igyekezzék a vigalmi adó hátralékot törleszteni. Az egyéni eljárás ebben a tekintetben sokkal inkább célravezető, mint a testületi intézkedés.”⁴⁴ A november 28-i BSZSZ ülésen⁴⁵ azzal biztatta a végrehajtó bizottság tagjait, hogy Klebelsberg újabb színházi ankét egybehívását ígérte. Senki nem vetette ellen, hogy az előző anketon megígért könnyítésekben sem valósult meg semmi.

E kudarc sorozat tükrében meglepő, hogy az 1931. február 14-i, az előző évet értékelő BSZSZ közgyűlésen dr. Komor Gyula ügyvezető igazgató beszámolójának hangneme nem volt pesszimista: „A viharok dúlásának voltak sajnálnivaló áldozatai, nemes törekvések kormányosai elsöpörtettek, de a hajóroncsokat kitatarozták, megint járják a vizeket, és ma megint valamennyi színházban játszanak.”⁴⁶ Az idegen nyelvű beszélőfilmek elleni fellépés ezzel összefüggésben a vigalmi adó eltörlésének kudarcát egyfelől a sajtótámogatás elmaradása, másfelől a fővárosi törvényhatósági választásokat megelőző és követő, részletesebben ki nem fejtett körülmények számlájára írta. (Feltételezhető, hogy a városi tanács megszűnése, a közgyűlés feladatainak a Törvényhatósági Tanácsra ruházása idején, majd az őszel induló fővárosi választási kampányban nem a magánszínházak lobbierdeke volt a legfontosabb.) Az idegen nyelvű beszélőfilm konkurenciájára való hivatkozást a beszámoló némi cinizmussal és immár távolságtartással „bőséges agitációs eszköznek” nevezte. A hozzászólók közül csak a Jókai Színházat képviselő Szász János adott hangot elégedetlenségének, kérve, hogy „növeltessék a szövetség befolyása”.⁴⁷ A többiek nem kérdőjelezték meg az eddig alkalmazott érdekvédelmi taktikát. Sőt, a jegyzőkönyv szerint élénk helyeslés fogadta Bródy Pál

⁴¹ Fővárosi Közlöny, 1930. 23. sz. 747.

⁴² OSZK SZT Irattár 215/2075

⁴³ OSZK SZT Irattár 215/2118

⁴⁴ OSZK SZT Irattár 215/2132

⁴⁵ OSZK SZT Irattár 215/2132

⁴⁶ OSZK SZT Irattár 215/2150

⁴⁷ OSZK SZT Irattár 215/2150

javaslatát: „Teljes elismeréssel és köszönettel az eddigi vezetőség iránt, javaslom, hogy választassék meg elnökké Roboz Imre, aki buzgósággal és kitűnő képességeinek latba vetésével vezette ügyeinket, dr. Komor Gyula ügyvezető igazgató segítségével. Fejezzük ki iránta teljes elismerésünket és köszönetünket.” Vajon miért élvezett az elnök ekkora bizalmat? S tényleg a hangosfilmek hódították el a magánszínházak közönségét?

A Nemzeti és a válság

A magánszínházak vezetőinek állandó pénzügyi nehézségekre való hivatkozásait megismerve ideálisnak képzelhetnénk az állami fenntartású Nemzeti Színház helyzetét. Hisz a teátrum költségvetési előirányzata 1930/31 évre 1 757 500 pengő volt, emellett az állami színházak nyugdíjintézeteinek támogatására és a nem működő örökös tagok ellátására is előírányoztak további 391 770 pengőt. Ugyancsak összemérhetetlenül kedvezőbbnek tűnik a művészi és adminisztratív személyzet létszáma a Nemzetinél, ha azt a magánszínházak adataival hasonlítjuk össze. Lajta Andor *Filmművészeti Évkönyvének* tanúsága szerint 1930-ban a Nemzeti Színházban 32 színész és 46 színésznő állt alkalmazásban, az igazgatóságon 21 fő dolgozott. E tagok tizenkét hónapra kaptak fizetést. A legtekintélyesebb magánszínháznak számító Vígszínházban ezzel szemben csak 15 színész és 17 színésznő rendelkezett tízhónapos szerződéssel. Ugyanakkor az állami színházak (az Opera volt még állami fenntartású) tekintélyes szubvencióját állandó politikai támadások érték. Magyar Bálint rámutat, hogy a kormány támadásának egyik legjellemzőbb eleme volt a Nemzeti repertoárjának, stílusának vagy gazdasági működésének bírálata.⁴⁸ Pukánszky Kádár Jolán *A Nemzeti Színház százéves története* című könyvében a Hevesi Sándor tíz éves igazgatósága (1922–1932) alatt felgyülemelő gazdasági problémákat elemzi. Eszerint a színház látogatottsága már 1923-ban is csak 70%, s attól kezdve a „költségvetési egyensúly csak póthitelekkel tartható fenn”.⁴⁹ Bár a Kamaraszínház 1926-os megnyitása és az 1928-ban bevezetett bérletrendszer növelte a nézőszámot, de „a Nemzeti Színház 1928 augusztusától kezdve nem fizeti meg a Népszínházi Alapítványnak bér- és egyéb tartozásait, úgyhogy a hátralék 1931 nyarán már 126 000 pengőre rúg”.⁵⁰ A színház 1930–1931. évre készített költségvetését a minisztérium visszaküldte, s a válság erősödésével 1931-ben a Nemzeti bezárása vagy bérbeadása is komolyan szóba került. Ez ellen tiltakozik Hevesi 1931. december 7-i megjegyzéseiben, melyeket a Nemzeti Színház válságának megoldására készített tervezethez fűzött: „A Nemzeti Színház bérbeadása [...] elvileg nem nagyon képzelhető el, gyakorlatilag teljesen keresztülvihetetlen [...] Amennyiben viszont a bérlővel szemben kikötetnének bizonyos irodalmi hagyományok fenntartása (ez számszerűleg igen egyszerűen mutatható ki), a bérlő nem érhetné be kisebb szubvencióval, mint amellyel az állam a színházat fenntarthatja, annyival is kevésbé, mert a bérlő nem mondhat le a vállalkozói nyereségről, úgyhogy – a szubvenció mellett elért megtakarítás – bérletrendszer mellett, csak a Nemzeti Színház beszüntetését jelenti.”⁵¹ Jellemző párhuzam ugyanakkor, hogy az állami színházak válságos helyzetét Hevesi is a hangosfilm és a rádió minimális megadóztatásával vélné megoldhatónak. Konklúziója tehát megegyezik a magánszínház-igazgatókéval.

⁴⁸ Vesd össze Magyar Bálint: *A Nemzeti Színház története a két világháború között (1917–1944)*. Budapest, 1977. 122–126., 130–133., 136., 146.

⁴⁹ Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*. Budapest, 1940. 463.

⁵⁰ Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*, 465.

⁵¹ Pukánszky Kádár Jolán (szerk.): *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*. Budapest, 1938. 800.

Párhuzamos szakmai beszédmódok

A BSZSZ külső és belső kommunikációjában a magánszínházak válságát kizárólag pénzügyi okokkal (magas közterhek, hangosfilm konkurenciája) magyarázta. Ugyanakkor a korabeli színészeti és filmes szakmai fórumok a színházakban inkább vezetési, működési és művészeti válságot érzékeltek. A *Színészságban* Fóthy János, a *Pesti Hírlap* kritikusa „Miért mennek tönkre a pesti színházak?” című cikkében a konfliktuskerülő öncenzúrát okolja: „Nálunk, ahol a bátrabb színpadi probléma már társadalmi veszedelem, ahol egy nyersebb, életízűbb szóra már elsápad az igazgató: mit fog szólni az ügyeletes rendőrtiszt, nálunk, ahol a frázishazafiság felhördül, mert a színpadon egy magyar ember – mondjuk – lop.”⁵² Jób Dániel, a Vígszínház művészeti igazgatója is konstatálja e konformizmusból eredő korlátokat: „Múlt hónapban Berlinben jártam és négy-öt olyan színdarabot láttam, ami mind lehetetlen nálunk. [...] Láttam egy darabot, ami azzal kezdődik, hogy egy pap elárulja a gyónási titkot. Már szó sem lehet róla.”⁵³ A darabválasztást és értelmezést tehát a társadalmi problémák illúziótlanabb bemutatásától visszariadó óvatosság jellemezte.

A *Mozivilág* is több olyan írást közöl vagy vesz át 1930-ban, mely a színingazgatók felelősségét hangsúlyozza. A *Színházi válság és a hangosfilm*⁵⁴ című cikk szerint a színingazgatók rossz üzleti politikával, a filmparra jellemző sztárrendszer átvételével akartak nagyobb haszonra szert tenni, lebontva a társulatokat „mondvacsinált sztárokkal, puffogó reklámnagydobbal és már a bemutatókon szétpukkanó szappanbuborék attrakciókkal próbálnak meg pillanatnyi sikereket aratni”. A művészi célok feladása, „...a rideg, de rosszul kalkuláló üzleti szellem bosszulta meg tehát magát a színházainkon, melyek az anyagi reménységek kedvéért felidéztek egy művészi válságot és most csodálkoznak, hogy ez maga után vont a anyagi krízist is”. A névtelen szerző jogosan ironizált a színingazgatók nemzeti kultúra védelmére hivatkozó válságdiskurzusán: „Most aztán megint magasabb szempontokra hivatkozva kérnek segítséget, a nemzetiszínű lógó körül elő az idegeninvázió ellen, de ugyanakkor már három színházban is hirdetnek a legközelebbi jövőre idegen nyelvű vendégjátékokat.”⁵⁵ A színingazgatók retorikájának ellentmondásaira a hivatalos fórumokról érkező válaszokban nem, de a szakmai sajtóban rámutattak. Legvilágosabban „A gép és a kisipar” című cikk szerzője, Márai Sándor, aki a hangosfilmet csak tömegszórakoztató termék létrehozására tartotta alkalmasnak. Következésképp szerinte a színháznak nem ebben a szférában kell versenyre kelnie a hangosfilmmel. „Speciális színházat kell csinálni, megkeresni a színpadon azokat a végleteket, finomságokat, hatáslehetőségeket, melyeket élő ember adhat csak a nézőnek.” Egyenesen üdvösnek nevezte a hangosfilm konkurenciáját, s nevelésesnek a színingazgatók kampányát, melyben hatósági eszközöket igénybe véve kívánnák rosszabb versenypozícióba hozni üzleti vetélytársaikat. „Érdekes különben, hogy a színingazgatók és színpadi szerzők a beszélőfilmmel szemben elképzelnék másféle védekezést, hatóságit vagy hivatalost, mint a maguké, a mesterségbeli, a szabad versenybeli védekezés lehetőségeit. Uraim! Hova jutnánk! El tudják képzelni, hogy az irodalom védelmezést kérjen a varietékkal szemben, mert ott több ember adja ki a pénzét olcsó szórakozásra, mint a könyvkereskedelemben nemes irodalomra?”⁵⁶ A Márai által igényelt művészszínházi törekvés Pesten 1930-ban nem létezett, csak egy-egy produkcióban valósult meg. Ennek okát Bárdos Artúr rendező, színingazgató, BSZSZ

⁵² Fóthy János: *Lázadás a javítóintézetben. Miért mennek tönkre a pesti színházak?* Színészság, 3. évf. (1929) 6. sz. 9.

⁵³ Jób Dániel: *A közönségről.* Színészság, 4. évf. (1930) 2. sz. 9.

⁵⁴ N. N.: *A színházi válság és a hangosfilm.* Mozivilág, 19. évf. (1930) 40. sz. 1.

⁵⁵ N. N.: *A színházi válság és a hangosfilm.* Mozivilág, 19. évf. (1930) 40. sz. 1.

⁵⁶ Márai Sándor: *A gép és a kisipar.* Mozivilág, 19. évf. (1930) 41. sz. 5.

tag így fogalmazta meg: „...sohasem akadt Budapesten olyan nobilis, türelmes pénz, amely lehetővé tette volna egy homogén, egységes szándékú művészi színház kiépítését.”⁵⁷

Márai látéletét igazolja a gazdaságtörténeti kutatás. Bakker az USA-ra vonatkozóan kimutatja: a mozi azzal, hogy iparosította, automatizálta és standardizálta a szórakoztatást, az élő szórakoztatás (színház, varieté, revü) olcsóbb és ezáltal elterjedtebb helyettesítőjévé lépett elő. Míg a színházi szórakoztatás szolgáltatásként volt jellemezhető, a film gazdaságosabban előállítható és forgalmazható termék.⁵⁸

A továbbiakban a korabeli filmes sajtóra támaszkodva azt vizsgálom, a hangosfilm megjelenése növelte-e a pesti mozilátogatók számát. Mennyiben volt tehát reális a mozik vigalmai adó terheinek növelésére felszólító BSZSZ javaslat?

A *Magyar Mozi és Film* 1930. februári számában jelenik meg a hír, hogy a székesfőváros tanácsának döntése alapján január 1-jétől a premierszínházak és beszélő színházak a bruttó bevétel 6%-át fizetik vigalmai adóként. Az új technológiára beruházni kénytelen mozik bérlői tehát eleve a színházakra kiszabott vigalmai adó dupláját fizették. A forgalmazókat is extra terhek sújtották. A *Filmművészeti évkönyv* tájékoztat az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság által gyakorolt filmcenzúra szabályairól. Az engedélyokiratért és a méterenként ellenőrzött filmért fizetni kellett, sürgősség esetén dupla díjat. Az 1929. június 28-án kiadott rendelet szerint azonban „a külföldön gyártott mozgóképek minden métere (cenzúraméter) után a mindenkori vizsgálati díjon felül 20 fillér pótdíjat kell a Filmipari Alap javára fizetni.”⁵⁹ 1930-ban ezt tovább emelték, a hangos (szinkronizált) és beszélő filmek esetében 40 fillérre. A külföldi hangosfilmmel járó költségek tehát magasak voltak.

Castiglione Henrik, a Corso-mozi igazgatója *Filmkultúrában* megjelent tanulmányából kiderül, hogy a hangosfilm megjelenése a fővárosban nem hozott üzleti fellendülést. Pesten 1930-ban a világháború előtti 108 mozi helyett csak 77 működött. Ezek befogadóképessége azonban nőtt „1928-ban 87 színháznak 36 167, 1930-ban a 77 mozgnak még valamivel több ülőhelye is volt”.⁶⁰ Az eladott belépőjegyek száma ugyanakkor 1927-től folyamatosan csökkent (1927: 12 496 000; 1928: 10 987 000; 1929: 9 953 000; 1930: 7 664 000).⁶¹ Ennek következtében 1928-hoz viszonyítva 40%-kal, 1929-hez viszonyítva 23%-kal csökkent a filmszínházak jövedelme. E számokból világos, hogy nem a hangosfilmek csábították el a nézőket a színházakból.

Az elnök és a nemzetközi filmipar

A BSZSZ hivatali koreográfiát betartó, voltaképpen eredménytelen válságkezelési stratégiáját értékelve érdemes rámutatni egy furcsaságra. A szövetség egyetlen ügyiratában sem került említésre, hogy elnökük, Roboz Imre 1930 májusában milyen közeli munkakapcsolatba került az egyik legnagyobb tőkeerejű amerikai filmkonszernnel. Elgondolkodtató, hogy ez a korabeli sajtóban bőven taglalt megbízatás,⁶² valamint a hozzá kapcsolódó, a politikai és gaz-

⁵⁷ Bárdos Artúr: *Játék a függöny mögött*. Budapest, 1942. 74.

⁵⁸ Vesd össze Bakker, Gerben: *How Motion Pictures Industrialized Entertainment* <http://eprints.lse.ac.uk/27866/1/WP119.pdf> (2013. november 21.)

⁵⁹ Lajta Andor (szerk.): *Filmművészeti évkönyv 1930*. Budapest, 1930. 117.

⁶⁰ Castiglione Henrik: *A mozgóképszínházak viszonyai az új népszámlálás tükrében*. Filmkultúra, 4. évf. (1931) 5. sz. 2.

⁶¹ Castiglione: *A mozgóképszínházak viszonyai az új népszámlálás tükrében*, 3.

⁶² „Az az érzésem, hogy Roboz Imrének a nagy Paramount-családba való bekapcsolódása, amely család a filmvilágban legalább is olyan előkelő, mint a pénzvilágban a Rotschild-familia, rendkívül nagy

dasági elit köreiben bonyolódó eseménysor semmilyen reflexiót nem váltott ki a BSZSZ tagságából. Holott ennél sokkal kevésbé jelentős kitüntetések vagy jubileumok esetén mindig gratuláltak az érintettnek. Nem került szóba az sem a hangosfilmmel kapcsolatos megbeszéléseken, hogy Roboz – a Projectograph tulajdonos Ungerleider Mór unokaöccseként – a filmszakmában szerezte szórakoztatóipari vezetői szakértelmét. Akárcsak a BSZSZ-ben a Terézkörúti Színpadot képviselő öccse, Roboz Aladár. Mindketten – amerikai üzleti recept szerint – ötvözték, illetve váltogatták filmes és színházi tevékenységeiket. Roboz Imre volt a filmes szaksajtó egyik megalapítója is, 1910-ben szerkesztésében jelent meg a *Mozgófénykép Híradó*. Mikor a Zukor Adolf, magyar származású filmcézár egyik cégénél dolgozó Ben Blumenthal 1921-ben megvette a Vígszínházat, talán nem véletlen, hogy a filmes családi-szakmai hátterű, nemzetközi kapcsolattartásban jártas, huszonnyolc éves Roboz Imrét választotta igazgatónak. A húszas évek elejétől Blumenthal érdekltségébe tartozott egy másik nagy nézőterű pesti magánszínház, a Fővárosi Operettszínház is. 1930-ban azt is Roboz, illetve a háttérből Blumenthal irányította a Magyar Vígszínház Rt-n, és a Színházbérlő Rt-n keresztül.⁶³ (A színház (al)bérlője ekkor Sebestyén Dezső volt.) Roboz nemzetközi filmipari elítthez való kapcsolódása tehát régre nyúlt vissza. A Paramount vezér Zukorral való kapcsolatáról most csak 1930-ra vonatkozóan szólnunk. De az USA-ban élő Ben Blumenthallal fenntartott üzleti, levelező, távirati kapcsolata a húszas évek elejétől folyamatos. E beosztotti együttműködés során Roboznak volt ideje megismerni az amerikai szórakoztatóipari filozófiát, melyet Zukor 1953-ban megjelent önéletrajzában címével jellemezhetünk leginkább: *The Public is never wrong* (A közönségnek mindig igaza van). A hangosfilm megjelenése után Roboz kapcsolatai újra intenzívekké váltak a Paramounttal. Színigazgató öccse sem véletlenül lett éppen 1930-ban a bécsi Sacha Filmgyár képviselője.

A továbbiakban a Vígszínház iratanyagának 1930-ban keletkezett dokumentumaira támaszkodva arra szeretnék rámutatni, hogy Roboz sokkal konstruktívabban viszonyult a hangosfilmhez, mint ahogy azt BSZSZ elnökként tett megnyilvánulásai alapján feltételeznénk.⁶⁴ Ez utóbbi minőségében született kérvényeiből, távirataiból, memorandumjaiból, hozzászólásaiból egy kormányzati tekintélyt tisztelő, hivatali utat betartó, rendkívül óvatos Roboz Imrét ismertünk meg. A Vígszínház iratanyagából ezzel szemben a villámgyorsan reagáló, kiváló szervező, a hangosfilmgyártásba a technológia ismerete nélkül is belevágó, a gazdasági elit köreiben mozgó üzletember képe bontakozik ki. Izgalmas ellentmondás, hogy a válságkezelés két ennyire ellentétes stratégiáját volt képes párhuzamosan működtetni.

Roboz BSZSZ-en kívüli tevékenysége a vizsgált időszakban több párhuzamos sínen futott. Egyfelől Jób Dániel művészeti igazgatóval állandó levél- és táviratkapcsolatban állva döntött a vígszínházi és a Fővárosi Operettszínházi ügyekről, kutatta, szervezte az új darabokat. Hiszen nemcsak hangosfilm volt kevés 1930-ban, a sikerkényszerben működő magánszínházak is állandó darab-szűkében szenvedtek.

Vezérigazgatóként az iratok tanúsága szerint rendszeresen utalnia kellett nagyjából 15 000 pengőt (2500 dollárt) Ben Blumenthalnak az USA-ba vagy testvérének, Ikenak, aki a

lehetőségeket és távlatokat nyit meg a magyar filmgyártás, a magyar irodalom és a magyar színművészet előtt.” Incze Sándor: *A Projectographtól a Paramountig*. Színházi Élet, 20. évf. (1930) 24. sz. 34–35.

⁶³ Magyar Bálint azt feltételezi, hogy a színházvásárló mindkét esetben a háttérben maradó Zukor. Magyar Bálint: *A Vígszínház története alapításától az államosításig (1896–1949)*. Budapest, 1979. 138.

⁶⁴ Köszönöm Both Magdolnának, az OSZK SZT munkatársának az 1930-as vígszínházi iratanyag előválogatásával nyújtott értékes segítségét.

Színházüzem Részvénytársaság igazgatósági tagja is volt. Ha nem tette, azonnal levelek vagy táviratok szólították fel fizetésre. Ezekből kitérnek, hogy az egykor Zukor filmkölcsönző cégének dolgozó (két testvére 1930-ban is a Paramount vállalatánál volt alkalmazott) Ben Blumenthal továbbra is azt a profitorientált üzleti színházi filozófiát vallotta, ami annyira felbőszítette a teátrum társadalmi és művészi küldetését hangsúlyozó Nagy Lajost. Az utóbbi 1925-ben a *Nyugat*-ban „Blumenthal mint kultúrtényező” című írásában tiltakozott azon tervezet ellen, „melyet Ben Blumenthal amerikai tőkés úr készített, hogy budapesti színházait jövedelmezőbbé varázsolja”. Elfogadhatatlannak találta, hogy Blumenthal szerint: „Nem kell irodalmi sikerre törekedni, hanem olyan darabot kell előadni, amilyent a publikum kedve kíván.”⁶⁵ E profitnövelést és terjeszkedést célzó felfogás Zukorra is jellemző volt. A pesti színházi világban 1930-ban nehéz volt nyíltan képviselni ezt a filozófiát, de az ezerötszáz férőhelyes Vígszínház vezetőjeként Roboz, Jób Dániel rendezővel karöltve, lényegben ezt a receptet követte. Egy jövedelmező, nézőbarát szórakoztatóüzem működtetése gyors, bátor döntéseken, a nemzetközi tömegkultúra-mezőben való tájékozottságon és széles kapcsolati hálón alapult. Ezt illusztrálja Jób március 4-i távirata a Vígszínház egyik szerzőjének, Hatvany Lilinek Párizsba, akitől azt kéri: „Kérem, sürgönyözzön, milyen az új Yvan operett, vajon Vígszínházba való, köszönet, kézcsók, Jób.”⁶⁶

Nem tudni, mióta és milyen kondíciókkal, de Roboz Zukor nem hivatalos pesti megbízottjaként is működött. Zukor kiterjedt magyarországi jótékonyági ügyeit Weiszbürg Béla ügyvéd, a Paramount Filmforgalmi Rt. egyik igazgatósági tagja bonyolította, de egyes esetekben a kérelmezők Robozhoz is fordultak. Például Hammermann Honor, aki 1930. május 6-i levelében foglaltak alapján egyike lehetett azoknak a Zukor Adolf szülőhelyéről (Ricsé), illetve annak környékéről származó lányoknak, akiknek Zukor – jótékonyági akciói keretében – 300 dollár hozományt biztosított. Nem tudjuk, Honor miképpen került Antwerpenbe, mindenesetre onnan küldi levelét, s azt szeretné elérni a Zukorral, illetve Robozzal való találkozás révén, hogy a kelengyére már megkapott 200 dollár mellett beteg húga szanatóriumi kezelésére további pénzeket kapjon. Roboz azonban azt írja május 14-i válaszában, hogy: „...a segélyezések ügye lényegesen rosszabbodott, Zukor úr a minimumra restringálta azt, amit adott, illetve csak a régi ígéreteinek és adományainak effektuálását szavazta meg.”⁶⁷ E szűkítés meglepő, mivel a gazdasági válság hatása a Paramountot csak 1932-ben érte el.⁶⁸

Roboz – Zukor megbízásából – kényes, személyes lobby ügyek intézésébe is bekapcsolódott. Erről tanúskodnak január 2-i és 7-i levelei Resofszy Mórnak, a Szerencsi takarékpénztár R. T. vezetőjének, akitől azt kérte, lépjen fel Lázár Miklósnak,⁶⁹ *A Reggel* főszerkesztő-

⁶⁵ Nagy Lajos: *Blumenthal mint kultúrtényező*. *Nyugat*, 17. évf. (1925) 12–13. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00377/11519.htm> (2013. november 21.)

⁶⁶ OSZK SZT Irattár 374 Vígszínház iratai (1930 kronológia, film, gazdasági iratok)

⁶⁷ OSZK SZT Irattár 374

⁶⁸ „Mindenesetre, 1930-ban a Paramount-Publix Corporation profitja 18 000 000 dollár volt, az addigi legmagasabb [...] 1931 nem volt olyan jó, mint a megelőző, de a profit elérte a 6 000 000 dollárt. [...] A veszteség 1932-ben elérte a megdöbbentő 21 000 000 dollárt. A Paramount-Publix részvény gyorsan esett.” Zukor, Adolph – Kramer, Dale: *The Public is never wrong, The Autobiography of Adolph Zukor*. New York, 1953. 261–262.

⁶⁹ Lázár Mikós (1887–1968) újságíró. 1925-ben a demokratikus blokk listáján választották meg Budapest törvényhatósági bizottsági tagjának a XI. választókerületben. 1930-ban időközi választáson, pártönkívüli ellenzéki programmal választották országgyűlési képviselővé a tokaji kerületben. Lázár Fenyő Miksával, a GyOSz igazgatójával szemben indult, Lázár 4181, Fenyő 3156 szavazatot kapott. Lázár 1931–1935 között ugyanebben a kerületben volt országgyűlési képviselő.

tulajdonosának a tokaji területben való ellenzéki képviselővé választása érdekében: „Az eddigi információk szerint még nincs hivatalos kormánypárti jelölt, és reméljük, hogy nem is lesz. Ez esetben Lázár megválasztását mindenképpen biztosra vesszük. Nagyon kérem, legyen szíves ismeretségi és baráti körében az Ön szokott és ismert ügybuzgalmával Lázár támogatói közé állni.”⁷⁰ Az, hogy Roboz Zukor Adolf megbízásából kampányolt Lázár Mikós mellett Resofszy Mór január 8-i válaszeleveléből válik világossá. Ebben felkéri Robozt, hogy a biztos siker érdekében telefonon, vagy levélben bírja rá a befolyásos helyi lakost, Stark Dezsőt, Lázár támogatására. Stark Zukornak való lekötelezettségét Resofszy az alábbiakkal indokolja: „Stark Dezső Úr neje, unokahúga Mtr. [sic!] Albert Kaufmannak,⁷¹ kinek a révén Stark két fia kb. 1 éve a párisi Paramount színháznál kaptak alkalmazást, és ottan is vannak. Megjegyezvén, hogy e két fia Starknak első feleségétől származik, aki nem állott a Kaufman családdal rokonságban – tehát annál inkább kell, hogy dolgozzon Lázár Úr érdekében.”⁷² Zukor tehát Roboz közvetítésével s ezúttal sikeresen a magyarországi belpolitikában is érvényesíteni kívánta preferenciáit.

Roboznak részt kellett vennie Zukor pesti látogatásának megszervezésében is. Április 10-én Ike Blumenthal arra kéri, hogy a Ritzben foglaltasson szobát az április 27-én Bécsből érkező Zukor házaspár számára. Ugyanő április 26-án táviratában azt szorgalmazza, Roboz „hasson oda, hogy Laskyról és asszisztenséről, Kaufmanról sokat írjanak”.⁷³ Az előbbiekből álló Paramount delegáció pesti tartózkodását kísérő PR kampány megszervezésében Roboz segítségére volt Incze Sándor, aki a *Színházi Élet* főszerkesztőjeként hetilapjának aktuális számait az amerikai filmcézár szándékainak közvetítésére használta. Tudatta az olvasókkal, hogy Zukor a hangosfilm megjelenéséhez igazodó új üzleti stratégiát készít elő Európában, így Magyarországon is. A lapban Pekár Gyula, a Filmipari-alap és a Filmtanács elnöke számolt be a Zukor tiszteletére rendezett banketttről.⁷⁴ Ezen – a magyar nyelvű hangosfilmgyártás előkészítésén dolgozó politikusok és az amerikai vendégek társaságában – Roboz Imre is részt vett. Ugyanebben a lapszámban a „Hallatlan vagyon és hallatlan világhír a budai kocsmában” című, hódoló hangnemű Harsányi Zsolt cikkben az üzleti alapú filmgyártás által teremtett befolyás Nagy Lajosétól igencsak eltérő értékelésben részesült. A magyar származású Albert Kaufmannak a szerző földöntúli hatalmat tulajdonított: „Ennek a szmokingos kis embernek egy szemrebbenesébe kerül, és aki ma ismeretlen senki, az holnap százezer pengős havi gázsit kaphat és arca, neve ismerőssé válik a földkerekség minden mozijában.”⁷⁵ Az informális körbe Jesse L. Lasky, Zukor, Ike Blumenthal mellett a magyar kozmopolita művész elit tagjait hívták meg. Roboz mellett jelen volt Molnár Ferenc és Heltai Jenő. A BSZSZ többi tagja nem tartozott e nagy pénzügyi perspektívákkal kecsegtető, de igen kompetitív klubba. Incze a május 18-i *Színházi Élet*ben megjelenő „Zukor Adolf Budapesten szeretné megcsinálni az európai kis államok Hollywoodját” című cikkében körvonalazta Roboz központi szerepét e projektben: Első fázisként a Paramount párizsi stúdiójában forgatott

⁷⁰ OSZK SZT Irattár 374

⁷¹ Zukor Adolf sógora.

⁷² OSZK SZT Irattár 374

⁷³ OSZK SZT Irattár 374 (Az idegen nyelvű idézeteket saját fordításban közlöm. – H. Gy.)

⁷⁴ Vö. N. N.: *Zukor Adolf és a magyar hangosfilm-gyártás jövője*. Színházi Élet, 20. évf. (1930) 20. sz. 4–6.

⁷⁵ Harsányi Zsolt: *Hallatlan vagyon és hallatlan világhír a budai kocsmában*. Színházi Élet, 20. évf. (1930) 20. sz. 31.

spanyol, német, francia és olasz nyelvű filmek közül néhányból magyar változatot készítenének.⁷⁶ Roboz választja majd ki a magyar ízlésnek leginkább megfelelő filmeket, s irányítja a gyártást. Incze arról a szakma és a politika számára még kecsgetőbb tervről is beszámolt, hogy Pesten építenék fel a második Paramount Stúdiót, ahol román, lengyel, török és görög nyelven is készítenének filmeket. A cikk a nemzetközi filmiparba való minél teljesebb integrálódást célozta és ünnepelte. Amint Roboz megbízatása a Paramountnál nyilvánosságra került, özönlenni kezdtek hozzá a segítséget és protekciót kérő levelek. Férje számára munkát kért Roboztól Balogh Béláné, a neves filmrendező felesége: „Arra kérem önt, kedves Igazgató Úr, vegye számításba őt [Balogh Bélát – H. Gy.] is akár főrendezőnek, akár külföldi főrendező mellett rendezőnek, akár a kisebb filmekhez – de használhatja őt filmvágónak, mert azt is tanulmányozta – szóval nincs a hangos vagy némafilmnek olyan része, amelyben ne használhatná fel.”⁷⁷ A pénz és hatalom előtti megalázkodás jellemezte Rozsnyai Andor, Roboz egykori munkatársa bizonyára nehéz egzisztenciális helyzet által sugallt sorait:⁷⁸ „Eljött a nagy amerikánus, ricsei atyánkfia és felkérte Önt, a barátját: álljon oda az ő képében a magyar termelés élére. Ön, Mester, odaáll [...] A prófécia I. része. S a II. rész? Melyben nekem is volna – szerepem. Mint az Ön régi kinematografus hívének, társának, »leendő« munkatársának, mint Ön akkor írta, mondotta volt oly szépen. Robozi leveleiben. Emlékezik? Megvalósul vajjon e II. részlet is? Csak Öntől függ, Mester, régi jó Roboz Uram, Osztályostársam a múltban – és bámulatom tárgya a jelenben.”⁷⁹

E filmvilágban feltételezett jelentős befolyás képét erősíti Incze Robozról szóló, „A Projectographtól a Paramountig” című írása.⁸⁰ Apropóját az adta, hogy Párizsban, ahol a Paramount huszonöt európai vezetője összegyűlt, megszületett a döntés négy magyar nyelvű hangos nagyjáték és tizenkét rövidfilm készítéséről. Roboz pedig vállalta a Paramount magyarországi filmgyártásának megszervezését és vezetését. Pesten nem lévén megfelelő hangosfilm stúdió, ezért a Párizs melletti Yoinville-ben kezdődtek a forgatások.

Roboz az új technológiában nem volt járatos. Erről tanúskodik Zátony Kálmán, az akkor épp az angol filmgyártásban próbálkozó vígszínházi színész június 20-i, Roboznak szóló tájékoztató levele arról, miként szerveződik a hangosfilmgyártás, melyek a munkafázisok, s arányaiban ki mennyit keres: „Kedves Direktorom, most kaptam levelét és kívánságához híven, máris válaszolok. [...] A felvételeket egy heti próba előzi meg, amelyeken az összes színészek részt vesznek, hogy beleéljék magukat a szerepbe, betéve tudják a szöveget [...] Az ilyen film angolul és németül egyszerre /két szereposztás/ 20-25 000 fontba kerül.”⁸¹ A fizetési arányoknál megjegyzi: „Már most direktor úr dolga, hogy a fenti sémát és számokat magyar viszonyokra alkalmazza, ami valószínűleg nagyon ölcsítja az összköltséget.” Zátony rögtön munkát is kér: „...felajánlom, hogy a szereplés mellett vállalnám a magyar változat rendezését.”⁸² A Paramount által gyártott két magyar hangosfilmet azonban az akkor harminckét éves, a Vígszínházban dolgozó Hegedűs Tibor rendezte. Július 25-től Roboz táviratokkal koordinálta Hegedűs párizsi munkáját: „Kérjen nevemben lehetőséget arra, hogy az *Orvos*

⁷⁶ Incze Sándor: *Zukor Adolf Budapesten szeretné megcsinálni az európai kis államok Hollywoodját*, Színházi Élet, 20. évf. (1930) 21. sz. 5.

⁷⁷ OSZK SZT Irattár 374

⁷⁸ OSZK SZT Irattár 374

⁷⁹ OSZK SZT Irattár 374

⁸⁰ Incze Sándor: *A Projectographtól a Paramountig*. Színházi Élet, 20. évf. (1930) 24. sz. 34–35.

⁸¹ OSZK SZT Irattár 374

⁸² OSZK SZT Irattár 374

titka összeállított felvonásait hétfőn reggel megnézhessem, Roboz.”⁸³ Hegedűs augusztus 18-i levele szerint bőven akadt technikai problémák, a képet és hangot összekeverték: „A szövegkönyv után nem ismeri ki magát az ember.”⁸⁴ Augusztus 21-én Roboz sürgette Hegedűst párizsi teendői befejezésére, hisz a vígszínházi munka is határidőkhöz kötött. „Idehaza nagyban készülődünk, szeptember 6-án lesz a *Háromgarasos opera* bemutatója. A rákövetkező újdonság még nincs eldöntve.”⁸⁵ Tehát színházi és filmes munka, részben azonos szereplőkkel párhuzamosan folyt, erőltetett tempóban. Amikor Roboz Párizsban tartózkodott, Jób vitte a vígszínházi ügyeket, egyeztetett a sajtóval. Augusztus 11-én arról számolt be, hogy a Pesti Hírlap színházi rovatvezetője, Ráskai Ferenc feszegetni kezdte azt a kérdést, amiről a színingazgatók oly udvariasan hallgattak: „Aztán kis elvi vita volt, hogy miért épp Te csinálod a színháznak a beszélőfilmmel a nagy konkurenciát. Feleltem neki.”⁸⁶ A levélből azonban sajnos nem derül ki, hogy mit.

Roboz gyorsan belejön a párizsi filmgyártás Pestről való irányításába. Saját pályája tapasztalataira építve ő is bizalmi emberek hálóját működtette. A magyar produkciónkra kikéri a párizsi stúdióban dolgozó Ormos Lászlót, aki rendszeresen tájékoztatta és intézkedett. Szeptember 24-i levelében örömmel közölte, hogy a készülő *Paramount on Parade* című szkeccs filmben szerinte a magyar jelenet a legsikeresebb: „...valamennyi éjszakai produkció emberei összesereglettek a mi stage-ünkben, és úgy röhögtek (pardon pour l'expression), hogy a fölvételre ki kellett ürítenem a plateau-t.”⁸⁷ Októbertől azonban érezhető némi eltávolodás a Paramount részéről. 1-jén Roboz szemrehányó levelet kapott Richard Blumenthaltól, aki Harsányi Zsolt forgatókönyvírói munkáját bírálta: „Nyilvánvaló, hogy Harsányi úr tökéletesen félreértette a szkeccseknek a gondolatát, habár én egy óránál többet töltöttem vele, és közöltem vele azt is, hogy mi történt a franciában. [...] nagyon le vagyok hangolva, mert ez semmiképpen sem az, amit mi kívántunk.”⁸⁸ Október 11-től Roboz többször érdeklődött levélben és táviratban, mikor kezdődik a „Television” címmel tervezett zenés film forgatása. (Hiszen neki szerződöttnie, egyeztetnie kell a Párizsba utazó szereplőket.) A válasz késett. Ráadásul az első magyar nyelvű Paramount hangosfilm nem aratott sikert. Roboz október 24-én így kommentálta ezt Ormosnak írott levelében: „Az Orvos titkát itt bemutattuk, de sajnos nem azzal a nagy sikerrel, amit vártunk tőle. Nem a példányon múlt ez, hanem inkább a sujet-en, amit kedvezőtlenül fogadott a sajtó, és így a publikumban a filmnek nincs olyan visszhangja, mint amit reméltünk. Még ilyen körülmények között is azonban a legtöbbet csinál az ezidőszerint futó filmek között.”⁸⁹ A perspektívákat illetően Richard Blumenthal október 30-i angol nyelvű levelének hangneme sem volt biztató: „Nem tehetünk vagy mondhatunk mást, mint reméljük, hogy a második magyar film sikeresebb lesz.”⁹⁰

Közben Roboz egy a Paramounthoz kapcsolódó személyes ügyet is elrendez. November 26-én levelet ír Rác Iván Andrásnak, aki a Paramount Publix Corporationnál dolgozott, s Roboz USA-ba érkezett öccsének ajánlott pártfogást. Megköszönve a segítséget Roboz megjegyzi: „Ez nem vonatkozik természetesen a Paramount-cégre, ahol – amint Ön is tudja – magamnak is megvannak a konnexusaim, amelyeket akkor akarok igénybe venni, amikor az

⁸³ OSZK SZT Irattár 374

⁸⁴ OSZK SZT Irattár 374

⁸⁵ OSZK SZT Irattár 374

⁸⁶ OSZK SZT Irattár 374

⁸⁷ OSZK SZT Irattár 374

⁸⁸ A levél vígszínházi iratanyagban található magyar fordításából idézek. OSZK SZT Irattár 374

⁸⁹ OSZK SZT Irattár 374

⁹⁰ OSZK SZT Irattár 374

időpontot erre érkezettnek látom.” Ez december elején következik be. 6-án és 8-án ír testvére érdekében, először Ike, majd Ben Blumenthalnak. 8-án közvetlenül Zukorhoz fordul. Hódolatteljes, angol nyelvű levélben kér alkalmazást öccse számára. A hangnemből feltételezhető, hogy Roboz nem állt közeli kapcsolatban Zukorral. „Kedves Zukor Úr! Veszem magamnak a bátorságot, hogy Önhöz forduljak, hogy néhány percét elraboljam öcsém, Roboz Mátyás érdekében.”⁹¹ Az utóbbi jogi doktorátust szerzett Pesten, de „a jelenlegi általános helyzet nem kínál számára szinte semmi lehetőséget jogi vonalon, így arra tesz kísérletet, hogy a film vonalhoz kapcsolódjon”. December 11-én Ike levélben megnyugtatta: „Biztos vagyok benne, hogy tehetünk valamit az érdekében.”⁹² Roboz Incze Sándornak írott december 8-i levelében válaszolja a tervet: „körülbelül egy évig az üzletet és usanceit megtanulni és azután [a Paramount – H. Gy.] valamelyik európai fiókhöz fogja őt áthelyeztetni”⁹³ A megvalósulásról a következő évi levelezésből értesülünk. Mátyás először túl korán jelentkezett Zukornál, így bátyja újabb találkozót készít elő számára, s ehhez újabb kísérőlevelet ír. Az 1931. január 24-i dátumú magyar levélfogalmazványban s annak január 25-i dátumú angol fordításában egyértelműen fogalmaz: „...ha február elején az én levelemmel jelentkezni fog, legyen kegyes neki a társaságnál (Company) egy állást adni. Jól tudom, hogy a mai gazdasági viszonyok mellett ez nehezebb dolog, mint volt más időkben, de miután egy kezdő fiatal emberről van szó, aki jóformán alig jelent valami megterhelést, bízom abban, hogy kérésem Önnél meghallgatásra fog találni.” Megjegyzi, Ike Blumenthal korábban megígérte. „...ha öcsém körülbelül egy évet már eltöltött New Yorkban, és a társaságnál működve elsajátította a vállalat üzleti szokásait és princípiumait, át fogja őt helyeztetni az egyik európai fiókhöz (Branch Office).”⁹⁴ Nyomatékosítja, mennyire fontos számára az ügy. Zukor gyorsan reagált, februárban már megérkezett a jó hír, melyet Roboz Zukornak címzett 1931. március 2-i levélben köszön meg: „Mr. George Weltner a Foreign Departmentből közölte velem, hogy Ön volt szíves kérésemre öcsém, Morton ügyét kedvezően elintézni, és hogy ő a vállalat kebelében három hónapos munkaprogramra (training course) beosztást nyert. Ezen idő elteltével pedig átadják az ő ügyét Európában Mr. Ike Blumenthalnak.” Levelét azzal zárja, hogy „maradok mindenkor szolgálataira örömmel készen.”⁹⁵ Zukor Adolf tehát pártfogoltjai körében tartja Robozt, ugyanakkor gyorsan felívelő filmes karrierje megszakadni látszik. A tervezett filmekből csak hármat mutattak be.⁹⁶ A *Mozivilág* október 19-i számának első oldalán „az első komoly értékű magyar hangosfilm”-ként ünnepelte *Az Orvos titkát*, s a „Paramount hatalmas elnökét, Zukor Adolfot is, aki mindig megmaradt jó magyarnak, és akinek áldozatkészsége hívta új életre a haldokló magyar filmgyártást.”⁹⁷ A filmdráma azonban nem volt sikeres, a magyar filmtörténet is csak az előzmények között tartja számon. Pesten nem épült Paramount stúdió. Ennek részben oka lehetett a július 20-án megkötött szabadalmi egyezmény, mely átalakította a film világpiacon.⁹⁸ Magyarországon ettől fogva csak a német Tobis-Klang rendszert használhatták, míg az USA-ban a Western Electric gépeivel dolgoztak. Talán

⁹¹ OSZK SZT Irattár 374

⁹² OSZK SZT Irattár 374

⁹³ OSZK SZT Irattár 374

⁹⁴ OSZK SZT Irattár 374

⁹⁵ OSZK SZT Irattár 374

⁹⁶ *Az orvos titka, A kacagó asszony* (1930. december 25-én mutatták be az Urániában). 1931. január 29-én ugyanott mutatták be a *Paramount on Parade* című revüt, melyhez készült magyar jelenet is. Erről azonban a kritika nem tesz említést.

⁹⁷ N. N.: *Bajor Gizi – Zukor Adolf*. *Mozivilág*, 19. évf. (1930) 42. sz. 1.

⁹⁸ Vö. Castiglione Henrik – Székely Sándor (szerk.): *Filmlexikon*. Budapest, 1941. 231.

emiatt is nehézkes lett volna Magyarországot belevonni a Paramount minden szinten egységesítésre törekvő rendszerébe. Erre való hivatkozásra ugyan nem találtam nyomot, tény ugyanakkor, hogy a Paramount magyar nyelvű filmgyártása megszakadt.

Az 1931-ben jelentős állami segítséggel meginduló magyar hangosfilmgyártás mindazonáltal gyorsan növekvő, sikeres szórakoztató iparággá fejlődött. A BSZSZ 1931-es irataiban már nem volt központi téma a hangosfilm konkurenciája. Roboz a gazdasági válság hullámai ellenére megmaradt a Vígszínház vezérigazgatói posztján. (Azt csak 1938 őszén, a zsidótörvények hatására vette át tőle Harsányi Zsolt.)⁹⁹ S mint a legstabilabb (amerikai) pénzügyi háttérrel rendelkező pesti színikazgató, egészen az 1941. szeptember 28-i közgyűlésig Roboz maradt a BSZSZ elnöke is.¹⁰⁰

Roboz élete a nyilvánosság előtt zajlott. A Vígszínház vezérigazgatójaként és a Budapesti Színikazgatók Szövetsége elnökeként gyakran szerepelt, a pesti kozmopolita elit tagja volt. Két meghatározó esemény tekintetében azonban legendákra vagyunk utalva. Egyfelől: hogyan és miért választották a Vígszínház igazgatójának? Másfelől: mikor és milyen körülmények között halt meg? Az elitből való kiszorulásáról tudósít egy 1939. januári képviselőházi felszólalás, melyben Meizler Károly tudni véli, hogy Roboz Párizsban vett lakást és oda költözött.¹⁰¹ Mivel sokáig munkakapcsolatban volt a Párizsban is filmstúdióval rendelkező Paramounttal, ez nem lenne valószínűtlen. (A Zukor Adolfhoz szintén közelálló Incze Sándor a *Színházi Élet* betiltása után 1938-ban az USA-ba költözött.) Roboz Imre azonban – akárcsak testvére, Aladár – Budapesten maradt. A Magyar Országos Tudósító 1941. április 19-i számában a „Nagyobb építkezések a fővárosban” rovatban említi, hogy Roboz és birtoktársai a XII. kerületben, a Városmajor utcában háromemeletes bérházat építtetnek. Leánya visszaemlékezéséből úgy tudjuk, hogy a német megszállást követően Roboz egyedül bujkál. Leánya, Zsuzsi – akit a háború után Roboz húgának, Ilusnak a férje, Földes Lajos, a Universal Picture európai elnöke Párizsban, majd Roboz ifjúkori filmes kollégája, Korda Sándor filmrendező Londonban tanított – neves portréfestő lesz Angliában. A munkásságának szentelt kötetben ő úgy emlékezik, hogy míg őt és anyját Harsányi Zsolt barátnője bújtatta, addig apja az egykori vígszínházi színésznő, Makay Margit lakásának szekrényében rejtőzött.¹⁰² Elteltmondó visszaemlékezések maradtak fenn arról, honnan hová igyekezett Roboz, amikor az utcán a nyilasok agyonlőtték. A háború vége után felesége kerestette, de nem találták nyomát, holtá nyilvánították. Felesége és lánya Nyugatra távozott. Roboz Imre nagy sikerű filmes és színházi *manageri* pályájának paradoxonait találóan szemlélteti az egykori vígszínházi „házi szerző”, Lengyel Menyhért 1955-ös amerikai naplófeljegyzése: „A Lamb Clubbal ebédelek Krémerrel. Egy ismerős embert látok (nem is sokat változott), odajön: Ben

⁹⁹ Magyar: *A Vígszínház története alapításától az államosításig (1896–1949)*, 441.

¹⁰⁰ OSZK SZT Irattár 30 Budapesti Színikazgatók Szövetsége

¹⁰¹ Meizler Károly felszólalása a képviselőház 1939. január 25-i ülésén: „A színházi és közgazdasági életben meglehetősen magas pozíciókban elhelyezkedett egyes férfiak máris megkezdték a kivándorlást, önmaguknak és vagyonuknak a határon túlra sítolását. Először új honfoglalás céljából háztűznézőbe mentek ki külföldre, majd odakint jól érezvén magukat, le is telepedtek. Roboz Imre, a Vígszínház igazgatója máról holnapra lakást bérelt Párizsban és Ben Blumenthal vállalatában helyezkedett el, existenciát teremtett magának; a Színházi Élet tulajdonosa. Incze Sándor ugyancsak külföldre költözött.” <http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28Roboz%20Imre%29&s=SORT&m=1&a=rec> (2014. október 8.)

¹⁰² Taylor, John Russel: *Roboz: a painter's paradox*. Lords Wood, 2005. 15.

Blumenthal. 1920-ban a vonaton találkozott Lenkeffy Icával,¹⁰³ s ennek következtében megvette a budapesti Vígszínházat, Ica férjét, Roboz Imrét téve meg igazgatónak. Budapest ostromakor Robozt, amint kilépett rejtékhelyéről, az utcán a nyilasok agyonlőtték. A Vígszínházat lebombázták, majd rendbe hozták. Most Katona színháznak nevezik. Roboz második felesége Washingtonban elárúsítónő, Jób menedékházban egykori szépségverseny győztes feleségével. Most mondja Blumenthal, hogy Lenkeffy Ica néhány héttel ezelőtt (gyógyíthatatlan iszákos lett) kórházban meghalt. Találj ki ilyet, ha tudsz!”¹⁰⁴

GYÖNGYI HELTAI

The Role of “Foreign Language Talking Pictures” in the Crisis of Private Theaters

The paper studies the 1930 crisis discourse of the Budapest Theater Directors' Association drawing on archival material held in the Theater History collection in the National Széchényi Library (OSZK). The first chapter analyzes the internal and external communication of the association reacting to the competition of foreign language talking pictures that appeared in Budapest at the end of 1929. The organization petitioned the ministries and the municipality of the Hungarian capital for the alleviation of their financial burdens as private theaters had been operating without financial subsidies and needed to secure the conditions of profitable operation. Beside a decrease of electricity, police and fire safety costs, the main goal of their lobbying was the abolition of the entertainment tax levied on private theaters, as well as imposing the tax on foreign language talking pictures.

The second chapter discusses the reasons contemporary trade journals of actors and the film industry as well as trade unions used to explain the crisis of private theaters. Unlike theater directors who were highlighting the financial burdens, they emphasized operational and artistic reasons.

In the third chapter, the problem of crisis management is discussed through the career of an influential theater personality. Imre Roboz as the president of the executive committee of the Budapest Theater Directors' Association very actively petitioned against the spread of foreign language talking pictures and movie studios. At the same time, as the director of the American-owned Vígszínház, he was appointed by Adolf Zukor to lead Hungarian language talking picture making in the Paris studio of Paramount from the summer of 1930. I point out these parallel strategies of crisis management through the analysis of documents held in Vígszínház and the Theater History collection of the OSZK.

¹⁰³ Lenkeffy Ica (1896–1955) színésznő, filmszínésznő. A Vígszínház, majd a Király Színház tagja. Az Apolló mozi varietében is fellép. Első férje Roboz Imre, második férje Mannheim Lajos bankár. Lenkeffy híres némafilmsztár, jelentősebb filmjei: *Szulamit*, *Monna Vanna*. 1922-ben visszavonul, Párizsban majd Budapesten él.

¹⁰⁴ Lengyel Menyhért: *Életem könyve*. Budapest, 1987. 427.

KELLER MÁRKUS

A lakásválság diskurzusa Magyarország szovjetizálásának kezdeti szakaszában*

„Lakáskérdés néven foglalják össze ama feladatokat, amelyeknek megoldása által a népesség lakás iránti szükségletein segíteni lehet. A lakás iránti szükséglet megítélésénél nem szabad a tényleg jelentkező kereslet kívánataira gondolni, mert a L. különösen a népesség hirtelen és rohamosan történő szaporodásakor válik égetővé. Az újabb időben különösen nagyvárosok gyors és hatalmas fellendülése alkalmával a vidékről beáramló népesség nagyon megnöveli a lakások iránti keresletet, aminek első következménye a lakbérek fölemelkedése és a lakások zsufoltsága. Minthogy pedig e körülmények majdnem kizárólag a munkás-néposztályoknál következnek be, nagy veszedelmet rejtenek magukban ez osztálynak amugy sem kielégítő erkölcsi és egészségi viszonyaira. A hatóságoknak éppen azért arra kell törekedniök, hogy a L.-t ne engedjék át a magángazdasági szerződések rideg egyezkedéseinek, hanem részint építés-rendőri intézkedések útján közvetlenül, részint lakásépítő-szövetkezetek támogatása, olcsó építési kölcsönök biztosítása, közlekedési eszközök gyarapítása által közvetve iparkodjanak a lakásszükségleten segíteni. A közvetett eszközök létesítésére sokat tehet és egyes helyeken tényleg tett is a társadalmi együttműködés s a munkások szövetkezése.”¹

A válság fogalmának pontos meghatározása meglehetősen nehéz. Úgy tűnik, minden kutatás, tanulmány, esszé a saját témájának megfelelően hangsúlyozza a fogalom egyik vagy másik elemét, ráadásul gyakori használata analitikus alkalmazását nagyon nehezíti.² Minden nehézség ellenére úgy látszik, hogy a különböző (jogi, teológiai, orvosi) szóhasználatokban közös, hogy a válságot olyan helyzetként értelmezik, melyben a régi rend/állapot megkérdőjeleződik, és a felmerülő problémák a szokásos, korábbi módokon nem oldhatók meg, egyfajta megújulás (*renovatio*) vagy egyenesen forradalom szükséges. További jellemzője a

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Pallas Nagylexikon <http://www.kislexikon.hu/lakaskerdes.html> (letöltés 2014. jan. 29.)

² Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Bd. 3. 649–650.*; Tümmers, Henning: Rezension zu: *Schulze, Gerhard: Krisen. Das Alarmdilemma. Frankfurt am Main 2011.* H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184>; Tümmers, Henning: Rezension zu: *Mergel, Thomas (Hrsg.): Krisen verstehen. Historische und kulturwissenschaftliche Annäherungen. Frankfurt am Main 2011,* in: H-Soz-u-Kult, 25.09.2013, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184>; Tümmers, Henning: Rezension zu: *Meyer, Carla; Patzel-Mattern, Katja; Schenk, Gerrit Jasper (Hrsg.): Krisengeschichte(n). „Krise“ als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive. Stuttgart 2012.* H-Soz-u-Kult, 25.09.2013. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-3-184>.

válságnak, hogy a kortársak számára a válságból való kiút nem egyértelmű, lefolyása során különböző alternatívák, megoldások merülnek fel.³

Ez a szándékoltan egyszerű definíció jelöli ki a tanulmány kérdéseit is. Írásomban arra keresem a választ, hogy a második világháború utáni általános válsághelyzetben milyen utakat kerestek az építészek a lakásválság megoldására, melyek voltak a legfontosabb problémák, milyen fogalomkészlettel és milyen szemléletmóddal dolgozták ki válaszaikat. Az 1945 utáni évek válság jellege nehezen tagadható, az sem kérdéses, hogy a kortársak számára csak az volt egyértelmű, hogy a múlt nem folytatható, a felhalmozódó problémák megoldásához gyökeres változásokra van szükség. A korabeli magyar társadalom többsége számára közvetlenül a második világháború után még úgy tűnt, többféle lehetőség közül választhat, ennek az érzésnek az illúzió voltát már csak az utókor konstatálhatja.

Nemcsak a magyar társadalom egészének helyzete, hanem az építészek világa is gyökeresen megváltozott. Az addig csak a privátszférában érvényesülni tudó modern építészet hívei az állami vezető tisztségeket gyorsan monopolizálták a második világháború után. Nem csupán emiatt, de ettől nem függetlenül az állam szerepe is megváltozott az építészetben általában, de a lakásépítésben különösen. A magántervezés lehetőségének megszüntetése mellett az 1945 előtti időszakhoz képest elképzelhetetlen mértékben megnőtt az állami szerepvállalás mértéke. A statisztikai adatok majd világosan mutatják, hogy ez a lakáskérdést illetően az 1960-as évek közepéig inkább csak elmélet maradt, de a kérdéshez való viszonyulás gyökeresen megváltozott. A lakáskérdés megoldása (a lakosság lakásigényeinek megfelelő minőségű kielégítése) állami feladat és – a szavak szintjén – a kialakuló új kormányzat egyik legfontosabb célja lett. Az állami szándék ráadásul egybeesett a modern építészet híveinek diagnózisával, akik szintén ezt látták az egyik legfontosabb megoldandó feladatnak.⁴

A szakmai (építész) diskurzus még az egyre szűkülő nyilvánosság mellett is olyan mérhetetlen mennyiségű szöveget produkált, melynek feldolgozása és bemutatása ebben a cikkben lehetetlen és (talán) nem is szükséges. A lakáskérdésre adott megoldási javaslatok feltérképezéséhez öt olyan, 1946–1949 között megjelent meghatározó munkát választottam ki, melyek jól tükrözik a megoldási javaslatok fontosabb elemeit. Ezeket ütköztetem végül a már a „stílusfordulat” után, 1952-ben megrendezett lakásépítési ankét szövegeivel, annak érdekében, hogy megmutathassam, hogy a legfontosabb gyakorlati és elméleti kérdések erőszakos lezárása után milyen keretek között fogalmazhatták meg véleményüket az építészek.

A szakmai diskurzus keretei

Könnyen lehet, hogy első pillanatra felesleges önkorlátozásnak tűnik, hogy a lakáskérdést vizsgálva az építészek vitáira, megnyilatkozásaira koncentrálok, hiszen a lakáskérdés (a társadalmi hierarchiában való elhelyezkedéstől függetlenül) a társadalom egészét érintette. Ennek ellenére a korabeli sajtó átpolitizáltsága miatt, úgy tűnik, a lakáskérdés megoldási koncepcióinak felvázolása és megtárgyalása az építészek kiváltsága maradt. Természetesen akadtak riportok, cikkek, olvasói levelek, melyek témáját a lakáshelyzet, lakáskörülmények

³ Jordan, Stefan (Hg.): *Lexikon der Geschichtswissenschaft*. Stuttgart, 2010. 193–197.

⁴ Fischer József – Granasztói Pál – Kismarty Lechner Jenő – Major Máté – Weltzl János: *Az építészet háború utáni feladatai*. Tér és Forma, 17–18. évf. (1944–1945) /11. sz. Közli Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 1981. 11–14.; 1949. évi XXV. tc. a Magyar Népköztársaság első ötvenes népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra 1. § 3. Természetesen a nehézzipar és a mezőgazdaság fejlesztése a retorikában is megelőzte a lakásépítést.

adták, de ezek vagy nem lépték túl az pártpropaganda kereteit, vagy nagyon kötődtek egy-egy konkrét építkezéshez, lakóházhoz.

A diskurzust a specializáció felé terelte az egyre szűkülő nyilvánosság is. Minél kevésbé volt lehetséges a szabad vita, a pártállami kurzussal szembeni vélemény megfogalmazása, annál inkább fontossá vált a legitimitáció. Ennek elsőrendű alapját a párthűség képezte, de ennek hiányában vagy emellett szakmaiság, szakértelem is alapot adhatott alternatív koncepciók megfogalmazásához. Ennek hatására a nem a szűk szakmához tartozó, laikus értelmiségiek teljesen kiszorultak a vitákból. Ez majd csak az 1960-as évek elejétől változik, amikor újra írók és költők is állást foglalnak építészeti (lakáspolitikai) kérdésekben.⁵

Ez a jelenség annak is köszönhető, hogy a második világháború utáni első tizenöt év egyik legfontosabb értelmiségi szereplője – egész Európában – az építész, aki egyfajta „társadalmi mérnöként” a kor szinte minden fontos társadalmi problémájára megoldást tud találni. Az a vélemény, hogy az építész, az épített környezet képes alapvetően megváltoztatni a társadalmat, a modern építészet és gondolatvilága térhódításának köszönhetően lényegében egész Európában elfogadott volt ekkoriban.⁶ Nem véletlen, hogy az építészet és az építészek társadalmi súlyának csökkenése, itthon és külföldön egyaránt, együtt járt a modern építészetrel szembeni kritikák megerősödésével az 1960-as évek elején.

Az építészeknek ezt a pozícióját erősítette Magyarországon a modern építészet és a bolsevik pártok – ebben a tekintetben – hasonló emberképe is, ahol a társadalom többsége, a „közemberek” nem partnerként, hanem felemelendő, a helyes életmódra tanítandó csoportként jelentek meg.

A diskurzust lényegében kisajátító építészszakma sem volt azonban egységes. Az 1945 után bekövetkező rendszerváltás az építész szakmán belüli hatalmi helyzetet is megváltoztatta. Az addig jórészt (sokszor zsidó származása miatt is) partvonalra szorított, de épületeivel azért jelenlévő modern építészet képviselői a formális hatalmi pozíciókat egyértelműen monopolizálták. Nemcsak az építészetrel kapcsolatos főbb állami pozíciókat töltötték be ők (a Fővárosi Közmunkák Tanácsában, az Országos Építésügyi Kormánybiztosságon, Építéstudományi Központban, az Állami Építéstudományi és Tervező Intézetben, illetve a Magyar Tudományos Akadémián és a Műszaki Egyetem professzori állásaiban is nagyrészt ők találhatók meg), hanem a korszakban megjelenő építészeti folyóiratokat is kivétel nélkül ők irányították. A *Tér és Forma* a modern építészet híveinek lapja volt már a világháború előtt is, az ennek a szerkesztőségéből kivált, kommunista elkötelezettségű Major Máté, Kozma Lajos, Perényi Imre és a hozzájuk csatlakozó Zentai Béla irányítják az *Új Építészet* című folyóiratot, az ennek megszűnése után létrehozott *Építés-Építészet* felelős szerkesztője újra Major Máté, aki az 1951-ben induló *Magyar Építőművészet* egyik fontos irányítója is lett. Természetesen a modern építészet magyarországi hívei sem alkottak egységes csoportot. 1947–1948-ra a már korábban is meglévő politikai és a részben ezzel összefüggő szakmai különbségek oda vezettek, hogy a szociáldemokrata irányultságú Fischer József és Granasztói Pál által vezetett Fővárosi Közmunkák Tanácsát elhagyták a kommunista elkötelezettségű építészek. Az Építésügyi Kormánybiztosság és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának

⁵ Lásd ezzel kapcsolatban a „családi ház” vitát, in: MAJOR MÁTÉ – OSSKÓ JUDIT (szerk.): *Új építészet, új társadalom*, id. mű 189–248.

⁶ A *social engineering* jelenségéről összehasonlító perspektívában, szakirodalmi kitekintéssel lásd: Kuchenbuch, David: *Geordnete Gemeinschaft. Architekten als Sozialingenieure – Deutschland und Schweden im 20. Jahrhundert*. Bielefeld, 2010.; Luks, Timo: *Der Betrieb als Ort der Moderne. Zur Geschichte von Industriearbeit, Ordnungsdenken und Social Engineering im 20. Jahrhundert*. Bielefeld, 2010.

megszüntetése után az általuk létrehozott Építéstudományi Központ lett az építészet legfontosabb szerve, abból nőttek, váltak ki később az állami építőipari vállalatok.⁷

A modern építészet híveinek meghatározó szerepe egyrészt illeszkedett az általános európai folyamatokba, másrészt Magyarországon a modern építészet híveinek baloldali elkötelezettségéből is származott. A CIAM-hoz (Congres Internationaux d'Architecture Moderne) kötődő építésznek „Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon” címmel 1944-ben íródott, de csak 1945-ben megjelent nyilatkozata jól mutatja, mennyire tudatában voltak eljövendő vezető szerepüknek, későbbi visszaemlékezéseik pedig elárulják, hogy a kommunista hatalomátvétel nyújtotta lehetőségeket aktívan ki is használták.⁸ Ennek fényében nem igazán csodálni való, hogy a lakáskérdésről folyó vitában megnyilatkozóok többsége a modern építészet híveinek szorosan vett köréhez tartozott.

1946 és 1948 között öt munka jelent meg, mely különböző részkérdésekre fókuszálva ugyan, de a lakáskérdés teljességére reflektálva próbált megoldást keresni. Ezek körül háromnak a szerzői, szerkesztői a kezdetben az Építésügyi Kormánybizottságon, majd az Építéstudományi Központban dolgozó Major Máté és Perényi Imre körül szerveződő csoport tagjai voltak. Ezek a kiadványok nemcsak azonos munkatársi kör munkái, hanem szorosan egymásra épülve egy közös koncepció termékei is. Az emberi léthez szükséges méretek, a „tényleges minimális szükségletek” meghatározása után tesznek javaslatot különböző városi lakástípusok, majd családi házak – szerintük – megfelelő alaprajzaira. A negyedik munka a Perényi Imre felelős szerkesztésében megjelenő és így szintén a fenti csoporthoz kötődő *Új Építészet* című folyóiratnak a falusi építészeiről szóló tematikus száma. Az egyetlen kivételt a Kiss Tibor által szerkesztett és a Magyar Művészeti Tanács kiadásában megjelent *Falusi lakóházak* című könyv jelentette.⁹

Osszefoglaló jellegük miatt ezeken a kiadványokon keresztül igyekszem rekonstruálni és elemezni a témával kapcsolatos építészeti közbeszédet, ütköztetve az 1952-es lakásépítési ankét szövegeivel, melyek, mivel a szocialista realizmust az építészetben is szentesítő „nagy építészeti vita” után születtek, új megközelítés, beszédmód kialakulásával kecsegtettek.

⁷ Simon Mariann: „...Az építészeti tudás maradéktalan és független érvényesülése ...” Elmélet és gyakorlat 1945–1948. *Architectura Hungariae*, 1. évf. 1998/3. http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars3.html#2 (letöltés: 2014. szept. 26.) ; Schéry Tamás (szerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Budapest, 2001.; Saád József: *Építészet az újjáépítés szolgálatában*. Medvetánc, (1985) 2–3. sz. 237–261.; Keller Márkus: *Diktátúra, professzionalizáció és emlékezés. Az építészek esete a Kádár-rendszerrel*. In: Tischler János (szerk.): *Mélyfúrások. Az 1956-os Intézet Évkönyve 2009*. Budapest, 2009. 115–140.

⁸ Fischer–Granasztó–Kismarty–Lechner–Major–Weltzl: *Az építészet háború utáni feladatai*, 11–14.; Major Máté: *Tizenkét nehéz esztendő (1945–1956)*. Budapest, 2001. 123–147.; Preisich Gábor: *Építészeti, városépítészeti pályafutásom története*. Budapest, 2001. 48–64.

⁹ Gádos Lajos: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése*. Budapest, 1946.; Ifj. Kismarty–Lechner Jenő: *Városi lakástípusok*. Budapest, 1947.; Gádos Lajos – Ifj. Kismarty–Lechner Jenő – Perényi Imre: *A családi lakóház*. Budapest, 1948.; Kiss Tibor: *Falusi lakóházak*. Budapest, 1948.

A válság oka és a megoldási módok

Az első helyzetértékelés még a háború vége előtt született. Ekkor íródott ugyanis a Tér és Forma körül csoportosuló építészek nyilatkozata, mely az építészet háború utáni feladatait jelölte ki. Az ország irányításában tevőleges és meghatározó részvétel alapja – felfogásuk szerint – nem pusztán a szakmai tudásuk volt, hanem az építészet azon tulajdonsága, hogy „képes kielégíteni és kifejezni a társadalomban még tudat alatt lappangó életideálokat”. A megfogalmazott cél egyértelmű: a kiáltvány a múlt hibáitól való elhatárolódás mellett a lakásépítést, a lakáskérdés megoldását jelöli meg legfontosabb feladatként. Lényeges hangsúlyoznunk, hogy a későbbi évek összes ötlete (típussterv, lakásszövetkezet, egyéni takarékoskodás, előregyártás) már ekkor megjelenik.¹⁰

Major Máté az *Új Építészet* című folyóirat 1946-os első számának beköszöntő cikkében szintén válságot érzékel, „soha nem volt, új, nagy és komoly” feladatokról beszél, melyek megoldására a „gazdasági és jogi szerkezet gyökeres reformja nélkül” nincs esély, de az építészeknek vállalniuk kell ezt a „súlyos és felelősségteljes” feladatot. A helyzet kulcsát számára azonban ekkor már nemcsak a modern építészet, hanem a politikai elköteleződés, a „dolgozók társadalmába való” beilleszkedés is jelentette.¹¹

A kezdetektől fogva egyértelmű volt, hogy a modern építészet hívei egy teljesen új koncepcióval kívánnak fellépni az építészet minden területén, így a lakáskérdésben is. Ebből is a „modern” öndefiníciójából adódóan a hagyományra, a múlt eredményeire való támaszkodás igénye fel sem merült. Az 1945 előtti lakáskultúra és társadalompolitika elutasítása a korabeli hivatalos politikai közbeszédbe is illeszkedett. Ennek megfelelően nemcsak a lakások pusztulása jelentett számukra problémát, hanem a lakáskultúra alacsony színvonala is.¹² Úgy érezték, a közvéleményt az alacsony műveltségi színvonal folytán még fogva tartja a „polgári lakás igézete”.¹³ A polgári lakással szembeni leglényegesebb kifogásuk azonban nem az volt, hogy egy másik társadalmi rendhez kötődött, hanem hogy merev, monofunkcionális szobáival, rosszul használható konyhájával, a gyerekszoba hiányával – úgymond – nem felelt meg a modern élet, a jó lakás kívánalmainak. Hasonlóan rossz véleményekkel voltak a kor munkáslakásairól, a 20. század elejének magyar szociális lakásépítéséről is.¹⁴

A cél tehát nem csupán a világháborús károk helyreállítása, hanem az emelkedettebb életmód lehetővé tétele, az „osztálykülönbségek” fokozatos kiegyenlítése volt. Az ezzel együtt járó küldetéstudat nem hagyott kétséget a felől, hogy hitték, a tökéletes recept birtokában vannak.¹⁵ A fejlődés útját számukra ekkor a modern építészeti mozgalom megerősítése jelentette, annak hangsúlyozásával, hogy ez egy nemzetközi „forradalmi” áramlat, mely „technikai kultúránk teljes birtokbavételét, a mindennapi élet kibővítését új távlatok felé és az életkereteknek az új lehetőségekhez szabását” célozza. Az önmaguk számára kijelölt feladat az ideális követelmények megfogalmazása és a szükségletek gondos vizsgálata alapján a szükséges minimális lakásméretek megállapítása volt, ennek figyelembevételével típusster-

¹⁰ Fischer–Granasztó–Kismarty–Lechner–Major–Weltzl: *Az építészet háború utáni feladatai*, 11–14.

¹¹ Major Máté: *A magyar építészekhez!* *Új Építészet*, 1. évf. (1946) 1. sz. 1.

¹² Preisich Gábor: *A háború utáni lakásépítés feladatai*. *Új Építészet*, 1946/1. sz. 9.

¹³ Kaesz Gyula: Előszó. In: Gádoros: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése*, 3–6.

¹⁴ Major Máté: Előszó. In: Ifj. Kismarty–Lechner: *Városi lakástípusok*, 5–6.; Gádoros et al.: *A családi lakóház*, 9., 15.

¹⁵ Gádoros et al.: *A családi lakóház*, 9.

vek készítése és a títustervek alapján olyan építési szabályok megfogalmazása, melyek „cél-tudatos és átfogó lakáspolitiká” alapjául szolgálhatnak.¹⁶ Ennek a saját maguk által támasztott követelménynek meg is feleltek, hiszen Gádoros Lajos könyve a minimális bútor-, ruha- és térszükségeket meghatározva kiszámolta, mennyi helyre van szüksége egy „polgári színvonalon élő” férfinak, nőnek, gyermeknek.¹⁷ Ezeket a méreteket figyelembe véve készültek el a Kismarty-Lechner által szerkesztett *Városi lakástípusok* című könyv tervei, míg a *Családi lakóházak* című kötet títustervek mellett már városrendezési kérdésekkel is foglalkozott.

A szövegekből kirajzolódó koncepcióban a fejlődés motorja egyértelműen az állam, eszköze pedig a tervezés volt. A szabadpiac ugyan érvényesülhet, de az alapszükségeket mindenképpen az államnak kell kielégítenie.¹⁸ Ugyanis csak az állami tervezésen keresztül lehet megfelelően szabályozni olyan koncepcionális, hosszú távon megoldható kérdéseket, mint a laksűrűség vagy a beépítési mód, illetve az állami fellépésen keresztül oldható csak fel a magántulajdon és az ideális beépítés, építészeti elképzelés konfliktusa is. Ebben az alapvető kérdésben többé-kevésbé egyértelműen a magántulajdon korlátozása mellett foglaltak állást.¹⁹ Az állami szabályozásból, (típus)tervezésből eredő egységes külső lélektelensége azonban 1948-ban még elkerülhetőnek tűnt.²⁰

Az építészek és a lakók, az épületek használói közötti viszonyt már a 1944-es nyilatkozatban sem a partnerség, hanem inkább a tanár–tanítvány, vezető és vezetett kapcsolata jellemezte. E szemléletnek megfelelően a tudatlan, rossz izlésű, lakáskultúrával alig rendelkező lakosságot „fejleszteni” kellett. Állami segítséggel kívánták a modern építészet lakáshasználati elveit, esztétikai értékrendjét közkinccsé tenni. Fontos céllá vált, hogy az emberek ráébredjenek „valódi igényeikre”, amelyek természetesen a modern építészet dogmáival összhangban álltak, és életmódjukban is alkalmazkodjanak az építész alaprajzi elgondolásaihoz.²¹

Ha az 1944 és 1948 között keletkezett írások konkrét szakmai szövegei mögé tekintünk, és a szövegekben megjelenő szemantikai mintát vesszük górcső alá, akkor a válság fogalmának a teológiai gyökereihez közelebb álló értelmezését találhatjuk.²² A válság mint egyszeri végső esemény jelenik meg, melynek lefolyása után a világ (jelen esetben a magyar társadalom) gyökeresen megváltozik. De nemcsak az addigi világ gyökeres megváltozásába vetett hit jelenik meg a szövegekben, hanem a diagnózis mellett a gyógy mód is. Az érvelések szerint a modern építészet tudásanyagával a magyar társadalom egyik legfontosabb problémája, a lakáskérdés véglegesen megoldható.

A konkrét tartalmat tekintve két fontos témakör rajzolódik ki a lakáskérdésben belül. Egyrészt a falu, a vidék lakásproblémái mint saját törvényszerűségekkel rendelkező és sajátos megoldási módokat követelő terep, másrészt a megfelelő ideális lakásforma a városban. Ebben az esetben a lakók által leginkább preferált családi ház és a modern várostervezés által társadalmi és gazdasági szempontból is ideálisnak tartott többlakásos társasház közötti feszültség feloldása volt a feladat.

¹⁶ ifj. Kismarty-Lechner: *Városi lakástípusok*, 11–12.

¹⁷ ifj. Kismarty-Lechner: *Városi lakástípusok*, 14.

¹⁸ ifj. Kismarty-Lechner: *Városi lakástípusok*, 13.

¹⁹ Gádoros et al.: *A családi lakóház*, 17., 26.

²⁰ Gádoros et al.: *A családi lakóház*, 28.

²¹ Gádoros et al.: *A családi lakóház*, 65.; H. L.: *Házhelyosztások Budapesten és vidéken*. Tér és Forma, (1948) 1. sz. 14–16.

²² *Geschichtliche Grundbegriffe*, III. 3., 617., 627.

A lakáskérdés falun

Az építészet 1945 utáni hangadói a falu lakásproblémáit külön kezelték, arra a városítól teljesen különböző megoldási módot javasoltak. A Perényi Imre felelős szerkesztésében megjelenő *Új Építészet* 1947-es évfolyamának második száma a Művészeti Tanács „Falú – Város” lakásépítési kiállítása kapcsán egy külön számot szentelt e kérdésnek. A másik idevágó kiadvány, az Újjáépítési Minisztérium falusi lakáspályázatának győztes munkáit bemutató és a falusi lakhatást elemző, *Falusi lakóházak* című könyv szerzője és szerkesztője, Kiss Tibor azonban – ugyan 1971-ben keletkezett visszaemlékezése szerint nagy rajongója volt Le Corbusiernek, de – nem tartozott a baloldali modern építészek köréhez.²³ Látni fogjuk, ez a különbség a probléma tárgyalására is rányomta a bélyegét.²⁴

Az *Új Építészet* egyrészt átgondolt koncepciójával (a Veres Péterrel készült programadó interjút elméleti alapvetés, konkrét alaprajzi megoldások követték, végül a számot a külföldi kitekintés zárta), egységességével (a közösen felvázolt irányvonalról kicsit is eltérő Benkhard Ágost cikkét szerkesztői kiegészítés teszi idézőjelbe) és a modernre kevésbé jellemző defetista és a tradíció fontosságát hangsúlyozó álláspontjával tűnt ki.

A keretet itt is a már korábban elemzett válsághelyzet adta. A Borbíró Virgil által írt első cikk a modern építészet és a falusi hagyomány viszonyát elemezve azt hangsúlyozza, hogy a „klasszikus”, a modern és hagyomány között fennálló ellentétet tévedés a népi építészetre vonatkoztatni.²⁵ Tévedés, mivel – a romantikus túlzásaitól megfosztott – népi építészetet jellegéből adódó funkcionalizmusa a modern építészettel rokonítja. Ilyen értelemben a népi építészeti a modern építészeti egyfajta előképe.²⁶ Ezért ez az évszázadok során a helyi környezethez és igényekhez alkalmazkodott építészeti érték, amelyet az építész szakma a városi „divattal” és a „csábos »modernséggel«” szemben is meg kívánt védeni. A helyzet kortársak által érzett drámaiságát jól jelzi, hogy Kaesz Gyula a népi lakáskultúra kapcsán megjegyzi: „Ha ez utóbbi bekövetkezik [a városi „divat” elterjedése falun], akkor népünk kultúrája hosszú időre elbukott, s ezen semmiféle siránkozás a népművészet fölött már nem segíthet!”²⁷

Ennek az elméleti alapállásnak köszönhetően a városokra vonatkozó, a meglévő struktúrákat eltörlő és teljesen új városi szöveteket felépíteni kívánó hangokkal szemben a hagyományokra épülő reform tűnt a szerzők számára a helyes megoldásnak. Így mind a „Falú – Város” kiállítás falvakra vonatkozó tervei, mind a lapban (akár a korábbi számokban is) megjelent egyéb tervek a régi parasztház felépítését követik, azokat igyekeznek tovább fejleszteni, és a tervek kritikai ismertetése, értékelése is elsősorban ezt kéri számon, ezt tartja helyesnek.²⁸

A meglévő mintákhoz, munkamódszerekhez és (apró módosításokkal) az anyagokhoz való ragaszkodás azonban nemcsak a hagyományok tiszteletének volt köszönhető, hanem a

²³ Kiss Tibor: *Befejezetlen önéletrajz*. Budapest, 2007. 149–150., 174.

²⁴ Érdekes megfigyelni, hogy 1949-től kezdve az építészeti szaklapokban szignifikánsan csökken a faluval, a falu építészeti problémáival foglalkozó cikkek száma. Sem az Építés-Építészet, sem a Magyar Építőművészet nem foglalkozott olyan súllyal ezzel a témával, mint elődei.

²⁵ Birbíró Virgil: *Régi falu – új falu*. *Új Építészet*, 2. évf. (1947) 2. sz. 138–140.; Kaesz Gyula: *A korszerű parasztházról*. Uo. 2. sz. 159–161.; Kozma Lajos: *Falu-Város lakásépítési kiállítás*. Uo. 2. 142.

²⁶ A rokonság hangsúlyozása nem magyar találmány, az 1920–1930-as években több neves modern építész is inspirálnak a népi építészeti alkotásai.

²⁷ Kaesz: *A korszerű parasztházról*, 161.

²⁸ Birbíró: *Régi falu – új falu*, 140.; Hegedüs Béla: *A telepés ház*. *Új Építészet*, 1. évf. (1946) 1. sz. 10.

penzhiánynak is. A Veres Péterrel a faluépítésről és lakáspolitikáról készített interjúból világosan kiderül, hogy az anyagi erőforrások szűkössége miatt az állam elsősorban szellemi irányítást, kölcsönt (akár építőanyag, előre gyártott elemek formájában) tudott és kívánt biztosítani a falusi építkezőknek, és nagyban számított azok munkaerejére. Ennek előfeltétele viszont a hagyományos szerkezetek és módszerek használata volt.²⁹ A forráshiány súlyosságát egyértelműen jelzi, hogy Veres Péter 1947-ben még (igaz, bizonytalan jövőbe helyezve) a megerősödő „magánosok” részvételére is számított a lakásépítésben.³⁰ A magánszféra jövőbeni szerepének bizonytalanságát jól ellenpontosza az *Új Építészlet* szerzőinek bizonyossága, hogy a falusi lakáshelyzetet (de a lakáshelyzetet általában is) csak állami irányítás mellett lehet megoldani.³¹ Ezt húzták alá egyébként a külföldi megoldások ismertetései is, ahol az egyesült államokbeli, szovjet és francia példák bemutatása minden esetben állami projektek, rendeletek, títustervek leírását jelentette. A kitekintések (talán nem véletlenül) lényegében a lapban megjelent tanulmányok által javasolt elméleti és alaprajzi megoldásokat erősítették, (illetve ahol nem, a szerkesztők jelezték egyet nem értésüket).³²

A Falu – Város Vándorkiállításra a szervezők megalkották az „eszményi falut” „Móricz Zsigmond falva” néven. Ez a terv is (tudatosan) a főtér kialakításával, templommal, község-házával, fésűs beépítési rendszerével a magyar falu hagyományaira épül. Az egyetlen eltérés az volt, hogy a képzeletben a Duna–Tisza közére helyezett falu nem az alföldi települések szétterülő formáját követte, hanem egy körút mentén helyezte el a házakat.³³ A házak tervei, de a tematikus számban ismertetett egyéb tervek is a hagyományos parasztház szerkezetét ismételtették. A fejlődés útját (tervek és a tervekhez fűzött kritikai megjegyzések alapján) az *Új Építészlet* szerzői meglévő szerkezet egészségessé, világosabbá és tudatosabbá tételében látták.

A parasztházra (szembeállítva a városi családi házzal) mint lakás és gazdasági üzem egységére tekintettek, ezért ennek a két funkciónak az összehangolására helyezték a hangsúlyt. Ezért fontos a tornác, az udvar beláthatósága, a mosásra, mosakodásra és moslékkészítésre egyaránt alkalmas mosdófülke. A gazdasági helyiségekkel „szemben”, de közös légtérben helyezkedtek el a lakóhelyiségek. A tervek egyetlen karakteres innovációja a családtagok életkor és nemek szerinti elkülönítése volt a hálófülkék rendszerével. A hagyomány és a modern házasítását vitte tovább a Kaesz Gyula házilag is elkészíthető, egyszerű, a hagyományos parasztbútorok mintáját követő, de azokat a népies romantika stílusjegyeitől megfosztott bútortervek készítésével.³⁴

Kiss Tibor is az „egészséges” lakáskultúra megteremtését tartja fontosnak, de sokkal kritikusabb a falusi hagyományokkal szemben. Éppen ezért a mennyiségi problémák mellett a

²⁹ *Beszélgetés Veres Péterrel a faluépítésről és lakáspolitikájáról.* *Új Építészlet*, 2. évf. (1947) 2. sz. 137.

³⁰ Veres Péter egy évvel később, 1948-ban A paraszti jövő c. programszerű írásában összefoglalja a falusi lakáshelyzettel és a népi építészettel kapcsolatos gondolatait. Ez a szöveg a korabeli diskurzusból azzal tűnik ki, hogy többször dicsőreleg említi – a kortárs építési körbeszédben eltévesztett – ONCSA házakat, illetve, hogy az építési megközelítéseket alapvetően elhibáztattnak tartja, mivel azok kívülről közelítve a faluhoz félreértik a paraszti életmódot, túl nagy jelentőséget tulajdonítanak abban a háznak. Vö.: Veres Péter: *Paraszti jövő.* Budapest, 2000. 236–245.

³¹ Kaesz: *A korszerű parasztbútorról*, 161.

³² Perényi Imre: *A kolhozok építészete.* *Új Építészlet*, 2. évf. (1947) 2. sz. 162–163.; Major Máté: *A francia falusi lakásépítési normák.* Uo. 2. sz. 164.; Benkhard Ágost: *Parasztház vagy „házfalu”.* Uo. 2. sz. 165–166.

³³ Schömer Ervin: *Móricz Zsigmond falva.* *Új Építészlet*, 2. évf. (1947) 2. sz. 154.

³⁴ Kaesz: *A korszerű parasztbútorról*, 159–161.

minőségi problémákat is hangsúlyozza. Egyrészt hiányolja a középületeket, másrészt komoly házhiányt jelez a falvakban. Szerinte ezért sem cserélnek gazdát a házak, ami azt hozza magával, hogy a változó méretű és életmódú családok igényeihez nem képes alkalmazkodni a ház, illetve a változó élethelyzetbe kerülő családok nem képesek megfelelő házat vásárolni maguknak. Harmadrészt, ha esetleg meg is figyelhető bizonyos átépítés, bővítés, az is inkább csak ötletszerű, szervesen. A minőségi problémákat tovább vizsgálva Kiss Tibor hiányolja a parasztházaknál a változást, a fejlődést. Úgy véli, évszázadok alatt a parasztház alig távolodott el az „ősi egysejtű” háztól, ráadásul (ha változik is) a városi építészet külsőségeit veszíti át. Ezt az „egy helyben topogást” főleg azért tartja problémának, mert rögzíti az egészségtelen, az életet a (lakó)konyha köré felépítő lakáshasználati módot, pedig szerinte a konyha csak főzőhelyiség. További káros következménye a falusi ház szűkösségének, hogy mindenki egy szobában alszik, ez gyökeresen ellenkezik az egy fő/szoba elvvel.³⁵ Világos, hogy Kiss koncepciója éppen ellentéte a magukat a modern táborába soroló építészek Új Építészetben megfogalmazott felfogásának, akik ezt a változatlanságot letisztultságnak, a funkciónak való abszolút megfelelés következményének tartották.

Természetesen Kiss Tibor nem tekintette a népi tradíciót elvetendőnek, sőt úgy vélte, a „nemes hagyományokra” támaszkodni kell. A „magyar épület” jellegzetességein („tömörség, célszerűség és derűs egyszerűség”) keresztül vélte megtalálni a modern építés számára is hasznos alapelveket.³⁶ A modern építészet túlhajtott funkcionalizmusát azonban hibának minősítette, ráadásul a papíron meggyőző kis méretek (véleménye szerint) a valóságban mindig kevésnek bizonyultak.³⁷ Talán ennek a kritikai hozzáállásnak köszönhető az is, hogy a falu építészeti minőségének változását nem kizárólag az építészekről várta, komoly szerepet szánt abban az építetteknek, a falusi gazdáknak is. Ez azért is meglepő, mert a lakók mint önálló aktorok nem igazán jelentek meg a diskurzus más szereplőinél ebben a korszakban, s ez a felfogás a nyugat-európai építészeti közbeszédben is csak a 1960-as évek második felében talált hangot magának.

A kötet a bevezető után az 1947-ben meghirdetett falusi kislakások tervpályázatára benyújtott munkákból válogat, ezen keresztül igyekszik megoldást találni a fenti problémákra. A szerkesztő-szerző reményei szerint a kiadvány már önmagában azzal is növeli a lakáskultúra színvonalát, hogy vizsgálat tárgyává teszi a falusi lakásépítés problémáját, érzékenyebbé téve a falusi közönséget a kérdés iránt, másrészt felkínálja azt a lehetőséget is, hogy a kötetben szereplő tervek az egyéni építkezések alapjául szolgáljanak, megvalósuljanak.³⁸

A tervek három nagyobb egységre tagolva jelennek meg. Láthatunk falusi gazdálkodóknak, falusi munkáscsaládoknak és falusi szellemi foglalkozásúaknak szánt házakat. Érdekes módon a magyar (nem csak falusi) társadalomnak ez a sematikus felosztása az 1960-as évekig fennmarad, az akkor formálódó elképzelések az ideális lakásokról és az elméleti szükségletekről is ezt a sémát követik.³⁹ A „gazdálkodóknak” tervezett házak többsége igyekszik megtörni a lakókonyha–hálóhelyiségek klasszikus paraszti egységét, megfelelően ezzel a Kiss Tibor kísérelt szövegében is megfogalmazott igényeknek, bár néhány terv (például Gádoros Lajosé) éppen a lakókonyhát helyezi a ház középpontjába. A munkáscsaládok számára tervezett házaknál felmerül az esetleges szellemi munka, tevékenység igénye, s ennek helyét a hálóban jelölték egyes terveknél, de ezek az épületek nem tértek el nagymértékben a gazdálkodók

³⁵ Kiss: *Falusi lakóházak*, 93.

³⁶ Kiss: *Falusi lakóházak*, 95.; Kiss: *Befejezetlen önéletrajz*, 149–150., 174.

³⁷ Kiss: *Falusi lakóházak*, 98.

³⁸ Kiss: *Falusi lakóházak*, 7., 103.

³⁹ Reischl Antal: *Az ember és lakása*. In: Főrész Margit et al. (szerk.): *A lakás*. Budapest, 1958. 56., 62.

számára ajánlottaktól. A „munkáslakások” inkább csak abban különböztek, hogy a kamrárt és a konyhát kisebbre tervezték az építészek. A szellemi foglalkozásúak számára ajánlott házaknál megjelenik viszont a konyhai műveletek és a lakás, pihenés elválasztásának, valamint annak gondolata, hogy a főzés a család életében alárendelt szerepet játszhat. Ennek megfelelően a lakókonyha teljesen eltűnik, a tornác már csak a pihenés terepe. Igazán különleges, hogy a tervekben itt jelenik meg egyedül (1948-ban!) szolgálónak szánt szoba.⁴⁰ Ha az itt kirajzolódó víziót összehasonlítjuk az 1950-es években a különböző társadalmi rétegek lakásigényeit leírni, (spekulatív úton) meghatározni igyekvő kiadvány képeivel, a leglényegesebb különbség a paraszti lakáselképzelésekben mutatható ki. Az 1948-as tervek nagy részében háttérbe szorult és szövegszerűen is elvetett lakókonyha később a paraszti lakáshasználat elfogadott, sőt részben megőrizni szánt eleme lett.

Város: családi lakóház versus soklakásos társasház

A modern építészet számára az emberek „vélt” és „valódi” igényei közötti feszültség egyik legjellemzőbb példája a családi ház volt. A „modern” és a „tradicionális” építészet közötti frontvonal is itt húzódott. Míg a tradicionális építészet hívei a családi házat tekintették a lakás természetes alapegységének, addig a modern építészet számára a családi ház csak a félreismert igények és lehetőségek eredményének számított. Számukra a társasház jelentette az ideális lakásformát. Ennek két oka volt, egyrészt az előregyártás nyújtotta gazdasági előnyök itt érvényesülhettek a legjobban, a tipizálás sokkal kevésbé volt alkalmazható a családi házak esetében, másrészt a családi házakban a közösségi életforma ellenségét is látták.⁴¹

Az elvi problémák mellett Magyarországon jelentkezett egy gyakorlati nehézség is. Nemcsak a jövődöbéli lakók többsége képzelte el családi házában jövődöbéli életét, hanem már a jelenben is a családi ház határozta meg a magyar települések képét, még a leginkább nagyvárosi jellegű Budapestét is.⁴² Így a családi ház kétszeresen is fontos volt az építészet irányítói számára, sőt kifejezetten ennek a lakásformának a megújítását tették az „új építészet” sikerének egyik értékmérőjévé.⁴³ Ennek a kiemelt figyelemnek is köszönhető a többszerzős *Családi lakóház* című kiadvány, mely kizárólag ennek a lakásformának a helyét igyekszik kijelölni a jelenben és a jövőben. A többi kiadványhoz hasonlóan, a hivatalos helyzetértékeléshez alkalmazkodva ezek az írárok azt hirdették, a múlt alig nyújt támaszt, használható mintát a problémák megoldásához. Preisich Gábor elemzése szinte teljes egészében elutasítja az 1945 előtti hagyományt, egyedül a Dunántúl kisebb városaiban figyelt fel olyan példákra, melyek megközelítették az általa etalonnak tekintett nyugat-európai színvonalat, az európai értelemben vett családi házat. A probléma azonban leginkább nem esztétikai, hanem gazdasági és társadalmi jellegű volt. A korszerűtlen lakásformák, fejtegeti, akadályozzák a gazdasági fejlődést, az ön- és közösségtudat kialakulását, amely viszont újfent visszahat a lakásformákra.

A lakossági igények elismerése mellett a könyv igyekszik újra és újra alternatívákat kínálni, illetve az egylakásos családi ház tömeges felépítésének korlátait jelezni. Ennek egyik

⁴⁰ Kiss: *Falusi lakóházak*, 82.

⁴¹ Flagge, Ingeborg: *Zwischen Leitbild und Wirklichkeit. Über Architekturideen und Wohnräume, über Zumutungen und Banalitäten im Wohnungsbaunach 1945*. In: uó (Hg.): *Geschichte des Wohnens*, Bd. 5. Stuttgart, 1995. 829., 831.

⁴² H. L.: *Házhelyosztások Budapest és vidéken*, 14–16. A családi ház súlyáról a magyarországi lakásállományban lásd: *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények*. Budapest, 1950. 31. 14–15. táblázat

⁴³ Gádoros at al.: *Családi lakóház*, 10.

módja a fogalmi kategóriák kialakítása volt. Nem véletlen például, hogy a köznapi értelemben vett családi ház mellé sorolja az ikerházat, a csoportházat és a sorházat, sőt az egészséges körülmények biztosítása tekintetében azzal egyenrangúnak minősít minden „modern több-lakásos beépítési formát” is.⁴⁴ Az ideális családi ház által támasztott igények (tágas nappali, hálófülke külön megvilágítással és szellőzéssel, fokozatosan bővíthető ház) felvetik a megvalósíthatóság és a gazdasági racionalitás kérdését. A gazdasági racionalitás, annak ellenére, hogy az állami szerepvállalást alapvetőnek tartották a szerzők, fontos részét alkotta elgondolásaiknak. Éppen a lakók bérfizetési képessége és az építési költségek összehangolása érdekében vetették el az ideális megoldásokat, elmaradt az előszoba, a külön háló, és az ebédlő helyett az étkezőfülke vált megfelelővé.⁴⁵ Ezenkívül a családi ház iránti igény „jogossága” csak a sokgyermekes családok esetében nyert igazolást, a többiek számára a családi házak létesítése, azok építésének támogatása „nem elsőrendű közületi feladat”-ként jelent meg.⁴⁶

A könyvhöz készült mintatervek két-két és fél lakóval számolnak hálósobánként, ez jóval nagyvonalúbb volt, mint a hatályos és a korszakban végig érvényben lévő szabályozás, mely lakóhelyiségenként számolt két fővel. A nagyvonalúság a lakások méretében is megjelenik, személyenként 15–28 m² között ingadozott a lakótér nagysága. Ha ezt összevetjük a későbbi elképzelésekkel, típustervekkel és megvalósított lakásokkal, még az alsó (15m²-es) érték is meghaladja a korszakban épült lakások méreteit. Sőt a falura tervezett házak egy főre eső lakóterének mértékét is meghaladják ezek az – elviekben – városi használatra szánt háztervek. A szövegben a magyar speciális viszonyok következményének tekintett ebédlő, étkezőfülke következetesen jelen van a tervekben, külön WC és kamra növeli az ideálisnak tekintett házak komfortosságát.

Válság számokban

Az 1945 után kialakuló szakmai diskurzus szereplői szabatos és reprezentatív statisztikai adatok ismerete nélkül mérték fel a magyarországi lakáshelyzetet, határozták meg annak legfontosabb problémáit. A következőkben, kihasználva a történész kényelmes pozícióját, a statisztikai adatokból kirajzolódó képet fogom ismertetni. Láthatóvá válik, hogy a két különböző forrásanyag ellenére alapvetően hasonló válsággócok rajzolódnak ki.

Az 1945 után fellépő lakáshiány egyik fontos oka a második világháború okozta pusztítás volt. Budapesten, de az ország többi városában is, a lakásállomány jelentős része megsemmisült. Országos átlagban a lakóházak (tehát nem a lakások!) 20%-a sérült meg a háború során.⁴⁷ Az országos átlag mögött azonban a helyi adatok nagy szóródást mutatnak, Budapesten a lakóházak 56,2%-a sérült meg könnyebben vagy súlyosabban, de Székesfehérváron például a lakóházak 90%-a, míg Hódmezővásárhelyen csak 5%-uk pusztult el az 1949-es népszámlálás szerint. Ezeknek a lakóházaknak a helyreállítása, bár komoly előre lépések történtek, még 1949-re sem zárult le teljes egészében. A súlyosabban sérült lakóházak közül 13,1%-nak a helyreállítása még folyamatban volt, vagy egyáltalán meg sem kezdődött a felmérés idején, a könnyebben sérült lakóházaknál 6,2% volt ugyanez az arány.⁴⁸ 1945 és 1949

⁴⁴ Gádoros et al.: *Családi lakóház*, 15–17.

⁴⁵ Gádoros et al.: *Családi lakóház*, 40–43., 66.

⁴⁶ Gádoros et al.: *Családi lakóház*, 32.

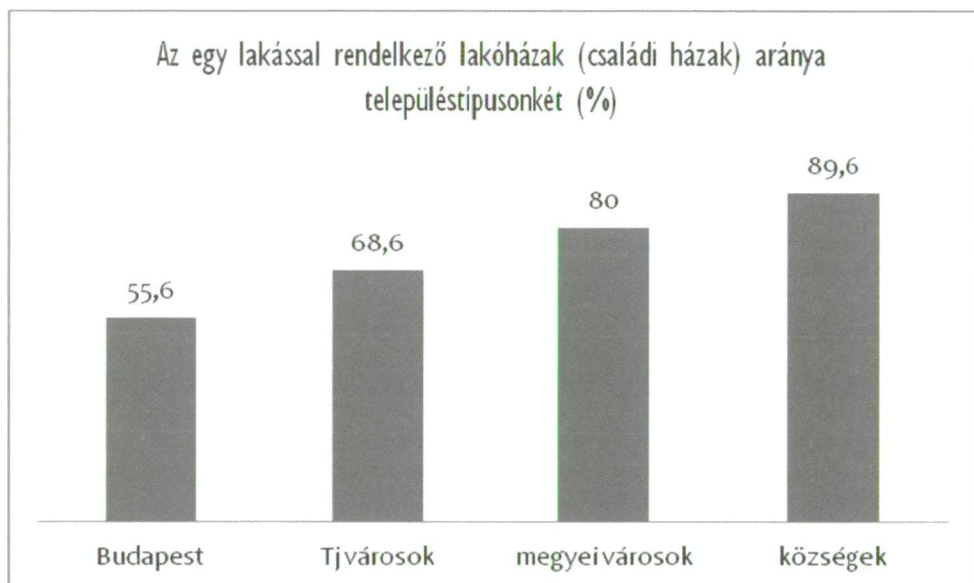
⁴⁷ A különbségtétel lényegében csak Budapest esetében fontos, ahol az elpusztult lakások aránya jóval magasabb. Vidéken, ahol a lakóházak általában egy-lakásosak, nincs komoly különbség a két arány között.

⁴⁸ *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4.*, 13., 28.

között 20 782 lakás épült, ez az 1949-es teljes lakásállomány 4,1%-a.⁴⁹ Ez az adat világosan mutatja, hogy a háború után fellángolt helyreállítás versus újjáépítés vita rövid úton – a rendelkezésre álló források szűkössége folytán is – eldőlt.⁵⁰

1949-ben a népszámlálás tanúsága szerint 2 484 934 lakásban 9 204 799 fő lakott. Az emberek több mint 97%-a lakásokban élt, a háború vége után négy évvel már csak a lakosság 0,3%-a lakott „épületnek nem tekinthető építményben”, a maradék pedig ipari, mezőgazdasági, kulturális épületek felügyeletét, őrzését végezte a népszámlálás idején.⁵¹

A meghatározó lakásforma a családi ház volt, a lakóházak 84,6%-a tartozott ebbe az egy-lakásos kategóriába. A családi házak arányát településtípusonként vizsgálva egyértelmű, hogy nemcsak a falvak, hanem a városok, sőt a főváros képét is ez a lakásforma határozta meg. A meghatározottság még szembetűnőbb, ha figyelembe vesszük, hogy a három lakásnál többel rendelkező lakóházak a teljes lakóház állománynak csak 3,1%-át tették ki.⁵²

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 31. 14. tábla
Tj = törvényhatósági jogú

Hasonló eredményre jutunk az emeletek számát vizsgálva, hiszen a lakóházak 98,3%-a 1949-ben földszintes volt. A településtípusonkénti bontás ebben az esetben is izgalmas: még a szűken vett Budapesten (a I–XIV. kerületben) is 57,1% a földszintes lakóházak aránya (a többi magyarországi városban pedig 95% felett volt az arányuk).⁵³

A tradicionális lakásformák (és a falu) túlsúlyát jelzi a hagyományos lakásépítés szívós túlélése. A lakóházak majdnem 70%-a vályog vagy sár falazattal rendelkezett, igaz, itt komoly

⁴⁹ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 12.

⁵⁰ Saád: *Építészet az újjáépítés szolgálatában*, 237–261.

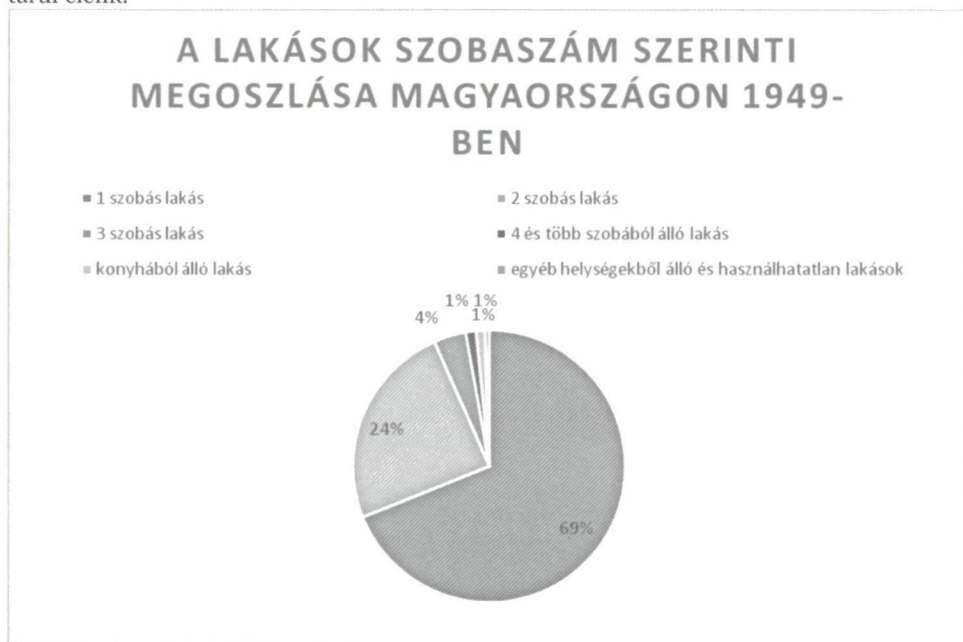
⁵¹ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 9–10.

⁵² Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 31. 14–15. táblázat

⁵³ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 14., 29. 7. táblázat

különbségek mutatkoztak a falvak és a városok, illetve az Alföld és a Dunántúl között, az utóbbiak javára.⁵⁴

Ha nem a lakóházakból, hanem a lakásokból indulunk ki, a korábbiakhoz hasonló helyzet tárul elénk.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények, Budapest, 1950. 11. 3. tábla

A statisztikákból világosan kiderül, hogy a jellemző egylakásos lakóháztípus mellett a meghatározó lakástípus az egyszobás lakás, mely nemcsak a lakások közötti arányával vívja ki ezt a pozícióját, hanem ilyen lakásokat használ a lakásokban élők 65,7%-a.⁵⁵ Az egyszobás lakások dominanciája a település jellege szerinti bontásban is nyomon követhető (Budapestten 61,5%, a többi településen 70% körül mozog). Ez arra utal, hogy a korábban már említett falusi (egylakásos) családi házak nagy része egyszobás volt.⁵⁶ Ezen a nyilván 1945 előtt kialakult lakásmegoszláson a háború utáni évek sem változtattak. 1945 és 1949 között a városokban és városias községekben épült lakások több mint 80%-a egyszobás lakás volt.⁵⁷ A kétszobás lakások aránya 22–27% között változott a különböző településtípusonként, és a megoszlás kiegyensúlyozottságára jellemző, hogy még a „nem városias jellegű községekben” is elérte az országos 24,5%-os átlagot.⁵⁸

A lakáskörülmények egyik fontos jellemzője a lakások komfortfokozata. A lakásoknak a különböző „kényelmi” eszközökkel való felszereltsége meglehetősen egyenetlen volt.

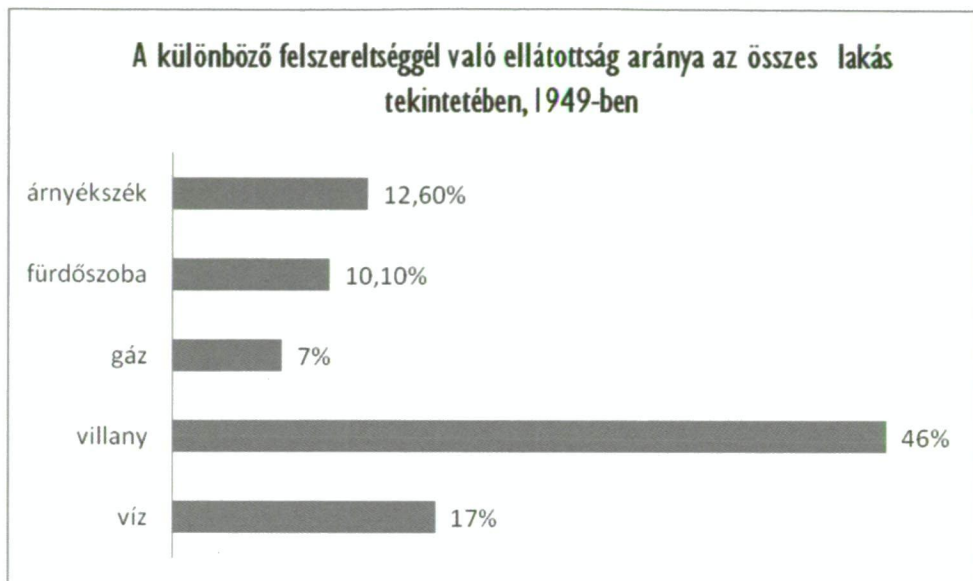
⁵⁴ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 16., 29.

⁵⁵ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 11. 3. tábla

⁵⁶ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 40. 24. tábla

⁵⁷ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 55. A „nem városias községekben” épült lakások adatait nem közli a kiadvány, de a többi eredmény fényében erősen valószínűsíthető, hogy az arányok itt még inkább az egyszobás lakások felé billentek.

⁵⁸ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4.,

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 42. 30. tábla

Az egyenlenség különösen szembeűnő, ha az országos adatokat településkategóriák szerint bontjuk. A vezetékes árammal való ellátottság (46%) például azt sugallja, hogy szinte minden második háztartás rendelkezik árammal. Ha településkategóriánként vizsgáljuk ugyanezt a jellemzőt, rögtön kitűnik, hogy Budapest majdnem 90%-os lefedettsége mellett a „nem városias jellegű községekben” csak minden 4., 5. lakásban volt vezetékes áram. A gáz, a fürdőszoba vagy a saját WC esetén a különbség a többszöröse volt ennek, azaz Budapest még inkább kiemelkedett. Egyetlen esetben, a konyhával rendelkező lakások arányában mutat jobb számokat a „falu”, mint Budapest, lakáshasználati szokások miatt a községekben nyilvánvalóan fel sem merült, hogy konyha nélkül épüljön meg egy lakás.⁵⁹

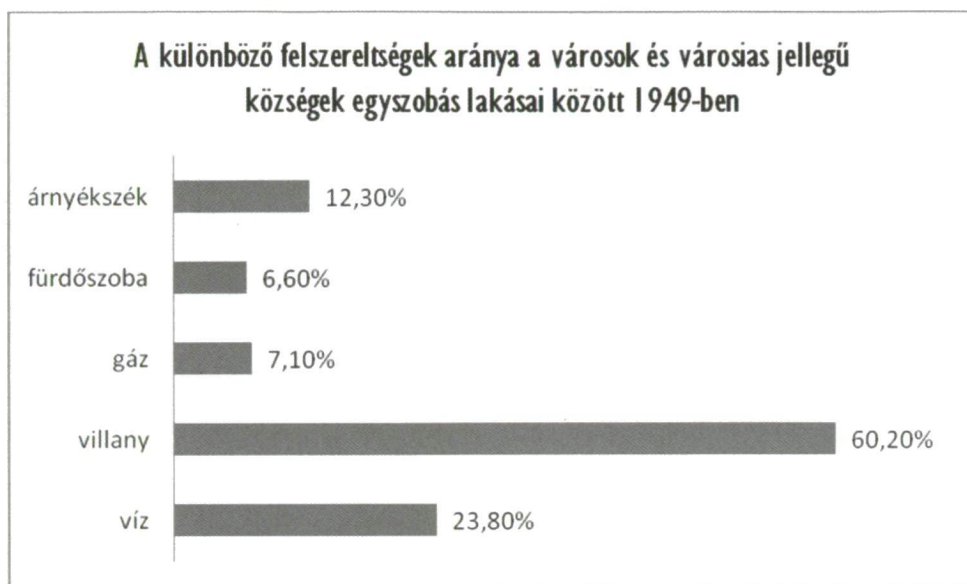
A korabeli Magyarországra leginkább jellemző egyszobás lakástípus elemzésére sajnos csak korlátozottan nyílik lehetőség. A „nem városias jellegű” községekben található egyszobás lakásokról (melyek a teljes egyszobás lakásállománynak kicsivel több mint a felét jelentik), az 1949-es népszámlálás vonatkozó kötete ugyanis nem közöl részletes adatokat. Ezek komfortfokozata a városi vagy „városias jellegű községekben” található lakásokénál valószínűsíthetően rosszabb volt, ezért hiányuk az összképet feltehetőleg pozitív irányban torzítja. Ez a hiány persze az országos adatokkal való összehasonlítás eredményét is kétségessé teszi, ezért csak a városok és városias jellegű községek kategóriáján belül vetem össze az adatokat.

A városok és a városias jellegű községek egyszobás lakásai a komfort minden jellemzője tekintetében településkategóriájuk összes lakásának országos átlaga (32,9% víz, 68,6% villany, 13,9% gáz, 18,3% fürdőszoba, 23,6% árammérő) alatt maradtak, igazolva ezzel ezen lakások alacsony presztízsét.⁶⁰ Azt, hogy a gázzal rendelkező egyszobás lakások aránya meghaladja a fürdőszobával rendelkezőkét, valószínűleg az adatok kényszerűen jelentkező

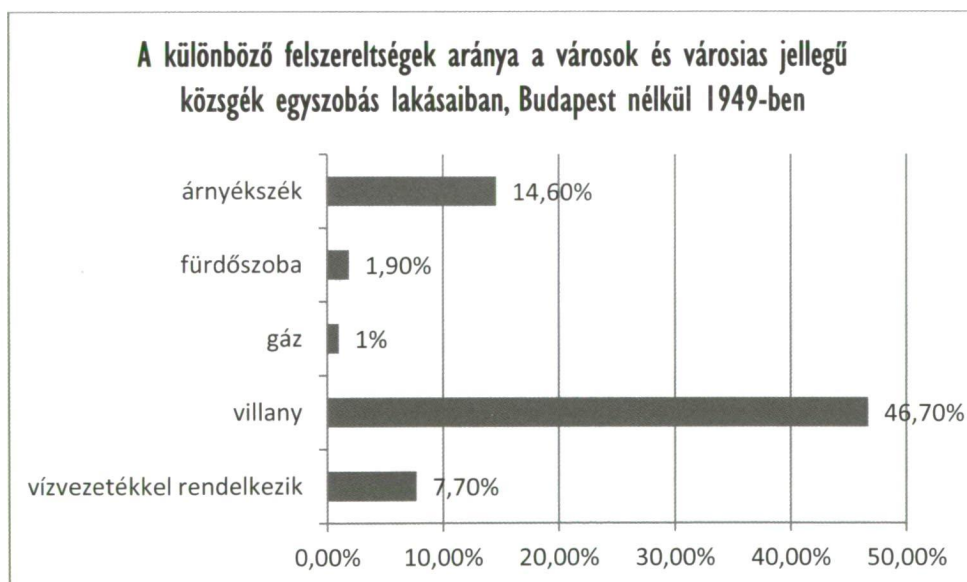
⁵⁹ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 20.

⁶⁰ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4., 43.

városi jellegből fakad. Úgy tűnik, a városokban a vezetékes gáz könnyebben volt elérhető, és inkább számított a (kisebb és alacsonyabb presztízsű, olcsóbb lakások) lakások általános tartozékának, mint a fürdőszoba.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 42. 30. tábla

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950. 42. 30. tábla

Mivel az egyszobás lakások 65,6%-a nem Budapesten található, illetve a budapesti adatok feltehetőleg pozitív irányba torzítják az adatokat, úgy gondolom, érdemes a meglévő adatokat Budapest figyelembevételével is megvizsgálni. Így némi képet kaphatunk a „vidéki” lakásállományról (igaz, ahogy már jeleztem, a nem városias jellegű községekben található egyszobás lakások adatai nélkül). Az országos adatokkal összevetve jól látszik, hogy a vízvezetékekkel és az elektromos árammal való ellátottságban komoly lemaradás tapasztalható a vidéki lakások esetében.

A közművekkel való ellátottság mellett a lakáshelyzet egy másik fontos jellemzője az egy lakásra, szobára jutó lakók száma és ezeknek aránya. Ha az 1949-es adatokat az 1941-es népszámlálás adataival vetjük össze, a népességszám csökkenése ellenére a laksűrűség némi növekedése figyelhető meg, aminek oka valószínűleg a háború okozta károk helyrehozásának lassúsága volt.⁶¹ A 100 szobára jutó lakosok számának alakulása megfelel annak, amit az eddigi adatok alapján várhattunk. A legkedvezőbb szoba–lakó arányt Budapesten találjuk, a településhierarchiában lefelé haladva egyre többen lakják a lakásokat. A lakásnagyság szerinti bontás sem szolgál különösebb meglepetésekkel: az egyszobás lakásokban a legnagyobb a laksűrűség, legyenek azok bármilyen településen, de természetesen itt is a falusi (nem városias községi) egyszobás lakásokat használják a legtöbben. A különböző településeken található lakások mutatói három és annál több szobás lakások esetén azonban már közelítenek egymáshoz, az addig 100-as nagyságrendű különbségek 10 és 2 közé szelídülnek.⁶²

Ezeknek a problémáknak egy része (közművekkel való ellátottság alacsony volta vagy a házak minősége) nem volt új keletű, gyökereik a századelőig nyúltak vissza. Ezek jelenléte érthető, hiszen az 1949-es lakásállománynak csak 4,1%-a épült 1945 után, alig befolyásolva a lakásállomány adatait, ráadásul nagy részük „nem városias jellegű” községekben, ami feltehetően átlag alatti felszereltséget jelentett.⁶³

A meglévő lakásállomány minősége és szerkezete mellett számolni kellett az általános lakáshiánnyal is. Ennek mértékét megállapítani nem egyszerű, a legkorábbi adatot az ötvenes évek végéről találtam. Különböző módszerekkel elvégzett számítások 1958-ban 310–470 000 közé teszik a hiányzó lakások számát Magyarországon.⁶⁴ A hiány mértékét jól mutatja, hogy 1949–1958 között 268 389 új lakás épült (magán és állami finanszírozásban, illetve kivitelezésben összesen), tehát a legenyhébb becslés szerint is az erőfeszítések megduplázására lett volna szükség. A lakáskérdésről folyó diskurzus szereplői az 1940–1950-es évek fordulóján azonban ezt még nem tudhatták.

A statisztikai adatokat szemlélve a kor „lakásügyét” a falu–város és különösen a vidék–főváros közötti különbségek tagolták. A falvak kétségbeejtő lakáshelyzetének megoldását a gazdaságpolitikai prioritások, a mezőgazdaság kifosztása, a munkaképes korosztályoknak a városokba áramlása is nehezítette. A korabeli lakásállománynak azonban nem csak a minősége okozott fejfájást a kormánynak, hanem az összetétele is. A magyarországi lakásállományt meghatározó egyalakos családi ház egyszerre jelentett társadalompolitikai, építészeti és gazdasági kihívást a Rákosi-korszak szociálpolitikája számára. Társadalompolitikai kihívás, hiszen a korszak ideológiája éppen az egyénről és a családról a közösségre, a közösségi létre szerette volna áthelyezni a hangsúlyt. Ennek a – modern építészeti mozgalom téziseivel összhangban lévő – szándéknak a többalakos társasházak, lakótelepek sokkal inkább megfeleltek, mint a családi házak. A párt ideológiája és a lakáskeresők igényei között fennálló

⁶¹ *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4.*, 12.

⁶² *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4.*, 41.

⁶³ *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4.*, 12., 55.

⁶⁴ Forgács Pál – Cseh-Szombathy László – Kereszturi Sándor: *A lakáskérdés*. Budapest, 1958. 22.

feszültségnek (hiszen a társadalom többsége számára a kerttel rendelkező családi ház volt az ideális lakás) a korabeli döntéshozók is tudatában voltak. Az építészeti és gazdasági kihívást pedig a szűkös anyagi erőforrások és az ideális lakásformáról alkotott elképzelések közötti különbség generálta.

A szocreál fordulat után

Az 1948-ra megszilárduló – a lakhatás magyarországi problémájával szembenézni kívánó – diskurzust a modern építészet fogalmai uralták. Nem maradt nyoma ettől eltérő, a modern építészet elveit gyökeresen megkérdőjelező koncepciónak. Mi történik azonban ezzel a fogalomkészlettel a szocreál fordulat után? A szocreál megközelítés egyik sarokpontja ugyanis épp a kozmopolitának, formalistának bélyegzett modern elvetése volt. Az 1952. július 25-26-án megtartott lakásépítési ankétnak a *Magyar Építőművészet*ben megjelent szövege lehetőséget nyújt ennek vizsgálatára.

Mi a baj, és hogyan lehet megoldani? Erre keresték a választ az ankét felkért előadói és hozzászólói. Abban ugyanis, hogy a tömeges lakásépítés és az ezzel kapcsolatos típustervezés bajban van, egyetértettek. A probléma meghatározása, akár csak 1948-ban, a múlt végiggondolásával kezdődött. Az 1945 előtti korszak megítélése nem változott. A „kapitalista” lakás és városépítés kritikája megegyezett a „stílusfordulat” előtt és után. A magánérdek és a profit uralma a közösségi érdek felett, a tervszerű építkezés hiánya, a spekuláció okozta magas árak, a belváros és a szegényes külváros közötti ellentétek kárhoztatása korábban is megjelent.⁶⁵ A magyarországi közelmúlt megítélése sem változott, olvasatukban a két világháború közötti „reformista közületi lakásépítés” célja nem a probléma megoldása, hanem inkább annak elkendőzése volt. A városiasság hiánya és egyben a fejlődő város és a stagnáló falu közötti ellentét hangsúlyozása sem jelentett újat a diskurzusban. A változás – érthető módon – az 1945 utáni események értékelésében jelentkezett. Az egyik legfontosabb új szereplő itt a Szovjetunió. Míg az 1948-ban keletkezett szövegekben a referencia Nyugat-Európa, és a Szovjetunió csak marginálisan jelenik meg, addig az ankét szövegeiben az 1945 utáni változásokat is alapvetően a Szovjetunió, a szovjet példa határozta meg. Így vált a szovjet minta alapján bevezetett tervgazdálkodás a lakáskérdés megoldásának kulcsává. Ez a tervgazdálkodás azonban eltért az 1948-ban is használt „tervezés” fogalmától. Akkor a tervezés mellett komoly szerepet szántak a magánépítkezésnek, mely a lakásépítésben a speciális vagy luxus igények kielégítését szolgálta volna, szembe az állami tervezéssel, mely az általános lakásigényekre koncentrált volna. Az 1952-es olvasatban viszont a tervgazdálkodás az igények teljes kielégítésére képes, magánkezdeményezések csak ideiglenes segítséget nyújtanak addig, amíg a tervgazdálkodásnak köszönhetően lehetővé vált hatalmas tőkeakkumuláció, mely egész városok építésében testesül meg, a teljes problémát megoldja. A 1949 utáni lakásépítést nemcsak a tervezett volumene (a végül megépült lakások minimális mennyiségéről korábban már szóltam), a belső tartalma is megkülönbözteti az 1952-es önkép szerint, a korábbiaktól. A hivatalos ideológia szerint ugyanis a lakás építője és építtetője ugyanabba a társadalmi osztályba tartozik, egyszerűbben fogalmazva a munkások maguknak építik a lakásokat. Ez az elsősorban propaganda ízű mondat, talán akaratlanul, de megváltoztatta az építés és a lakó közötti viszony addigi értelmezését. Közvetlenül a háború után a modern építészet felfogásának megfelelően az építész és a leendő lakók közötti kapcsolatot egyfajta tanár–tanítvány perspektívában láttatta a szakmai diskurzus. Az építész a szakember, aki

⁶⁵ *A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja*. *Magyar Építőművészet*, 1. évf. (1952) 4. sz. 148.

kitalálja, hogyan kell helyesen élni, ennek megfelelően tervezi meg a lakásokat és a városokat, a lakó feladata pedig megérteni és megtanulni a helyes lakáshasználati módot. Az építető és lakó összekapcsolása ezt a viszonyt változtatja meg. Valószínűleg ezzel is összefügg, hogy a szocreál korszakban készült típustervek sokkal kevésbé utalnak kívánatos, elvárt lakáshasználatra.⁶⁶

A tervgazdálkodás mint a gazdaság irányításának végső formája azonban nemcsak a lakásprobléma megoldására rendelkezésre álló erőforrások mennyiségét módosítja a kialakult helyzetet elemző írárok szerzői szerint, hanem más lakástervezési módokat is magával hoz. A típusterv fogalma természetesen korábban is létezett, de széles körű használatának kívánalma a tömeges lakásépítésben, a szovjet példára hivatkozva, csak az 1950-es évektől jelenik meg. Nem meglepő, hogy a korábban keletkezett típustervek legfőbb hibájául a formalizmust és a luxust jelölték meg.⁶⁷ A hiba oka, fogalmaz Gyárfás Iván, „a bennünk rejlő és mélyen gyökerező nyugati építész”. A jó típusterv alapja a sztálini emberről való gondoskodás eszméjének, a népgazdaság mindenkori érdekei érvényesítésének, valamint az életigények és a széperzék kielégítésének hármasságának. A három feltétel közül a legnehezebben a „sztálini emberről való gondoskodás eszméje” volt tartalommal megtölthető. Láthatóan küzdöttek ezzel az ankét részvevői is. A szövegekből úgy tűnik, hogy a „gondoskodás” hol a funkcionalitást jelenti (Gyárfás), hol pedig a gazdagsággal áll szemben (Reischl, Miskolczi), hangsúlyozva, hogy az nem mehet a gondoskodás rovására.⁶⁸

A moderntől való elhatárolódás – elméletileg – egyszerre jelentkezett politikai, építészeti és gazdasági síkon: A modern építészet mint a kapitalizmus terméke eleve elvetendő, és nem felelhet meg egy szocialista társadalom, ország számára. Az építészeti kritika azonban már azt hangsúlyozta, hogy a „modernista gondolat” alapvető részét képező funkcionalizmus helyes, de az Magyarországon és külföldön egyaránt formalizmussá alakult. A retorika szerint a szocreál „stílusfordulat” éppen ezt a problémát orvosolta. A funkció fontossága megmaradt, de immár a hagyományra reflektáló, azt felhasználó szocreál keretben, szocreál külsővel. A gazdasági kritika nagyon egyszerű formában jelent meg, az ankét előadói mindannyian túl drágának találták a modern stílusban épült lakóépületeket. A lakásépítés jelszavai 1951 után az olcsóság, funkció–gondoskodás, tájba, a nemzeti tradícióhoz jobban illeszkedő külső lettek.

A válsághelyzet leírásait vizsgálva világosan látszik, hogy a lakáskérdésről folyó építészeti közbeszédet 1945 után monopolizáló modern építészet uralmát a látszólag mindent meghatározó szocialista realizmus sem tudta megtörni. A sztálinista kategóriák és a szocreál formák mögött a tartalom minden esetben a „megvetett” modern volt, ráadásul 1954 után a szocreál kötöttségek is fokozatosan eltűntek.⁶⁹

A válság tematizálásának módja azonban megváltozott. A korábbi, lényegében eszkatológikus válságfogalom helyét a válságnak egy olyan értelmezése vette át, mely azt egy permanens, hosszú távon át jelenlévő állapotnak tekintette. Ez az értelmezés természetesen együtt jár a végső, gyökeres megoldásba vetett hit gyengülésével és háttérbe szorulásával.

⁶⁶ Keller Márkus: *Indokolt lakásszükséglet*. Budapest, 2012. 56.

⁶⁷ *A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja*, 152.

⁶⁸ *A Magyar Építőművészek Lakásépítési ankétja*, 152., 155., 159.

⁶⁹ Hasonló folyamatot ír le Simon Mariann az építészet egészét elemezve. Simon Mariann: *„Fordulatnak kell bekövetkeznie építészetünkben – jelentős fordulatnak.” Elmélet és gyakorlat 1949–1951*. *Architectura Hungariae*, Vol. I. 4. (1999) http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars4.html#1 (letöltés 2014. jan. 29.)

Ennek is köszönhető, hogy bár a lakáshelyzet maga egy cseppet sem javult, úgy tűnik, a megoldások keresése az 1951-es „nagy építészeti vita” után az 1952-es ankétal lezárult, és majd csak az 1950-es évek végén kerül újra a figyelem fókuszába. A legfontosabb eszköz a tömegtermelés alapjául szolgáló títusterv lett. Ez az eszköz gazdasági és politikai kényszerek miatt azonban nem eredményezhetett megoldást. Változást csak az 1960-as évek hoztak. A modern stílus újra hivatalossá válása azonban pürrhoszi győzelemnek bizonyult, hiszen hiába szűnt meg az ideológiai kényszer, és váltak a modern építészet elvei újra hivatalossá, a megszűnő ideológiai–politikai kényszer helyét a mindig jelenlévő és egyre erősödő gazdasági kényszer vette át, kiüresítve a modern tartalmakat, a funkció helyett egyre inkább az olcsóságra helyezve a hangsúlyt

A második világháború után, a háborús pusztítások, az iparosítás és a beszolgáltatás, az adózás, a tagosítás és a kollektivizálási kampányok következtében a faluból a városba menekülők százazrei akut válsággá élezték az amúgy is fennálló lakásínséget.⁷⁰ Az állami vezetés – bár nyilvánvalóan érzékelte a rossz minőségű és rossz szerkezetű lakásállomány problémáját – a hadi- és nehéziparra koncentráló gazdaságpolitika következtében nem sokat tett a helyzet megoldása érdekében. Az állami szerepvállalás a vizsgált időszakban végig elmaradt a magánépítkezések számától, az állami támogatás sem játszott komoly szerepet, a lehetséges alternatívaként felmerült szövetkezeti lakásépítés is csak a 1960-as években kezdett komolyabb szerepet játszani. A megépülő lakások többsége egyéni erőfeszítéseknek köszönhetette létrejöttét.

Az 1940-es évek végén az építészek által kidolgozott koncepciók alig befolyásolták a korszak hazai lakásépítését. Az állami kivitelezésben megépült többlakásos társasházak (néhány kivételtől eltekintve) messze elmaradtak a szakmai diskurzusban megfogalmazott kívánalmaktól. Az 1950-es években meghatározó magánépítettköz sem jutottak el az építészek javaslatai. A Veres Péter által az említett interjúban, 1947-ben említett szellemi vezetés nem valósult meg, hiába álltak az építetők rendelkezésére valóban szellemes és jó tervek, a megépült családi házakat sokkal inkább a „csábos modernség” befolyásolta, amitől Kaesz Gyula óvta úgy a vidéket.⁷¹

⁷⁰ A vidéki társadalom szétverését alaposan elemzi: Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom a kommunista diktatúrában*. Budapest, 2012., a tárgyalt időszakról különösen: 71–168.

⁷¹ László Pál – Udvarhelyi Gyula – Wolf Miklós: *Lakásépítés állami támogatással*. Budapest, 1959. 22–24.; Tóth Zoltán: *Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásház-típusról?* Korall, 40. sz. (2010) 5–44.

MÁRKUS KELLER

The Housing Crisis Discourse at the Early Stage of the Sovietization of Hungary

In the paper, I tried to identify the options architects were considering to solve the housing crisis during the post-WWII general crisis. I investigate the most important *problems* as well as the *set of concepts* and the *point of view* they used to formulate their answers.

After 1945, as a result of the devastation of the war, the industrialization and appropriation, taxation, land consolidation and collectivization campaigns, those hundreds of thousands of people who were fleeing from the villages to towns turned the existing housing shortage into an acute crisis. Though the leaders of the state must have realized the problems stemming from the bad quality and the undesirable mix of the housing stock, they did little to solve the issue due to their focus on military and heavy industry. As a result, most houses built between 1945 and 1960 were realized as a result of individual efforts.

Examining crisis descriptions it becomes apparent that the dominance of modern architecture, which monopolized the architectural discourse on the housing problem after 1945, could not be broken even by the predominant style of socialist realism. In each case, we find the “condemned” modern content behind the Stalinist categories and socialist realist forms, and even socialist realist constraints were to gradually disappear after 1954. But the way of thematizing the crisis changed. The essentially eschatological crisis concept used right after the war was replaced by a new interpretation of the crisis in the 1950s, which saw it as a permanent, long-lasting state. Naturally, parallel to this interpretation the belief in an ultimate, radical solution started waning. This is one reason why, even though the housing problem did not show signs of improvement, it seems that this search for solutions was concluded after the 1951 “great architectural debate” at the 1952 house building conference, to return to the limelight again at the end of the 1950s only.

GERMUSKA PÁL

Elvesztegetett fél évtized

Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979

„... amikor az [1973-as] olajválság bekövetkezett [...] akkor az első időben nagyon nyugodtan fogadtuk, és nem érzékeltük, hogy ez bizony súlyos következményekkel jár majd Magyarországra is” – mondta 1986-ban készült életútinterjújában Bacsoni Jenő akkori külkereskedelmi államtitkár.¹ Ezt a képet erősítették az 1980-as évek végén megjelent elemzések is. Berend T. Iván a hazai gazdasági reformról szóló könyvében például így írt 1988-ban: „A [hetvenes évek közepén a] helyzetet rontotta a felismerés alapvető hiánya, a világgazdasági megrázkódtatások hibás megítélése is, hiszen eleinte úgy vélték – s az első kormánynyilatkozat is ezt hangsúlyozta –, hogy Magyarországot, illetve a szocialista gazdaságot nem érintő, határainkon megálló tőkés gazdasági válságjelenségekről van szó. Sokáig váratott magára annak a felismerése, hogy nem átmeneti, az arab olajtermelő országok politikai szankciójában rejlő okok, hanem a világgazdaságot hosszabb időre meghatározó tényezők húzódnak meg a válságjelenségek mögött, amelyek a világgazdaság egészének mozgáslehetőségeit meghatározzák. A felismerés késedelmébe következte a magyar gazdaságpolitika eleinte nem reagált, s változatlanul folytatta a megelőző időszakban követett utat...”² Azon volt hangsúly tehát az interpretációban, hogy a magyar gazdasági és politikai vezetés – legalábbis a nyilvánosan hozzáférhető források szerint – megkésve értette meg a világban zajló változásokat, és hibás válaszokat adott a kihívásokra. A késedelmes reakciókról írottakat ugyanakkor némileg már Csikós-Nagy Béla, az Országos Anyag- és Árhivatal elnökének 1980-as cikke is árnyalta, amelyből Berend a következőket idézte: „...az értékarányos árakra való átterés első ütemét az V. ötéves árterv első koncepciója tartalmazta, amit azonban [...] le kellett venni a napirendről”.³ Csikós szövegéből egyértelmű, hogy az Árhivatal intézkedéseket javasolt, amelyeket azonban – általa meg nem nevezett erők – nem engedtek megtenni.

A problémák felismeréséig a mérvadó hazai közgazdászszakma mindenképpen eljutott – már az 1970-es évek közepén. Azt, hogy az olajárrobbanás és annak súlyos hatásai nem fogják elkerülni a szocialista blokkot, így Magyarországot sem, nyilvánosan első ízben Bognár József akadémikus közgazdász vetette fel a *Magyar Nemzet* című napilap 1974 karácsonyi számában.⁴ Majd 1975–1976-ban több olyan tanulmány és könyv is napvilágot látott, amelyek: 1. világosan megfogalmazták, hogy a világgazdaságban zajló változásokhoz akár recesszió árán is alkalmazkodni kellene, és további liberalizálást végrehajtani (Tardos Márton);

¹ Életútinterjú Bacsoni Jenővel. Készítette: Pécsi Vera 1986-ban. OSZK 1956-os Intézet – Oral History Archívum 32. sz. 57.

² Berend, T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, 1988. 363.

³ Berend: *A magyar gazdasági reform útja*, 398.

⁴ Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest, 2012. 148.

2. a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) zárt gazdasági rendszere nem reformálható (Kozma Géza).⁵ A *Statisztikai Szemle* hasábjain az 1970-es években és az 1980-es évek első felében visszatérő téma volt a magyar külkereskedelem romló teljesítménye, a cse-rearányok romlása, a világgpiaci változások hatásainak elemzése.⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) politikájában az első érdemi változtatásra utaló jelet az úgynevezett kül-gazdasági stratégia 1977. októberi elfogadása jelentette (lásd alább részletesen), amely kapcsán széles körű diskurzus bontakozott ki a gazdasági és társadalomtudományi folyóiratok hasábjain a helyzet értékeléséről és a követendő gazdaságpolitikai célokról. A párbeszédben megszólaltak a párt- és állami dokumentumok előkészítésében részt vevő szakemberek éppúgy, mint egyetemi és akadémiai kutatók, minisztériumok középvezetői vagy minisztériumi háttérintézmények kutatói (Tervgazdasági Intézet, Pénzügykutató Intézet stb.). Gyökeresen mást nyilvánosan ők sem javasolhattak, legfeljebb hangsúlybeli különbségek mutatkoztak, hogy az új külgazdasági stratégiának és az exportorientált fejlesztéseknek mely ágazatokra kellene koncentrálniuk. Abban azonban szinte általános egyetértés mutatkozott, hogy *gyors és gyökeres változtatásokra* van szükség a gazdaságpolitikában.⁷

Az 1990-es évek közepétől a kutatók immár hozzáférhetnek a pártállami döntéshozatal legfelsőbb fórumainak dokumentumaihoz, és ezek segítségével árnyaltabb kép rajzolható az 1970-es évek hazai gazdaságpolitikájáról.⁸ Az MSZMP Központi Bizottsága (KB) és Politikai Bizottsága (PB) vitáit elemezve többen is kimutatták, hogy 1974-től érzékelhető volt az elmozdulás a gazdasági helyzet megítélésében, ám hiába születtek meg a felismerések, azokat nem tudta (nem akarta?) a pártvezetés tettekre váltani.⁹ Az általam vizsgált forráscsoport, az Állami Tervbizottság¹⁰ iratanyaga alapján a korábbi interpretációktól némileg eltérő meg-

⁵ Tardos Márton: *Világgazdasági változások és a magyar gazdaság*. Gazdaság, 9. évf. (1975) 4. sz. 7–19.; Kozma Géza: *Bilaterális mérlegegyensúly és külkereskedelmi hatékonyság*. Budapest, 1976. Mindkettőt idézi: Csaba László – Szamuely László. *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Budapest, 1998. 76–77.

⁶ Lásd például Marton Ádám: *Külkereskedelmi áraink az 1970-es években*. Statisztikai Szemle, 56. évf. (1978) 4. sz. 341–358.; Marton Ádám: *A világgpiaci és a magyar külkereskedelmi árak alakulása, 1976–1980*. Statisztikai Szemle, 59. évf. (1981) 11. sz. 1090–1106.; Melega Tibor: *Külkereskedelmi politikánk és külgpiaci helyzetünk*. Statisztikai Szemle, 62. évf. (1984) 10. sz. 968–975.

⁷ A legfontosabb tanulmányokat kötetben is közzölték 1980-ban. Lásd Böröczfy Ferenc (szerk.): *A magyar gazdaság fejlesztési útjairól*. Budapest, 1980.

⁸ Lásd például Földes György: *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. Budapest, 1995.; Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest, 2006.; Cseszka Éva: *Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött. Magyar gazdaságtörténet 1968–1978*. In: Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben*. Heller Farkas Füzetek, VI. 2008. 91–108.; Cseszka Éva: *Rendszerváltság. Magyar gazdaságtörténet 1978–1989*. In: Uo. 138–155.

⁹ Lásd például Nagy Csaba: *Kényszerek szorításában. A világgazdasági fordulat következményei Magyarországon*. In: Schlett: *Alap és felépítmény*, 123–137.

¹⁰ Az Állami Tervbizottságot – a korábbi gazdaságpolitikai kabinet, a Gazdasági Bizottság helyett – 1973. június 30-án hozta létre a Minisztertanács „népgazdasági tervezés hatékonyságának emelése és központi irányításának szervezett összehangolása” érdekében. Az ÁTB tagjait a Minisztertanács határozta meg és nevezte ki, hatáskörét a kormány szabta meg, az ÁTB döntései kötelező érvényűek voltak az állami szervek számára. Határozatai nem voltak nyilvánosak. Tagjai: a Minisztertanács elnökhelyettese(i), a pénzügyminiszter, az OT elnöke, az ipari tárcák vezetői, állandó meghívottak voltak a Magyar Nemzeti Bank elnöke és az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke. Lásd Magyar Állam Szervei. <http://193.224.149.3:8080/mol/masz> Továbbá: Az ÁTB 5002/1973. sz. határozata – az Állami Tervbizottság ügyrendjének megállapítása. 1973. július 23. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

világításba helyezhető az 1973 és 1978/79 közötti periódus: az arra hivatott állami intézmények és apparátusok időben észlelték a változásokat, azokat megfelelő csatornákon és formában kommunikálták az állami és pártvezetők felé, ám a legfelsőbb szinteken, az Állami Tervbizottság, illetve a PB a lehető legutolsó pillanatig halogatta a nehéz és népszerűtlen döntések meghozatalát.

Az ilyesfajta dilemma nagyon is ismerős az elmúlt évekből, és úgy tűnik, igaza van Honvári Jánosnak, aki így ír a 20. századi magyar gazdasági válságok kapcsán: „A kockázatokkal, veszélyekkel járó reformokra, a megbomlott egyensúlyi helyzet szanálására általában akkor kerül sor, amikor a változtatás már elodázhatatlan. [...] A magyar szanálások elmúlt száz évének történetéből arra következtethetünk, hogy az intézkedések a társadalom ellenállása miatt gyakran felpuhulnak, a reformok nem egy esetben megakadnak, a tervezett lépéseket (vagy azok legfájdalmasabb részét) elhalasztják, a problémákat a következő generációkra hárítják.”¹¹ Honvári az 1945 és 1990 közötti évtizedekben nem kevesebb, mint 6 válságot különített el a hazai gazdaság történetében: 1. a második világháború befejezését követően; 2. az 1950-es évek közepén; 3. az 1960-as évek közepén; 4. 1973 után; 5. 1981–1982-ben; 6. a rendszerváltást megelőző években.¹² Válságdefiníciója szerint olyan helyzeteket kell a 20. században válságnak tekinteni, amelyekben a tartós makrogazdasági egyensúlytalanság beavatkozásra kényszeríti az államot.¹³ Többről van tehát szó, mint hogy egyszerűen negatívba fordulna a gazdasági növekedés, vagy recesszióba sülyedne a gazdaság, a növekedési adatok változása ugyanakkor segít meghúzni a cezúrákat az egyes periódusok között.¹⁴

A korabeli közlések és az utólagos hazai vizsgálatok többsége folyó áras számításokon alapult, amely figyelmen kívül hagyja a fogyasztói, termelői, beruházási árak változását. Mindenkori folyó áron számítva – a *Népgazdasági mérlegek, 1949–1987* kiadvány adatai alapján – csak 1956-ban és 1965-ben volt Magyarországon visszaesés.¹⁵ Az implicit árindex (deflátor) alkalmazásával ugyanakkor lényegesen hektikusabb gazdasági teljesítményt láthatunk: 1950-es állandó árakon számítva 1952-ben, 1954-ben, 1956-ban is negatív volt a hazai gazdasági növekedés, 1965-ben gyakorlatilag nulla volt, majd 1980-ban és 1985-ben volt ismét mínusz.¹⁶ Érdekes módon egy másik állandó áras számítás jobban mutatja a hazai

¹¹ Honvári János: *20. századi magyar gazdasági válságok*. In: Katona Csaba (szerk.): *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században. A szombathelyi Mediawave Fesztivál keretében 2010. május 5-én megrendezett tudományos konferencia előadásai*. Szombathely, 2011. 113.

¹² Honvári: *20. századi magyar gazdasági válságok*, 108.

¹³ Honvári: *20. századi magyar gazdasági válságok*, 94.

¹⁴ A piaczgazdasági recesszió fogalom ráadásul aligha húzható rá a szocialista rendszerre. Gregory Mankiw definíciója szerint például: „A csökkenő jövedelemmel és növekvő munkanélküliséggel jellemezhető időszakokat recesszióknak hívjuk, ha viszonylag enyhébb a visszaesés, és válságnak, ha súlyosabb.” N. Gregory Mankiw: *A közgazdaságtan alapjai*. Budapest, 2011. 547. Mivel a szocialista rendszer elviekben garantálja a teljes foglalkoztatást, ezért a munkanélküliség nem alkalmas a visszaesés jelzésére.

¹⁵ Pozsonyi Pál (szerk.): *Népgazdasági mérlegek, 1949–1987*. Budapest, 1989. A korszakban a szocialista országok más gazdasági statisztikai rendszert használtak, és más metodikával számították a nemzeti jövedelmet is. Így e kötet is a megtermelt nemzeti jövedelem (*net material product*, NMP) adatait közli. A kétféle számítási módokról és azok különbségeiről lásd Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest, 2011. 52–56. Később a magyar Központi Statisztikai Hivatal 1960-ig visszamenően kiszámította a GDP adatokat is – csak ezek kompatibilisek többé-kevésbé a ma használt adatokkal.

¹⁶ Az implicit árindex számításáról és az 1950 és 1975 közötti adatokról lásd Germuska Pál: *Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. Századok*, 146. évf.

gazdaság 1970-es évekbeli gyenge teljesítményét. Az Angus Maddison és munkatársai által kidolgozott és összeállított, a nemzetközi összehasonlítást lehetővé tévő, ugyanakkor sokak által bírált adatbázis vásárlóerő-paritáson (PPP) számol, 1990. évi Geary-Khamis US dollárban, GDP-t. Eszerint negatív volt a magyar növekedés 1956-ban, 1970-ben, majd 1983-ban és 1985-ben. Ami azonban számunkra érdekesebb, Magyarország 1% *alatti* növekedést produkált nemcsak 1965-ben, hanem 1976-ban, 1979-ben és 1981-ben is.¹⁷

Az 1973 utáni magyar válság, amelyet jómagam egybefüggőnek tartok a Honvári által különválasztott 1981–1982-essel, nem egyszerűen a növekedés elakadásában mutatkozott meg, hanem több, éppen a növekedés megalapozatlan fenntartásának oltárán feláldozott tényezőben: a látens költségvetési hiányban, a kinőhetőnek gondolt külkereskedelmi deficitben és az eltitkolt eladósodásban. Az alábbi tanulmányban tehát a következő fontos kérdésekre kívánok választ találni eddig többnyire nem publikált pártállami források alapján: 1. a szakapparátusok mikortól észlelték a válságjeleket, azokat hogyan interpretálták; 2. milyen intézkedések történtek a válság kezelésére; 3. milyen tényezők hátráltathatták a hatékony válságkezelést. E három kérdést időben előrehaladva párhuzamosan vizsgálom, és különféle makrogazdasági adatok bemutatásával megkísérlem a hazai gazdaság 1973 és 1979 közötti állapotát is nyomon követni. Külön figyelmet kap az államháztartás helyzete, amelyet az eddigi kutatások nem elemeztek kellő mélységben.

Késedelmes felismerések?

1972 novemberében az MSZMP KB megvonta támogatását a gazdaságirányítási reformtól, és a következő másfél évben sorra felmentették posztjáról a reform kulcsfiguráit (Nyers Rezsőt, Fehér Lajost stb.). 1971–1972-ben beruházási túlfűtöttség jelei mutatkoztak, és a külkereskedelmi egyenleg is csak 1972-re került pozitív tartományba két ráfizetéses évet követően. Az MSZMP PB számára készült 1972. júniusi jelentés leszögezte, hogy ilyen beruházási ütem mellett a lakossági életszínvonal további emelése csak a *külgazdasági egyensúly rontásával* biztosítható. Az állami költségvetési hiány növekedésének megállítására érdekében pedig komoly takarékosági intézkedéseket ítélték szükségesnek.¹⁸ Az utóbbi kitételnek azért volt különös jelentősége, mert még a legfelsőbb pártvezetésben is csak 1971 júniusában tudatosult, hogy a korábbi évek állami költségvetési adatai erősen kozmetikázottak voltak. A KB Gazdaságpolitikai Osztálya és a Pénzügyminisztérium (PM) jelentéséből ekkor vált világossá, hogy az 1957 és 1967 közötti büdzsékben kimutatott 5 milliárd Ft szufficit helyett ténylegesen 17–18 milliárd Ft deficit jelentkezett, amelyet addig pénzügytechnikai manőverekkel tüntettek el.¹⁹

A gazdasági és növekedési kilátásokat illetően mégis meglehetősen optimista hangulat uralkodott a magyar vezetésben 1973–1974 fordulóján. Az Országos Tervhivatal (OT) által prezentált adatsorok ugyanis többnyire azt mutatták, hogy a növekedési ütem magas, és magas szinten is tartható: az előző két ötéves terv (1961–1965, 1966–1970) tényadatai, valamint az 1971–1975. évek várható számai alapján átlagosan 5,6%-os nemzeti jövedelem növekedést

(2012) 1. sz. 47–78. A tanulmányban ismertetett módszerrel 1987-ig tudtam kiszámítani a *Népgazdasági mérlegek, 1949–1987* című kiadvány alapján a konstans áras növekedési adatokat.

¹⁷ A Maddison-adatbázist lásd <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/orihome.htm> A magyar GDP adatsort az adatbázis alapján közli Tomka: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, 267–269.

¹⁸ Az MSZMP PB 1972. június 27. ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 288. f. 5/584. ő. e.

¹⁹ Az MSZMP PB 1971. június 15. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS. 288. f. 5/557. ő. e.

és 4,9%-os anyagi fogyasztás növekedést mutattak ki. Így az OT-nak inkább amellet kellett érvelnie, hogy miért nem célszerű évi 6%-os növekedési ütemet célul tűzni a következő öt-éves tervben (az 1972 őszen a tervhez készült gazdaságpolitikai elgondolásokban rögzített 5–5,5% helyett).²⁰

Az optimizmus azért is feltűnő, mert ugyanez a Tervhivatal 1973 novemberében még lényegesen több kétséget fogalmazott meg. A gazdaságpolitikai elgondolásokban az adott tervperiódus feszültségei közül kiemelték, hogy a bruttó beruházások volumene 6–8%-kal haladja meg a tervezettet, a külkereskedelemben rubel viszonylatban jelentős aktívum halmozódik, dollárviszonylatban viszont a tervezettnél nagyobb passzívum alakult ki. A vállalatok felől további nyomás érzékelhető a szocialista export növelésére, ugyanakkor a tőkés export nem tudja kellően ellensúlyozni az erősödő nyugati importkeresletet. A Tervhivatal felhívta a figyelmet arra, hogy a beruházások elhúzódnak, és többnyire többbe kerülnek a tervezettnél; a termelés szerkezete nem változik kellő ütemben; az állami költségvetés hiánya tartós és jelentős; kevés a nemzetközi kooperáció, és ezért nehéz változtatni a külkereskedelem szerkezetén. A készülő terv céljai közül első helyen emelték ki a lakosság minden rétegének rendszeres és érezhető életszínvonal emelkedését. Ezt követte az állami lakásépítés ütemének fenntartása, a központi iparfejlesztési programok megvalósítása, a zavarmentes energiaellátás; és csak mindezeket követően említettett a külkereskedelmi forgalom kiegyensúlyozása, valamint, hogy a „költségvetés egyensúlya ne rosszabbodjék”. E célok elérését 5–5,5%-os gazdasági növekedéssel látta megvalósíthatónak az OT, ám ennek tényleges elérését nem tartotta „teljesen megoldottnak”. Ugyanis a KGST-kereskedelemben mutatkozó magyar aktívum ledolgozása a következő tervidőszakban csak 30–35%-os rubelviszonylatú importnövekedéssel tűnt elérhetőnek; a dollár elszámolású áruforgalomban pedig 50% körüli növeledést kellett elérni. A fejlődő országokkal az addiginál lényegesen dinamikusabban bővülő kereskedelmet irányoztak elő. A Szovjetunió számára 260–280 millió USD beruházási hitel hozzájárulás kifizetését irányozták elő a nyersanyag-kitermelés bővítésére. A fejlődő országoknak mintegy 220–230 millió USD hitel nyújtását tervezték. Az 1976–1980 években 1 100–1 200 millió USD visszafizetése vált esedékessé, így mindösszesen 1,6–1,7 milliárd USD hitel felvételét tartotta elengedhetetlennek az OT.²¹

Külgazdasági szempontból ráadásul éppen ezekben a hónapokban jelentős változások történtek a világban, amelyek a hazai árrendszert is felborították. Évtizedes stabilitás és szerényebb áremelkedés után a világpiacokat felbolygatta a Bretton Woods-i rendszer szétesése. Még ki sem tört az olajválság, a különféle nyersanyagok drágulása miatt a magyar költségvetésnek már közel kétszer több ártámogatást kellett folyósítania 1973-ban, mint az előző évben. (Egy szeptemberi Külkereskedelmi Minisztériumi jelentés szerint 1190 millió Ft helyett 2200 milliót.) Az Állami Tervbizottság ezért október 11-én a rubelelszámolású magyar aktívum csökkentését (a szocialista import növelését), másfelől pedig a tőkés forgalom kiegyensúlyozását (azaz az export fokozását) írta elő.²²

Az olajválság kirobbanásának napjaiban készült az Országos Anyag- és Árhivatal és a Külkereskedelmi Minisztérium (KKM) jelentése az 1974-ben várható világpiaci ákról.

²⁰ Előterjesztés az ÁTB részére – A gazdasági növekedés, a növekedést befolyásoló tényezők és alternatívák az V. ötéves terv időszakában. 1974. április. MNL OL XIX-A-121-b 8. d.

²¹ Gazdaságpolitikai elgondolások az V. ötéves népgazdasági terv koncepciójának kidolgozásához. 1973. november. MNL OL XIX-A-121-b 3. d.

²² Jelentés az 1973. évi várható külkereskedelmi eredményekről és az 1974-re vonatkozó előkészületekről. 1973. szeptember 24. MNL OL XIX-A-121-b 2. d.; az ÁTB 5013/1973. sz. határozata. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

Megállapították, hogy az élénk kereslet és a felgyorsuló nyugati infláció rendkívüli árnövekedést idézett elő a világpiacon. 1974-re az árnövekedés ütemének lassuló tendenciáját vetítették előre; ugyanakkor lehetségesnek tartottak komoly árkilengéseket bizonyos termékek-nél. Importoldalon az energiahordozók 20–30%-os, a vegyi termékek 20–70%-os árnövekedését és számos más nyersanyag (gyapot, papíráru, kávé, kakaó) további jelentős drágulást prognosztizáltak. Összességében átlagosan 8–10%-os importár és 6–8%-os exportár növekedéssel számoltak a szakértők. Arról már párt döntés született, hogy a fogyasztói árak növekedése 1974-ben nem haladhatja meg a 2%-ot, ezért a tőkés import áremelkedését csak részlegesen kívánták megjeleníteni a hazai árakban, a többi a költségvetésre terheltek. Az 1974-ben jelentkező bruttó importtámogatási igényt 10,7–11,7 milliárd Ft-ra becsülték.²³ Az élelmiszereknél a világpiacon drágulás hazai hatásait enyhítette, hogy a magyar exportőrök profitja részben fedezte az import plusz ráfordításait. Az Állami Tervbizottság november 8-i határozatában az állami költségvetés terheinek mérséklése érdekében lehetségesnek tartott importkorlátozó intézkedéseket is. Megvizsgálni rendelte, hogy a kőolajár megugrása milyen hatás gyakorol a belföldi árakra és a hazai energiaellátásra. Rendszeres tájékoztatást kért a nemzetközi árváltozásokról, és szükségesnek ítélte felülvizsgálni és rugalmasabbá tenni az állami visszatérítési és támogatási rendszert.²⁴

Közben az MSZMP PB ülésén október 23-án már elhangzott, hogy 1973-ban legalább 5 milliárd forintot tesz ki az ártámogatás, és ezt meghaladó mértékben alakul (6–7 milliárd) a költségvetés deficitje.²⁵

A Csikós-Nagy Béla, az Árhivatal elnöke vezette, negyven fős munkacsoport dolgozta ki azt a nagyszabású tanulmányt, amely a magyarországi árrendszer szükséges korrekcióit vizsgálta. Az 1974 februárjában az MSZMP Közgazdasági Munkaközösségének benyújtott tanulmány áttekintette és elemezte, hogy a gazdaságirányítás korábban milyen eszközökkel biztosította a magyarországi belföldi árak stabilitását a változó világpiacon körülmények között is. A tanulmány a külföldi infláció kivédésére aktívabb árfolyam-politikát szorgalmazott, ugyanakkor változatlanul fenntartandónak ítélte a „pénzügyi hidakat” (vámokat és exporttámogatásokat), amelyek segítenek „szakaszosan” átengedni a világpiacon ármozgásokat a belföldi piacra. Elengedhetetlennek tartotta továbbá az árkiegyenlítő alapok (kasszák) további működtetését, amelyek leföldtették a külkereskedelem hasznát, és ebből finanszírozták a támogatásokat. A munkacsoport úgy számolt, hogy a szénhidrogének, a vegyipari alapanyagok és a könnyűipari nyersanyagok árának emelkedése miatt a tőkés import költségvetési támogatási igénye elérheti a 17–20 milliárd Ft-ot.²⁶ Sürgős árintézkedéseket szorgalmaztak az importkorlátozások elkerülése érdekében: 1975. január 1-jével drasztikusan megemelni egy sor importtermék belföldi árát, és így 12–14 milliárddal csökkenteni a dotációs szükségletet. Az Árhivatal a következő áremelésekre tett javaslatot: kőolaj 90%, gázolaj 45%, vas- és acél hengereltáruk 10%, színesfémek és ötvözetek 20–120%, vegyipari alapanyagok 35–100%, nyersgumi és nyersfoszfát 70%, nyersbőr 90%, pamut és pamutfonal 70–90%, gyapjú 90–100%, egyéb textília 10–40%. Mindezeket túl szükségesnek minősítették a benzint, a szén és a földgáz árának, valamint a szocialista importból származó alumínium, kocsz, vasérc és vasárak árának felemelését is.

²³ Ez az állami költségvetés kiadásainak (284,3 milliárd Ft) 3,8–4,1%-át jelentette.

²⁴ A világpiacon és a magyar külkereskedelmi árak várható alakulása 1974-ben; az ezzel összefüggésben szükséges intézkedések. 1973. október 26. MNL OL XIX-A-121-b 3. d.; az ÁTB 5021/1973. sz. határozata. 1973. november 8. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

²⁵ Az MSZMP PB 1973. október 23-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/622. ó. e.

²⁶ Ez elérte az állami költségvetés kiadásainak (284,3 milliárd Ft) 6–7%-át.

Az import ártámogatást 1975-től csak a lakossági fogyasztókat érintő termékek körében tartották volna fenn. Ugyanakkor ebben a körben is szükségesnek ítélte a tanulmány a tüzelőolaj árának 40%-os, a gáz, a benzin és a távfűtés árának 30–30%-os megemelését, szintén 1975 elejétől; valamint elengedhetetlennek tekintették a következő tervidőszakban egy sor további termék dotációjának csökkentését és árának megemelését.²⁷

Faluvégi Lajos pénzügyminiszter 1974 februárjában tájékoztatta arról a pártvezetést, hogy az év során akár 10 milliárd Ft-tal több támogatás kellhet az import dotációjára – az 1973. évi 12–14 milliárd helyett 22–24 milliárd; és felvetette, hogy az áremelkedés egy részét át kellene hárítani a felhasználókra, a fogyasztókra. Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya azzal utasította vissza a felvetést, hogy „ijesztgetni akarja a gazdaságirányítás vezetőit”.²⁸

1974-ben az importárak 31%-kal, az exportárak ellenben csak 15%-kal növekedtek, azaz romlottak a cserearányok, így növekedett a tőkés külkereskedelmi passzívum és az államháztartás hiánya is. A teljes nemzetgazdasági veszteséget 17–18 milliárd forintba becsülte az OT 1974 novemberében. A súlyos deficiteket növekvő eladósodással tudta finanszírozni Magyarország: a nettó tőkés adósságállomány ekkor elérte az 1,4–1,5 milliárd USD-t.²⁹ 1974 folyamán a pártvezetés sem a beruházások lendületét, sem a lakossági fogyasztás bővülését nem kívánta mérsékelni, emiatt tovább nőtt a külkereskedelmi hiány (a dollárviszonylatú külkereskedelemben túllépte az export értékének 30%-át). 1975 első négy hónapjában a kedvezőtlen tendenciák miatt félmilliárd USD-vel nőtt a nettó tőkés adósságállomány. 1975 júniusában döntött csak arról az MSZMP PB, hogy elvonásokkal és korlátozásokkal mérsékelni kell a vállalati beruházásokat, illetve a lakossági keresetek visszafogásával szükséges fékezni a fogyasztást.³⁰

1975. január 1-jével viszonylag széles körű áremelésre került sor az energiahordozóknál és üzemanyagoknál, a vas- és alumíniumkohászati, vegyipari termékeknél, a ruházati ipari termékeknél, az áruszállítási tarifáknál. Az intézkedések egyelőre nem érintették a lakossági fogyasztást. A szocialista importárak ennek ellenére olyan mértékben változtak 1975-ben, hogy a különbözet egyharmadát, mintegy 5,5 milliárd Ft-ot még mindig a költségvetésnek kellett állnia.³¹ A Pénzügyminisztérium 1975. februárban javasolta bizonyos áruk (teher- és személyautók, illetve alkatrészeik, szeszesitalok, papíráruk) esetében év közbeni áremeléssel enyhíteni a költségvetés terheit, ehhez azonban az ÁTB nem járult hozzá.³²

Az Országos Anyag- és Árhivatal a korábban említett árakkal foglalkozó tanulmányból kiindulva terjesztette be a következő tervidőszakra vonatkozó árpolitikai koncepciót 1975 márciusában. A tervezet már egyértelműen leszögezte, hogy a világgiazi áremelkedések tartósak, azok hatásait csak átmenetileg enyhítheti a magyar költségvetés. Az importtermékek áremelkedésének kivédésére aktív árfolyam-politikát javasoltak (időről-időre fel kell értékelni a forintot), fontosnak ítélték a termelőket sújtó adókat csökkenteni, a fogyasztói árakban pedig fokozatosan megjeleníteni a külpiazi hatásokat. Az Árhivatal 1976. január 1-jével a forint 10%-os felértékelését javasolta. Csökkenteni javasolták a vállalatok nyereségadóját,

²⁷ Az árrendszer fejlesztésének kérdései. 1974. február 4. MNL OL XIX-A-121-b 6. d.

²⁸ Mong: *Kádár hitele*, 149–150.

²⁹ Az MSZMP PB 1974. november 19-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5/651. ó. e.

³⁰ Az MSZMP PB 1975. június 3-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5/665. ó. e.

³¹ Ez az állami költségvetés kiadásainak (316,2 milliárd Ft) 1,7%-át jelentette.

³² A szocialista viszonylatú külkereskedelmi árak 1975. évi változásával összefüggő pénzügyi intézkedések. 1975. február 12. MNL OL XIX-A-121-b 16. d.; az ÁTB 5013/1975. sz. határozata. 1975. február 27. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

hogy a termelők a nyereségükből finanszírozhassák az importanyagok drágulását. Ugyancsak 1976 elejétől további jelentős áremelésekre tett javaslatot az Árhivatal: a tüzelőolaj és a földgáz árát 35–40%-kal, a villamos-energiáét 20%-kal, a szénét 15–20%-kal; a vegyipari anyagokét 25–50%-kal, a faanyagokét 60%-kal; az áruszállítási tarifákat 10–12%-kal stb. A kohászatban és a mezőgazdaságban nem számoltak áremeléssel, így ezeknél az ágazatoknál a költségvetésnek kellett helyt állnia. A fogyasztói áraknál – az előző öt év átlagos 2,8%-os éves szintjéhez képest – évente átlagosan 3,5%-os áremelkedést tartott szükségesnek. A lakosságot érintő elkerülhetetlen áremeléseket (tüzelőanyagok, alapvető élelmiszerek, hús) 1975. szeptember és 1977. október között kívánták több lépésben végrehajtani. Az ÁTB elfogadta az 1976-os termelői áremelésekre vonatkozó koncepciót, *a fogyasztói árakra vonatkozó terveket azonban nem támogatta*; a lakosságot érintő intézkedéseknél további körülményeket elemzést kért az Árhivaltól.³³

Az MSZMP XI. kongresszusa 1975 márciusában politikai döntéssel zárta le a korábbi növekedési vitát: 5,5–6%-os növekedési ütemet irányzott elő a következő másfél évtizedre – gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva a világgazdasági változásokat.³⁴

Az Országos Anyag- és Árhivatal folyamatosan elemezte a világpiacon árkülönbségeket, illetve az addig megtett intézkedések hatásait. 1976. márciusi jelentésében azt állította, hogy csak a vegyipari termékekénél és a kohászatban maradt fenn jelentősebb importár-támogatás. Az utóbbiaknál a szocialista országokból származó import termékek 15–30%-kal olcsóbban kerültek a belföldi szereplőköz, mint annak a tényleges ára, a dollárimportnál pedig még nagyobb volt a különbség. Mivel kohászati áremelés a gépjárműgyártástól a mezőgazdaságig számos hazai termelőt érintene, az árhivatal 1977. január 1. helyett csak egy évvel később javasolta végrehajtani az áremelést; mivel már enélkül is 4,5%-os fogyasztói ár-növekedést terveztek 1977-re.³⁵

Az állami költségvetésre mind komolyabb terhet rótt az árkülönbségek megtérítése és a termelők dotációja. A koherens adatsorok hiánya miatt nem könnyű pontos képet alkotni a magyar államháztartás tényleges helyzetéről – ezekben az években sem.³⁶ A deficittel továbbra is trükközött a Pénzügyminisztérium (PM): még az ÁTB-nek szóló, szigorúan titkos 1976. augusztusi jelentésében is 2,3 milliárd Ft-os várható deficitről írt (amely így alatta maradt volna az 1975. évi 3 milliárdos hiánynak). Csak a tájékoztató többszöri átolvasása után tűnik fel, hogy a PM figyelmeztetett a költségvetés vártnál nagyobb hiteligényére: ekkor a tervezett 34 milliárd Ft helyett 46–47 milliárdra becsülték. Valójában ez az *állami bevételek és kiadások tényleges különbsége*, amely meghaladta a kiadások főösszegének 10%-át – ezt

³³ Az V. ötéves terv árpolitikai koncepciója. 1975. március 5. MNL OL XIX-A-121-b 17. d.; az ÁTB 5022/1975. sz. határozata. 1975. március 27. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

³⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa, 1975. március 17–22. Budapest, 1976.

³⁵ Az 1977. évi termelői ár-intézkedések végrehajtásának irányelveire és programjára. 1976. március 11. MNL OL XIX-A-121-b 25. d.

³⁶ A korábbi évek költségvetési trükkjeiről, a katonai kiadások, illetve a külkereskedelmi árkiegyenlítés kezeléséről lásd Germuska Pál: *A katonai és védelmi kiadások alakulása és hatása a nemzetgazdaságra 1949 és 1979 között*. Társadalom és Honvédelem, 11. évf. (2007) 3–4. sz. 29–68.; Germuska Pál: „... nem tudunk egyensúlyba kerülni”. *Külkereskedelmi árkiegyenlítés – költségvetésen kívül és belül*. In: Baráth Magdolna – Bánkúti Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Budapest, 2011. 383–394.

a Magyar Nemzeti Bank által felvett külföldi kölcsönnel fedezték. Ugyancsak sokkolónak tűnik, hogy az 1976. évi 330 milliárd Ft-os összes állami kiadásból 108 milliárdot (32,7%) tett ki a vállalatok és különféle szövetkezetek támogatása.³⁷

Árfronton továbbra is a halogatás volt jellemző, miközben az Országos Anyag- és Árhivatal és a PM 1977. januári elemzéséből is kiderült, hogy a termelői árak rendre magasabbak, mint a fogyasztói árak, és a különbözetet az állami költségvetés pótolja. A fogyasztói árak többnyire még az emelések után sem tükrözték a termékek tényleges költségét, bekerülését, nem voltak „értékarányosak”. Az árak így nem töltötték be szerepüket, egyre gyarapodtak az egyedi állami beavatkozások. A vállalatok jövedelmezőségét állami támogatásokkal biztosították, és még ez a jövedelmezőség sem tükröződött a beruházási források elosztásánál. Az ár- és a pénzügyi rendszer átfogó felülvizsgálatára tettek javaslatot, amelynek révén lényegesen csökkenteni lehetne az állami támogatásokat, különösen a mezőgazdaságban. Kétszintű árrendszer bevezetését tartották célszerűnek: a különféle adókat tartalmazó termelői árak jelentős csökkentését és a fogyasztói árak 10%-ot meg nem haladó emelését. A termelői és fogyasztói árak közé pedig forgalmi adót javasoltak beékelni, amely pótolja az állam kieső adóbevételeit. Fontosnak ítélték, hogy az állami árszabályozás gyorsabban és rugalmasabban alkalmazkodjék a nemzetközi árváltozásokhoz. Felvetették a kereskedelmi és nem kereskedelmi valutaárfolyamok közelítésének szükségességét is. Gazdasági okokból célszerűnek tartották volna az árreformot minél előbb végrehajtani, ám annak előkészítését nem látták megoldhatónak 1979. január 1-ig. *Ezért eleve 1980 januárját tűzték ki a nagyszabású áremelések bevezetésére.*³⁸

Félfordulat

Az első lényeges koncepcionális váltás a külgazdasági-külkereskedelmi politikában történt, mert a pártvezetés e területen fogadta el legelőször a közgazdasági elit érvelését.³⁹ A szakmai előkészítést már az MSZMP XI. kongresszusa után megkezdődött. Az MSZMP PB 1975 júliusában feladattervbe foglalta, hogy a világgazdasági változásoknak a hazai gazdaságpolitikára gyakorolt hatásairól külön elemzést kell készíteni.⁴⁰ Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya munkabizottságot alakított, amely további hat albizottságot szervezett, több száz szakértő bevonásával.

A *hosszú távú külgazdasági politika irányelvei* címet viselő, mintegy 80 oldal terjedelmű előterjesztést végül 1977 márciusában nyújtotta be a munkabizottság az MSZMP PB-nek. A jelentés egyértelműen leszögezte, hogy a tőkés gazdaságok válságával párhuzamosan tudományos–technikai forradalom zajlik a világban, a gazdaság minden területét érintik a szerkezeti változások, az energiahordozók és nyersanyagok áremelkedése tartós lesz, és a negatív hatások erőteljesen érintik Magyarországot is. Az importáraknak a magyar exporttermékek árát jelentősen meghaladó emelkedése súlyos csapást mért a hazai gazdaságra: az 1972–1976 között – a cserearányok romlása miatt – elszenvedett veszteséget az 1975. évi

³⁷ Az 1976. évi pénzügyi helyzet várható alakulásáról és az 1977. évi állami költségvetés irányelveiről. 1976. augusztus. MNL OL XIX-A-121-b 30. d.

³⁸ Tájékoztató az árrendszer távlati fejlesztésére irányuló munka állásáról. 1977. január 26. MNL OL XIX-A-121-b 36. d.

³⁹ Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késői Kádár-rendszerben.* Budapest, 2001. 30–40., 51–71. Csizmadia könyvében a Nyugat percepciójának változását vizsgálta a különféle elitcsoportokban. Őt elitcsoportot különített el: a pártvezetést, a pártértelemiséget, a külpolitikai, a közgazdász és az ellenzéki elitet.

⁴⁰ Az MSZMP PB 1975. július 28. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS. 288. f. 5/669. ő. e.

nemzeti jövedelem 23%-ára, az 1977–1980 közötti időszakban keletkezőt pedig a várható 1980. évi nemzeti jövedelem 26–33%-ára becsülték a szakértők. Az évi 5–6%-os gazdasági növekedés fenntartása mellett immár ugyanolyan hangsúlyt kapott a népgazdaság egyensúlyának „megszilárdítása”, amely a külső fejlesztési források csökkenését vetítette előre. A jelentés – meglehetősen optimistán – 1980-ra egyensúlyba hozhatónak minősítette a külkereskedelmi mérleget.

A tervezet egyszerre kívánta a KGST-vel, azon belül is főként a Szovjetunióval még intenzívebbé tenni a gazdasági együttműködést, és tovább bővíteni a tőkés országokkal a kapcsolatokat. Külön kitért arra, hogy Magyarországnak szorgalmaznia kell a KGST és a Közös Piac közötti tárgyalásokat, és elő kell segítenie az összeurópai gazdasági együttműködést – Európa békés fejlődése érdekében. A fejlődő országokkal a kölcsönös előnyök alapján kívánták bővíteni a kereskedelmet, nem kizárva a segítségnyújtást sem (vámkedvezmények, szakemberekpzés stb. útján).

A tervezet szorosan összekapcsolta a külpiazi expanziót és a hazai gazdaságban szükséges változtatásokat. A kivitel jelentős bővítését szelektív fejlesztési politikával tartották megvalósíthatónak: a kevés importterméket használó, hazai nyersanyagbázisra épülő, magas hozzáadott-értékkel rendelkező, jelentős szellemi kapacitásokat bevonó ágazatok és termékek fejlesztésével. Az exportot támogató fejlesztéseket a következő területekre kívánták koncentrálni: gépipar (járműgyártás, elektronika, híradástechnika és műszergyártás, mezőgazdasági és élelmiszeripari gépgyártás); mezőgazdaság és élelmiszeripar (gabona, hús és húskészítmények); alumíniumipar; vegyipar (gyógyszerek és növényvédő-szerek, petrolkémia és gumiipar); továbbá a könnyűipar (textil, ruházat, bőrárúk, bútorok). A kulcsfontosságú iparágakban (elektronika, gyógyszeripar, energiagazdálkodás) célzott, komplex fejlesztési programokkal kívánták gyors eredményeket elérni. Az ár- és pénzügyi rendszer olyan átalakítását tűzte célul a tervezet, amely a belföldön alkalmazott árakban és a külkereskedelmi árfolyamokban jobban követi a világpiacon alkalmazott árakat, és fokozatosan elvezet a forint konvertibilitásának megvalósításához.

Az irányelveket 1977. április 6-án kiindulási alapként elfogadta az MSZMP PB, és egy új, egységes dokumentum kidolgozását írta elő, amely integrálja a népgazdaság termelési szerkezetének korszerűsítéséről szóló január 25-i határozatot is.⁴¹ Megkezdődött tehát a gazdaságpolitikai irányvonal fokozatos átértékelése. Az új egységes előterjesztést 1977. október 20-án fogadta el az MSZMP KB, a jóváhagyott külgazdasági és fejlesztési irányelvek azonban szót sem ejtettek a legsúlyosabb problémáról, a külkereskedelmi mérleg hiányáról és az eladósodásról.⁴²

Az orientációváltás hatásai természetesen nem jelentkeztek egyik pillanatról a másikra. A PM 1977. augusztusi tájékoztatójából meglehetősen negatív tendenciák rajzolódtak ki: gyorsult ugyan a gazdasági növekedés (7%-ra), ám a behozatal a vártnál gyorsabban nőtt, és nem sikerült megfelelő mértékben növelni a gazdaságos exportot, a cserearányok pedig tovább romlottak. Mindemellett a beruházási források kiáramlása változatlanul dinamikus volt. Rubel viszonylatban a tervezett 1,3 milliárd Ft-os passzívum helyett 1 milliárdos aktívum keletkezett már az első félévben, a dollárviszonylatban pedig a tervezettel ellentétesen az import kétszer olyan mértékben bővült, mint az export. Az állami költségvetés a deficit eltakarására szolgáló hiteligénye is meghaladta 1977-ben a tervezettet: elérte a 40 milliárd

⁴¹ Az MSZMP PB 1975. április 6. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS. 288. f. 5/715. ő. e.

⁴² Az MSZMP KB 1977. október 20. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS. MSZMP KB 288. f. 4/151-152. ő. e.

Ft-ot. A termelő szektor támogatása ugyancsak dinamikusan növekedett: az ipari szektor támogatása 114 milliárd Ft-ot, a mezőgazdasági szövetkezetek támogatása további 14,9 milliárdot tett ki. Eszerint az állami költségvetés várható kiadásainak a 35%-ára rúgtak a dotációk. Az 1978-as költségvetés tervezésénél több áremelés után is növekvő vállalati támogatási igénnyel és nagyobb állami hitelfelvételi kényszerrel számoltak: a deficit fedezése immár 54 milliárd Ft-ot szántak. Ezért a PM a gazdaságos export növelését tartotta elsődleges célnak.⁴³ A tájékoztató mellékletéből kiolvasható deficitszámokat a GDP-hez viszonyítva a kiszámítható: 1976-ban a GDP 5,7%-át, 1977-ben várhatóan 6,9%-át tette ki az államháztartási hiány.

A beruházások tényleges allokációja ráadásul továbbra sem igazodott a kinyilvánított politikai szándékokhoz. 1977-ben például a 130 milliárd forintnyi állami termelő beruházás 77%-a importhelyettesítési célt szolgált, az exportot bővítő alig 7–8%-ot tett ki. Az ipari beruházások 40%-a pedig az energetikában valósult meg. A felvett újabb hitelek jelentős részét nem új fejlesztésekre, hanem egyre nagyobb részben a korábbi hitelek megújítására, a legrosszabb kondíciójú, rövid lejáratú hitelek kiváltására fordították.⁴⁴

Az általános áremelést egyre tovább odázták. 1978. január 1-jével csak a kohászati termékek termelői árai emelkedtek 20–23%-kal. Ráadásul ugyanezen döntésével az ÁTB fel is szólította az OT-t, az Árhivaltat, a PM-et és az Építési és Városfejlesztési Minisztériumot: találjon megoldást arra, hogy a vasbetonelemek és épületszerkezetek árainak emelkedése ne jelentkezzék érdemben a lakásokért fizetendő árban.⁴⁵

A feltételek romlása – az egyensúlyi politika felülkerekedése

1978 elején a Magyar Nemzeti Bankban (MNB) készült egy belső használatú elemzés, amely felhívta a figyelmet, hogy az év végére Magyarország bruttó adóssága eléri a 8 milliárd USD-t, illetve a költségvetési hiány és a külkereskedelmi mérleg hiányának fedezésére 1979-ben is olyan mértékben kell további hitelt felvenni, amely aligha biztosítható a piacokról. Timár Mátyás jegybankelnök a Magyar Nemzeti Bank vezetőségi ülésén ugyan nem értett egyet a jelentés fő megállapításaival, azonban nem tiltotta meg, hogy a Közgazdasági Főosztály a Pártpontnak és minisztériumoknak azt megküldje. 1978 februárjában a jelentést megvitatatta az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága, és olyannyira magáévá tette annak megállapításait, hogy ebből kiindulva készült a tavasz folyamán a PB elé kerülő elemzés. A PB 1978. június 13-i ülésén szembesítették Kádárt és a legfelsőbb vezetést a *fizetéseképtelenség* rémével: 1978 végén a nettó adósság eléri a nemzeti jövedelem 36%-át, a magyar export 73%-át; 1980-ra viszont az export másfélszeresét fogja kitenni, és bruttóban túllépi a 10 milliárd USD-t. Az előterjesztést jegyző KB Gazdaságpolitikai Osztály azt is felvetette, hogy új hitelforrásokra van szükség, és javasolta, hogy ha a Szovjetunió visszautasítaná Magyarország 1 milliárd USD-s hosszú lejáratú hitelkérelmét, akkor Budapest csatlakozzon az IMF-hez és a Világbankhoz.⁴⁶

⁴³ Az 1977. évi pénzügyi helyzet várható alakulásáról és az 1978. évi állami költségvetés irányelveiről. 1977. augusztus. MNL OL XIX-A-121-b 41. d.

⁴⁴ Cseszka: *Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött*, 101., 104.

⁴⁵ Az ÁTB 5012/1978. sz. határozata. 1977. március 24. MNL OL XIX-A-121-c 2. d.

⁴⁶ Mong: *Kádár hitele*, 162–163.

1978 tavaszán az előző őszi külgazdasági stratégia megvalósítására a Minisztertanács titkos határozata alapján a különféle minisztériumok sorra terjesztették elő intézkedési terveiket az Állami Tervbizottságnak.⁴⁷ Majd 1978 júliusában a KKM és az OT együttesen terjesztette be a hosszú távú külgazdasági stratégiát. A dokumentum abból indult ki, hogy Magyarország számára meghatározóak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, és a külkereskedelmi áruforgalom további gyors bővülésével számoltak. A nemzetközi munkamegosztásba való nagyobb mértékű bekapcsolódáshoz fejlesztésekkel kívánták fokozni az exportálható termékek gyártását, előállítását. Az importnál csökkenteni tervezték a nyersanyagok behozatalát, és inkább a technológiaiimportot kívánták előtérbe helyezni. Az ár- és árfolyam-politika átalakításával szándékoztak biztosítani, hogy a termelők és a felhasználók közvetlenül és fokozottan érzékeljék a külső piacok értékítéletét. Néhány szociálpolitikai kivételtől eltekintve megszüntetendőnek tartottak mindenfajta importtámogatást, az exporttámogatást pedig szelektíven kívánták alkalmazni, és csak a fejlesztés fázisában.

Leszögezték: dinamikusabban bővíteni kell a külkereskedelmet a KGST partnerországokkal, új behozatali lehetőségeket kell felkutatni. A fejlődő országokból növelni lehet a nyersanyagok importját, az oda irányuló kivitelben pedig a komplett ipari technológiák és műszaki szolgáltatások kivitelére kell helyezni a hangsúlyt (vízgazdálkodás, mezőgazdaság, oktatás stb.). A hazai könnyűipar és feldolgozóipar fontos felvevőpiacaiként tekintettek erre az országcsoportra, és az említett iparágak fejlesztésébe bevonhatónak gondolták a tőkeerős (például arab) országokat. A fejlett országokkal a kölcsönös előnyökön alapuló kereskedelmet kívánták fejleszteni – akár nyugati működő tőke bevonásával is. Meg kívánták őrizni Magyarország kedvező megítélését a nemzetközi pénzpiacokon, hogy hitelképessége ne romoljon.

A számítások azt mutatták, hogy 1980-ra a nem rubel eladósodás jócskán meghaladja az V. ötéves tervben tervezett mértéket, és ilyen magas adósságszolgálat mellett aligha lesz lehetőség új forrás bevonására. A belső extenzív források sem bővülnek, tehát a gazdasági növekedés mértéke elkerülhetetlenül csökkenni fog. Mivel más KGST országok is növekvő nyugati adóssággal küzdöttek, mindannyian a dollárexportjuk fokozására kényszerültek, és így kevésbé bővült a KGST-n belüli kereskedelem. A Komplex Program lassú előrehaladása miatt 1990-ig nem számítottak a fejlődés gyorsulására, amelyhez hatékonyabb hitelrendszerre, a multilaterális kapcsolatok szélesítésére lett volna szükség. A szocialista együttműködésnek mindezek ellenére változatlan prioritást biztosítottak: az energia és nyersanyagszükségletet a lehető legnagyobb mértékben ebből a relációból kellett beszerezni. A szocialista exportban egyre nagyobb igény volt a korszerű gépekre és technológiákra, ezek hazai fejlesztésére kívántak koncentrálni.

Úgy értékelték, hogy a tőkés piacokon az árváltozások tartósak, számos nyugati gazdaság újra recesszióban van. A magyar fizetési mérleg javítása érdekében nyugati export-expenziót tartottak szükségesnek, ám ezt akadályozta a lanya konjunktúra és a protekcionista intézkedések sora. Néhány kiemelt partnerországra kívánták ezért a magyar erőfeszítéseket koncentrálni: Német Szövetségi Köztársaság, USA, Japán, Franciaország, Egyesült Királyság, valamint Olaszország és Ausztria. Az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) a tagországok „közös protekcionizmusának szervezőjének” nevezték, amely fékezi a kapcsolatok fejlődését. Ugyanis a különféle diszkriminatív kereskedelmi korlátozások a Közös Piac területére irányuló magyar export mintegy 40%-át sújtották. A korlátozások ellen fel kívántak lépni: tőkeerős nagy cégekkel kétoldalú kapcsolatokat kiépíteni, egyes ágazatokban megegyezésre

⁴⁷ Lásd MNL OL XIX-A-121-b 46–47. d.

jutni az EGK-val, továbbá a GATT-nál (*General Agreement on Tariff and Trade*) és más fórumokon a többi KGST tagországgal együtt hatékonyabban fellépni.

Úgy vélték, ahogyan a fejlődő országokkal bővül a politikai együttműködés, úgy növekszik a segítségnyújtási, támogatási és hitelfelvételi igény Magyarország felé. A korlátozott hazai lehetőségek miatt célzott segítségnyújtást tartottak csak megengedhetőnek. Ugyanakkor a fejlett országokénál nagyobb mértékben kívánták bővíteni az áruforgalmat a harmadik világgal, mert számos fontos nyersanyag volt beszerezhető a térségből, illetve a magyar élelmiszergazdaság és gépipar számára fontos exportpiacot jelentett.⁴⁸

Az ÁTB 1978 júliusában elfogadta és a további tervezés alapjává tette a dokumentumot.⁴⁹

Az aktuális ötéves terv félidejéhez érkeve az OT, az MNB, a PM és a KKM áttekintette a kulcsfontosságú dollárexport helyzetét. Az eredeti tervek – az egyensúly 1980-ra való helyreállítása érdekében – a dollárexport *110%-os növelését* tűzték célul. Az állam mintegy 45 milliárd Ft-nyi exportfejlesztési hitelt biztosított a vállalatoknak nyugaton is eladható termékek fejlesztésére, korszerű technológiák beszerzésére. 1976–1977-ben 25%-kal bővült a nyugati export, de 130 millió dollárral még így is elmaradt a tervektől. A felmérések alapján a dokumentum 1,6 milliárd USD-re tette az export elmaradását a tervidőszak végéig (1980). A kiesés egy részét a tényleges szállítási volumen csökkenése, más részét például a mezőgazdasági termékek árának esése okozta. E negatív scenárió bekövetkezte esetén az ötéves áruforgalmi mérleghiány elérheti a 3 milliárd USD-t – szólt a figyelmeztetés. Apró betűkkel, de már itt szerepelt az is, hogy *az MNB szerint 1979 elejére a rövidtávú hitelfelvelekkel Magyarország eléri a gazdaságilag elviselhető határt*. A dokumentum az intézkedések között nemcsak az exportfejlesztési hitelek bővítését nevezte meg, hanem a gazdaságtalanul exportálható termékek kivitelének leállítását vagy csökkentését is. Azt is világosan megfogalmazták, hogy az áruforgalmi és a fizetési mérleg egyensúlya kizárólag az export fokozásával nem érhető el, ezért fokozatos importkorlátozó intézkedéseket tartottak szükségesnek.⁵⁰

1978-ban a termelői áremeléseknek és a szabályozás módosításának köszönhetően az államkincstár több bevétellel gazdagodott, így a költségvetés hitellel fedezendő hiányát 44,3 milliárd Ft helyett csak 37 milliárdra várta a PM 1978 augusztusában. A dollár külkereskedelem kedvezőtlen alakulása miatt azonban a konvertibilis eladósodás vésszen emelkedett. Az 1979. évi költségvetés tervezéséhez ugyanakkor változatlanul nem fogalmaztak meg radikális intézkedéseket: fogyasztói áremelésekről szó sem esett, mindössze az általános nyereségadó 4 százalékpontos emelését javasolták.⁵¹

1978 végére a konvertibilis bruttó adósság túllépte a 10 milliárd USD-t. A gazdaságpolitikai fordulat végrehajtását nem lehetett tovább halasztani. Az MSZMP KB 1978. december 6-i ülésén olyan határozatot fogadott el, amely a gazdasági növekedést alárendelte *a külső és belső fizetési egyensúly helyreállításának* – az életszínvonal emelésében addig elért eredmények megtartásával.⁵²

Az ÁTB 1978 decemberében – saját júliusi határozatának megfelelően – döntött a leg gazdaságtalanabb export csökkentéséről, megszüntetéséről. A PM és a KKM által benyújtott

⁴⁸ Hosszú távú együttműködési elgondolások a szocialista, a fejlett tőkés és a fejlődő országokra. 1978. július 11. MNL OL XIX-A-121-b 50. d.

⁴⁹ Az ÁTB 5030/1978. sz. határozata. 1978. július 27. MNL OL XIX-A-121-c 3. d.

⁵⁰ Az V. ötéves tervben előirányzott dollár viszonylatú export teljesítésének helyzete és javaslatok a szükséges intézkedésekre. 1978. július 12. MNL OL XIX-A-121-b 50. d.

⁵¹ Az 1978. évi pénzügyi helyzet várható alakulásáról és az 1979. évi állami költségvetés irányelveiről. 1978. augusztus. MNL OL XIX-A-121-b 51. d.

⁵² Cseszka: *Rendszerváltás*, 139–140.

elemzésből kiderül: a korábbi években főként a kohászat, a könnyűipar és a mezőgazdaság exportja növekedett anyagigényes termékekkel vagy nyersanyagokkal; a kivitel alig harmada volt késztermék. Ez az export ráadásul magas importtartalmú volt. Az import ártámogatások következtében a termelők elveszítették áttekintésüket a nyersanyagárak felett. Az ágazatonkénti, sőt termékenkénti egyedi szabályozók, támogatások és preferenciák lényegében áttekinthetlenné tették az export gazdaságosságának mérését. Az ÁTB elrendelte: az exporttámogatásokat összesen 3 milliárd Ft-tal kell csökkenteni a visszatérítési kulcsok 5–15 százalékpontos leszállításával. Rubelviszonylatban a könnyűiparban így az állami visszatérítés mértéke 30–75%-ról 25–65%-ra, a kohászatban 4,5–26,3%-ról 0–20,4%-ra, a mezőgazdaságban 8–27,5%-ról 16%-ra csökkentek. Dollárviszonylatban 2–7 százalékponttal csökkent az állami visszatérítés: a legmagasabb továbbra is a könnyűiparban maradt 31–47%-kal, ezt követte a vegyipar 15–30%-kal, majd a gépipar 22–25%-kal és a kohászat 20%-kal, valamint az élelmiszeripar 15%-kal. Továbbá külön listán konkrét vállalatok konkrét termékeit kitiltották az exportforgalomból (például víztisztító-gép, műanyagáruk), másokat pedig az állami visszatérítésből (pl. méterárúk) azok kirívó gazdaságtalansága miatt.⁵³

A restrikióknak köszönhetően 1979-ben némileg javult a külkereskedelmi egyenleg, azonban az importkorlátozás éppen a korszerű technológiák behozatalát vetette vissza leginkább, ami fokozódó nehézségeket idézett elő az élenjáró elektronikai és gépipari vállalatoknál. 1979 júniusában az MSZMP KB hozzájárult, hogy a fogyasztói árakat már egy hónappal később, a termelői árakat pedig 1980. január 1-jével emeljék. A fogyasztói áremelés ugyan átlagosan csak 4%-ot tett ki, az élelmiszerek viszont 20%-kal drágultak, ami sokkhatásként érte a dotált és stabil árakhoz szokott lakosságot.⁵⁴

1979 decemberében a megállíthatatlanul növekvő külföldi adósság kérdése is napirendre került a KB ülésén az 1980. évi terv megvitatásakor, de az exportfokozást sürgető szlogenek megismétlésén túl nem történt érdemi intézkedés. A Szovjetunió afganisztáni intervenciója, majd a lengyel válság rendkívül feszültté tette a nagyhatalmak viszonyát, és visszavetette a kelet–nyugati együttműködést. A Közös Piac országai és az USA szigorították az embargós intézkedéseiket, a szovjet blokk országai pedig igyekeztek minimalizálni nyugati importjukat. A KGST-ben ismét felerősödtek az autarkias törekvések, ugyanakkor világosan megfigyelhető volt a nemzeti érdekek erőteljesebb képviselése, a középtávú szállítási egyeztetéseket mind keményebb viták kísérték. A nemzetközi pénzügyi piacokon 1980–1981-re radikálisan beszűkült a hitelkínálat, és lényegesen drágult a hitelfelvétel, ami egyre nehezebb helyzetbe hozta Magyarországot. Az IMF-be való belépés 1978-tól újra napirenden volt, a Nemzeti Bank és a Pénzügyminisztérium meg is kezdte az előzetes tárgyalásokat, az MSZMP KB pedig 1981. október 22-én jóvá hagyta a belépési kérelem benyújtását. Szinte a magyar felvételi kérelem átadásával egy időben hirdették ki Lengyelországban a hadiállapotot, aminek következtében felerősödött a betétkivonás: az MNB-ből mintegy 1,4 milliárd USD értékű betétet vontak ki. 1982 elejére kritikussá vált a helyzet a magyar bankok 20–30 millió USD-s tételekben néhány napos kölcsönöket vettek fel, hogy az aktuális fizetési kötelezettségeknek eleget tudjon tenni Magyarország. Az IMF tagság 1982. július 7-i elnyerését követően lélegezhetett fel valamennyire a pénzügyi kormányzat, az első 474 millió SDR összegű *stand-by* hitel elhárította az azonnali államszűk veszélyét. 1982. december 1-jén az MSZMP KB a következő évi népgazdasági tervről tárgyalva elfogadta, hogy immár elkerülhetetlen a lakossági

⁵³ Az export gazdaságosságáról, javaslatok a leggazdaságtalanabb export csökkentésére, illetve megszüntetésére. 1978. november. MNL OL XIX-A-121-b 53. d.; az ÁTB 5053/1978. sz. határozata. MNL OL XIX-A-121-c 3. d.

⁵⁴ Az MSZMP KB 1979. június 29. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 4/163–164. ő. e.

fogyasztás csökkentése, és hogy a finanszírozhatóság fenntartása érdekében a reálbéreket az 1975–1976-os szintre kell visszavágni.⁵⁵

Válságkezelés és eladósodás

Az 1970-es évek főbb gazdaságpolitikai intézkedéseinek áttekintése után most térjünk vissza eredeti kérdésfeltevésünkhöz. A felsorakoztatott dokumentumok, úgy vélem, kellően bizonyították, hogy a gazdaságirányításban legfontosabb szerepet játszó minisztériumok és főhatóságok (OT, Pénzügyminisztérium, Külkereskedelmi Minisztérium, Országos Anyag- és Árhivatal) a világpiazi válság kirobbanásának a pillanatától észlelték és közvetítették a szaporodó válságjeleket a kormány felé. 1974 februárjában megszülettek az első javaslatok, hogy a belföldi árakat jelentős emelésekkel kell hozzáigazítani a világpiazi árakhoz. Ezeket az elképzeléseket azonban a kormány gazdasági kabinetje, az Állami Tervbizottság visszaverte, ezért a minisztériumok a későbbiekben – érzékelve a politikai korlátokat – eleve puhább javaslatokkal álltak elő. Az 1975–1976-ban végrehajtott áremelések enyhítettek ugyan az állami költségvetés terhein, de nem szüntették meg az alapvető feszültséget: a termelők és a lakosság „megóvása” érdekében még mindig messze voltak a magyarországi árak a tényleges, reális áráktól. Az árrendszer problémáin és a külkereskedelem nehézségein sorra kiütköztek a magyar gazdaság súlyos hiányosságai: a nem hatékony vállalatok és szövetkezetek termelésének és exportjának támogatása, a lakosság fogyasztási és életszínvonalának fenntartása, az importtermékek dotációja többet emészt fel, mint amennyi bevétellel rendelkezik az állam.

A Pénzügyminisztérium idézett jelentéseiből világosan kiderült, hogy a magyar államháztartási hiány az 1976–1978 közötti években a GDP 6–7%-ára rúgott. Ezt közvetetten a külföldi kölcsönökből finanszírozták, az évtized második felében tapasztalt gyorsuló eladósodásnak tehát ez az egyik, eddig kevés figyelemre méltatott oka. A deficit leszorítására történtek ugyan halovány kísérletek, de ha sorra vesszük a különféle kiadási tételeket, láthatjuk, hogy a fogyasztók és a gazdaság szereplői egyaránt a megszorítások további elodázásában voltak érdekeltek. A lakosság több lakást, javuló infrastruktúrát és bővülő fogyasztást kívánt, az MSZMP vezetése pedig évekig megvédte a magyar társadalmat a világpiazi változások sokkjától. A mezőgazdaság és az ipar jelentős része állami támogatások révén maradt talpon: közvetlen támogatások, importanyagok dotációja, exportösztönző szubvenciók tették papíron nyereséggé enigmatikus nagyvállalatok sorát éppúgy, mint kis termelőszövetkezeteket. Nyilvánvaló, hogy a támogatásokat csak fokozatosan lehetett csökkenteni a tömeges csőd és az export összezsugorodásának elkerülése érdekében.

A gazdaságpolitikai irányváltás talán éppen azért a külgazdasági politikában kezdődött el, mert a pártvezetés és a kormány abban bízott, hogy a külkereskedelem újraorientálásával húzóágazattá teheti az exportot, és kinőheti az egyre nyomasztóbb adósságot. Az 1970-es évek elejétől a KGST kereskedelem és együttműködés mind nyilvánvalóbb korlátai a nyugati nyitás felé terelték a magyar gazdaságpolitikát, aminek a nemzetközi politikai enyhülés kifejezetten kedvezett. Magyarország ezekben az években rendezte diplomáciai kapcsolatait leg-

⁵⁵ Cseszka: *Rendszerválság*, 141–146. Az IMF belépés részleteiről lásd továbbá: Torda Csaba: *A Nemzetközi Valutaalap és Magyarország*. In: Torda Csaba (szerk.): *Tudományos tevékenység a Vám- és Pénzügyőrségnél*. Budapest, 2008. 139–159.; Mong: *Kádár hitele*, 171–220.

fontosabb nyugati partnereivel, és évtizedes konfliktusokat zárt le az utolsó vagyoni jogi szerződések megkötésével (az USA-val 1972-ben).⁵⁶ A *détente* előnyeinek dollárra váltását azonban nehezítették az EGK különféle protekcionista intézkedései. A közösségbe irányuló magyar export tekintélyes részét agrártermékek képezték, ezért 1968-tól Budapest tárgyalásokba kezdett az EGK szerveivel, hatóságaival. Sőt, a későbbiekben arra próbálta rávenni a többi KGST országot, hogy közösen alakítsanak ki együttműködés az EGK-val.⁵⁷ Mivel az EGK kizárta a szocialista országokat a preferencia-megállapodásokból, ezért azok kerülő úton próbáltak kedvezőbb kereskedelmi pozícióba kerülni: sorra csatlakoztak a GATT-hoz – Lengyelország 1967-ben, Románia 1971-ben, Magyarország pedig 1973-ban. Budapest diszkrimináció-mentes kereskedelmet várt a GATT-tagságtól, de az EGK továbbra is az „állami kereskedelmű” országok közé sorolta Magyarországot, így nem javultak a magyar termékek piacra jutásának feltételei.⁵⁸ Ez különösen az agráriumot érintette drasztikusan: a CAP (*Common Agricultural Policy*) miatt az EGK-ba irányuló magyar kivitelben belül 20 év alatt radikálisan visszaesett a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránya – az 1960-as évek eleji 60%-ról az 1980-as évek elejére 25%-ra.⁵⁹

Az 1977-es új külgazdasági koncepció mindezek miatt nem egyszerűen további nyugati nyitást szorgalmazott, hanem a fejlődő országokkal való szorosabb kapcsolatépítést tűzte célul. A hazai ipar és mezőgazdaság kínálata ráadásul szerkezetében, összetételében sokkal inkább megfelelt ezeknek a gazdaságoknak, amelyek különösen a gépipari termékek iránt érdeklődtek. Így 1974 és 1982 között közel nyolcszorosára emelkedett a magyar gépipari kivitel ebben az irányban; a nem szocialista gépexportból az 1974-es 36%-kal szemben 1982-ben már 75%-ot hasítottak ki. A legígéretesebb piacot a hatalmas extraprofithoz jutó kőolaj exportáló (OPEC) országok jelentették, mivel azok iparosítási és infrastruktúra fejlesztési programjaihoz hasonló javak, áruk voltak szükségesek, mint az 1950–1960-as évek szocialista iparosításához – ezekből pedig komoly termelési kapacitásokkal rendelkezett Magyarország. Ugyanakkor a verseny legalább olyan éles volt a fejlődő piacokon, mint fejlett világban, ráadásul számos politikai és gazdasági bizonytalanság jellemezte a harmadik világot: monokultúrás gazdaságaik nagyban függték fő kiviteli termékük (például olaj – Líbia, Nigéria) áringadozásaitól, vagy súlyos konfliktusokba keveredtek (lásd Irak és Irán háborúja). A fejlődő világ tehát nem válthatta ki Nyugat-Európát a magyar exportban.⁶⁰

Amint azt az 1. és 2. táblázat számai mutatják, a magyar külkereskedelem dinamikusabban bővült az 1970-es években a KGST-n kívüli világgal, az export növekedése azonban rendre elmaradt az importétól. Ez különösen a fejlett tőkés országokkal folytatott külkereskedelemben volt nyomasztó, a korszerű félkész-termékekben és technológiákban megtestesülő tetemes importot ebben a relációban még kevésbé tudták a magyar vállalatok ellentételezni. Az 1970-es évek végi adminisztratív importkorlátozások, amelyek ekkorra már elkerülhetetlenek voltak az egyensúly helyreállításához, viszont éppen a szerkezetváltáshoz nélkülözhetetlen modern gépek, berendezések és tudás behozatalát minimalizálták.

⁵⁶ A vagyoni jogi szerződésekről lásd: Honvári János: *Magyarország tőkés országokkal szembeni rendezetlen adósságai a II. világháború után*. Szakmai Füzetek, 2007. 21. sz. Budapesti Gazdasági Főiskola, KFKF 2007. 5–17.

⁵⁷ A KGST-n belüli vitákat az EGK-val kialakítandó viszonyról lásd Kansikas, Suvi: *Trade Blocs and the Cold War: the CMEA and the EC Challenge, 1969–1976*. Helsinki, 2012. 37–38., 78–79.

⁵⁸ Honvári: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*, 451–452.

⁵⁹ Melega: *Külkereskedelmi politikánk és külpiaci helyzetünk*, 969–970.

⁶⁰ Melega: *Külkereskedelmi politikánk és külpiaci helyzetünk*, 972–973.

Időszak	Teljes külkereskedelem		Külkereskedelem a KGST országokkal	
	Import	Export	Import	Export
1960–1965 (1960 = 100)	155,0	176,4	156,6	185,0
1965–1970 (1965 = 100)	168,2	153,1	160,7	146,3
1970–1975 (1970 = 100)	213,9	196,3	213,1	212,9
1960–1975 (1960=100)	557,5	530,3	536,4	576,2
1976–1980 (1976 = 100)	130,1	136,5	119,5	124,9
1980–1985 (1980 = 100)	139,2	155,9	144,6	159,4

1. táblázat

A KÜLKERESKEDELEM ÉRTÉKÉNEK NÖVEKEDÉSE 1965 ÉS 1985 KÖZÖTT – A TELJES KÜLKERESKEDELEM, ILLETVE A KGST ORSZÁGOK TEKINTETÉBEN.

Forrás: saját számítás a *Külkereskedelmi indexsorok 1950–1999*. Budapest, 2001. 198–199. alapján. Megjegyzés: 1975-ig a külkereskedelmi forgalmat devizaforintban mérték, 1976-tól folyó Forint értéken, ezért az 1975 előtti és utáni forgalom Forintban nem hasonlítható össze egymással.

Időszak	Külkereskedelem fejlett tőkés országokkal		Külkereskedelem fejlődő országokkal	
	Import	Export	Import	Export
1960–1965 (1960 = 100)	159,7	183,5	207,4	184,9
1965–1970 (1965 = 100)	193,7	187,8	151,5	136,1
1970–1975 (1970 = 100)	223,5	158,5	221,0	215,9
1960–1975 (1960=100)	691,5	546,4	694,3	543,4
1976–1980 (1976 = 100)	142,3	151,4	129,5	168,1
1980–1985 (1980 = 100)	135,4	140,2	99,7	165,9

2. táblázat

A KÜLKERESKEDELEM ÉRTÉKÉNEK NÖVEKEDÉSE 1965 ÉS 1985 KÖZÖTT – A FEJLETT TŐKÉS ORSZÁGOK, ILLETVE A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK TEKINTETÉBEN.

Forrás: saját számítás a *Külkereskedelmi indexsorok 1950–1999*. 198–199. alapján. Megjegyzés: 1975-ig a külkereskedelmi forgalmat devizaforintban mérték, 1976-tól folyó Forint értéken, ezért az 1975 előtti és utáni forgalom Forintban nem hasonlítható össze egymással.

A felemás sikerű külkereskedelmi expanzió ilyen módon katasztrófális méretű külkereskedelmi deficithoz vezetett, amint az a 3. táblázatban látható – 1974 és 1980 között 5,76 milliárd US dollárra rúgott az összes veszteség. Az eladósodás másik fő oka tehát a gyenge külgazdasági teljesítmény volt, a mérleghiány finanszírozása az újonnan felvett hitelek tekintélyes részét szinte azonnal felemészítette.

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Az egyenleg	-193	-492	132	504	-463	-1087	-592

	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Az egyenleg	-704	-1565	-746	-603	-434	11

3. táblázat

MAGYARORSZÁG KÜLKERESKEDELMÉNEK EGYENLEGE 1970 ÉS 1982 KÖZÖTT, MILLIÓ US DOLLÁRBAN

Forrás: *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* Budapest, 1996. 138–139.

Az a felismerés is megszületett az Országos Tervhivatalban 1976–1977 fordulóján, hogy visszafogottabb növekedés esetén kevésbé romlik a külkereskedelmi mérleg: ezt igazolta az 1976-os év, amikor 3%-os nemzeti jövedelem növekedés mellett majdnem felére csökkent a mérleghiány.⁶¹ A célul tűzött 5–6%-os növekedés fenntartásához azonban inkább újabb hiteleket hajtott fel az MNB, és a jegybank vezetése is csak 1978 elején értékelte át a helyzetet az addigi trendet kivetítve. A gazdaságpolitikai fordulatot tehát az adósságpálya tarthatatlanná válása kényszerítette ki, a pártvezetés csak ekkor járult hozzá a restriktív lépéssorozat elindításához.

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Bruttó adósság-állomány	2118	2861	4199	5214	6253	9468	10507	11455	10740	10216
Nettó adósság-állomány	805	1338	2000	2618	3580	6141	7123	7571	7477	7267
Folyó fizetési mérleg egyenlege	53	-617	-567	-499	-853	-1480	-824	-733	-698	-299
Cserearány veszteség (-) / nyereség (+) előző évhez viszonyítva		-425	-167	226	-152	38	-80	76	93	-49
Közvetlen áruexport	1463	2066	2209	2343	2661	3178	4063	4863	4884	4831
Adósságszolgálat	404	483	559	522	620	1107	1590	2014	2492	2312
Adósságszolgálati ráta százalékban	27,6	23,4	25,3	22,3	23,3	34,8	39,1	41,4	51,0	39,6

4. táblázat

MAGYARORSZÁG ELADÓSODÁSÁNAK ÉS ADÓSSÁGSZOLGÁLATÁNAK FŐBB ADATAI, 1973–1982.

ADATOK MILLIÓ US DOLLÁRBAN

Forrás: Baárné Nyitrai Ilona et. al: Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon. In: Czoch Gábor et. al (szerk.): *Magyar gazdaságtörténeti szövegyűjtemény. XVIII–XX. század.* Budapest, 2003. 593., 597. Megjegyzés: adósságszolgálati ráta = adósságszolgálat osztva a közvetlen áruexporttal.

⁶¹ Mong: *Kádár hitele*, 157.

A váltás azonban meglehetősen későn történt: ekkor már hatalmas refinanszírozandó adósságot cipelt Magyarország, ráadásul a második olajválság légkörében megugrottak a kamatok, és egyre kedvezőtlenebb kondíciókkal lehetett megújítani a hiteleket. A 4. táblázat egyértelműen mutatja, miként emelkedett kritikus szintre 1979–1981 között az adósságszolgálati ráta, aminek következtében 1981–1982 fordulójára Magyarország az államcsőd szélén egyensúlyozott. Az IMF-hez való csatlakozással végül sikerült elkerülni az összeomlást, de a hazai gazdaság továbbra is gyenge teljesítményt mutatott.

A késedelmes döntéshozatal, a megkésett gazdaságpolitikai fordulat tehát megbosszulta magát: lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között, csak brutálisabb megszorításokkal lehetett helyreállítani az egyensúlyt. Adódik a kérdés: ha a szakapparátusok időben, néha kicsit köntörfalazva, de többé-kevésbé egyértelműen megfogalmazták a válságkezelési intézkedéseket, akkor az MSZMP vezetése miért várt éveket a határozott lépésekkel? Az egyik legfontosabb motivációra már az előbbiekben utaltam: a társadalmi vívmányok megtartásának és a hazai termelők megóvásának jelszavával az állam vállalta át a terheket – amíg tudta. Továbbra is kérdés azonban, hogy a legfelsőbb vezetést vagy magát Kádár Jánost mennyire informálták pontosan a kockázatokról és veszélyekről.

Mong Attila *Kádár hitele* című könyvében felhívja a figyelmet arra, hogy az MSZMP KB 1970-es évekbeli gazdaságpolitikai titkárai, Németh Károly, majd Havasi Ferenc nem igazán pénzügyi szakemberek voltak, nem feltétlenül látták át a bonyolult hitelviszonyokat és a globális változásokat. A szakmai hiányosságok vélhetően hozzájárultak a szakapparátusoktól érkező jelzések hibás, késedelmes, pontatlan dekódolásához.

Az akkori pénzügyminiszter, Faluvégi Lajos 1988/89-es életútinterjújában a változások fő kerékkötőjének az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságát (GPB) tartotta, amelyben a pártapparátusok mellett ott ültek a szakszervezetek képviselői is, akik nem éppen reform-elkötelezettségükről voltak ismertek: „...a szakapparátus által írt anyag – legyen az pénzügy, vagy OT, vagy külker, vagy bárki – nem kerülhetett a PB elé, csak a PB osztály által írt anyag, és a titkár által aláírt anyag. Tehát elkészült egy éves terv, azt benyújthatta a pénzügyminiszter vagy az OT elnöke a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz. Az megtárgyalta, hozott egy állásfoglalást, és az osztály írt egy anyagot a PB-nek. Az az anyag ment el.” Megítélése szerint mindig tartalmi változáson ment át minden fontos előterjesztés, mert a GPB-ben „más erőviszonyok jöttek. Az egész vita egy egész más aspektust kapott, mint amiből a szakapparátus azt megcsinálta.”⁶²

Timár Mátyás MNB-elnök nem nevezett meg felelős erőt vagy csoportosulást, ugyanakkor naplójában világosan rögzítette 1982 februárjában: „[19]75 óta tucatszor leírtuk különféle előrejelzésekben, hogy ezt így nem lehet tovább folytatni. Négy évet elvesztettünk. [19]79-től történtek intézkedések, de bejött a második olajárrobbanás és a világpolitikai helyzet kiéleződése.”. Más helyen (1980. szeptember) úgy fogalmazott, hogy a „Bankba jövelelem óta” (azaz 1975-től) számos beadványban rögzítette véleményét és javaslatait az egyensúlyi problémákról, a gazdaságirányítás javításáról és a gazdaságpolitikáról – lényegében különösebb visszhang nélkül.⁶³

Egykori helyettese, Fekete János 1999-es visszaemlékezésében viszont egyértelműen az MSZMP legfelső vezetésére és magára Kádár Jánosra hárította a felelősséget. Szerinte az 1973-as árrobbanás vetette vissza a reformgondolkodást, és a „politika” ragaszkodott ahhoz,

⁶² Faluvégi Lajos interjú. Készítette Voszka Éva 1988–89-ben. OSZK 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 136. sz. 246., 247.

⁶³ Timár Mátyás: *Válság – váltás – változások. Jegyzetek. 1979–1994.* Budapest, 1998. 39., 19.

hogy Magyarországon ne lehessen 3–4%-nál magasabb infláció, miközben a fejlett országokban 10% fölé emelkedett a fogyasztói árnövekedés. Fekete számítása szerint Magyarország mintegy 365 milliárd Ft veszteséget szenvedett el az árrobbanás miatt (véltetően közel egy évtized alatt), és a politikai vezetés ragaszkodott ennek kivédéséhez. „Ebben benne volt az – szögezte le Fekete ismét –, hogy a politikai vezetés (elsősorban Kádár) nagyon inflációellenes álláspontra helyezkedett [...] Azt mondta [Kádár], hogy a magyar emberek eddig kétszer veszítették el a megtakarításaikat az elmúlt 50 évben [...] Egyszóval mindig is infláció-érzékeny ország voltunk.”⁶⁴

Noha a vizsgált korszak fiskális, illetve monetáris politikájának meghatározó figurái más-hová helyezik a hangsúlyokat, nem kétséges: Kádár és a csúcsvezetés lényegében tisztában volt a kockázatokkal és lehetséges mellékhatásokkal, és *tudatos* politikai döntés volt végső-kig feszíteni a húrt. A fentiekből talán kitűnt, hogy a *szakpolitikai javaslatok* eleve valamilyen fajta öncenzúrával születtek annak érdekében, hogy átmenjenek a *politikai szűrőn*, és így többszörösen veszítettek határozottságukból és hatékonyságukból. A *szakpolitika* szempontjait tehát rendre felülírták a *pártpolitikai* érvek – nem először és nem utoljára a magyar 20. században.

PÁL GERMUSKA

A Wasted Half Decade – Economic Crisis and Crisis Management in Hungary, 1973-1979

The article investigates the “long 1970s” (1968–1982), when Hungary re-orientated its economic and foreign trade relations. Hungary had always been a proponent of CMEA cooperation and when it realized that Socialist integration stagnated at the level of a bilateral exchange of commodities, Budapest gradually adopted a policy of opening to the world outside the CMEA. The year 1977 was a turning point in economic policy, the Hungarian elite’s way of thinking and attitude towards the West changed – not independently from the world economic crisis and its impact on Hungary. The oil crisis sharpened the latent tensions, and behind the robust growth serious problems started to surface. Although Hungary intensified its relations with the West and the Third World, the country was not able to profit from the advantages of international trade and cooperation. The paper draws on archival documents from the state-party and the economic top leadership.

⁶⁴ Fekete bárány? Fekete János vall életéről, világnézetéről, világlátásról Benda Lászlónak. Budapest, 1999. 193.

BAJZIK LÁSZLÓ

Gyulai Gaál Miklós 1848–1849-es honvédtábornok hadbírószági perei*

A szabadságharc leverése után az abban szerepet vitt polgári és katonai tisztségviselőket igazoló vizsgálat alá vetették. A katonáknál ez az őrmesteri rendfokozat feletti egyénekre vonatkozott. Ha az eljárás az érintett személy szerepét és cselekedeteit a büntetőtörvénykönyv cikkelyeibe ütközőnek ítélte, akkor hadbírószág elé állították, és rendszerint el is ítélték. E hadbírószági eljárások részletei, lefolyásuk és a büntetőtörvénykönyv előírásaival kapcsolatos összefüggéseik azonban kevésbé ismertek széles körben. A gyulai Gaál Miklós ellen folytatott, szerfölkött szövevényes eljárás betekintést enged ezekbe a részletekbe, tüzetesebb megismerésük ezért is lehet hasznos.

Amikor Gaál értesült az országot fokozatosan megszálló császári katonaság által foganasított letartóztatásokról, a megkezdett vizsgálatokról, egy ideig a Balaton környékén és a szegvári birtoka közelében fekvő erdőben bujkált. Szeptember 12-én azonban önként jelentkezett Keszthelyén az ottani császári dandár parancsnokánál, Knesević ezredesnél. Jelentkezése után az ezredes nem bocsátotta el, hanem szeptember 20-án a közvetlen előjáróságához, a Castiglione vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló császári királyi kerületi katonai parancsnokságra küldte Sopronba azzal, hogy onnan az illetékes igazolóbizottság elé kerülhessen. Ezen idő alatt vélhetően nem is tartották őrizet alatt, hanem becsületszóra szabadon mozogva még lovakat is vett a Festetics-ménésből. Knesević pedig tájékozódott, hogy mitévő is legyen ezzel a nem keresett és önként jelentkezett magas rangú lázadó tiszttel. A keszthelyi tartózkodás utolsó napjaiban viszont Gaált lényegében már fogolyként kezelte, aki a frissen vett lovait sem vihette magával, és nem is rendelkezhetett róluk.

A honvédtábornokot nem tartották Sopronban, hanem egy tisztt és egy közlegény kíséretében Bécsbe küldték, ahová szeptember 23-án érkezett meg. Amint a hadügyminisztériumban megismerték Knesević ezredes tájékoztatását, a Bécsbe érkezett Gaált őrizetbe vették, és a helyi törzsfogházba kísérték. Két nappal később gróf Gyulay Ferenc altábornagy, császári királyi hadügyminiszter utasította a császári királyi magyarországi főhadparancsnokságot, hogy indítsa meg „a további törvényes hivatali cselekményeket” Gaál ellen „minthogy ez az egykori törzstiszt a nyilvános lapok szerint még f. é. április 14-e után is a lázadó seregben ellenségesen szembenállt a cs. kir. csapatokkal”.² Az utasításban említett törvényes hivatali

* Ez az írás a szerző Gaálról írott és kiadás előtt álló monográfiáján alapszik. Gaálnak a szabadságharc leverése utáni rendkívül terjedelmes hadbírószági iratai a „Hadtörténelmi Levéltár [a továbbiakban: HL], Abszolutizmus kori iratok, Császári Királyi Rendkívüli Katonai Törvényszék, Arad, 113/11 doboz 2/363” helyen található. Ezekre a továbbiakban *Gaál Arad* rövidítéssel történik hivatkozás. A hadbírószági ítéletének ratifikálásáig bekövetkezett események itteni és külön közbelső jegyzet nélküli leírása ezen a dokumentum gyűjteményen alapszik. A leírt részletek és dátumok ennek alapján tényszerűek.

² Az idézetek a HL III. Armeé Commando, Justizsection, 9/39., eredeti, német nyelvű tiszázatból.

cselekmények a függetlenségi nyilatkozat utáni „lázadó vezéri szolgálat” esetében nem jelentett mást, mint a hadbírószági eljárást. Ennek látszólagos előkészítéseként egy héttel később, október 5-én első alkalommal meghallgatták a foglyot Bécsben a császári királyi katonai vizsgálobizottság szeptember 29-ei utasítására.³

Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy egy nappal később Aradon kivégezték a szabadságharc tizenhárom magasrangú vezetőjét. Ha tehát Gaált az említett időben Keszthelyről nem Bécsbe viszik (ahol néhány napig még várakoztatták is), hanem Aradra, akkor teljes bizonyossággal állítható, hogy osztozott volna a kivégzettek sorsában. Érdekes az is, hogy bécsi meghallgatási jegyzőkönyvében ekkor még nem a vádlottakra egységesen használt „Inquisit” szóval jelölik, hanem „Comparent”-ként, vagyis a sokkal enyhébb „megjelent”-ként utalnak rá.

Kényelmetlen kérdéseket sem tettek fel neki, aminek az az oka, hogy bécsi meghallgatói egyszerűen nem ismerték Gaál szabadságharc alatti szerepét, amint erre Gyulay – csupán a hivatalos lapok tudósításaira hivatkozó – említett levele is utal. Személyi adatainak felvétele után a bizottság kérdéseként a jegyzőkönyvben mindössze az olvasható, hogy „elmondja-e a megjelent úr a kihallgatásának okait”.⁴ Nyomatékos figyelmet érdemel már itt, hogy Gaál – a szabadságharc vizsgálat alá vont szereplőinek többségéhez hasonlóan – nem a történelem későbbi megbecsülésétől övezett szerepének igyekezett vallomásaival megfelelni, hanem a családja és maga életét, érdekeit próbálta védeni a kifejezetten ezek ellen irányuló intézményes eljárással szemben. Jegyzőkönyvi vallomásait mindig ennek figyelembevételével kell értékelnünk.

Gaál személyi adatainak felvétele után elmondta, hogy úgy véli, a magyarországi események alatti magatartása miatt hallgatják ki, és ezt röviden így foglalta össze: a nyugdíjazása utáni betegségében mint magyart és volt törzstisztet felszólították, hogy álljon a magyar hadsereg rendelkezésére. A nemzetőrség szervezése során még meg is fenyegették, hogy vonatkozása esetén felgyújtják a birtokát, és őt magát agyonverik. Így kénytelenségből elfogadta a vezérkari főnöki beosztást Perczel Mór tábornok mellett, de innen december 2-án leköszönt. A Honvédelmi Bizottmány azonban Pestre rendelte, és utasította, hogy ezredesként vegye át Arad ostromát. Betegen érkezett oda, majd mindenféle ürüggyel igyekezett a vár bevétele hátráltatni, és ezekkel gyanússá is tette magát. Február 8-án Kleser⁵ (sic!) altábornagy egységét segítve szándékosan üritette ki Ó-Aradot, és csak a részeg horvát csapatok hibáztathatók azért, hogy az általa felkínált lehetőségeket a császári csapatok nem tudták kihasználni. Ő maga azonban február 10-én ismét benyújtotta a lemondását, de válaszul vizsgálatra Debrecenbe rendelték. Itt azonban az ország erődítményeinek a felügyeletével bízták meg májusban, továbbá azzal, hogy Tihanyban és Karakón sáncokat építsen. Ezt a beosztását viszont arra használta, hogy az ostromlott Budán megmentse a kincstár számára a hadmérnöki irattárat és személyzetét. Innen ment Tihanyba és Karakóra, ahol látszatmunkát végzett, majd az emberei elbocsátása után Noszlopi Gáspár elől bujdosott, aki a Dunántúlon a nemzeti ellenállást szervezte. Végül önként jelentkezett Knesević ezredesnél csak azért, hogy az önmagát tisztázó vallomását megtehesse. A négy kihallgató tiszt utolsó kérdésére még elmondta, hogy önkéntes jelentkezése a bizonyíték arra, hogy nem kívánja kivonni magát a

³ Maga az elrendelő utasítás nincs az iratok között, hanem csak a 885/B számú és az 1849. október 5-én, Bécsben kelt meghallgatási jegyzőkönyv hivatkozik rá a bevezetőjében.

⁴ „Weist Herr Comparent die Ursache seiner Vernehmung?”

⁵ Gläser nevének illetén elírása beszédes tanúság Gaál bécsi meghallgatóinak tájékozatlanságáról.

további vizsgálatok alól, de egészségi állapota (aranyér panaszai) a szabad levegőn való mozgást teszi szükségessé, és ezért kéri szabadlábba helyezését. Ennek érdekében egyébként bármilyen óvadékot is hajlandó letenni.

A Mária Terézia-féle büntető perrendtartás is tartalmazta az óvadék melletti szabadság lehetőségét. Hadbíróági eljárás alatt álló tisztek és nem komoly súlyú vétségek gyanúja esetén ehhez gyakran elegendő volt a becsületszó. Hogy ennek a kor és a térség hadseregeiben milyen nagy volt a súlya és kötelező ereje, az majd a becsületvesztés (*Ehrlosigkeit*) fogalmának későbbi részletezéséből ítélhető meg. Példaként elegendő lehet itt az Aradon kivégzett Leiningen-Westerburg Károly esetét említeni, akit a világosi fegyverletételt követően tiszti becsületszóra két napra őrkíséret nélkül elbocsátottak az orosz fogságból, hogy magánügyeit intézhesse.⁶ Hadbíróági eljárások keretében felmerülő súlyos bűncselekmények gyanúja esetén azonban nem volt helye a bármilyen óvadék melletti szabadlábba helyezésnek sem.⁷

Gaál azonban ekkor még csak önként jelentkezett „Comparent”-ként állt a vizsgálóbizottság előtt. A büntető perrendtartásban való jártassága alapján baljóslatú jelzés lehetett számára, hogy ezt a kérését nem teljesítették, hanem őrizet alatt, fiákerrel visszavitték a törzsfogházba. A fenti összefoglalásból ugyanakkor mintha már körvonalazódni látszana, hogy Gaál, aki ekkor már akár hallhatott is Haynau első megtorlásairól, milyen védekezési taktikát tervezte ki a valós tevékenységét nem ismerő vizsgálóbizottsággal szemben.

A császári királyi katonai vizsgálóbizottság október 8-án kelt utasítására a következő napon újabb kihallgatás következett. Nem ismeretes ennek a közvetlen oka, de Gaál ekkor tett vallomásának az a látszata, mintha a kihallgatás az ő kiegészítést kérő kezdeményezésére történt volna. Csupán csak magyarázatot kereső vélekedés lehet, hogy ezt vajon nem Gaál bécsi tiszti ismerettségéből súghatták-e neki időnyerés céljából. Második kihallgatása ugyanis hosszabb volt, mint az első, de a tényleges tevékenységéről újabbat nem lehet megtudni belőle. A bizottság is mindössze azt a kérdést tette fel, hogy az alezredes úr mit kíván még elmondani.

Gaál teljes hadbíróági eljárását ismerve is változatlan maradhat az említett vélekedés az időnyerésről, mert az egész folyamatot áthatja az időt emésztő bürokrácia, ami azonban a valóságban is jellemző volt a császári királyi szervekre. A fogoly ekkor elmondta, hogy karkói tartózkodása idején a szegvári otthonába vitt egy útlevél nélküli osztrák (*deutscher*) újságíró (Ludwig Wysberget), majd tovább irányította Bécs felé, a császári oldal iránti rokonszenve jeléül. Elmondása szerint a Balaton környéki hegyekben való augusztusi bujkálása idején a felesége eljuttatta hozzá a komáromi várparancsnok Klapka tábornok általános felkelésre szóló felhívását. Ekkor még három hétig nyitva állt az út a Balaton és Komárom között. Ha tehát ő nem kényszer hatására vállalt volna szerepet a szabadságharcban addig,

⁶ A ráruházott teljhatalom alapján Haynau az 1849. július 1-jei, győri proklamációjával Magyarországot és Erdélyt katonai törvénykezés alá vetette. Ennek alapja a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás volt. Németül: Theresianische peinliche Gerichtsordnung. (a továbbiakban: Th. p. G. O.) Ennek egyik legkitűnőbb forrása: Bergmayr, Ignaz Franz Seraph: *Handbuch zu dem peinlichen Verfahren bey der k.k. Oesterreichischen Armee – und in den Militär-Gränzen*. Wien, In der Camesinaschen Buchhandlung, 1812. A megjelenést követő kiegészítéseket és változásokat tartalmazza Bergmayr, Ignaz Franz: *Anhang zu dem Handbuch über das peinl. Verfahren bey der k.k. Oest. Armee, u. in den Militär-Gränzen*. Wien, 1821. Bey J. G. Ritter v Mösle sel. Witwe, am Graben Nr. 1144 (a továbbiakban a kettő együtt: Bergmayr: *Handbuch*). A Th. p. G. O. szerint a vádlottat vagy kezesség, (Bürgschaft) vagy zálogóvadék (Pfand) mellett lehetett szabadlábba helyezni (I. Bergmayr: *Handbuch*, 182.). Gaál zálogóvadékot ajánlott.

⁷ Bergmayr: *Handbuch*, 182.

amíg önként vissza nem vonulhatott, és ismét csak önként nem jelentkezhetett, akkor szabadon Komáromba mehetett volna az említett három hét alatt, és ott mint mérnök tisztet tárt karokkal fogadták volna. Ennél fogva úgy gondolja, hogy személyét legalább olyan elbánás illeti meg, mint Klapkát és a komáromi honvéd helyőrséget. Végül kérte, hogy mivel nincs saját vagyona, hanem csak a feleségének, és március 1-je óta fizetést sem kapott, sőt a kincstár javát gyarapító munkásoknak Tihanynál a saját pénzéből fizetett ki 3000 forintot, azért folyósítsák a nyugdíját, vagy legalább helyezték kincstári ellátás alá. (Távolról sem volt képtelenség ez a kérés. A Mária Terézia féle büntető perrendtartás szerint ugyanis a vizsgálat alá vont, de el nem ítélt személyeknek folyósítani kell jogos illetményüket.⁸) Kérte továbbá azt is, hogy a keszthelyi jelentkezése idején a Festetics ménesből vett két lovát adják vissza, melyekre akkor ellenszolgáltatás nélkül bizonyos Hauser kapitány tette rá a kezét. Miután több mondanivalója nem volt, a vallomása meghallgatása és aláírása után „a megjelent urat léleptették”.

Az előzőekkel összhangban hangsúlyozni kell, hogy túlzó és idealizáló az a szemlélet, amely a szabadságharcot szolgáló és ezért utólag vizsgálat alá vont szereplőket a hadbíróságok előtt rettenthetlen, idealista hősöknek tüntette fel. Sok eljárási irat áttanulmányozása alapján elmondható, hogy voltak ilyenek is kevés számban. A többség azonban úgy védekezett, ahogy tudott, miközben a hadbíróságok szinte érzéketlen sematizmussal és szigorral jártak el ellenük, távolról sem érvényesítve a vádlottak javára szolgáló enyhítő vagy mentő körülményeket, noha ezt a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás számukra kötelezően előírta. Mindezt tudva vagy csak sejtve, Gaál úgy igyekezett magát védeni, hogy az ismert vagy ismertté váló cselekedeteit próbálta részben kényszer hatása alatt végbementeknek feltüntetni, részben a jelentőségüket kisebbíteni, vagy egyenesen úgy beállítani, mintha azok célzottan a császári oldal érdekeit szolgálták volna.

További sorsát azonban nem a Központi Katonai Vizsgálóbizottság döntötte el, hanem az ekkor éppen Bécsben tartózkodó magyarországi főhadparancsnok, báró Haynau, aki Gyulay hadügyminiszter szeptember 25-ei megkeresését vélhetően október 10-én itt kapta kézhez, és sietve intézkedett a fogoly Pestre küldéséről a további hivatali eljárás megindítása céljából.

Gaál október 13-án érkezett őrizet alatt a báró Kempen altábornagy parancsnoksága alatt álló pesti kerületi katonai parancsnokságra, majd onnan azonnal a helyi térparancsnokságra vitték. Innen kísérte be a Hartmann gyalogezredbeli Wolansky őrmester Gaált még aznap az Újépületbe (*Neugebäude*), ahol a 13. számú szobában helyezték el. Itt zárkatársa volt mások mellett a fiatal Mieczysław Woroniecki lengyel herceg, akinek ekkor már egy hete sem volt hátra a rá kirótt kötél általi halálbüntetés végrehajtásáig.

A sors különös játéka folytán Gaállal egyidejűleg raboskodott a *Neugebäude*-ben egykori tisztje, galsai Kovách Ernő is, aki egyik visszaemlékezésében terjedelmesen esetelte az ott töltött napjait, fogsága körülményeit. Hosszasan írt Woronieckiről is, mint akinek ottlétéről személyes tapasztalatokkal rendelkezett,⁹ pedig kétséges, hogy valóban ez volt-e a helyzet. Valószínűbbnek tűnik, hogy visszaemlékezésében inkább arról kívánt hangsúlyozottan emléket hagyni, hogy ő maga is ott raboskodott, ahol mások mellett a fiatal lengyel herceg is. A Woronieckivel közös fogdában lévő Gaálról korábbi tisztje szót sem ejtett, vagyis vélhetően mit sem tudott annak ottlétéről. Ha tudott volna róla, aligha hallgatja el.

⁸ Gaál ekkor hivatalosan nyugdíjogosult cs. kir. alezredes volt, és nem vonatkozott még rá az elítélése utáni rang- és nyugdíjvesztés. L. Bergmayr: *Handbuch*, XXVII. 32.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1419/3.

A *Neugebäude*ban történt elhelyezésével egyidejűleg megtörtént Gaál hivatalos átadása a helyi hadbírószáknak. Az eljárás megkezdéséhez Haynau még október 10-én Bécsből utasította az ottani székhelyű mérnökkari főigazgatóságot, hogy a birtokukban lévő és Gaál szabadságharc alatti tevékenységére vonatkozó aktákat jegyzékkel együtt küldjék el a pesti kerületi hadparancsnokságnak.

Formálisan a bécsi kihallgatásai folytatásaként Gaált legközelebb október 22-én hallgatták meg a pesti katonai bíróságon, de ennek során már nem „Comparent”-ként jelölték, hanem a vádlottakra használt „Inquisit” szóval. A jegyzőkönyv tanúsága szerint távolról sem úgy indult ez a meghallgatás, mint amely esetleg ítélethozattal végződik, de az eljárás mintha már kezdte volna magára öltetni egy hadbírószáki folyamat külsőségeit. Egy hadbíró százados a jegyzőkönyvvezető, s jelen van egy testület is, amely két írástudatlan közlegényből, egy káplárból, egy őrmesterből, két nyugállományú kapitányból és egy nyugalmazott őrnagyból áll. Gaál megerősítette előtűk két korábbi bécsi vallomását, melyeket fő vonalaiban a leírtaknak megfelelőnek tartott, de további felszólításra ugyanazokat még egyszer és a saját védelmét erősítő szándékkal árnyaltabban adott elő.

A hadbíró szemlátomást nem tudott többet, mint amit a két korábbi bécsi jegyzőkönyv tartalmazott, és amit Gaál előtte a pesti meghallgatása során elmondott. A jegyzőkönyv lezárásával semmi nem utalt arra, hogy a hadbíró valamivel is készülne megvádolni a foglyot. Gaál viszont ekkor már bizonyosan tudta, hogy mi történt október 6-án Aradon, és saját fogva tartása helyén. Fel tudta mérni, hogy Aradon a szabadságharc számos olyan vezető katonai tisztségviselőjét is kivégezték, akik sokkal kevesebbet cselekedtek, mint ő, és az életben maradását legfeljebb csak attól remélhette, ha vizsgálóit meg tudja győzni saját szerepe menthetőségéről. Pesti vallomásában ezért kifejezetten kényszer, szóbeli és levélbeli fenyegetések hatásának tüntette fel a honvédségi szolgálatvállalását, mert – elmondása szerint – nem akart úgy járni, mint zalabéri birtokszomszédja, gróf Pejačević, akit kapitányi rangja ellenére, de vonakodása és igazolt betegsége mellett közlegényként elvittek a nemzetőrségbe. Az országhatár távol volt, így el sem menekülhetett. S mivel Perczel mindig csak a saját feje szerint cselekedett, ő maga mindenről – így a friedauai hadműveletről is – csak utólag értesült. Az itteni szerepe is csak a császári-királyi hadifoglyokról való gondoskodásra korlátozódott, akiket visszaélésektől védett meg. Pestre szállításának és aradi kinevezésének is csak kényszerből és betegen tett eleget. Aradi ostromparancsnoki lehetőségeit szándékosan nem érvényesítette, és ezért vizsgálat alá is vonták Debrecenben. Nem mentették fel, csak a vizsgálatot szüntették meg. Kifejezetten kedvező pillanatban jött számára az országos mérnökkari igazgatói kinevezése és a rábízott tihanyi és karakói munkálatok, mert így a budai mérnökkari szervezetet és levéltárat meg tudta menteni a kincstár számára, és távol lehetett a kormánytól, majd a tevékenységét az első lehetséges alkalommal önként be is szüntette. A szerveződő népfelkelés elől a balatoni hegyekben bujkált, és ezt az érintett helységekből igazolni is tudják. Ugyancsak önkéntesen jelentkezett Knesevič ezredesnél is. Mint vallomásában kifejezte, öreg szolgaként nyugalomra vágyott, és kezdettől fogva tudta, hogy a felkelés nem lehet győztes a legfelsőbb dinasztiaival szemben.

Meghallgatása után visszavezették a fogdába. Nehéz felmérni, hogy ezt követően a császári-királyi bürokrácia körülményessége működött-e csupán a maga természete szerint, vagy valakik részéről a háttérből szándékos időnyerés történt. Bármennyire is izgalmas lenne helyt adni e rejtélyes utóbbi lehetőségnek, valószínűbb, hogy a végül üdvösen hosszadalmas császári-királyi bürokrácia lassúsága állt az események hátterében. A Gaál meghallgatásában illetékes Nedelkovic hadbíró százados ugyanis másnap, október 23-án körülményes

adatgyűjtő levelezésbe kezdett. Írt Rohonczy Ignácnak Pécsre, aki Baranya és Somogy mellett Zala vármegye kerületi királyi főbiztosa is volt,¹⁰ hogy vizsgálta ki Gaál nemzetőrségi kapcsolatát, a Noszlopy előli rejtőzködését a Balaton környéki erdőkben, továbbá azt, mennyire volt látszatomunka, amit Gaál a karakói sáncoknál végzett. Levél ment Knešević ezredesnek is Keszthelyre (!), megtudakolandó, hogy mennyire volt önkéntes Gaál jelentkezése, és mit tud az illető magyar forradalmi tevékenységéről a környéken.

Az elvárt írásbeli tájékoztatások döntően befolyásolhatták a Gaál elleni eljárás jellegét. Ha ugyanis a vizsgálatok szerint Haynau július 1-jei győri proklamációja után Gaál a magyar kormányszervektől bizonyíthatóan utasításokat fogadott el, vagy részt vett a császári hadsereg ellen bármilyen aktív cselekményben, akkor nem rendes hadbírószági eljárás, hanem az említett proklamáció értelmében akár rögtönítélő eljárás is számításba jöhetett volna.

A Kneševićnek szóló hadbírószági megkeresés a címzetthez a Zágrábba vezető útján, Varasdon jutott el. A válaszlevél azonban már Zágrábban kelt november 8-án. Ebben Knešević arról tájékoztatta a pesti hadbírószágot, hogy Gaál valóban hosszabb ideig az erdőkben rejtőzködött, és csak miután ő kereste (!), jelentkezett önként nála. Valójában semmi adat nem maradt arról, hogy Knešević Gaált kerestette volna. A levele további részét és befejezését viszont Knešević úgy fogalmazta, mintha maga Gaál diktálta volna a szöveget.

Kalandosabb sorsa volt a Rohonczynak írott levélnek. Rohonczy kiadta a neki feltett kérdéseket kivizsgálásra a császári-királyi polgári kerületi főispánságnak Székesfehérvárra. Innen a feladatot Zala vármegye ideiglenes alispánja, Csillagh Lajos kapta meg. Csillagh zalaegerszegi hiteles tanúkkal igazolta november 4-én kelt iratában, hogy Gaál ugyan 1849. május és június hónapokban háromszor is járt a városban, s minden alkalommal a sógornőjénél, „Gaál Károlynőnél” szállt meg, de a népfelkelésben nem vett részt, már csak azért sem, mert Zalaegerszegen ennek szervezésére akkor egyáltalán nem került sor. Gaál badacsonyi bujkálását igazolta november 8-án Kőváry Farkas postamester is, de a Gaál javára szóló legrészletesebb és személyét, szerepét leginkább mentő igazolás mégis Mórítz János badacsonytomaji római katolikus „lelkész”-től érkezett 1849. november 8-i keltezéssel. Mórítz „Bizonyítvány”-a talán azért érdemelhet külön figyelmet, mert a tartalmát mintha áthatná a világi elvárásoktól független lelkiismereti szabadság és felebaráti köteleességtudás.

Csillagh ideiglenes alispán az összegyűjtött négy igazolást november 12-én küldte el Zalaegerszegről, majd ezek november 14-én a székesfehérvári polgári kerületi főispánságról Machio vezérőrnagyhoz, a pesti kerületi hadparancsnokságra jutottak. Itt az iratok kerek két hetet feküdtek. Majdnem ennyi idő alatt derült ki, hogy Gaál ügye ebben az időben már a pestiéből az aradi cs. kir. rendkívüli katonai bíróság illetékességi körébe került át. Az üdvösen időhúzó bürokráciára jellemző viszont, hogy noha Machio tábornok november 26-án úgy rendelkezett, hogy az igazolások „Sub Couvert” Aradra küldendők, az iratok november 28-án először mégis a pesti katonai bírósághoz kerültek, majd november 29-én Nedelkovicz törzshadbíró küldte azokat tovább Aradra.

Még október végén Caboga altábornagy is elküldte a pesti kerületi hadparancsnokságra a mérnöki irattárakban talált és Gaál személyét érintő iratokat, külön jegyzékbe foglalva úgy, ahogy erre Haynau október 10-én Bécsből utasította. Fel kell azonban figyelnünk néhány érdekes dologra a jegyzékkel kapcsolatban. A Haynautól kapott utasítás keltétől a jegyzék és a csatolt iratok elküldéséig eltelt viszonylag hosszú idő, húsz nap magyarázható azzal, hogy Caboga altábornagy nemcsak a Mérnökari Főigazgatóság bécsi irattárát nézette át, hanem a budai helyi erődítési igazgatóságát is, ahol valóban találtak Gaáltól származó utasításokat

¹⁰ ÖKW, 1849-8-235, Civil und Militair Ditrichts Eintheilung des Kronlandes Ungarn.

abból az időből, amikor a felmentéssel végződött debreceni vizsgálatát követően Klapka ideiglenes hadügyminiszter ideiglenes erődítési főigazgatóvá nevezte ki. Közben azonban Gaál felesége sem tétlenkedett. November 1-jei kelettel német nyelvű igazolást állított ki számára páter Adalbert Bresztyenszky, a tihanyi Szent Arian alapítvány apátja, mely szerint Gaál a dinasztia iránt hű felfogású, és ellenezte a trónfosztó április 14-ei nyilatkozatot. Mórítz János badacsonytomaji plébános november 4-én német nyelvű, újabb bizonyítványban szintén kiállt Gaál mellett. Tíz badacsonytomaji esküdt és a helység hites jegyzője igazolta november 4-ei kelettel Gaálné számára, hogy Noszlopy háromszor is kereste Gaált a helyi szőlőkben. Soós János „Kővágó Eörsi” lelkész tanúsította ugyanezen napon, hogy Mórítz János badacsonytomaji lelkész közbenjárására ábrahámi szőlejeiben és hajlékában bujtatta Gaált, aki kijelentette előtte, hogy feladni készül magát Keszthelyen. Hasonló értelemben állítottak ki német nyelvű igazolást november 5-én Martony Pál és Hosoff István kerületi ülnökök János-házán, továbbá Bárczay János, a zalai ítélőtábla ülnöke Rigácsról. Az utóbbiak igazolása Rosa kormányiszéki ügynöktől jutott el a pesti katonai bírósághoz, míg az említett előző ötöt Gaál felesége juttatta közvetlenül ugyanoda. Gaál felesége emellett még egy hosszú igazoló iratot is elküldött a pesti hadbíróshoz, amelyet ott november 6-án iktattak.

Az írás azért figyelemreméltó, mert úgyszólván teljes összhangban áll Gaál korábbi meghallgatásai során a jegyzőkönyvekben rögzített védekezésével, és emellett a szabadságharc alatti tevékenységének majd minden részletére kiterjedő, aprólékos, nagy hozzáértéssel, igen gondosan megszerkesztett munka. Enyhén szólva is kétséges azonban, hogy a feleség ilyen aprólékosan ismerte volna férje szabadságharc alatti tevékenységét, és tisztában lett volna azzal is, hogy miként kell azokat annak mentiségére átértelmezni. Szinte teljes bizonyossággal állítható ezért, hogy a szóban forgó igazoló irat az aláírás ellenére nem Gaál feleségétől, hanem magától a fogolytól származik, s ezt a szöveg tüzetes elemzése is egyértelművé teszi. Nincs ugyan adat arra, hogy pesti vizsgálati fogsága idején Gaált a felesége meglátogatta volna, de bizonyosra vehető, hogy járt nála. Gaál ekkor még nem volt elítélt – igazán még vádlott sem –, és felesége, aki egyébként már elítéltként Aradon is rendszeresen látogathatta férjét, egyik pesti fogolylátogatásakor megkaphatta a végleges fogalmazványt, amely formailag több helyen is áruklódó. Mindketten gondosan készülhettek ennek az iratnak az előterjesztésére, és gyulai Gaál Vilmára szinte csak a leírás és az előterjesztés maradt.

Az iratban egyebek mellett szerepel Gaál szabad lábon való védekezésének naiv kérése is. Az erre vonatkozó reményük azonban talán már a kérelem előterjesztése napján szertefoszlott. Az asszony ugyanis úgy értesült, hogy az összes volt honvédtisztet – így férjét is – Aradon állítják hadbíróság elé. Egy hónappal a honvédtábornokok ottani kivégzése után ezt a hírt a férje elleni halálos fenyegetésként élhette meg. Kétségbeesetten próbált kapaszkodni a nagy gonddal megszerkesztett, de váratlanul összeomló védekezési tervükbe, és rögtön másnap, november 7-én a következő riadt hangvételű levelet írta egyenesen Haynauhoz:

„Öexcellenciájának, nagyságos báró Julius von Haynau cs. kir. tábornoknagynak és hadsereg főparancsnoknak.

Excellenciás Uram!

Néhány nappal előtt nyújtottam be a cs. kir. hadbírósnak szerencsétlen férjem igazolását, aki az Újépületben van letartóztatva; egyidejűleg a legmélyebb fájdalomra megtudtam azonban, hogy őt minden más egykori cs. kir. tiszttel együtt állítólag Aradra viszik; mivel férjem esetében az a különös körülmény, hogy az összes tanú, aki a javára vall, és akik a fent említett igazolásban név szerint fel vannak sorolva, Pesten és Budán laknak, azt a nagy kegyet kérem Excellenciádtól, hogy tekintettel az előbb említett körülményre kivételesen kegyeskedjék engedélyezni, hogy vele itt menjen végbe a hadbíróági vizsgálat.

Pest, 1849. november 7.

Gaál Vilma¹¹

Gaál feleségének ez a levele azonban aligha juthatott Haynaunak akár csak a közelébe is. A levélen érkeztetési és érdemi intézkedési megjegyzés sincs, s majd Gaál Aradra szállítása után, december 4-én kerül rá sommásan mindössze annyi, hogy „ad acta”. Miután azonban a beszerzett vizsgálati adatokból megállapítható volt, hogy Gaál esetében nem indokolt a rögtönítélő bíraskodás, a pesti hadbíróóság nem is foglalkozott tovább vele, hanem valóban Aradra irányította, ahová november 14-én érkezett meg. Ide küldték Pestről a hadbíróóság által megkért és időközben beérkezett terhelő iratokat, Gaál feleségének igazolásait és az első meghallgatások jegyzőkönyveit is. Ezzel együtt állt minden irat, melyet Gaál ügyének küszöbön álló tárgyalása során a hadbíróóság felhasznált. Nemcsak az egyébként is számos, más eljárás volt az oka annak, hogy Gaál tárgyalására csak december 10-én került sor, hanem ügye iratanyagának terjedelmessége is.

A hadbíróóság, amely Gaál fölött hivatott volt ítélni, két örvezetéből, két káplárból, két őrmesterből, két hadnagyból, két századosból, két őrnagyból és az elnöklő Moser ezredesből állt, vagyis a tizenhárom főből álló ügynevezett „teljes” törvényszék, amelyet az időközi módosításokkal 1849-ben is érvényben volt Mária Terézia-féle büntető perrendtartás szerint súlyos váddal illetett katonatiszt esetében kellett egybehívni.¹² A hadbíróóság említett tagjai közül egyik sem volt jogban jártas személy, ezért az említett perrendtartás szerint működése egy szakképzett hadbíró egyébként is elengedhetetlen közreműködésével volt teljes. A hadbíró szerepe a kihallgatás lefolytatásában, lezárásában, a terhelő és a mentő körülmények szakszerű megfogalmazásával a jogi megalapozottságú ítéleti indítvány (*votum informativum*) előterjesztésében állt.

A hadbírónak tehát egy személyben kellett ellátnia a vádló, a védő és a bíró szerepét is.¹³ Az ítéletet viszont a hadbíróóság tagjai hozták meg rendfokozatonként. Elvileg és formailag a hadbíró ítélet indítványának meghallgatása és mérlegelése után az alulról felfelé menő rendfokozati párok jegyzőkönyvbe diktálták a külön tanácskozással, de a hadbíró és a vádlott kizárása mellett meghozott ítéleteiket, melyeknek az elnökkel együtt szótöbbségűnek kellett lenni, mégpedig úgy, hogy az egyes rendfokozati párok ítéletei egy szavazatot értek, míg az elnöké kettőt. A hadbíró is szavazott, de a szavazata csak a büntetési módra irányult, és nem

¹¹ HL III. Armee Commando, Justizsection 9/39.

„S. Excellenz dem hochgeborenem Freiherrn

Julius von Haynau

k. k. Feldzeugmeister und Armee Ober Commandant

Eu. Excellenz!

Ich habe vor einigen Tagen die Rechtfertigung meines unglücklichen Gatten Nicolaus v. Gaal, der im Neugebäude verhaftet ist, dem k.k. Kriags-Gerichte überreicht; habe jedoch gleichzeitig zu meinem tiefsten Schmerzen zu vernommen, daß derselbe mit allen übrigen fürgewesenen k.k. Offiziere nach Arad abgeführt werden soll; da sich bei meinem Gemahl der besondere Umstand ergibt, daß sämtliche Zeugen, welche zu seinem Gunsten aussagen, und welche ich in obiger Rechtfertigungsschrift namentlich angeführt habe, in Pest und Ofen domicilieren, so erbitte ich mir von Eu. Excellenz die große Gnade, in Anbetracht des vorerwähnten Umstandes ausnahmsweise gnädigst zu gestatten, daß die kriegsrechtliche Untersuchung hierorts mit ihm abgeführt werde.

Pest. 7 Nov. 1849.

Wilhelmine Gaal”

¹² Bergmayr: *Handbuch*, § 309., § 311.

¹³ Bergmayr: *Handbuch*, § 406.

volt ítéletminősítő. Az ítéletet ennek alapján foglalta írásba a hadbíró.¹⁴ Ezt azonban jóváhagyásra mindig elő kellett terjeszteni ahhoz a parancsnokhoz, akinek az alárendeltségébe tartozott a katonai törvényszék. A jóváhagyást követő kihirdetéssel vált az ítélet jogerőssé.

A szabadságharc leverése után egész Magyarország és Erdély katonai joghatóság alá került, s a felállított katonai törvényszékek Haynau alárendeltségébe tartoztak, aki ezek működésére még július 2-án külön rendelkezéseket is megfogalmazott. Ezek sokrétű és a bécsi kormány döntésein alapuló előzményekkel bírtak.¹⁵ Eszerint a büntetés és kegyelmezés végső joga Haynau kezében volt. Haynauhoz szóló enyhítési vagy kegyelmezési előterjesztést a kerületi katonai parancsnokok tehettek, csak nagyon nyomós okból és csak az eljáró hadbíróóságokon keresztül. A végső döntést tehát nem a hadbíróóság, hanem a teljhatalommal felruházott magyarországi főhadparancsnok, báró Haynau tábornagy hozta meg a hadbíróóság írásba foglalt ítéletének ratifikáló végzésével. Azonban mint majd látjuk, nem mindig született meg a ratifikáció közvetlenül az első ítélet előterjesztése után.

Gaál ellen is két eljárás követte egymást. Az ügyében eljáró első hadbíró a csehországi Wottitzben, 1809-ben született Johann Daubek százados volt. Hadbíró gyakornoki ideje után 1836 júliusában tett szolgálati esküt, 1840 novemberében ezredhadbíróvá nevezték ki főhadnagyi rangban. 1844-ben léptették elő századossá. Nőtlen, vagyontalan ember volt, akinek az egyetlen jövedelme a szabályzat szerinti hadbírói díja volt, melyhez egyenruhát is kapott. Gyenge fizikuma nehezen tűrte a sok és megerőltető munkát. Cseh anyanyelvén kívül tudott németül és latinul, természetes képességeit nagyon átfogónak ítélték.¹⁶ Jólképzett, tapasztalt katonai jogász volt, aki a katonai büntető perrendtartás külső szabályait maradéktalanul betartotta, és az ítélethozatal megelőző vizsgálatot is az elvárható gondossággal folytatta, ezért először is lefordíttatta németre a Gaál ügyében született magyar nyelvű iratokat és igazolásokat.

A hadbíróóság Gaált Daubek hadbíró kérdésére mellett összesen 36 lényegi kérdésben hallgatta ki. A vádlottnak azonban itt már nehezebb dolga volt, mint Bécsben és Pesten, mert a hadbíró előzetesen áttanulmányozta a rendelkezésére bocsátott és a bécsi mérnökkari főigazgatóságtól származó iratokat is, és azok alapján kérdezett. A kihallgatási jegyzőkönyvből szinte pontról pontra nyomom követhető, hogy Daubek hadbíró melyik irat melyik részéből tette fel az „*es ist ferner erhoben...*” (felhozzatik továbbá...) bevezetésű kérdéseit. Ezek alapján talán helyénvaló lehet az a megállapítás, hogy a hadbíró a kihallgatás vezetésében láthatóan a felhasznált terhelő iratok által megszabott korlátok között mozgott, és bár a munkáját szakszerűen, aprólékosan, de mégiscsak sablonosan, némi színtelenséggel végezte. A jegyzőkönyvből pontosan megállapítható, hogy Gaál személyét nem ismerte, a szabadságharc alatti tevékenységéről pedig csak annyit tudott, amennyit a rendelkezésére álló iratokból kiolvashatott. Különös játéka ugyanakkor a sorsnak, hogy a Gaál ellen folytatott hadbíróági eljárás helyszíne éppen az aradi vár volt, vagyis Gaál szabadságharc alatti tevékenységének a leg-

¹⁴ Bergmayr: *Handbuch*, § 411., § 412.

¹⁵ Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. Budapest, 1932. 1-2. köt., itt: II. 396–397. (A továbbiakban: *Németújvári gróf Batthyány Lajos*) Haynau több olyan külön hadbíráskodási utasítást is kiadott, amelyek eltérnek az alkalmazni rendelt Th. p. G. O. előírásaitól.

¹⁶ A fenti adatok J. Daubek 1854. évi Conduite Liste-jéből valók, melyet az Österreichisches Kriegsarchivból Dr. Lenkefi Ferenc úr, az ÖKW mellett Működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség képviselője volt szíves a számomra másolatban megküldeni.

fontosabb színtere. Nyoma sincs viszont annak, hogy a hadbíróságok az ebben rejlő és úgyszólván kéznél lévő lehetőségeket a legcsekélyebb mértékben is hasznosították volna. Amennyire lehetett, Gaál ezt ki is használta, bár a mozgásteret láthatóan beszűkült.

A hadbíróság még ugyanezen a napon tanúként meghallgatta Paul Jeschek nyugalmazott századost is Gaál Aradra érkezésének idejéről és ottani tevékenységéről. Jeschek vallomása azonban nem hozott semmi újat – főként nem Gaál ellen szóló terhelő adatokat –, hiszen nagyobb része nem személyes tapasztalaton, hanem hallomásból szerzett értesüléseken alapult. Nem került el Daubek figyelmét a Gaál májusi, budai tartózkodásáról szóló bécsi vallomás részlete és a Mérnökkari Főigazgatóság által ez ügyben megküldött több irat sem.

Görgei májusban foglalta vissza Buda várát. Vajon volt-e ebben a tapasztalt hadmérnök Gaálnak is valami része? Ennek tisztázása érdekében december 12-én a hadbíró kihallgatta a *Neugebäudéből* nagyjából Gaállal egy időben ugyancsak Aradra kísért Remellay Gusztávot, az ismert író is, aki jogi végzettsége alapján hadbíró őrnagyként szolgált Görgei alatt a kérdéses időben. Személyi adatainak felvétele után azt a kérdést tették fel neki, hogy ki vezette Buda ostromát, és erre milyen befolyása volt az egykori mérnökkari igazgatónak, Gaálnak. Remellay azt vallotta, hogy Buda körülzárását és ostromát bizonyos Kleinheinz (Oszkár, ugyanott hősi halált halt honvédőrnagy) vezette. Ő maga a beosztása révén folyamatosan Görgei főhadiszállásán tartózkodott. Gaálról semmit sem hallott és soha nem is látta, majd megjegyezte, hogy a vallomását egyébként megerősítheti Görgei egykori parancsőrtsisztje, Dobiesky (*sic!*) és az ifjú Molnár Károly is. Remellaynak ezt a megjegyzését Daubek teljesen figyelmen kívül is hagyhatta volna. A hadbíróságok szabadságharc utáni szinte kíméletlen szigora ismeretében éppen ezért meglepőnek és kissé érthetetlennek is tűnhet a hadbíró ezt követő lépése. Nem tudni, hogy az igazságkereső bíró lelkiismerete indította-e, vagy a fásult, aktagyártó bürokratikus szelleme, vagy – még feltételezni sem könnyű – a tábournoki rangú Gaál mentési szándéka ismeretlen motívumból? Remellay után ugyanis azonnal elővezetette lovag Franciszek Dobieckit, majd utána Molnár Károlyt is, aki huszonegy éves kora ellenére őrnagyi rangban szolgált Görgei alatt.

Daubek mindkettőnek szó szerint megismételte a Gaál ügyében Remellayhoz intézett kérdést, és mindketten Remellayval egyezően vallottak, ha kellett volna, eskü alatt is. Vélhetően nem is esküdtek volna hamisan, mert Gaál valóban nem vett részt az ostrom hadművelési munkálataiban. Buda bevétel után a Gaál által beindított romeltakarítási és terjedelmes visszabontási munkálatok nem függték össze a harcoló alakulatokkal, és így a megidézett tanúk tényleg nem tudhattak Gaál jelenlétéről és szerepéről. A vallomásaik tehát nem szolgáltattak újabb municiót a vád számára, és ezzel Gaál vizsgálata le is zárult.

Daubek négy nap múlva, december 16-ára elkészült a hosszú ítéleti indítványával (*votum informativum*), amelynek ítéletet megalapozó leírásában részletesen taglalta Gaál megismert tevékenységét, és gondosan hivatkozott a felhasznált iratbizonyítékokra, köztük az utóbb említett tanúvallomásokra is. Az indítványozott ítélet megszabásában Daubek bőségesen el volt látva iránymutatással. Követnie kellett a hadi cikkelyeket, a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás általános rendelkezéseit, az erre vonatkozó későbbi kiegészítéseket és módosításokat, ahogy Haynaunak a hadbíróági ítélezésekre kiadott eseti utasításait is, amelyek viszont a császár és a bécsi minisztertanács egyidejűleg nem mindig összhangban lévő álláspontjainak voltak alárendelve.

A minisztertanács még augusztus 27-én jegyzőkönyvbe foglalta ugyanis, hogy Haynaunak a végrehajtás előtt mindig fel kell terjesztenie a halálos ítéleteket, hogy meg lehessen

ítélni: vajon minden esetben érvényesíteni kell-e a törvények teljes szigorát vagy sem.¹⁷ Haynau ezért azonnal panaszt tett a császárnál azzal az indokkal, hogy őt a forradalmárok kivégzésében akadályozzák. Ferenc József augusztus 29-én kelt, Haynauhoz írott levelében tehát azt az utasítást adta, hogy a halálbüntetést csak a legbűnösebb és legveszedelmesebb egyéneknek hajtsák végre, de ezekről esetről esetre (*utólag! B. L.*) jelentést tenni tartozik a császárnak.¹⁸ A minisztertanács aztán augusztus 31-én ennek megfelelően módosította korábbi álláspontját, amit a fiatal császár szeptember 22-én írásban is tudomásul vett.¹⁹ Haynau azonban ezt meg sem várva a császár hozzá írott levele alapján augusztus 31-én utasította Karl Ernst törzshadbíró, hogy az eljárás alá vonandókat négy csoportba kell sorolni, és minden haszontalan, időrabló formáság mellőzésével haladéktalanul le kell folytatni ellenük az eljárásokat. Az első és legsúlyosabb elbírálású csoportba tartoztak a felkelő hadsereg tábornokai – köztük Gaál is. Annak eldöntése, hogy a vizsgálat alá vontak közül kik a legbűnösebbek és legveszedelmesebbek, Haynau feladata volt.²⁰ Ezen utasítás azonban nemcsak az aradi tizenháromból több tábornoknak az ügyét is tárgyaló Ernstnek szólt, hanem minden eljáró hadbíróknak, így Daubeknek is.

A *votum informativum* tehát megállapította, hogy Gaál csatlakozott a fegyveres lázadáshoz, abban különösképpen veszélyes tevékenységet fejtett ki, és még az április 14-ei trónfosztó határozat után is majdnem a háború befejezéséig a lázadó hadseregben maradt. A Mária Terézia-féle büntető perrendtartás 61. cikkelye szerint tehát bűnrészes felségárulásban.²¹ Az 1848. évi október 3-án, 20-án és november 6-án kelt császári manifesztumok, továbbá a november 12-ei és az 1849. évi július 1-jei proklamációk utáni bizonyított további szolgálatvállalása az említett perrendtartás 26. cikkelye szerinti, valamint az ellene emelt vádakra adott vallomása a 32. cikkely szerinti bűnösségét kétségtelenné teszik. Alkalmazható vele szemben továbbá a 4. és a 103. cikkely, valamint az 1812. évi augusztus 25-én kelt leirat, amelyek szerint a felségárulás maga után vonja a tisztí minőség és a nyugdíj elvesztését is. Az 1849. évi július 1-jén kelt Haynau féle proklamáció értelmében a felségárulásban elmarasztaltakat teljes vagyonegkötéssel is sújtani kell, és elkobzott javaik a forradalom okozta károk enyhítésére fordítandók. A hadseregpáncsnokság 1849. évi augusztus 20-án kelt, 1123. számú magas rendelkezése következtében végrehajtandó kötéltálati halállal büntetendők a lázadás vezetői (*Rebellenführer*). Vagyis eszerint, de a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás szellemével ellentétben, nem a megállapított cselekmény szolgált az ítélet alapjául, hanem a viselt tisztség. Mivel azonban a katonai büntető perrendtartás a halálbüntetés

¹⁷ Katona Tamás: *Az aradi vértanúk*. Budapest, 1979. 1-2. köt., itt II. 77–80. (A továbbiakban: Katona *Az aradi vértanúk*)

¹⁸ Katona: *Az aradi vértanúk*, II. 79.

¹⁹ Károlyi: *Németújvári gróf Batthyány Lajos*, I. 579.

²⁰ Katona: *Az aradi vértanúk*, II. 81–82.

²¹ Daubek votumában és szóhasználatában Gaál „*sich des Verbrechens Hochverrathes mitschuldig gemacht hat*”. Figyelmet érdemel, hogy a korabeli magyar források és későbbi történeti feldolgozások is a „*Hochverrat*” szót hol felségárulásként, hol felségsértésként értelmezik. A magyar joghagyományban azonban világosan elkülönül a felség- és hazaáruláárulás (*crimen perduellionis*) a felségsértéstől (*crimen laesae majestatis*), (lásd Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, 1999. 180.), míg a Th. p. G. O. csak a „*Hochverrat*” bűncselekményt nevesíti. Ennek a tartalma a saját jogfejlődés folytán talán általánosabb és nagyobb kiterjedésű, mint akár az egyik, akár a másik magyar fogalomé. Ennél fogva a fordító is botladozik, ha a „felségsértés”-nek keresi a jó német megfelelőjét. Bergmayr viszont jól tudja, hogy a magyar nyelvben és jogban a két fogalom különbözik (Bergmayr: *Handbuch*, 40.). Helyesebbnek tűnhet ezért a „*Hochverrat*” szót magyarra egységesen „felségárulás”-ként fordítani.

kiszabására mégsem a rangot, hanem a tényleges tevékenységet és a veszélyességet rendeli mérlegelni, továbbá az 1849. évi augusztus 20-ai császári határozat az érintettek kategorizálására is utasít, számításba vehető az enyhítés is. Már itt meg kell jegyezni, hogy Haynau jogkihasználó értelmezésében – és kiváltképp egy lázadó vezér (*Insurgentenführer*) esetében – ennek érvényesítése azonban nem a hadbíró dolga volt.²²

Daubek a Gaál elleni eljárásban mégis igen aprólékosan felsorolta az enyhítő tényezőket, majd váratlan fordulattal arra a következtetésre jutott, hogy Gaál esetében a halálbüntetéshez legközelebb álló tíz évi várfogság²³ a súlyosbító körülmények miatt nem alkalmazható. Ezért az ítéletindítványa tizenöt év várfogságra, a vádlott rang- és nyugdíjvesztésére és teljes vagyonekkobzásra szól.

Az ítéletindítványához vezető út jogi eszközökkel igen gondosan és körülményesen ki van kövezve. Az október 6-án végrehajtott halálos ítéletek iratanyagának ismeretében ez azonban különösnek, az adott időben merész jogi bravúrnak tűnik – vagyis enyhének. Az ítéletindítvány ugyanis kimondja Gaál felségárulásban való bűnrészességét. A Mária Terézia-féle büntető perrendtartás a bűnrészességet a bűnrészességgel azonosan elbírálandónak rendeli.²⁴ Bizonyított felségárulás esetében pedig az indítványozandó büntetés kötélt halál.²⁵ Daubek hadbíró ítéletindítványa ugyanakkor jogilag is rendkívülinek mondható. Rendes hadbírószámban ugyanis a közvetlenül indítványozható leghosszabb várfogság tíz év. Rendkívüli körülmények esetén mégis kezdeményezhető hosszabb időre szóló várfogság is, de az erre vonatkozó ítéletet a hozzá alapul szolgáló összes irattal együtt a hadsereg fellebbviteli bíróságához kellett előterjeszteni.²⁶ A szabadságharc katonai vezetői ellen folytatott hadbírószámban eljárások idején ez a fellebbviteli bíróság működött is, és formailag Haynau teljhatalma felett állt.

Az aradi rendkívüli katonai törvényszéknek az ítéleteket Haynauhoz kellett jóváhagyásra előterjeszteni, vagyis Haynau láthatta, hogy a Gaál ellen meghozott és hozzá felterjesztett ítélet őt jogi eszközökkel megfosztani igyekszik attól, hogy Gaál terhére halálos ítélet kihirdetéséről és végrehajtásáról rendelkezzen. Gaál tábornok volt, és Haynau ismert rendelkezései értelmében a hadbírószámban ellene csak halálos ítéletet hozhatott volna. Ha Haynau egészséges igazságérzetű és jogkövető szemléletű ember lett volna, akkor ez az értelmezés fel sem merülhetne. Az ítéletek jóváhagyásában illetékes parancsnoknak ugyanis az akkor érvényes perrendtartás értelmében három lehetősége volt: vagy kegyelmi úton enyhíti a felterjesztett ítéletet, akár a büntetés teljes elengedéséig is, vagy változatlanul jóváhagyja, vagy – ha nem ért egyet vele, és súlyosabb ítéletet tart indokoltnak – fellebbviteli bírósághoz utalja véleménye előterjesztésével. A jóváhagyásban illetékes parancsnok azonban eljáráson kívül büntetést közvetlenül *nem* súlyosbíthatott!²⁷

Ravasz lépésnek minősíthető tehát Daubek ítéletindítványa, és ismerve Haynau vérszomját, kockázatos is volt. Óhatatlanul felmerül az ítéletindítvány motivációjának kérdése. Vajon Daubek a jogi utat nyitotta meg Gaál haláltól való megmentésében valami Haynau

²² Ez Haynautól 1849. július 2-án, Győrött kibocsátott „Vorschrift...” § 32-ben szerepel. Károlyi: *Németújvári gróf Batthyány Lajos*, II. 397.

²³ Bergmayr: *Handbuch*, § 61.

²⁴ Bergmayr: *Handbuch*, § 13. („...der Mitwirker eines gleichen Verbrechens wie der Thäter selbst schuldig...”)

²⁵ Bergmayr: *Handbuch*, § 43.

²⁶ Bergmayr: *Handbuch*, § 61., § 93.

²⁷ Bergmayr: *Handbuch*, § 419.

kívüli, befolyásos sugallatra; vagy a szabadságharc katonai vezetőinek október 6-ai kivégzését súlyosan megítélő, negatív nemzetközi visszhang indította-e enyhébb ítélet kezdeményezésére; vagy egyszerűen csak bírói meggyőződése vezette? Olyan kérdések ezek, amelyekre aligha adható tisztázó válasz.²⁸ Támpontot jelenthetne, hogy az osztrák minisztertanács 1849. október 26-án kelt jegyzőkönyve szerint a császár jóváhagyta, miszerint „politikai bűncselekmények ügyében a kivégzések felfüggesztendőek, és az erre vonatkozó utasítást már el is küldték báró Haynau tábornagynak és báró Wohlgemuthnak. Ez a legfelsőbb elhatározás hivatalosan nem hozható ugyan nyilvánosságra, de közvetve a nagyközönség tudtára fogják adni”²⁹ Nem azt jelentette tehát ez a döntés, hogy a rendkívüli katonai törvényszékek a halálos ítéletek saját hatáskörű mellőzésével enyhíthettek volna az ítélezés korábban elrendelt szigorán, hanem azt, hogy a halálos ítéleteket a ratifikációra illetékes parancsnok majd kegyelmi úton (*im Wege der Gnade*) szabadságvesztésre tartozik mérsékelni.

Daubek hadbíró december 18-án hívta össze a hadbíróság testületét ítélethozatalra. Elővezették Gaált is, és a perrendtartásnak megfelelően Daubek megkérdezte tőle, van-e az ünlőkök egyike vagy másika ellen kifogása. Gaál senki ellen nem emelt kifogást. Ezt követően megkérdezte tőle, megerősíti-e vallomását, van-e ellene szóló vagy egyéb fontos előadnivalója. Gaál megerősítette az írásba foglalt vallomását, és nem kívánt semmi lényeges további részletet elmondani. Ezt követően elvezették a foglyot, és Daubek felolvasta *votum informativum*-át a szükséges tanúvallomásokkal együtt, majd ítélethozatalra (*ad deliberandum*) szólította fel a bíróságot, mely a hadbíró és elnök nélkül, alulról induló rendfokozatokként kettesével visszavonult ítélezni.³⁰

A *votum informativum* figyelembevétel alapján meghozott – és a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás elvei szerint szuverén – ítéletüket az örvezetőkkel kezdve a rendfokozatuknak megfelelően diktálták ezután jegyzőkönyvbe, majd a nyilatkozataikat aláírták és megpecsételték. Az elnöklő Moser ezredes után Daubek is leírta ugyanezt az ítéletet, majd ők is aláírták és megpecsételték a jegyzőkönyvet. Ennek alapján készítette el Daubek az ítéletlevelet, amelyet az elnöklő Moser ezredessel együtt szintén aláírt és megpecsételt.³¹

Gaál az elvezetése utáni részletekről mit sem tudhatott, mert a büntető perrendtartás a bíróság tagjait az ítélet kihirdetéséig szigorú hallgatásra kötelezte.³² Gaál ítéletanyagát december 18-án terjesztették fel Haynauhoz jóváhagyásra, ahonnan válaszul a következő dörgelem érkezett az aradi hadbíróshoz.

„№ 2387. A Cs. Kir. III. Hadseregparancsnokságtól.

Kényelmetlenül és a legnagyobb megütközéssel érintett, amikor a Gaál alezredes ellen lefolytatott vizsgálat és hadbíróági eljárás aktáinak átolvasásakor fel kellett fedeznem a súlyos melléfogást, mellyel Daubek százados hadbíró vétkezett az ítélezésében.

²⁸ Egykor közszájon forgott, Gaál mentésére szóló mende-mondáknak van természetesen írásos nyoma. A vélelem – bizonyíték nélküli – alapjául legfeljebb csak a szerföltött terjedelmes és időemésztő (de végül is életmentő!) bürokrácia szolgálhat.

²⁹ Katona: *Az aradi vértanúk*, II. 257.

³⁰ Bergmayr: *Handbuch*, § 407., vagyis az egyes rendfokozati osztályok páros tagjai önállóan, a többi rendfokozati osztálytól, továbbá a hadbírótól és az elnöktől elkülönülten tanácskoznak és hozzák meg ítéleteiket. A Th. p. G. O. hadbírósága ebben gyökeresen különbözik az angolszász esküdt bíróságoktól.

³¹ Bergmayr: *Handbuch*, § 409.

³² A titoktartási kötelezettséget a hadbíróság minden tagjától kivett, kötött tartalmú bírói eskü (*Richtereid*) tartalmazza. Szövege: Bergmayr: *Handbuch*, § 405.

Miközben ugyanis az elképzelhető legbűnösebb tevékenységeket kifejező tények sokaságát sorolja fel a votumában, és a legnagyobb fokú és legveszélyesebb minősítés meggyőződését maga is mint felségárulást kimondja, a legszembeszökőbb módon – nyilvánvalóan üres okokból – eltér a halálos ítélettől, és indítványoz először 10 éves, majd 15 éves várfogságot, minek révén bizonyítja, hogy önmagával is mennyire ellentmondásban áll, és mennyire figyelmen kívül hagyta azt a fontos szempontot, hogy egy ilyen, a bűnösök legelső vonalába tartozó és az egész hadseregben a legveszedelmesebb és legsikeresebb hatékonysága miatt megrögzött személy ellen neki annál kevésbé sem lett volna szabad jogi úton eltérni a halálbüntetéstől, mert azt sokkal kisebb, olyan gonosztevőkre is ki kellett szabni, akik csupán fő- vagy törzstiszti rangot viseltek.

Miközben e törvénytelen ítélet súlyosbítása miatt a továbbiak felől rendelkezem, felszólítom a hadbírószágot, hogy ilyen kiemelkedő esetekben tartsa pontosan szem előtt az ítéletekben a törvény szigorát, az alaki egyenlőséget és a következetességet, viszont a felmerülő lényeges enyhítő körülmények, a külön kegyelmezési kérvények nekem terjesztendőek elő.

Pest, 1849. december 24.

Haynau tábornoszernagy

A cs. kir. rendkívüli hadbírószágnak Aradon³³

A már előzőekben említettek szerint a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás értelmében Haynau még magyarországi teljhatalma birtokában sem rendelkezhetett az ítélet súlyosbításáról. Az 1848. október 3-án kibocsátott császári manifesztum az országot katonai törvénykezés alá rendelte, de I. Ferenc József 1849. május 30-i manifesztuma Haynaut nem ruházta fel joghatóság feletti hatalommal. Ezért Haynaunak ez a levele épp az általa proklamált jog súlyos megsértését jelentette, de legalábbis meg nem engedett nyomásgyakorlást az aradi rendkívüli hadbírószágra még akkor is, ha „a törvény szigorát, az alaki egyenlőséget és

³³ Gaál Arad, eredeti, német nyelvű tisztázat a következő szöveggel:

„№ 2387. Vom kk. III. Armee-Commando.

Höchst befremdend und unangenehm berührte es mich, bei *eigener* Durchlesung der gegen Oberstlieutenant Gaal abgeführten Untersuchungs- und Kriegsrechts-Akten, den argen Mißgriff entdecken zu müssen, dessen sich Hauptmann Auditor Daubek schuldig machte. –

Während er nämlich eine Menge, die denkbar höchste verbrecherische Thätigkeit darthuende Fakten in seinem Voto aufzählt, und die Ueberzeugung der hervorragendsten und gefährlichsten Qualificationen, als Hochverräther selbst ausspricht, geht er in höchst auffallender Weise aus offenbar leeren Gründen von der Todesstrafe ab, und trägt zuerst auf eine 10 jährige und dann 15 jährige Festungsstrafe an, wodurch er bewies, wie sehr er mit sich selbst im Widerspruche gestanden und wie sehr er die wichtige Rücksicht außer Acht ließ, daß er gegen ein solches in der Vordersten Linie der Verbrecher gehöriger und wegen seiner höchst gefährliche und erfolgreiche Wirksamkeit in der ganzen Armee notorisches Individuum um so weniger von der Todesstrafe im Rechtswege abgehen durfte, als dieselbe viel minderen Verbrechern so nur die Charge eines Ober- oder Stabs-Offiziers bekleideten, zuerkannt werden mußte. –

Indem ich unter Einem das weitere wegen Verschärfung dieses ungesetzlichen Urtheils verfüge, fordere ich das Kriegsgericht auf, sich bei so hervorragenden Fällen die Strenge der Gesetze und den Grundsatz der Gleichförmigkeit und Konsequenz in den Urtheilen genau vor Augen zu halten; dagegen mir bei vorkommenden wesentlichen Milderungs-Umständen die besondere Begnadigungs-Anträge vorzulegen sein werden.

Pest den 24. Dezember 1849.

Haynau FZM

An das kk. außerordentl Kriegsgericht in Arad.“

a következetességet” látszólag természetes követelményként lehet értelmezni az eljáró bíróságokkal szemben. Haynau szemlélete szerint ez azonban egyenes utasítás a már végrehajtott halálos ítéletek példájának követésére Gaál esetében is. Nyilvánvalóan a magyarországi főhadparancsnokság jogi apparátusa is tökéletesen tisztában volt azonban a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás szerint ilyen esetben fennálló kötelező eljárási renddel, mert másnap Haynau a következő megkereséssel fordult a Katonai Fellebbviteli és Bűnügyi Főbírósághoz:

„A magas Cs. Kir. Általános Katonai Fellebbviteli és Bűnügyi Főbíróságnak
Bécsben

N. 2387 Haynau [*saját kezű B. L.*]

Miközben a magas Főbíróságnak mellékletben előterjesztem a cs. kir. mérnökkar egykori alezredeséről, Gaálról az aradi hadbíróság által folytatott vizsgálati és hadbíróági aktákat, sürgős kötelezettségemnek látom, hogy az ellene hozott, nyilvánvalóan törvénytelen ítélet magas tetszésű súlyosbításáért a legmelegebben folyamodom.

Az akták megtekintése után valóban szerfölött meglepőnek látszik, hogy a vizsgálóbíró a saját indokolásának és az ítéletének szembeállításában mennyire ellentmondásba kerül önmagával, mert míg az előbbiben az elképzelhető legnagyobb és legveszélyesebb cselekményeket kifejező tényeket sorolja fel, és őt felségárulónak minősíti, eltér a törvényileg megszabott halálos ítélettől, az ehhez legközelebb álló 10 éves várfogságról beszél, majd azután 15 év tartamú várfogságot indítványoz.

Gaál alezredes abban az időben kezdte bűnös pályafutását, amikor Magyarország már nyilvánvalóan a forradalom talaján állt. Magát még a nyugállományból is visszaminősíttette, csak hogy aktív részt vállalhasson az uralkodója elleni fegyveres ellenállásban. Mint törzstiszt annyira lealacsonyodott, hogy belépett a hírhedt Perczel alatti csapatba, és ugyanott a vezérkar főnöke lett. A lázadó seregben a tábornokságig jutott előre, hónapokig vezette Arad ostromát, s kijelentette, hogy azt minden áron be kívánja venni. A legjelentékenyebb károkat okozta ennek a várnak, s minden erővel és energiával szembeszállt a Gläser altábornagy alatt ennek felmentésére vonuló cs. kir. csapatokkal, érzékeny veszteségeket okozva ezeket még visszavonulásra is kényszerítette, majd a továbbiakban főigazgatóként a legmagasabb szinten irányította a mérnöki ügyeket, éspedig a háború végéig. Nem nyugtalankodott a debreceni konvent ez év április 14-i függetlenségi határozata miatt, és a vizsgálóbíró saját szavai szerint ő volt az is, aki minden erővel és költségráfordítással utolsó lélegzetvételig támogatta a legmagasabb dinasztia trónfosztását és Magyarországnak az összmonarchiától való elválását.

A forradalom kezdetétől annak végéig folytatott eme tevékenységével Gaál, amint az egész hadseregben is köztudott, kétségtelenül azon egyének legelső vonalába tartozik, akikkel szemben a törvény legnagyobb szigorának kell helyt adni. Minthogy ő, úgy, mint a csürhéjéből kevesen, teljes terjedelmében kimerítette a felségárulás büntetést, a fegyvereink sikerére oly veszélyessé vált, meglehetősen kiemelkedett tevékenységével, és mint a votumában is szerepel, a kincstárnak jelentékeny kárt okozva sok bátor halálában vétkes.

Valóban a törvény lealacsonyítása, a hadbíróági eljárásnak a nyilvánosság előtti rosszindulatú nevetségessé tétele volt egy ilyen egyént ilyen enyhe büntetéssel sújtva látni, mint-hogy eddig még a messze csekélyebb veszélyességű bűnök ellen is a törvényes halálbüntetést szabták ki olyanoknál, akik pedig csak törzs- vagy főtiszti rangot viseltek.

E tényállásnál bátorkodom megismételni sürgős kérésemet a magas Főbírósághoz, hogy az ítéletet súlyosbítsa a törvényes halálbüntetésre, ezzel szemben úgy gondoltam,

hogy azt kegyelmi úton 20 év várfogságra enyhitem vasban, mivel tekintettel a bekövetkezett enyhe korviszonyokra hosszabb ideje már úgy érzem, hogy politikai bűnök ellen többé nem engednek halálos ítéletet végrehajtatni.

Pest, 1848. december 25.

[az eredetiben az évszám 1849. helyett 1848-ra elírva! B. L.]

Leuzendorf

Hadbíró³⁴ [kiem. B. L.]

³⁴ HL III. Armee Commando, Justizsection, 9/39. eredeti, német nyelvű fogalmazvány a következő szöveggel:

„An das hohe k.k. allgemeine Militär Appellations und Kriminal

Obergericht in Wien

N. 2387 Haynau [saját kezű B. L.]

Indem ich in der Anlage die vom Arader Kriegsgericht über den ehemaligen Oberstlieutenant v Gaal des k.k. Genie Corps abgeführten Untersuchungs und Kriegsrechts-Akten den hohen Obergerichte vorlege, sehe ich mich dringend verpflichtet, löblich dafelbe um hochgefällige Verschärfung des über ihn gefällten offenbar ungesetzlichen Urtheils auf das wärmste zu ersuchen.

Nach Einsicht der Akten erscheint es wahrlich höchst befremdend, wie sehr der Untersuchungs-Richter in seiner Belehrungsstimme bei Entgegenhaltung seines eigenen Urtheils mit sich selbst in Widerspruch gerieth, denn während er in ersterer so viele, die denkbar höchste und gefährlichste Thätigkeit darthuender, verbrecherischen Fakten aufzählt und ihn als Hochverräter qualifizirt, geht er von der gesetzlich festgesetzten Todesstrafe ab, spricht von der Anwendung einer derselben zunächst kommenden 10 jährigen Festungsstrafe und stellt dann wieder seinen Antrag auf Festungsstrafe in der Dauer von 15 Jahren.

Oberstlieutenant Gaal begann seine verbrecherische Laufbahn zur Zeit, wo Ungarn schon offenbar auf den Revolutions-Boden gestanden, er ließ sich sogar aus den Pensionsstande rearbitriren, um nur aktiven Antheil an den bewaffneten Widerstand gegen seinen Monarchen nehmen zu können, er erniedrigte sich als Stab-Offizier so viel, daß er in die Schaar und unter Befehl des berüchtigten Percel trat, er wurde daselbst Chef des Generalstabes, avancirte im Rebellenheere bis zum Generalen, leitete Monatelang die Belagerung von Arad, das er um jeden Preis nehmen zu wollen äußerte, fügte dieser Festung die bedeutendsten Schäden zu, stellte sich den zum Entsätze angerückten k.k. Truppen unter F.M.L. Gläser mit aller Kraft und Energie entgegen, und zwang sie auch zum Rückzuge unter empfindlichen Verluste; er leitete nun fortan das Geniewesen in höchster Linie als General Direktor und zwar bis zur Bendigung des Krieges; – unbekümmert um den Unabhängigkeits Entschluß des Debreziner Konvents vom 14ten April d. J. und er war es auch, der nach den eigenen Worten des Untersuchungsrichters die Entthronung der a. h. Dinastie und die Trennung Ungarns von der Gesamt Monarchie bis zum letzten Athemzuge mit aller Kraft und KostenAufwand unterstützte.

Bei solcher vom Anfang bis zu Ende der Revolution fortgeführten höchsten Wirksamkeit, gehört Gaal wohl ohne Zweifel wie es auch in der ganzen Armee notorisch ist, in vordersten Reihe zu jenen Individuen gegen welche die höchste Strenge des Gesetzes Platz greifen muß, da er wohl, wie wenige seines Gelichters, das Verbrechen des Hochverrathes durch sein durchaus hervorgeragte, in ihren Erfolge für unsere Waffen so höchst gefährlich gewordenen Thätigkeit gewiß in seinen vollen Umfange erschöpfte, und wie es auch in seinen Votum angeführt ist, dem Aerarie den beträchtlichen Schaden zugefügt und den Tod vieler Braven verschuldete.

Es war wahrlich die höchste Herabminderung des Gesetzes und eine arge Bloßstellung der militärgerichtlichen Prozedur in der Öffentlichkeit, ein derley Individuum mit einer verhältnißmäßig so geringer Strafe belegt zu sehen, da doch bis nun gegen bei weiter minder gefährliche Verbrechen, so nur die Charge eines Stabs oder Oberoffiziers begleiteten [sic! helyesen: „bekleideten“ B. L.], die gesetzliche Todesstrafe zuerkannt wurde.

Bei diesen Sachverhalte nun erlaube ich mir an das hohe Obergericht das dringende Ansuchen zu wiederholen, das Urtheil im Rechtswege auf die gesetzliche Todesstrafe zu verschärfen, dagegen ich dasselbe auf 20 jährige Festungsstrafe in Eisen im Wege der Gnade zu mildern gesonnen war,

Haynau tehát először is jelezte az aradi hadbírósnak a súlyosbítás iránti kezdeményezését, részben pedig az ezzel összefüggő új eljárással szemben támasztott elvárását. Ugyanakkor a fellebbviteli bírósághoz egy komédia tervét terjesztette elő sürgős jóváhagyásra. Gaál helyzetének párhuzamaként önkéntelenül is felsejlik Baradlay Richárd esete Jókainak A kőszívű ember fiai című regényéből. Ha már megfosztják Haynaut a további kivégzések lehetőségétől, akkor legalább a kegyelmezés jóságának látszatát igyekszik megkaparintani a maga számára. Gonosz indítékból fakadó álság ez, és minősíti a fellebbviteli bíróságot is, amely ehhez a törvényesség látszatával segédkezni fog.

Talán a sors véletlen szeszélye vagy egyszerűen csak a hivatali működés természetes rendje folytán a Gaált immár halálos ítélettel fenyegető új hadbíróági eljárásra baljós ömenként vetült két hivatalos személy bekapcsolódása, akiknek szerepe volt az első felelős magyar miniszterelnök, gróf Batthyány Lajos elítélésében és a halálához vezető előzetes körülmények kivizsgálásában. Közülük az egyik Ludwig Leuzendorf hadbíró százados, aki az ímént említett két levelet fogalmazta, és aki a Batthyány elleni, szinte egyedülállóan hosszú vizsgálatot végezte, majd ennek nyomán kötél általi halálos ítéletet indítványozott ellene.³⁵ Miközben nyilvánvaló, hogy Leuzendorf százados mindössze Haynau utasításainak szakértő végrehajtója volt, e két íménti levél nyomán mégis némi idegenkedést válthat ki az olvasóból, ahogy Károlyi Árpád mentegetni próbálva a hadbíróat annak lesújtottságát ecsetelte Batthyány Lajos halálos ítéletének illetékes jóváhagyása és kihirdetése alkalmával.³⁶

A bécsi levelében megfogalmazott szándékát Haynau nem közölte ugyan részletesen az aradi hadbíróssággal, amelyre az nem is tartozott. Enélkül is teljesen világos volt, hogy ha Haynau kevesellte a tizenöt év várfogságot, emellett egyértelműen figyelmeztetett arra is, hogy a halálbüntetést „sokkal kisebb olyan gonosztevőkre is ki kellett szabni, akik csupán fő- vagy törzstiszti rangot viseltek”, akkor Gaál ügyében csak egyféle ítélet születhet immáron, ahogy ez a főhadparancsnok levelében félreérthetetlen elvárásként meg is fogalmazódott. Gaál is érzékelhette helyzete rosszabbodását, amikor egy hét elmúltával sem hirdették ki a Daubek által meghozott ítéletet. Nem lehetetlen, hogy éppen ezzel összefüggésben további enyhítő, mentő kísérletek érdekében utazott el az addig Aradon tartózkodó felesége is 1850. február 9-én a számára kiállított útiokmány birtokában újra Pestre.³⁷ Másfél hónap nyomasztó várakozás után Haynau alábbi leveléből világossá vált, hogy mi volt az ítélethirdetés elmaradásának oka.

„Cs. Kir. III. Hadseregparancsnokság

N. 4597 J.

A Cs. Kir. Katonai Fellebbviteli Bíróság előző hó 11-én kelt № 173 rendelete folytán a lázadó kormány elnöki irattárában újonnan fellelt akták Gaál nyugalmazott alezredes bűnös magatartásáról lényeges felvilágosítást adnak, és a vizsgálati, valamint a hadbíróági iratokkal együtt leküldetnek a cs. kir. hadbíróshoz azzal a renanggal, hogy erről hivatalos eljárás

da ich mit Rücksicht auf die eingetretenen milden Zeitverhältnisse mich seit langer Zeit schon bestimmt fühle, gegen politische Verbrechen kein TodesUrtheil mehr zum Vollzuge bringen zu lassen.
Pest am 25ten Dezber 849

Leuzendorf

Auditor” [saját kezű B.L.]

³⁵ Leuzendorf ellentmondásos személyiségéről és szerepéről lásd Károlyi: *Németújvári gróf Batthyány Lajos*, mindkét kitéző kötetét.

³⁶ Károlyi: *Németújvári gróf Batthyány Lajos*, I. 563.

³⁷ Aradi Ereklye Múzeum, Gyűjteményi Katalógus. Szerk. Kedves Gyula. Budapest, 2012. 2. köt. 186.

végeztessék, új hadbíráskodás tartassék, melyet követően az egész eljárás ratifikációra hozám előterjesztendő.

Pest, 1850. február 4.

Új ülnökök bevonásával

Haynau tábornaszernagy [az előző kurzívált rész Haynau sajátkezű írása. B. L.]

A Csász. Kir. Hadbírósnak Aradon”³⁸

A levél mellékletét képezik „a lázadó kormány elnöki irattárában újonnan fellelt akták Gaál nyugalmazott alezredes bűnös magatartásáról”. Gaál ellen tehát új eljárást kellett lefolytatni, és az ügyet Karl Ernst törzshadbíró vonta magához.

A Haynau által Aradra küldött újabb hatvan aktával kapcsolatos Gaál elleni eljárásban az előzőekben jelzett hivatalos személyek közül megemlítendő a második személy, aki szerepet játszott Batthyány Lajos hadbíróági perében is. A cs. kir. főhadparancsnokság rendőri osztályának rendőrbiztosáról, Michael Maschekről van szó, aki Batthyány kivégzés előtti öngyilkossági kísérletének körülményeit vizsgálta különös aprólékosággal, nagy rendőri tudással, de végül is eredménytelenül. Haynau utasítása következtében ő volt az, aki hangyaszorgalommal kigyűjtötte a Gaált terhelő említett hatvan aktát is, amelyek átfogták szinte a teljes hivatali levelezését a szabadságharc idejéről. Három hét elteltével 1850. február 23-án kezdődött a Gaál elleni új eljárás, melynek első aktáját Ernst törzshadbíró a következőkkel vette be:

„Kihallgatás, amely Aradon, a Császári Királyi Rendkívüli Haditörvényszéknél vétetett fel őexcellenciája, nagyságos Haynau tábornaszernagy úr parancsára az itt ülő lázadó vezér, volt cs. kir. mérnök alezredes, Gál [*sic!*] Miklós felségárulásban való bűnrészessége miatt. Ehhez alapul szolgál N° 1. a III. Hadseregparancsnokság Pesten, február 4-én, N° 4597/J. számmal kelt rendelkezése a következőkkel:

A./ Felségárulás miatt a vádlott ellen e hadbírósnál lefolytatott eljárás vizsgálati és hadbíróági aktái.

B./ A lázadó kormány elnöki irattárából N° 1- től N° 60-ig bezárólag jegyzékbe vett és a vádlottra vonatkozó akták.”

A pontosság kedvéért az iménti A./ pont szövege formai kiigazítást igényel, hiszen Daubek eljárása Gaálnál nem felségárulást, hanem abban való bűnrészességet állapított meg. Figyelmet érdemel az is, hogy Ernst törzshadbíró nem a Daubek-féle ítélet enyhésége miatt

³⁸ Gaál Arad, eredeti, német nyelvű tisztázat a következő szöveggel:

„K K III^{TES} ARMEE

COMMANDO [száraz bélyegzőnyomat B. L.]

N. 4597 J.

In Folge Erlaßes des kk: Militair-Appellations-Gerichts dto 11^t v. Mts N° 173 werden die im Praesidial-Archive der Rebellen-Regirung neu aufgefundenen Akten, so über die verbrecherische Haltung des pensionirten Oberstlieutenant Gaal wesentlichen Aufschluß geben, sammt Untersuchungs und Kriegsrechtsakten dem k:k: Kriegsgerichte mit dem Auftrage zugefertigt, hierüber die Amtshandlung zu pflegen, ein neues Kriegsrecht abzuhalten, wornach mir der ganze Akt zur Ratification vorzulegen seyn wird.

Pesth am 4ten Februar 1850.

Mit Zuziehung neuer Assesoren

Haynau FZM [az előző kurzívált rész Haynau sajátkezű írása. B.L.]

An das Kaisl. Königl. Kriegs. Gericht in Arad.”

dühöngő Haynau december 24-ei levelére hivatkozott, hanem az említett hatvan akta február 4-ei kísérelvére. Így a második eljárást nem az első – jogilag nagyon is kérdéses – ártérelmezéseként folytatta le, hanem új terhelő bizonyítékok felmerülése miatt, amelyeket a korábbiakkal egyesített. Az új eljárás kihallgatási része a hadbíró által hivatkozott elrendelő előzmények ismeretében nem is a helyzetet tisztázó vizsgálat, hanem Haynau előre megszabott eredményű utasításának végrehajtása, melyet a rendelkezésre álló dokumentumok nagy számának ellentmondva a nagytapasztalatú és a kortársak szerint nem is kellemetlen módorú törzshadbíró meglehetősen rövidséggel – és látszólag unott rutinnal, gépiesen végzett.

Előljáróban Ernst arról tájékoztatta Gaált, hogy felsőbb utasításra kellett a hadbíróági vizsgálatát visszautalni, illetve kiegészíteni. A felsőbb utasítás jogi alapja viszont a Katonai Fellebbviteli Főbírósnak Haynau február 4-ei levelében is hivatkozott 1849. január 11-én kelt 173. számú és a fellebbezésnek helyt adó határozata, amelyről viszont a hadbíró majd csak az új eljárás *votum informativum*-ában tesz említést. Ezt azonban Gaál a perrendtartás szabályai szerint nem ismerhette meg. Ernst törzshadbíró azzal a formális kérdéssel kezdte Gaál új kihallgatását, hogy emlékezik-e a vádlott a korábbi kijelentéseire, és van-e esetleg azokhoz hozzáfűzni valója. Az okkal rosszat sejtő Gaál azt válaszolta, hogy fő vonalaiban emlékszik ugyan ezekre, és az a hozzáfűzni valója, hogy nem önként csatlakozott a szabadságharchoz, hanem kényszerből. Bizonyíték erre, hogy négyszer is bejelentette a felmentés iránti kérelmét, sőt április 14-e után egy ötödik alkalommal is, szóban Mészáros Lázárnak Debrecenben, ahol az aradi magatartása miatt vizsgálat folyt ellene. Választ viszont erre sem kapott.

Itt azonban már megközelítőleg sem egyenlő felek harca zajlott. A törzshadbíró előtt ott feküdt a sok eredeti és általa már alaposan áttanulmányozott okmány, Gaál tarsolyában pedig csak a védekezésének általános koncepciója és a rögtönzés. Ernst azonnal vissza is vágott: miközben Gaál kényszerről beszél, itt vannak nemcsak az önkéntes csatlakozásáról szóló dokumentumok, hanem a csatlakozása előtt előterjesztett tanácsai, tervezetei is az ellenség, vagyis a császári-királyi sereg leküzdésére szolgáló nemzeti hadsereg felállításáról. Gaál a hosszú szolgálata utáni beteges otthoni tartózkodását, a zűrzavart, elmenekülésük lehetetlenségét és a nemzetőrség részéről a személye ellen megnyilvánult kényszert próbálta mentésül és magyarázatul felhasználni annak bizonyítására, hogy nem szabad elhatározás, hanem az árral való kényszerű együttúszás volt cselekedeteinek mozgatója.

Ernst törzshadbíró erre előmutatta Gaál 1848. szeptember 17-én kelt, Szemere Bertalanhoz intézett írását, megjegyezve, hogy abból a mentségül elmondottaknak éppen az ellenkezője derül ki. A vádlott kénytelen volt elismerni, hogy a levél tőle származik, de azzal igyekezett menteni magát, hogy azt felszólításra írta. Ön kénytelen lesz azt is elismerni – figyelmeztette Ernst –, hogy az említett írásból semmilyen megelőző felszólítás sem állapítható meg, az viszont igen, hogy ön ezt megelőzően is különböző hadügyi és hadseregalkotási tanulmányokat küldött be a magyar hadügyminiszternek. Gaál szerint 1848 őszén – vagyis még a király által törvényesített állapotok alapján – Mészáros szólította fel erre, és ő a Szemerének küldött levelében meg is említette ezt.

Ezt követően Gaál Perczel mellett szolgálata került terítékre, melytől a hadbíró szerint nem a szabadságharccal szembeni megcsappant szimpátiája miatt vált meg, hanem az elhanyagoltnak érzett előmenetele miatti hiúságból, és ezért vállalta el Arad ostromának vezetését is. Gaál aradi tevékenységéről a hadbíró terhelő iratok egész sorát hozta elő, melyek eredetiségét a vádlott kénytelen volt elismerni, de azzal védekezett, hogy két kormánybiztos állandóan figyelte cselekedeteit, és nem tehetett másként. Ernst elővette Gaál 1849. március 20-án kelt folyamodását a katonai érdemrend adományozása iránt, amelyben a Perczel melletti friedaui ütközetet említette érdemeként, majd előhúzta a május 8-án kelt adományozó

okiratot is. Gaál azzal próbálta menteni magát, hogy mindezt csupán az ellene folyó, Arad miatti vizsgálat ellensúlyozására tette. Végül Gaál 1849. április 26-án Debrecenben kelt emlékirata került említésre a nemzetőrség felállításáról, melynek valóságát a vádlott ugyancsak elismerte, de azt vetette ellene, hogy javaslata elfogadtatása révén próbált Debrecenből megszabadulni, ahol lényegében vizsgálati fogságban volt.

Ernst a december 24-én kelt Haynau levél fordulatait használva a kihallgatást a következőkkel zárta: Ön is látja, hogy az itt fekvő iratok szerint ön a forradalmi háborúban kiemelkedő tevékenységet végzett, az első vonalban állva vezette a lázadók ügyét, és e tekintetben súlyosbítóan kell számításba venni, hogy ön támadóan lépett fel az esküjükhöz hű várórséggel és egykori bajtársaival szemben.

Gaál védekezésképpen előadta, hogy legőszintébb meggyőződése szerint alárendelt szerepet játszott. Aradot nem akarta bevenni, hanem csak azért kezelte ellenségként, hogy a várost a vár elleni támadásoktól megkímélje. Az eddigiektől eltérően ez a tíz pontból álló kihallgatás rövid volt, és aligha mondható Gaál szempontjából eredményesnek.

A másnapra, február 24-ére egybehívott hadbíróság előtt Ernst feltette Gaálnak a perrendtartás szerinti kérdést, hogy a jelen lévő ülnökök ellen van-e kifogása, mire a vádlott tagadó választ adott. Ezt követően a Szolgálati Szabályzat II. rész 40. cikkelye alapján a hadbíró kivette az ülnököktől az igazságos ítélezésre (*de recte judicando*) letett bírói esküt, majd felolvasta előttük a jelen lévő vádlott vallomását, és megkérdezte tőle, hogy megerősít-e azt, vagy van-e ellenkező értelmű és lényeges mondanivalója. Mindennél beszédesebb volt Gaál válasza: megerősíti vallomását, nincs hozzáfűzni valója, és kéri magát őexcellenciája, a nagyságos tábornagy úr kegyelmébe ajánlani („...und bitte mir noch der Gnade S. Excellenz des Hw. FZM, empfehlen zu werden”).

A Mária Terézia-féle büntető perrendtartás rendelkezéseit jól ismerő Gaál vélhetően pontosan tudta, hogy a szabadságharc kivégzett katonai vezetőinek esete és a saját ügye újratárgyalása következményeként nem számíthat másra, mint halálos ítéletre, melytől viszont csak az ítélet jóváhagyására illetékes parancsnok – vagyis Haynau – kegyelme mentheti meg. A vallomás megerősítése után a vádlottat elvezették, a törzshadbíró felolvasta az ítéletindítványát a szükséges tanúvallomásokkal és egyéb lényeges iratokkal együtt.

Ernst *votum informativum*ának kelte a hadbírószági ítélezés napja, vagyis február 24. Az irat terjedelme óriási, 22 féloldalasan beírt nagy oldal. Szembetűnő a terjedelmi eltérése, iratrészletezése a kihallgatási jegyzőkönyv tíz kérdésponthoz képest. Figyelembe véve, hogy Gaál első eljárásában az utolsó tanúmeghallgatás és a Daubek féle 17 féloldalasan beírt, ugyancsak nagyterjedelmű *votum informativum* kelte között négy nap telt el, jogosan feltételezhetjük, hogy Ernst a *votum*át nem írhatta meg egyetlen nap alatt. Valószínű tehát, hogy a tapasztalt törzshadbíró az ítéletindítványát Haynau február 4-ei iratküldő levele után és a küldött sok irat folyamatos áttanulmányozása közben készítette el, s Gaál kihallgatásakor már készen volt. Az óriási *votumot* az ismertető és indokoló anyagok nagy számából ugyanis megszerkeszteni, leírni még egy az Ernst tapasztalatával és tudásával rendelkező, nagy munkabírású hadbírónak sem sikerülhetett az ítélezés napján – annál inkább sem, mert az ítélezés idejét a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás napon belül délelőttre rendeli kitűzni³⁹ – az alább még szóba kerülő egyéb munkák mellett.

A *votum* azzal kezdődik, hogy már a december 16-a hadbírószági eljárás is jogszerűen bizonyította a felségárulással megvádolt Gaál bűnösségét. A lázadó kormány időközben megtalálta elnöki irattárból Gaál bűnös tevékenységét igazoló, további terhelő dokumentumok kerültek elő, melyek alapján a Katonai Fellebbviteli Bíróság január 11-én, N° 173. számmal

³⁹ Bergmayr: *Handbuch*, § 403.

elrendelte az ügy újratárgyalását és a vizsgálat kiegészítését. Ennek a fellebbviteli bírósági utasításnak illően megfelelt a magas hadsereg főparancsnokság február 4-én kelt, 4597J. számú rendelkezése az említett vizsgálatról. (Vagyis mintha Gaál halálos ítéletét nem Haynau rendelte volna meg közvetlenül az aradi hadbírósnál december 24-én, és terjesztette volna fel a Katonai Fellebbviteli Bírósághoz jóváhagyásra még december 25-én.) Annak érdekében, hogy a hadbírószág a vádlott egész bűnös tevékenységéről és annak összefüggéseiről helytálló áttekintést nyerhessen, azt felfoghassa, a hadbíró tömör kivonatokban előterjeszti azt.

Az időközben lefoglalt elnöki irattár Haynau által megküldött aktái alapján Ernst az említett tömör kivonatolás helyett szinte mindenre kiterjedő részletességgel sorolta fel Gaál szabadságharc alatti cselekedeteit, és cáfolta a vádlott védekezését, mely szerint az az események kikerülhetetlen sodrásának vagy kifejezett külső kényszer hatásának következtében történt volna. Bizonyította, hogy Gaál szerepvállalásai saját akaratából és szabad elhatározásból születtek. A hadbírószág tagjai előtt még meg is aláza a távollétében védekezni nem tudó Gaált azzal, hogy eredménytelenségeinek okaként tehetségtelenségét jelölte meg. A hosszú iratismertetés után a hadbírószágot ítélethozatalra (*ad deliberandum*) elbocsátotta. Ennek megtörténte után jegyzőkönyvbe vette szavazataikat, melyek egyhangúlag megegyeztek az ítéletindítvánnyal, amely rang-, nyugdíjvesztés mellett kötél általi halálbüntetésre szólt, minden ingó és ingatlan vagyon elkobzásával kiegészítve.

Mást természetesen nem is lehetett várni. A hadbírószág látszólag úgy működött, mintha szuverén testületi döntést hozott volna. A lényegét tekintve azonban a jogi ismeretekkel nem rendelkező tagok csupán a perrendtartás említett látszatot keltő alaki kellékei voltak és pusztán szavazógépek.⁴⁰ Ezt a hadbírók is jól tudták, és velük kapcsolatban szinte csak arra ügyeltek, hogy az előírt formások szembetűnő sérelem nélkül teljesüljenek. Figyelemre méltó ezzel szemben a Gaál elleni eljárásnak iménti taglalásához felhasznált és hivatkozott hadbíráskodási kézikönyv ide vonatkozó része, amely a következőket tartalmazza: „...az ülnököknek a hadbírószágban nem báboknak, hanem lelkiismeretes, értelmes és önálló társbíráknak kell lenniük, akik azért vannak, hogy egy ember jó és balsorsáról döntsenek. *Nem lenne szükség hadbírószágra, ha az lenne előírva, hogy az egész gyülekezet vakon támogassa a hadbíró indítványát.*”⁴¹ [kiemelés B. L.]

A Mária Terézia-féle büntető perrendtartás érvényben lévő változata alapján az ítélet elemei azért mégis érdemelnek némi külön figyelmet. Nyugállományú császári tiszt esetében – mint Gaál is volt – a rangvesztés ítéletbe foglalása esetén a nyugdíj elvesztését nem kellett volna külön kiemelni, mert az utóbbi a rangvesztéssel mindig együtt járó büntetés volt.⁴² Várfogságra szóló ítélet viszont tisztelnél mindig együtt járt a rang elvesztésével (az eredeti szóhasználat szerint: „*Cassation*”), ezért ezt sem kellett volna külön kimondani az ítéletben.⁴³ Mivel Gaál első ítéletindítványa (5 évet meghaladó) 15 év várfogságra szólt, a büntető

⁴⁰ Ezek Károlyi Árpád szavai, l. Károly: *Németújvári gróf Batthyány Lajos*, I. 528.

⁴¹ Bergmayr: *Handbuch*, § 408. Az eredeti szöveg a következő: „...die Beysitzer im Kriege nicht als Figuranten, sondern als gewissenhafte, vernünftige und selbständige Mitrichter, die über das Wohl und Wehe eines Menschen entscheiden sollen, ihre Bestimmung haben. *Es würde kein Kriege recht nötig seyn, wenn man vorausschreiben wollte, daß die ganze Versammlung dem Antrage des Auditor's blindlings beifallen müsse.*” (kiemelés tőlem B. L.)

⁴² Bergmayr: *Handbuch*, XXVII.

⁴³ Bergmayr: *Handbuch*, § 93.

perrendtartás szerint már akkor külön írásba kellett volna foglalni, hogy ezt „nehéz vasban” kell letöltenie. A nehéz vas 5½ font összsúlyú felszegecselt kéz- és lábbilincset jelentett.⁴⁴

A részleges vagy teljes vagyонvesztés büntetését ismeri természetesen a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás is, és ezt általában a bűnnel elkövetett kár megtérítésére, enyhítésére rendeli alkalmazni, de csak a korábbi igazolt kötelezettségek, adósságok teljesítése vagy levonása után megmaradó részre. Abban az esetben, ha valakit dezertálásban marasztalt el a bíróság, az ítélettel kimondatlanul is együtt járt a teljes vagyонvesztés.⁴⁵ Azonban bármily különösnek is tűnhet, a szóban forgó időben a felségárulással nem volt törvényesen együtt járó büntetés a vagyонvesztés, hanem arról a bíróság esetileg határozott. A teljhatalommal ugyan felruházott, de a katonai törvénykezés betartására kötelezett Haynau az 1849. július 1-jei győri proklamációjában ezért jogilag nagyon is aggályosan előre kimondta, hogy a felségárulásban elmarasztaltak teljes vagyонvesztést is szenvednek, bár a törvényesség alaki teljesülése kedvéért hozzátette, hogy ezt bele kell foglalni az ítéletekbe.

Külön figyelmet érdemel a halálbüntetés. A Mária Terézia-féle büntető perrendtartásnak egyik igen súlyos, de ezen belül is tagozott ítéletfajtája volt a becsületvesztés (*Ehrlosigkeit*), amely a közéletből való teljes kizártság mellett komoly magánjogi következményekkel is járt. Az ilyen büntetéssel elmarasztalt személy egyebek között nem vállalhatott közhivaltat, nem tehetett érvényes végrendeletet, és nem örökölhette. Ha nemes volt, a nemességét is elveszíthette.⁴⁶ A becsületvesztést – éppen súlyos következményeinél fogva – az ítéletbe külön bele kellett foglalni, majd nyilvánosan közzé is tették. Nem kellett viszont külön ítéletbe foglalni, ha a vádlottat kötél általi halálra ítélték, mert annak mindig együtt járó büntetése volt a becsületvesztés,⁴⁷ bár az így elítélt számára az utóéleti jogkövetkezményeknek nem volt érdemi jelentősége, de az utódai és családtagjai megbélyegzetteké váltak. A kor köztudatában emellett az akasztás a megvetéssel illetett, súlyos gonosztevők büntetése volt. Ha viszont a halálbüntetés lőpor és ólom általi kivégzésre szólt, annak nem volt együttjáró büntetése a becsületvesztés. Ilyen esetben a becsületvesztést – annak megítélt fokával együtt – külön kellett az ítéletbe foglalni. Jól látható ebből, hogy Haynau világos szándéka volt a kötél általi halálra ítélt büntetésének jóváhagyásával az érintetteket a becsületüktől is nyilvánosan megfosztani, megalázni és a nyilvánosság előtt a köztörvényes gonosztevőkkel egy sorba állítani. A lőpor és ólomra szóló vagy erre kegyelmezett ítéletek a kor jogfelfogása és szemlélete alapján valóban kegyelemnek számítottak.⁴⁸

Gaál Ernst törzshadbíró tárgyalásvezetése mellett született ítéletében az előzőekhez képest a kisebb alaki szabálytalanságok szinte említésre is alig érdemesek, és csak az eredeti iratok külső tulajdonságainak tüzetes átvizsgálása alapján állapíthatóak meg. Így például Gaál mindkét eljárásában a kihallgatások és az ítélezés során a hadbíróági testületben az

⁴⁴ Bergmayr: *Handbuch*, § 65. A szabadságharc elítélteinél már nem szegecselést alkalmaztak, hanem nyitható lakatot.

⁴⁵ Bergmayr: *Handbuch*, § 115.

⁴⁶ Bergmayr: *Handbuch*, § 118. részletezi a becsületvesztés fokozatait és következményeit.

⁴⁷ Bergmayr: *Handbuch*, § 130. „Jedes auf die Todesstrafe des Stranges oder Schweres ausgefallene Urtheil zieht die Ehrlosigkeit mit ihren gesetzlichen Folgen nach sich.” A kard általi halálos ítéletet azonban a Hofkriegsr. Verordnung vom 18. August 1813., H 594 eltörölte, és helyette a kötél általi halált rendelte alkalmazandónak. Bergmayr: *Handbuch*, XXX. szerint a becsületvesztés következtében való nemességvesztés (és a nemesi címer hóhér általi eltörése!) is ekkor már csak külön ítéletbe foglalással következett be.

⁴⁸ Bergmayr: *Handbuch*, § 41. szerint a halálbüntetés alkalmazott törvényes neme egyben utalást is jelentett a bűncselekmény súlyosságára, amiért kiszabták. Ezzel összefüggésben a lőpor és ólom általi halálbüntetés „enyhébbnek” számított, mint a kötél általi.

elnökök kivéve nem mindig ugyanazok a tagok voltak jelen, vagyis formailag sem lehettek jogosult társítélkezők. Az ítélelhozatali jegyzőkönyvek első oldalának szövegeit is előre megírták a vádlott két feltett kérdésre szóló válasának és az eljárás keltének üresen hagyásával, melyeket a hadbíró írt vagy íratott le a helyszínen tényszerűen. Az Ernst-féle ítélelhozatali jegyzőkönyvnek a külső vizsgálata azonban további elgondolkodtató és az előzőektől lényegesen különböző részleteket is elárul.

Az szinte csak alaki hiba, hogy a hadbíróság egyik káplár és egyik őrmester tagja az aláírásaik alatt ugyanazt az „Anton Czerry” névfeliratú pecsétnyomót használta, s ez egyikük nevével sem egyezik. Daubek és Ernst ítélelhozatali jegyzőkönyvei között ennél fontosabb alaki eltérések is találhatók. Daubeknél látszanak a jegyzőkönyvvezető írnök diktálás alapján végzett, helyszíni munkájának esetlegességei. A hadbíróóság tagjai is – életszerűen – az írnök tollával írták alá a jegyzőkönyvet. Ezzel szemben Ernst jegyzőkönyvében semmi helye a fent már említett *tanúvallomásokkal* (!) fordulatnak. Gaál második eljárása ugyanis önálló és független a Daubek féle elsőől. Ernst viszont Gaál eljárásában egyetlen tanút sem hallgatott meg!

A második ítélelhozatali jegyzőkönyv a hadbíró Ernst szinte mindig kopott tollának, saját szürkésbe hajló színű tintájának nyomai nélkül kifejezetten mutatós írnöki munka. Az ítéletszövegek jól beosztottak, szép külalakkal vannak megírva, a hozzájuk tartozó rendfokozatok ráérősen, vonalzóval lettek aláhúzva. Szembeszökő ugyanakkor, hogy a szigorúan helyszínhez kötött minden szöveg és minden aláírás Ernst más színű tintájával és kopott tollával született. Felvetődik tehát a kétely, hogy írnök talán nem is tartózkodott az ítélelhozatal helyszínén. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha az ítélelhozatali jegyzőkönyvet, benne az egyhangú, halálos ítéletekkel Ernst egy már meghozott, másik halálos ítéleti jegyzőkönyv mintája alapján még az ítélelhozatal formai eljárása előtt az írnökával megíratta, nem ügyelve arra, hogy Gaál esetében ki kellett volna hagyatnia a tanúkihallgatásra vonatkozó fordulatot. És nemcsak ezt íratta meg korábban, hanem a nagy *votum informativum* mellett elkészítette a három teljes beírt nagyoldal terjedelmű ítéletet is, hiszen ennek kelte is február 24-e. Valószínű, hogy Haynau sohasem gondolhatott arra, hogy valaha is nyilvánosságot kap a december 24-án Gaál terhére megrendelt halálos ítélet, és Ernst törzshadbíró sem sejtette, hogy ugyanez lesz a sorsa az ő mindezt már előre jogi formába öntő munkásságának is.

Ernst hadbíró Gaál ügyére vonatkozó munkája ezzel befejeződött, és óhatatlanul ide kívánczok személyiségének és szerepének összehasonlítása az elsőként eljáró Daubekével. Rögtön előre kell bocsátani, hogy mindketten kitűnően képzett jogászok voltak, sőt Gaál egyik volt aradi tisztje, a vele együtt későbbi aradi elítélt és fogoly galsai Kovách Ernő saját tapasztalata alapján Karl Ernst törzshadbírót kellemes, finom modorú emberként írta le. Ő indítványozta viszont Aradon a legtöbb halálos ítéletet, amelyek nagy részét végre is hajtották. Ernst tábornokinak megfelelő rangban vonult nyugdíjba az 1850-es évek második felében.

A Gaál elleni első jóváhagyásra előterjesztett ítéletindítvány által Haynauól kirobbant dühkitörés nem járt elmarasztaló következménnyel Daubek hadbíróra nézve. Igaz, nem tudjuk, miként ért véget Daubek hadbírói pályája. Az előzőekben hivatkozott minősítéséből viszont ismeretes, hogy szolgálati előljárói legteltesebb elismerése, megelégedettsége és előléptetésre való alkalmassága mellett Johann Daubek még 1854-ben – Gaál halála évében – is századosi rangban szolgált.

Gaál ítéletét Ernst még az ítélelhozatal napján – vagyis február 24-én – felterjesztette Haynauanak jóváhagyás céljából 2375. számmal. Erre február 28-án íratta rá Haynau a kö-

vetkező ratifikációs szöveget: „Kihirdetendő, és a vizsgálat alá vont terhére jogi úton kimondott kötéltől halálbüntetés kegyelmi úton vasban letöltendő, húszévi várfogságra enyhítetik, mely végrehajtandó”, majd ezt pecsétjével és aláírásával is megerősítette.⁴⁹

Ennek alapján Ernst megírta Gaál végleges hadbíróági ítéletét, amelyet a hivatkozott ratifikációs záradékkal fejezett be. 1850. március 4-én ki is hirdette azzal, hogy „a végrehajtás bevezetve, és a vádlott büntetési ideje a mai naptól kezdődik”. A kihirdetési és végrehajtási záradékot rávezette a jóváhagyásra felterjesztett ítélet végére is.⁵⁰ A kegyelmezés leglényegesebb eredménye az lett, hogy megmaradt Gaál élete, járulékos következményként pedig, mint a lőpor és ólom által kivégzettekénél is, az ítélet nem sújtotta becsületvesztéssel.

Március 14-ei dátummal és 2458. számmal Ernst megküldte az ítélet kivonatát a pesti, a pozsonyi és a nagyszombati kerületi katonai parancsnokságoknak is azzal a megjegyzéssel, hogy azt tetsessék közzé a Pester Zeitungban, a Pressburger Zeitungban, az erdélyi hivatalos lapban is. Hiteles másolatban megkapta a teljes ítéletet a Császári Királyi III. Hadseregparancsnokság is azzal a kéréssel, hogy határozza meg Gaál büntetésének letöltési helyét. Elküldték a teljes ítéletet a Császári Királyi Causarum Regalium Directorathoz – vagyis a királyi ügyek igazgatóságához – is Pestre, hogy az ítéletnek megfelelően járjanak el az elítélt vagyonának zárolása és elkobzása ügyében.

Gaál tehát hiába vallotta, és az ítéletanyag ennek alapján hiába tartalmazta, hogy a szegvári birtok a felesége tulajdona. A valós tulajdonviszonyoknak megfelelően a szegvári birtokot elkobozták. Gaál pere ezzel befejeződött. Az ítéletet Pesten a Magyar Hírlap 1850. március 22-ei száma tette közzé elég terjedelmesen.

Hátra volt azonban még Gaál ítéletének a hadsereg számára szóló hivatalos közzététele, illetve a büntetés letöltése helyének meghatározása is, mintha ez felsőbb megerősítést vagy legalábbis jóváhagyást igényelt volna.

Gaál kihirdetett ítéletének volt egy olyan gyenge, formai látszata is, mintha az a Mária Terézia-féle büntető perrendtartás értelmében szabályos fellebbezési eljárásban született volna. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az említett két kérdés ügyében maga a Legfelsőbb Katonai Bíróság intézkedett, bár a látszat szerint az érdemi határozat meghozatalára még saját magát sem tekintette jogosultnak. Erre utal, hogy a kihirdetett ítélet ismeretében báró Franz Dahlen von Orlaburg altábornagy, a Legfelsőbb Katonai Bíróság elnöke a következő levéllel fordul a cs. kir. helyettes hadügyminiszterhez:

„W. 760

A cs. kir. helyettes hadügyminiszter Őnagyságának, gróf August Degenfeld Schonburg altábornagy úrnak.

Bécs, 1850. április 3.

Nr. 16/4

⁴⁹ „Ist kundzumachen, und wird die dem Untersuchten im Wege Rechtens zuerkannte Todesstrafe durch den Strang im Wege der Gnade auf zwanzigjährigen Festungsarrest in Eisen gemildert, welches zu vollziehen kommt. Pest am 25. Febr. 1850. Haynau FZM” Az itt eredetben közölt ítélet ratifikációs szövegre erős formai kötöttséget írt elő a Th. p. G. O.

⁵⁰ Gaál jóváhagyott ítéletének eredeti kihirdetési záradéka a következő: „Kundgemacht nach der eingetretenen Begnadigung. Der Vollzug eingeleitet und fängt dem Inquisit die Strafzeit vom heutigen Tage zu laufen an. Festung Arad 4. März 1850. Ernst Stabsauditor.” Ez is mutatja, hogy a vizsgálati fogság ideje nem számított be a letöltendő büntetési időbe.

Az aradi hadbíróság folyó év március 4-én kelt ítélete révén a mérnökkar nyugalmazott alezredese, gyulai Gaál Miklós felségárulásban való részességért a viselt tiszti állapotából való felmentése, nyugdíja elvesztése, teljes vagyonától való megfosztása mellett jogi úton kötélt általi halálra, kegyelmi úton vasban letöltendő, húszévi várfogságra ítéltetett.

Van szerencsém Nagyságodat erről annak hozzáfűzésével tájékoztatni, hogy egyben rendelkezés született az ítélet hadseregben való közzétételéről, és helyhiány miatt e fegyenc büntetési helye nem határozható meg.

A cs. kir. legfelsőbb katonai bíróságtól

Dahlen altábornagy⁵¹

A felemás tartalmú válasz mégis beszédes. Az immár fegyenc Gaál ügyében a jogerős ítélet megszületése és kihirdetése után megszűnik az eljárást elrendelő Legfelsőbb Katonai Bíróság szerepe. Üdvös és elrettentő tanulságul természetesen közzéteszik Gaál ítéletét, ám Dahlen altábornagnak nem áll módjában megjelölni, hogy a büntetés hol töltendő le, mert nincs hely. Úgy tűnik tehát, hogy a szabadságharc bukása után a hadbíróságok szorgos működése jóvoltából teljesen megteltek a császári-királyi börtönök.

⁵¹ Az ÖKW, Kriegsministerium, Präsidial-Akten, 1850. Nr. 2505. számú, idézett iratát Dr. Lenkefi Ferenc úr volt szíves másolatban a rendelkezésemre bocsátani, és eredeti szövege a következő:
„W. 760.

An Seinen des k.k. Herrn Feld-
Marschalllieutenants, Stellvertretendes des
Kriegsministers August Grafen
von Degenfeld-Schonburg, Hoch-
geboren.

Wien, am 3. April, 1850. Nr. 16/4

Durch Urtheil des Kriegsgsgerichts Arad dto 4. März l. J. wurde der pensionirter Oberstlieutenant vom Genie Korps Nikolaus Gaal de Giula wegen Theilnahme an Hochverrath nebst Entsetzung des bekleideten Offiziers Charakters, Verlust der Pension, und Verfall seines sämtlichen Vermögens, im Rechtswege zum Tode durch den Strang, im Gnadenwege zu zwanzigjährigen Festungsarrest in Eisen verurtheilt.

Hievon beehrt man sich Euer Hochgeboren mit dem Beifügen in Kenntniß zu setzen, daß unter Einem die Kundmachung des Urtheils in der Armee verfügt und der Strafort für diesen Sträfling wegen Mangel an Raum nicht bestimmt werden könne.

Vom k.k. Obersten Militär Gerichtshofe

Dahlen
FML”

RÉFI OSZKÓ DÁNIEL

Történelemteremtés a populáris kultúrában – tanulmány egy esettanulmányról*

Mit értünk az alatt, hogy történelemteremtés a populáris kultúrában? A cím többféleképpen is interpretálható; a jelen tanulmány szempontjából a legjobb megfogalmazás talán ez lehet: egy fiktív univerzum történeti tényekből és az emberi kultúra, mitológia elemeiből mesterségesen megalkotott, folyamatosan bővülő háttértörténete és annak mesterséges felépítése. A fikciónak ebben az értelemben nem lehet *múltja*, legalábbis számunkra nem értelmezhető, csak a valóságban: az adott kitalált világ fejlődéstörténete a hozzá kapcsolódó publikációk, termékek kronologikus sorrendje s így tovább, ez a márka, a *franchise* múltja. A fiktív világ múltja történeti értelemben azonban csak az azt benépesítő karakterek számára létezik. Amit mi ebből megismerhetünk, az már *történelem*: a múlt fennmaradt forrásainak és azok interpretációinak összessége. Mindez pedig lényegében a saját múltunk és történelmünk leképezése; azok motívumaiból, elemeiből történő szabad építkezés. Különösen érdekessé válik a kérdés, ha egy olyan univerzumból beszélünk, amely csak időben van távol tőlünk: egy elképzelt, messzi jövőről. Ez a helyzet legitimálja és hitelessé teszi a jelen és az emberi történelem eseményeinek, tényeinek felhasználását; ugyanakkor a korunk és a fiktív világ jelene közötti évezredek a fantáziának is tág teret biztosítanak a történelemteremtésre. Fontos kiemelni, hogy bár a cím némileg félrevezető lehet, itt szó sincs olyan értelemben vett „kitalált történelem”-ről, mint arról egyes kutatók¹ a múltunk feltárásának és történelmünk meghamisításának tekintetében beszélnek. A jelen kutatás nem azt vizsgálja, hogy a valóságban – valóságosként, hitelesként elfogadott történeti narratívákban – mennyi a kitaláció, hanem éppen fordítva: azt, hogy egy elképzelt történelem mennyi valódi tényből épülhet fel. Fontos

* Az itt közölt tanulmány alapját egy MA diplomamunka képezi, melyet a szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történelem mesterszakán védett meg a 2013–2014-es tanév őszi szemeszterében „*Negyvenezer év távlatából...*” *Történelemteremtés a populáris kultúrában – esettanulmány* címen. A jelen mű már csak terjedelmi korlátai folytán sem vállalkozhat arra, hogy részletesen bemutassa a teljes kutatást, azonban mégis megkísérli, hogy annak legfőbb sajátosságait – mind tartalmi, mind módszertani téren – az olvasók elé tárja. Ez a tanulmány tehát részben tartalmi összefoglaló, mely nagy vonalakban igyekszik felvázolni az alapkutatás jellegzetességeit; ugyanakkor több kiemelt területet vázlatnál részletesebben tárgyal, hogy képet adjon a szerző munkájáról és tudományos nézeteiről. Nem titkolt célja továbbá, hogy felkeltse a közönség érdeklődését, és kedvet csináljon az eredeti dolgozat elolvasásához – ám a szerző reményei szerint önmagában is megállja a helyét. Az MA diplomamunkára a továbbiakban „a dolgozat”-ként fogunk hivatkozni, oldalszámmal vagy anélkül.

¹ Például Heribert Illig és követői a középkor századait vizsgálva a „fantomidő-hipotézisük”-ben. Lásd: Illig, Heribert: *Kitalált középkor*. Budapest, 2002.; Illig, Heribert – Weissgerber, Klaus: *Magyarok a kitalált középkorban*. Budapest, 2003.

leszögezni, hogy ez nem futurologia: ez a fiktív jövő természetesen a múltunkból és jelenünk-ből merít, és a kutatás még véletlenül sem kíván olyasmit sugallni, hogy egy kitalált, kronológiai értelemben a jövőbe helyezett világból következtetéseket akarnánk levonni a jövőt, a jövő eseményeit illetően. A múlt- és jelenközpontúságot jól szemlélteti, hogy irodalom- és kultúrtörténeti vonatkozásai mellett a szociológia és az antropológia sem áll túl távol tőle: ebben az értelemben multidiszciplináris mű. Az alap kutatás célja egyrészt egy esettanulmány keretében bemutatni magát a folyamatot: több szempontból, megközelítésből elemezni a választott univerzumot és annak történelmét, azt vizsgálva, hogy milyen elemekből és motívumokból építkezik; mennyi benne a történelem, és mennyi a fantázia. A vizsgálat általánosabb célja pedig az, hogy kicsit közelebb jussunk a kérdés megválaszolásához, hogy vajon miért gondolkodunk „történelemben”. Miért van rá szükségünk, hogy magunk alkossunk történeti hátteret ott is, ahol ez látszólag teljesen szükségtelen? Véleményünk szerint az emberi lélek és elme egyik legmélyebb, legfontosabb vonása a történetiség, a történeti gondolkodásra való hajlam, a populáris kultúra közege pedig számos kiváló témát és megközelítést felkínál ember és történelem viszonyának bemutatására: ezt célozza az itt tárgyalt alkotás is.

Az esettanulmány tárgya a *Warhammer 40,000* (Wh40K) univerzuma, amelyet a szerző részben személyes érdeklődése és ismeretei miatt választott, másrészt pedig azért, mert a játék harmincéves történelme során a saját kategóriájában megkerülhetetlen jelentőségű művé nőtte ki magát, saját univerzumot teremtve. Üzleti szempontból elég csak a brit székhelyű *Games Workshop* (a gyártó és a jogok kizárólagos tulajdonosa) adataira vetni egy pillantást: a cég a 2012–2013-as üzleti évet 21,3 millió angol font (£) tiszta működési profittal zárta, a teljes bevétel pedig 134,6 millió font volt. A részvények ára folyamatosan növekszik.² Ez a pénzmennyiség természetesen a vállalat minden termékéből és üzleti tevékenységéből adódott össze, azonban ezek között előkelő helyet foglal el a *Warhammer 40,000* mint az egyik húzónév, saját műfajában pedig piacvezető volt 2012-ben.³ Ráadásul a *Warhammer 40,000* márkanévet szerződéses alapon cégek egész sora használja még (a *Games Workshop* saját specialista divíziói mellett, mint amilyen többek között a *Black Library* könyvkiadó), amelyek saját termékeket forgalmaznak, például a *Fantasy Flight Games* a társas- és szerepjátékokat. Ezek együttesen több százmillió fontos forgalmat bonyolítanak, komoly gazdasági szereplőkké téve a cégeket, és növelve a *Warhammer 40,000* márkanév értékét. A játékos és a kapcsolódó termékeket világszerte forgalmazzák, tizenkilenc országban⁴ hivatalos márkaboltjaik és játékklubjaik (*Games Workshop Hobby Centre*) is vannak, a többiben viszonteladók útján értékesítenek. Magyarországon is több üzlet forgalmazza a termékeiket; ezek között akadnak makett-boltok (Támaszpont) és fantasy-, illetve szerepjáték-specialista üzletek egyaránt (*Silverland*). A klubok számára nemzetközi tornákat, bajnokságokat hirdetnek, mind a játékosok, mind a makettezők kedvére. (Az utóbbiaknak szól a híres *Golden Demon* bajnokság, amelyet 1987 óta rendeznek meg Angliában, az Egyesült Államok 1991-

² A GW gazdaságáról lásd a hivatalos befektetői oldalt: <http://investor.games-workshop.com/>; a 2012–2013-as évi jelentés: <http://investor.games-workshop.com/wp-content/uploads/2013/07/Games-Workshop-Group-13-combined-FINAL-without-title-page.pdf>. A *Warhammer 40,000* gazdasági vonatkozásairól (növekvő árrairól) egy érdekes cikket közölt 2006-ban Robert Van Pelt: <http://www.fightingtigersofveda.com/roarseconomics.html> (2013. okt. 22.)

³ Vö. <http://www.icv2.com/articles/news/24225.html> (letöltés: 2013. okt. 22.)

⁴ Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, Ausztria, Belgium, Kanada, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Japán, Lengyelország, Németország, Norvégia, Olaszország, Spanyolország, Svédország, Új-Zéland. (<http://www.games-workshop.com/gws/home.jsp>) (letöltés: 2013.10.22.)

ben, Franciaország pedig 1997-ben csatlakozott, de ma már szinte minden komoly *Warhammer 40,000* és *Warhammer Fantasy* közösséggel bíró országban megtartják.)

A mi szempontunkból talán még fontosabb a játék kulturális beágyazottsága és összetettsége – mivel a háttértörténet elsősorban az írott műveknek köszönhetően alakult ki. A már említett *Black Library* a *Games Workshop* hivatalos könyvkiadója.⁵ Náluk jelenik meg minden *Warhammer 40,000* irodalom, ami az univerzummal és nem kifejezetten a stratégiai játékkal foglalkozik. A kiadott kötetek száma mostanra meghaladta a háromszázhatvanat. Ebbe nem tartoznak bele az anyacég könyvei, valamint az olyan specialistáké, mint amilyen a *Forge World* (szintén makettgyártó, a GW cégcsoportjának tagja) vagy a már említett *Fantasy Flight Games* szerepjáték-kötetei. Összesen egy négy-ötszáz művet magában foglaló korpuszról lehet szó.⁶ Hogy szemléltessük az információ mennyiségét, segítségül hívhatjuk a két *Warhammer 40,000*-re szakosodott internetes lexikont: a *Lexicanumot*⁷ és a *Warhammer 40K Wiki-t*.⁸ Az előbbi nagyobb múltra tekint vissza, és jelen pillanatban 11 025 alaposan hivatkozott, bibliográfiával ellátott cikket tartalmaz. A *Warhammer 40K Wiki* eredetileg a *Lexicanum* hiánypótló oldalaként indult, és bár ma már bőven van tartalmi átfedés a kettő között, az ott fellelhető 3125 szócikk többsége eltér a *Lexicanumon* megtalálhatóktól, még témaegyezés esetében is.⁹ Ilyen mennyiségű adat már hatást gyakorol az egész zsáner, szubkultúra fejlődésére, és folyamatosan bővülő univerzuma erősen reflektál a globális kultúrában megfigyelhető trendekre és igényekre. A többmillió rajongótábor csak egy része játékos; nem szükséges kipróbálni a játék terepasztalos változatát ahhoz, hogy megismerhesük, megszerethessük és tudjuk élvezni ezt az univerzumot. A média szinte minden területén jelen van már a *Warhammer 40,000*: könyveket, képregényeket, filmeket, számítógépes játékokat, sőt még zenét is ihletett a fiktív világ, és ezek csak a hivatalos – a *Games Workshop* által elismert és támogatott – művek. A rajongói oldalon művészek ezreinek alkotásait befolyásolta ez az univerzum. Elég csak körbenézni az olyan közösségi művészeti portálokon, mint a *deviantART*: a kapcsolódó műalkotások (képzőművészet, irodalom főleg) száma tízezres nagyságrendű. Mindez jól tükrözi, hogy aki tudományos fantasztikus és/vagy fantasy művekkel, illetve a populáris kultúra ehhez kapcsolódó területeivel foglalkozik, nem mehet el szó nélkül a *Warhammer 40,000* és annak irtózatossága mellett, melyet csak az olyan, hasonlóan sokszínű és összetett pop-kulturális márkák múlnak felül, mint amilyen például a *Star Wars* vagy J. R. R. Tolkien világa.¹⁰ A kutatás három, többé-kevésbé lineárisan kapcsolódó, egymásra épülő részből áll össze: egy történeti és módszertani áttekintésből,

⁵ Az anyacég is forgalmaz *Warhammer 40,000*-könyveket, például szigorúan az eredeti játékhoz kapcsolódó szabálykönyveket.

⁶ Elsődleges forrásnak tekintjük ezeket a műveket, melyek jelentős része papíron vagy digitális formában rendelkezésre áll; további hasznos segítséget jelent a későbbiekben bemutatandó két internetes adatbázis, amelyek kialakítása tudományos igényű, és kutatásra jól használhatók; megbízhatóságukat többször ellenőriztük.

⁷ http://wh40k.lexicanum.com/wiki/Main_Page#.UmzeBxC6l-w

⁸ http://warhammer40k.wikia.com/wiki/Warhammer_40k_Wiki

⁹ Fontos kiemelni, hogy a dolgozat és a jelen tanulmány is az elemzésben a felhasznált források mellett minden alkalommal feltünteti a két internetes lexikon kapcsolódó szócikkeit. Ennek fő oka az olvasó segítése: tekintettel arra, hogy a szakirodalom többnyire nehezen hozzáférhető, a két portál pedig igen autentikus, hivatkozásokkal ellátott és jól megszerkesztett cikkeket tartalmaz, használtuk ajánlott.

¹⁰ Az itt említett univerzumok *Warhammer 40,000*-re gyakorolt hatása figyelemreméltó (és *vice versa*); erre a szerző az eredeti dolgozat elemzésében több példát is említ.

amelynek célja az, hogy elhelyezze a munkát a történelmi, tudományos kontextusban. Ezután következik egy műfaj történeti (*science fiction, fantasy*, társas- és szerepjátékok) vizsgálat, amely röviden tárgyalja a *Warhammer 40,000* megszületéséhez vezető utat a különféle fikciós irányzatok felől és azok hatásait, emellett néhány mondatban bemutatja a márka megszületését és múltját. A harmadik, legerjedelmesebb szekció pedig maga az esettanulmány: a *Warhammer 40,000* történelmi–mitológiai és pop-kulturális háttere. A jelen írás terjedelmi okokból nem foglalkozhat behatóan az első két résszel; a tanulmányt pedig egy kiemelt példa részletesebb interpretációján keresztül igyekszik közelebb hozni az olvasóhoz; míg a többi fejezetét csak vázlatosan taglalja.

A kutatás módszertana elsősorban a 20. századi, a klasszikus historizmus és pozitívizmus szemléleteitől már távolodó történettudomány különféle irányzataira épül. Először a történelem fogalmára kísérel meg egyfajta definíciót adni, a Johan Huizinga által leírt szellemi formától¹¹, illetve Gurevics történeti tény-meghatározásától¹² kezdve a kortárs, relatívabb és szubjektívabb történelem-értelmezés irányába haladva, melyet aztán John Arnold példájával illusztrál, aki a nagybetűs *Történelem* helyett a *történelmek* fogalmát használja: különböző nézetek, megközelítési módok és kutatások egyidejű, egymással párhuzamos létezését természetes jelenségnek minősíti.¹³ A történelem ezek alapján nemcsak kutatható, de megismerhető is (ellentétben a nagybetűs Múlttal), ugyanakkor, és jelen helyzetben ez utóbbi talán még fontosabb észrevétel: múlt és történelem kapcsolata nem szükségszerűen kell, hogy azt a lineáris, egyirányú megismerési folyamatot jelentse, miszerint *a múltban zajló folyamatokat, illetve megtörtént eseményeket egymással logikai kapcsolatban álló történeti tények formájában mutatunk be meglévő forrásaink alapján*. Múltunk megismerésére nagyon mély és írott történelmünket figyelembe véve általános emberi vágy készlet; amely vágyódás gondolkodásunkat részben tudatosan, részben tudat alatt áthatja, többek között ezért is élvezetes foglalkoznunk a múlttal – és valószínűleg ezért is teremtünk történelmet, gondolkodunk történelmi keretek között olyan helyzetben is, amikor ezt semmi más nem indokolja. Például egy önmagában, különösebb magyarázat, történeti háttér nélkül is tökéletesen élvezhető társasjáték esetében. A történelem „elemeit”: tényeit, fogalmait, folyamatait pedig ugyanúgy felhasználjuk e mesterséges történelmek felépítésében, ahogy a múlt megismerésére tett kísérleteink során is tesszük.

Ahhoz, hogy mesterségesen kreált – megírt – múltról, vagyis történelemről beszélhessünk, elengedhetetlen, hogy erre a történelemre *szövegként* tekintsünk, amely átírható, elemeire bontható és újrafelhasználható – így nem meglepő, hogy a módszertan másik meghatározó forrásterülete a narratívizmus. Frank R. Ankersmit szerint különösen fontos, hogy a fikciótól elválasztott történeti realitást és tapasztalatot verbalizáljuk, elkülönítsük, értelmezzük, és szóban kifejezhetővé tegyük. A „mindentudó narrátor” szerepe irodalmilag értelmezhető, de történészként a fiktív múltat is interpretálnunk kell, és ezt történelemként kell kezelnünk. Pusztán a fordítás nem elegendő ahhoz, hogy a realitást elkülönítsük a fikciótól. Ebben az esetben valójában maga az interpretáció, a (szintetikus) történetírás a történeti kutatómunka tárgya; még ha a valóságban különbséget is kell tennünk a kettő között.¹⁴ Egy

¹¹ Vö. Huizinga, Johan: *A történelem fogalmának meghatározása*. Ford.: Radnóti Miklós. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet I.* Budapest, 2006. 30–31.

¹² Gurevics, Aron Jakovlevics: *Mi a történeti tény?* Ford. Kövér György. In: *Történelemelmélet, I.* 211.

¹³ Vö. Arnold, John H.: *Történelem. Nagyon rövid bevezetés*. Ford. Rényi Zsuzsanna. Budapest, 2005. 144–149.

¹⁴ Vö. Ankersmit, Frank R.: *Nyelv és történeti tapasztalat*. Ford. N. Kovács Tímea. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk.: Thomka Beáta. Budapest, 2000. 170.; uő: *Hat tézis a narrativista*

a mi valóságunkból eredeztetett, de elképzelt univerzum történelmi háttérének megfestése Ankersmit fogalmaival élve deduktív folyamat: egy történelmi elemekkel gazdagon ellátott, de fiktív (egy vagy több ember képzeletében létező) képtől jut el az állításig, vagyis az elemezhető szövegig. Ugyanakkor az így megalkotott háttértörténet vagy „alternatív történelem” vizsgálata már induktív folyamat, mert az állításból kiindulva, azt dekódolva jut el a képekig, sőt azok mögé néz, bemutatva, hogy mi minden befolyásolta az alkotófolyamatot, és milyen céllal.¹⁵ Robert F. Berkhofer is a hang és a nézőpont(ok) fogalmán keresztül közelíti meg a történelmi művek „szereplőit”, felvetve az empátia kérdését – mennyire szabad azonosulni az általunk bemutatott történet „szereplőivel”? –, elismerve a több nézőpontú elemzés létjogosultságát. A posztmodern megközelítés bemutatása kapcsán bevon a vizsgálatba egy nagyon fontos fogalmat, amit ő „Nagy Történet”-nek¹⁶ nevez el – ez számunkra különösen érdekes, mert az „általános történelmek átfogó interpretatív kontextusaként” felfogható az a tér is, amelyben a monografikus történelmi szövegek elemeit egy fiktív, továbbgondolt közegeben helyezik el. Egy ilyen „Nagy Történet” az általam vizsgált univerzum történelmi és mitológia (szövege)korpusza is. Mint metanarratíva tág teret hagy a különböző önálló narratívák megalkotására; elemeire bontható, sok nézőpontból kutatható, de a maga teljességében is értelmezhető.¹⁷ Paul Ricoeur koncepciója szintén fontos forrás. Egyrészt nyelvi és irodalmi szempontokat figyelemmel kísérve, a szöveg és a narrátor, vagyis az elbeszélő kapcsolatának elemzése kapcsán rámutat arra, hogy a történelmi beágyazottságunk meghatározó szerepet játszik abban, hogy történelmet írunk – legyen szó a saját történelmünkről vagy a fikció világáról. Ricoeur másik megközelítése sokkal inkább történelmi: történelem és idő kapcsolatát boncolgatja, és a felejtés és emlékezés folyamatát.¹⁸ A múlt megismerhetetlensége és megismerhetetlensége, az eltávolodás, elszakítottság érzése talán még a jelenünkben tapasztalhatónál is erősebben van jelen a 41. évezred világában. Reinhart Koselleck egy „magában vett” történelmi időről ír, amelyben értelmezhető a „fölgyorsulás” és „lelassulás” fogalma; teljes egészésként kell elgondolnunk, mégsem lezárt. Ugyanilyen időszerűséget feltételezhetünk a fiktív történelem esetében is, amely szintén megközelíthető mind a nyelv, mind a fogalom-történet eszköztárával, és elemezhető bizonyos kulcsfogalmak felhasználásával. Többek között ez utóbbi eljárást igyekszik megvalósítani a jelen tanulmány is: a fiktív univerzum tör-

történelemtudományról. Ford.: Leiszter Attila és Mester Tibor. In: *Narratívák* 4. 111–112. Lásd még Balogh Tamás definícióját a narrativisták eszményéről (egy kiválasztott megközelítési mód, amely leginkább számol a többi lehetséges reprezentációval, és a leginkább érvényre juttatja a maga és mások megközelítési módjának viszonyát a megmutatni kívánt múltbéli valósághoz). Ankersmit, Frank R.: *A történelmi tapasztalat.* Ford. Balogh Tamás. Budapest, 2004. 116–117.

¹⁵ Vö. Ankersmit, Frank R.: *Állítások, szövegek és képek.* Ford. Varga Enikő. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet II.* Budapest, 2006. 964–965., 984–985.

¹⁶ *Big history* vagy „nagy szabású történelem” Kisantal Tamás fordításában, aki maga is foglalkozik a kérdéssel a történelem korszakolását, korszakokra bontását taglaló tanulmányában. Lásd Kisantal Tamás: *Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? (Korszakfogalom és korszakolás a történelemtudományban).* Aetas, 25. évf. (2010) 4. sz. 57–58.

¹⁷ Berkhofer, Jr., Robert F.: *Nézőpont a történetírói gyakorlat nézőpontjairól.* Ford. Szolláth Dávid. In: *Narratívák* 4. 147–149., 155., 166–167.

¹⁸ Erről bővebben: Ricoeur, Paul: *Emlékezet – felejtés – történelem.* Ford. Rózsahegy Edit. In: *Történelemelmélet I.* 106–122. és a „történelmi horizont” vonatkozásában: Ricoeur, Paul: *A szöveg világa és az olvasó világa.* Ford.: Martonyi Éva. In: *Narratívák* 2. *Történet és fikció.* Szerk.: Thomka Beáta. Budapest, 1998. 9–11., 35. A fikció fogalmáról, irodalmi, művészeti, esztétikai vonatatairól pedig lásd Johannes Andereg tanulmányát ugyanott: Andereg, Johannes: *Fikcionalitás és esztétikum.* Ford. V. Horváth Károly. In: *Narratívák* 2. 43–47.

ténelmének bizonyos kiemelten fontos fogalmait körüljárva elemzi azok valós történelmi beágyazottságát, hátterét; mindezen keresztül bemutatva egyrészt a történelemteremtés sajátosságait, másrészt önnön történetiségünk, a történelmi gondolkodásra irányuló természetes igényünk gyökerét.¹⁹

A módszertani értekezés harmadik logikai egysége a populáris kultúra és a kánon fogalmát határozza meg. Vizsgálódásunk tere a *populáris kultúra*. Ezt a fogalmat a jelen mű azon gondolati tér és virtuális értelmezési keret jelölésére használja, amelyen belül az információ – médiatermékek különböző fajtáinak széles skáláján keresztül, azok közvetítésével – eljut a fogyasztói társadalom lehető legnépesebb rétegeihez.²⁰ Ez a folyamat azonban nem egyirányú. A befogadók, az ő igényeik és elvárásai (visszacsatolás) maguk is hatást gyakorolnak mind a termékek készítőire, mind pedig a közvetítőkre, arról nem is beszélve, hogy közvetlenül is alakíthatják az ebben az értelemben vett populáris kultúrát: ez az úgynevezett „rajongói” művészet és irodalom, amely aztán könnyen a *kánon* részévé válhat. Kánon alatt értve mindazokat a műveket, amelyeket a készítők (a hivatalosan bejegyzett, levédett termékek és szellemi jogok tulajdonosai) magukénak tekintenek, és ezt márkajelükkel is igazolják. A negyedik, az előzőekhez szorosan kapcsolódó kutatási terület pedig a ludológia, illetve a kultúrtörténet. Az előbbi nevezhetjük a játékok tudományának. Szűkebb értelemben ez kifejezetten a digitális média világára korlátozódik, és a számítógépes játékokkal foglalkozik; azonban szélesebb értelemben tekinthetjük a játék – és főleg a játékon belüli, illetve azt alkotó-kísérő elbeszélés – humántudományának.²¹ A ludológia természetesen nemcsak a történettudományból²² – sőt nem is csak a humántudományokból – merít, hanem rengeteg forrásból az irodalomelmélettől a digitális szövegtudományon át az elméleti fizikáig és szimuláció-kutatásig. Ugyanakkor számunkra is fontos, mivel több aspektusa, például a médiumközi történet-elbeszélés fogalma illik egy több médiaágban párhuzamosan jelen lévő, fejlődő univerzum fiktív történelmére – amelyet akár mi magunk is alakíthatunk mint interaktív elbeszélést.²³ (Erre jó példa a *Warhammer 40,000: Dawn of War* számítógépes valósídejű stratégia játék [*real-time strategy*, RTS], melynek a játékos formálta cselekménye ma már az univerzum kanonizált történelmének része.) Jesper Juul első között állapította meg, hogy a játék használhat narratívákat bizonyos célokra, egy ideális szekvencia megvalósítá-

¹⁹ Vö. Koselleck, Reinhart: *Történelem, történetek és formális időstruktúrák*. Ford.: Simon Attila. In: *Narratívák* 4. 25–35. és – különösen a fogalmak és struktúra kapcsolatának viszonylatában – Koselleck, Reinhart: *Ábrázolás, esemény és struktúra*. Ford.: Sebes Anna. In: *Történelemelmélet* II. 852–862.

²⁰ A 21. századi globális kultúra keretében; az információ kifejezést a legátfogóbb értelemben használva, a *mainstream* kultúra minden jelenségét (és intertextualitását) beleértve. Történelem, történetészek és a populáris kultúra kapcsolatáról lásd Jerome de Groot kiváló kötetét: *Consuming History. Historians and the Heritage in Contemporary Popular Culture*. Abingdon – New York, 2009., különösen 31–53., 181–228.

²¹ Idehaza leginkább Kisantal Tamás és Kiss Gábor Zoltán munkásságának köszönhetően ismerhetjük ezt a területet: lásd Kiss Gábor Zoltán: *A narratológiától a ludológiáig*. In: *Narratívák* 7. Elbeszélés, játék és szimuláció a digitális médiában. Szerk.: Fenyvesi Kristóf – Kiss Miklós. Budapest, 2008. 258–259.

²² A számítógépes játékok történelemkonceptióiról lásd Kisantal Tamás legutóbbi tanulmányát: Kisantal Tamás: *Játsszunk történelmet! A számítógépes játékok történelemkonceptiói*. Sic Itur ad Astra, 63. sz. (2013) 193–212.

²³ Vö. Frasca, Gonzalo: *Szimuláció vs. narratíva. Bevezetés a ludológiába*. Ford.: Gyuris Norbert. In: *Narratívák* 7. 125–135.

sára. A játék által (is) létrehozott történelem vonatkozásában ez is igazolja az előbb említeteket: a játék eltérhet az előre megszabott (ideális) háttértörténettől, de ennek elsősorban csak a játékosra, az általa tapasztalt játékelmélyre van hatása, nem pedig a hivatalosan kanonizált háttértörténetre.²⁴ Az utolsó témakör, illetve megközelítési mód, amelyhez kapcsolódik, és amelyet alkalmaz a jelen kutatás, az a kultúrtörténet. Helyesebben, a kulturális orientációjú történetírás kortárs irányzatai, az „új kultúrtörténet” szemlélete. Ez egyrészt a populáris kultúrába való beágyazottság miatt fontos, másrészt mivel a Roger Chartier vagy Natalie Zemon Davis kialakította módszertan a múlt kutatásához hasonlóan a fiktív történelem vizsgálatában – és annak valós gyökereinek feltárásban is – használható lehet. Egy ilyen összetett, több évtized munkájával felépített univerzum mind kulturális, mind társadalomtörténeti szempontok szerint vizsgálható, makro- és mikro-szinten egyaránt. A teremtett történelmet is lehet anekdotákon keresztül, azokból kiindulva interpretálni,²⁵ illetve azok mélyére ásni, motívumait, elemeit megvizsgálni, és rekonstruálni egyrészt a valós elemeket, másrészt egy olyan – szintén fiktív – történetet, amely az anekdota alapját szolgáltatta. Az irányzat alkotóinak műveiben a fikció szerepe amúgy is jelentősebb, vagy talán szerencsésebb úgy fogalmazni, hogy maguk a szerzők hangsúlyozzák, hogy csak egy lehetséges, valamennyire regényesített interpretációt nyújtanak. A saját fantáziánkat nem zárhatjuk ki semmilyen kutatásból, függetlenül attól, hogy a témánk honnan is ered, legfeljebb annyit tehetünk, hogy mindennek tudatában vagyunk, és nem tagadjuk elfogultságunkat.²⁶

Összegezve tehát a módszertanról mondottakat, a koncepció lényege a következőkből áll: 1. A fiktív univerzum kanonizált háttértörténetét (és annak forrásait) *történelemnek tekintjük*, pontosabban egy kutatható fiktív múltnak, amely a mi történelmünk tényeinek, eseményeinek, elemeinek nagyon nagy számát használta fel, és azokra erősen reflektál. 2. A narratíva szabályai szerint ezt az elképzelt-megteremtett történelmet különféle megközelítések, szempontok szerint *témakörökbe rendezzük*, amely témaköröket egymáshoz kapcsolódó fogalmakból építjük fel. 3. A történelem- és mitológiateremtés folyamatát ezeknek a fogalmaknak a *tényelméleti, fogalomtörténeti elemzésén* keresztül mutatjuk be, elemeikre bontva őket, láthatóvá téve, hogy pontosan mit és hogyan merítettek a valóságból. 4. Mindezzel párhuzamosan a *nagyobb összefüggéseket is figyelemmel kísérjük*, mind történeti, mind ludológiai, mind társadalmi és kultúrtörténeti szempontból, megmutatva a mesterséges univerzum összetettségét és a populáris kultúrában betöltött szerepét.

A módszertan után a dolgozatban egy műfajtörténeti szekció következik, melynek célja felvázolni a *Warhammer 40,000* globális kontextusát, mindenekelőtt irodalmi és kulturális értelemben. Ez részben a *science fiction* (SF) definiálását, illetve nagyon rövid történetét tartalmazza; másrészt pedig azoknak az almfajoknak, irányzatoknak a bemutatását, amelyek

²⁴ Lásd Juul, Jesper: *Narratív játékok? Rövid jegyzet játékokról és elbeszélésekről*. Ford.: Pálmai Krisztián és Fenyvesi Kristóf. In: *Narratívák* 7. 144–145.

²⁵ Olyan értelemben, mint N. Z. Davis tette a *Martin Guerre visszatérésében*, vagy Robert Darnton *A nagy macskamészárlásban*.

²⁶ „Ha az elbeszélés reflektálatlan megalkotása – vagyis a reprezentáció referenciának álcázása – a fő probléma, akkor a legegyszerűbb megoldás az önreflexió gyakorlása, elismervén munkánk fiktivitását, valamint nyíltan felfedve választott trópusainkat és azokat a metanarratívákat, amelyek az egészet formába öntik” – írja Karen Halttunen a kultúrtörténet narratológiai megközelítése kapcsán. Halttunen, Karen: *A kultúrtörténet és a narrativitás kihívása*. Ford.: Trombitás Judit. In: *Narratívák* 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Szerk.: Kisantal Tamás. Budapest, 2009. 280. Az anekdota történeti szerepéről lásd Gossman, Lionel: *Anekdota és történelem*. Ford.: Horváth Imre. In: *Narratívák* 8. 217–248.

közvetlen hatással voltak a *Warhammer 40,000* világára – lásd *science fantasy*, utópia/disztópia, gótikus irodalom, *cyberpunk*, *tech-noir*, *military SF* és űropera. Itt kapott helyet egy vázlatos elemzés – egy későbbi tanulmány témafelvetése –, mely a terepasztalos hadijáték, a *Games Workshop* és a *Warhammer 40,000* születésével, történetével foglalkozik. Mindezek ismerete hasznos a teljes kutatás megértéséhez, és ráadás élményt jelenthet a téma iránt érdeklődő közönség számára.²⁷

Ami viszont számunkra fontosabb, az a dolgozat harmadik nagy egysége: az esettanulmány. Mivel ebben a cikkben még vázlatosan sem lehetséges a teljes kutatás bemutatása, ezért néhány alapvető gondolat megfogalmazása és a nagy szerkezeti egységek számbavétele után a dolgozat egy bizonyos fejezetét emeljük ki és prezentáljuk részletesebben, hogy a fentebb leírtak gyakorlati megvalósulását is figyelemmel kísérhessük, s a Wh40K univerzumaról, annak történeti beágyazottságáról többet tudhassunk meg.

A *Warhammer 40,000* világot legegyszerűbben talán a következőképpen jellemezhetjük a már ismert fogalmak felhasználásával: egy olyan, távoli fiktív jövőbe helyezett disztópikus *science fantasy* univerzum, amely erősen merít a klasszikus antikvitás, a gótika és a barokk (tehát a középkor és a kora újkor) történelméből és társadalmi, kulturális, művészeti stílusjegyeiből (történelmi, mitológiai és *fantasy* vonás), illetve ezzel párhuzamosan a *cyberpunk*, az űropera és a militarista *science fiction* műfajaiból (SF vonás). Mindezt elképzelhetjük egy nagy halmaz formájában, amelyben az elemek mind több irányból, több szálon is kapcsolódnak egymáshoz. Ez a világ egy távoli, elképzelt jövő. Disztópikus, mert egy olyan negatív utópiát mutat be, amely társadalmi és filozófiai szempontból a maga teljességében megreformálhatatlan, végleges és lezárt világ; a totális kontroll elleni egyedüli lázadás a menekülés. A társadalmi alapvetően feudális, de magán viseli a görög–római rabszolgatartó társadalomtól kezdve az abszolutizmus, a teokrácia, a kapitalizmus, sőt a kommunizmus nyomait is, és mindezek egyfajta, hitelesnek tűnő keveréke. A jelen korban fantasztikusnak ható technológiai és tudományos vívmányokat kezel teljesen hétköznapi módon, párhuzamosan egy olyan bigott, babonás világképpel, amely talán még a középkorban sem jellemezte a mi világunkat – mindezt nem csupán egymás mellett, egy hatalmas univerzumban, hanem akár *egyazon személyen* keresztül bemutatva. Végletek találkozása: génmanipulált szuperharcosok a középkori kereszties lovagokéről mintázott energiapáncélban küzdenek az általuk egy igaz istenként imádott félhalott uralkodóért a régi korok mítoszainak megelevenedett szörnyetegei ellen egy ormótlan, gótikus katedrálisra emlékeztető űrhajó fedélzetén, amely a tér és idő szövetén túl, elképzelhetetlen sebességgel robot célja felé. A Wh40K univerzumának egyik legkülönlegesebb vonása az, hogy látszólag teljesen összeegyeztethetetlen elemeket, motívumokat képes hitelesen megjeleníteni együtt, egy egységes univerzumban anélkül,

²⁷ Ha részletesen nem is foglalkozhatunk a témával, érdemes jelezni, hogy milyen műveken, mely szerzők munkásságán alapul a dolgozat *science fiction* műfaj történeti elemzése! Adam Roberts igen sokat tett az SF történetének tudományos interpretációjáért, lásd Roberts, Adam: *The History of Science Fiction*. Basingstoke – New York, 2006.; Roberts, Adam: *Science Fiction*. London – New York, 2000. David Seed kötetei is fontos források: Seed, David: *Science Fiction. A Very Short Introduction*. Oxford – New York, 2011.; *A Companion to Science Fiction*. Ed. David Seed. Oxford, 2005. John Clute és Peter Nicholls a nagy sikerű és a témával mindmáig legalaposabban foglalkozó művét, az *Encyclopedia of Science Fiction* is meg kell említeni, vö. Clute, John – Nicholls, Peter: *The Encyclopedia of Science Fiction. 3rd edition*. London, 1999. (A dolgozat ennek internetes változatát használja: <http://www.sf-encyclopedia.com/>. Elérhető volt: 2013. okt. 22.). Az Edward James és Farah Mendlesohn szerkesztésében készült *Cambridge Companion to Science Fiction* kötet szintén hozzájárult a kutatás sikeréhez: *The Cambridge Companion to Science Fiction*. Ed. Edward James – Farah Mendlesohn. Cambridge – New York, 2003.

hogy nevetségessé válna (már túl a szándékos, abszurd humoron, ami az egész világ furcsa báját adja). Mindez lenyűgöző és félelmetes, ismerős és hátborzongatóan idegen, de legfőképpen végtelenül változatos – és épp a hatalmas méreteivel és azzal, hogy a mi történeti gondolkodásunkkal szinte felfoghatatlanul távoli jövőbe helyezi a cselekményt, eléri, hogy hiteles legyen és folyamatosan bővíthető. Ez az egyik kulcsa a *Warhammer 40,000* világának; hogy egyszerre távoli, mégis nagyon-nagyon közel áll hozzánk. Ez ellentétben, mondjuk, a Csillagok Háborúja (*Star Wars*) univerzumával, a mi fiktív jövőnk. Mindaz, ami e világ történelme és jelene, nem „régés-régen” történik, „egy messzi-messzi galaxisban”, hanem pontosan meghatározott helyen és időben: a Tejútrendszerben a Kr. u. 41. évezred végén, 42. évezred elején – perpillanat ez az univerzum jelene. Ez két szempontból is nagyon hasznos ahhoz, hogy hiteles, átélhető világot teremtsen. Egyrészt, meríthet a mi múltunkból is. Nem teszi hiteltelenné a textust, ha például latin szavakat használ – ellentétben egy amúgy a maga nemében nagyon színvonalas magyar *fantasy* univerzummal, amelyben a latin nyelv minden különösebb magyarázat nélkül igen fontos szerepet játszik. Tehát mindaz, ami a mi valóságunk, a 40K világában is valóság; a kérdés csak az, hogy ebből mennyit ismernek egy ilyen távoli, sok szempontból kevésbé felvilágosult jövőben, emberi civilizációk hosszú sorának feltűnése, majd összeomlása és eltűnése után. Másrészt abból a szempontból is hasznos ez az irdatlan távolság, hogy lehetővé teszi jóformán a teljes *science fiction* szövegtörzset használatát, alkotásainak esetleges beemelését a *Warhammer 40,000* múltjába, és ezzel együtt a jelenébe! Harmincnolcezer év távlatát már nagyon nehezen fogja át az emberi elme, különösen a történeti gondolkodás – és mivel tényeket nem ismerhetünk a jövőből, jelenünk és az autentikusnak tekintett történelmi narratívák alapján logikus, ha abból indulunk ki, amit a fiktív 41. évezred mutat: kataklizmák, töréspontok szabdalják az ismert történelmet fejezetekre, az információ pedig hajlamos elveszni az ilyen zavaros időkben; legalábbis évezredek „esnek ki” a történeti tudás kronológiájából. Így aztán nem meglepő, hogy Wellstől Heinleinig, Asimovtól Frank Herberten keresztül Orson Scott Cardig mindenki munkásságának jut hely ebben az univerzumban, egy olyan távoli, félig történeti, félig mitológiai múlt keretében, amely hihetetlen lehetőségeket biztosít az alkotó elme számára a világ jelenében játszódó történetek kidolgozására. A *Warhammer 40,000* játék mottója, amely a kezdetek óta kíséri a sorozatot: „*In the grim darkness of the far future there is only war.*” Ezzel az egy mondatral kezdődött az univerzum teljes háttértörténete, és ezzel találkozik először a kedves vásárló, amikor kézbe veszi egy Wh40K-termék dobozát. Ez a fajta militarizmus, hadviselés-centrikusság egyáltalán nem meglepő, hiszen egy terepasztalos hadijátékról beszélünk, amelynek kizárólagos célja az, hogy egy vagy több játékos legyőzzön egy vagy több másik játékost. Ugyanakkor, és ezt különösen fontos leszögeznünk: a különböző, a *Warhammer 40,000* világába helyezett alkotások – kiváltképpen a nyomtatott produktumok – élvezetéhez egyáltalán nem szükséges ismerni a figurás játékot, mert az univerzum olyan mennyiségű és változatos mitológiai, történeti és (szub)kulturális háttértudást halmozott már fel, amelyben otthonosan mozoghat bárki, aki a mai globális kultúrába született; még inkább így van ez, ha esetleg érdeklődik az iradalom, a történelem, a teológia és/vagy a mitológia iránt. Hibás feltételezés lenne abból kiindulni, hogy itt minden kizárólag a háborúról és a vérontásról szól. Ez nem így van. Azonban a világ erőszakosságát és harc-központúságát több okos húzással tették elfogadhatóvá, sőt indokoltá. Megteremtettek ugyanis egy olyan teológiai jellegű dialektikát, amely a hit világából a fizikailag felfoghatóba helyezi át a küzdelmet:

a „Jó” és „Gonosz” többé nem elvont fogalmak, hanem létező entitások – legalábbis az emberi faj szempontjából –, amelyek szembenállása elkerülhetetlen, sőt természetes velejárója ennek az univerzumnak.²⁸

A dolgozat a legnagyobb egységek elemzésével folytatódik, és deduktíve halad tovább: először a fiktív világ univerzumát, vagyis a Tejútrendszer, illetve az azt uraló intersztelláris alakulatot, az Emberiség Birodalmát mutatja be. Térbeli vonatkozásai után az intézményi berendezkedéssel, az apparátussal foglalkozik; a bürokratikus berendezkedés bemutatásán túl társadalmi, gazdasági, nyelvi és egyéb, birodalomelméleti kérdésekre is kitérve.²⁹ Csak ezután kerül sorra az Istencsászár személye, akiről itt is részletesebben kell szót ejtenünk.

Az *Istencsászár (Emperor of Mankind, God-Emperor)* egyrészt alapvető, megkérdőjelezhetetlen jelentőségű, másrészt nagyon ellentmondásos figura ebben az univerzumban. Paradox természete a játék, illetve a fiktív világ fejlődéséből is ered, hiszen ha van olyan személy, aki a *Warhammer 40,000* világába helyezett vagy azzal foglalkozó minden műben, ha esetenként csak az említés szintjén, de feltűnik, akkor az a Császár – az évek során pedig mind a megalkotásához felhasznált motívum- és történeti ténykészlet, mind a koncepció sokat változott. A *Rogue Trader* és a *Realm of Chaos*-kötetek (korai Wh40K szabálykönyvek) után igazán sokat Ian Watson munkássága tett hozzá a kánonhoz – ő az egyetlen szerző, aki a 41. évezredi megtestesülési formájában is megszólaltatta a Császárt, de erre még a későbbiekben visszatérünk. Az úrgárdistákkal foglalkozó művek³⁰ is mind kitérnek személyére, hiszen nélküle nem létezne a genetikailag módosított harcosok e csoportja sem. Igazán részletesen azonban csak az utóbbi tíz év során, a Hórusz Eretnekséggel – és az univerzum tízezer évvel korábbi történelmével – foglalkozó háttértörténeti kötetek (*Horus Heresy: Visions...* kvadrológia), regények (*Horus Heresy novel series*) és legutóbb a *Forge World Wh40K* szabályokra épülő terepasztalos hadijátékának – amely szintén a *Horus Heresy* idejébe helyezi a cselekményt – megjelenése nyomán. Mostanra a Császárról rendelkezésre álló tudásanyag jelentősen kibővült, lehetővé téve a részletesebb elemzést.

Nem könnyű konkrét történelmi párhuzamokat keresni és találni az Istencsászár személye és egykor élt valódi uralkodók között, tekintve, hogy ilyen lény sajnos vagy még inkább szerencsére sohasem élt a Földön. Ő az, aki személyében egyesíti más korszakok uralkodóinak sok különféle vonását: karaktere merít a klasszikus kor (Ó-, Közép- és Újbirodalom) Egyiptomának fáraóiból; Romulusból, Nagy Küroszból és Nagy Sándorból, Augustusból és különösképpen I. Constantinusból; a római dominatus korának császáraiból éppúgy, mint például II. Frigyes porosz királyból, vagy éppen a Habsburg II. Józsefből. Ő egy személyben a despota istenkirály, türannosz, államalapító, birodalomépítő uralkodó, a világ meghódítója, vallásteremtő és a felvilágosult abszolutizmus híve. Egyesíti magában mindazt a történelmi tudást, amit az uralkodás művészetéről az emberiség felhalmozott az évezredek során, és annak leginkább működő szintézisét adja.³¹ Sajnos jelen körülmények között nincs rá mód, hogy a fentebb említett személyek mindegyikének ténykedését közvetlen példákkal

²⁸ Az *Immaterium*ról, vagyis a Hipertérről, illetve a filozófiai és teológiai háttérről bővebben lásd a dolgozat 25–27. oldalait.

²⁹ Vö. dolgozat 23–52.

³⁰ Lásd például *Index Astartes I–IV*. Nottingham, Games Workshop, 2002–2004.

³¹ Esetleg még érdemes megemlítenünk a Távol-Kelet bizonyos uralkodóit, ahol ez a koncepció jobban tetten érhető; a japán *Tennō* (天皇) vagy a kínai császárok mind ilyen jellegű titulusokat használtak, és szakrális szempontból különösen nagy becsben álltak (állnak) a közösségben. Lásd a kifejezésről: http://en.wikipedia.org/wiki/God_emperor (letöltés: 2013. okt. 22.)

köthessük a Császárhoz; azonban mégis érdemes egyet-kettőt legalább nagy vonalakban bemutatni. Ilyen például Gaius Julius Caesar Augustus államalapító-birodalomteremtő munkássága, amelyet mindenekelőtt Cassius Dionak és Suetoniusnak köszönhetően elég jól ismerünk.³² Ugyanez figyelhető meg az Istencsászár esetében, amikor a 30. évezredben nyíltan is magához ragadta a hatalmat: saját, a klasszikus, tudomány- és haladásközpontú pozitívista ateizmushoz igen közel álló világszemléletét szükség esetén erőszakkal is terjeszteni igyekezett, természetesen abban a meggyőződésben, hogy mindezt az emberiség érdekében teszi.³³ Mindazonáltal bár világszemlélete és az általa követett társadalomszervezési elvek sokban hasonlítanak a pozitívista megközelítéshez, „az emberiség vallása”³⁴ August Comte-tól származó elvéhez, az Istencsászárt mégsem nevezhetjük ateistának. Önmaga isteni származásában-létében nem kellett *hinnie*: azt ugyanis *tudta* – ám tudta azt is, hogy ebben a némileg leegyszerűsített, a fizikai világ és az azon túli Hipertér szembeállításán alapuló univerzumban léteznek még emberfeletti, minden élőlényre veszélyt jelentő hatalmak. A tudás pedig nem hit, és ő, emberfeletti tudással rendelkező, ebből a szempontból is transzcendentális lény. Egy olyan karakter, amely nem csupán ideál, de minden uralkodó álma: olyan személy, aki valóban isteni származású, tehát nincs szüksége propagandistákra vagy krónikásokra, hogy ideológiai alapot teremtsenek hatalmának legitimálásához – ebből a szempontból rá valóban illik a japán *tennō*, vagyis „égi császár” titulus, amit isteni eredetük bizonyítására kezdtek használni a japán uralkodók a 8. századtól.³⁵ Hasonló történeti példákat még szép számmal említhetünk, különösen az Istencsászár életútjának áttekintése kapcsán, ami azonban meghaladja a jelen tanulmány terjedelmi kereteit.

Ha a *science fiction* területéről szeretnénk példákat idézni a karakter előzményeire, gyökereire, akkor sem vagyunk könnyebb helyzetben: ilyen, egyszerre emberi és isteni természettel és hatalommal bíró teremtményeket ebben a kontextusban ritkán ábrázolnak. A „*God-Emperor*” kifejezés valószínűleg Frank Herbert *Dűne-regénysorozatából* származik; ám ott egy egészen más jellegű, félig ember, félig idegen (homokféreg) hibridre utal a név, amely legfeljebb a hosszú életkor és emberfeletti erő terén hasonlítható a 40K univerzumának uralkodójához. Alejandro Jodorowsky *Metabárók kasztja* című SF képregény-sorozatában egy császári pár uralja a galaxist, akiknek sziámi ikergyermekük bizonyos szempontból hasonló képességekkel rendelkezik, mint az Emberiség Istencsászára; a „jodoverzumbeli” galaktikus birodalom hatalma, felépítése és valamennyire a világ hangulata is hasonló a Wh40K-hoz, mindazonáltal, főleg technológiai és tudományos fejlettsége alapján – ha már megpróbálnánk elhelyezni az 40K kronológiában – inkább a Technológia Korába tehetnénk a Metabárók cselekményének jelenét.³⁶

³² Lásd például Suetonius, *De vita Caesarum* 2.27–41.

³³ Vö. McNeill, Graham: *The Last Church*. (Megtalálható itt: http://1d4chan.org/wiki/The_Last_Church) (letöltés: 2013. okt. 22.)

³⁴ Erről kiváló összegzést ad Andrew Wernick monográfiája. Vö. Wernick, Andrew: *August Comte and the Religion of Humanity. The Post-Theistic Program of French Social Theory*. Cambridge, 2001.

³⁵ Totman, Conrad: *Japán Története*. Budapest, 2006. 102–104.

³⁶ A Dűnebeli Istencsászár *A Dűne gyermekei* és *A Dűne Istencsászara* regényekben tűnik fel. A Metabárókról és Jodorowsky univerzumáról lásd: <http://en.wikipedia.org/wiki/Metabarons>; http://en.wikipedia.org/wiki/The_Metabarons_Roleplaying_Game és <http://en.wikipedia.org/wiki/Jodoverse> (letöltés: 2013. okt. 22.)

Az Istencsászár életútjának részletes bemutatása helyett³⁷ próbáljuk meg korszakokra bontani a pályáját – közben kitérve a karakter fejlődéstörténetére. Az első szakasz a leghoszszabb, ugyanakkor a legkevésbé ismert a fiktív világ történelmében, mivel a későbbi uralkodó még nem fedte fel magát és hatalmát. Születésétől (létrehozásától?) kezdve – amelyre még az írott történelem előtt került sor, a Kr. e. 8. évezredben – sok ezer éven keresztül tanult, fejlődött és egyengette az emberiség útját, ügyelve arra, hogy mindig a háttérben maradjon. Példa nélküli pszichikai erejének³⁸ köszönhető halhatatlansága és sebezhetetlensége lehetővé tette, hogy folyamatosan figyelemmel kísérje az emberiség útját, és befolyásolja is; e befolyás mértéke vitatott a különböző forrásokban: egyesek szerint ő maga személyesítette meg a leghíresebb történelmi szereplők jelentős részét, mások szerint csak tanácsadóként, háttéremberként volt jelen. Végül mégis kénytelen volt felfedni magát, mivel a Viszály Korában, miután a hiperviharok és a folyamatos háborúk következtében a galaktikus birodalmak összeomlottak, és a Föld barbarizmusba süllyedt, be kellett látnia: a közvetett irányítással mindeddig rendre kudarcot vallott. Ugyanakkor ebben az időben, amikor a bolygót viszálykodó hadurak kormányozták, lehetősége nyílt arra, hogy végre emberfeletti tudásával és hatalmával élve, zászlót bontva sorra legyőzhesse őket, újra a gyarapodás és a technológiai haladás útjára állítva az emberiséget.³⁹

A második szakasz a fiktív világ kronológiája szerint viszonylag későn, csak a 30. évezred idején veszi kezdetét: ekkor fedte fel hatalmát a Császár, és állt az emberi faj élére. Ez a Terra (Föld) pacifikálásának és a galaxis visszafoglalására indított, úgynevezett „Nagy Kereszteshadjárat” ideje, amikor az uralkodó emberi alakban, az emberek között, az ő világi vezetőjükként jelenik meg. A *világi* jelzőt fontos hangsúlyozni, mivel ekkor uralma, az egész hatalmi struktúra, melyet teremtett, leginkább a felvilágosult abszolutizmus mintáit tükrözi: ő a szuverén uralkodó, akit egy államtanács (*Council of Terra*) segít a hatalomgyakorlásban – de ez utóbbi a gyakorlatban inkább végrehajtó testületként működik még azután is, hogy az Istencsászár a legjelentősebb hadjáratok befejeztével visszavonult, hogy új technológiai eszközökön dolgozzon, amelyek biztonságosabbá tehetik a hiperűr-utazást, és valóban elhozzhatják az emberiség „új aranykorát”, amelynek megteremtését célul tűzte ki maga elé.

A harmadik szakaszt nevezhetjük a Császár *apoteózisának*. A Hórusz Felkelés (31. évezred), az egész birodalmat megrázó testvérháború kataklizmája során, bár sikerül megmenntenie az államot – és az egész emberiséget – a Hipertér erőitől, halálos sebesülést szenved. Csak úgy képes meggátolni tudata, szelleme pusztulását, ha testét egy különleges szerkezetbe zárja, így élet és halál között lebegve a benne manifesztálódott pszichikai hatalom képes védeni a fizikai univerzumot az Immaterium erőitől, de maga az uralkodó nem képes sem mozogni, sem beszélni. Ebben az alakban csak közvetett befolyással lehet a világra – olyan formán, mint ahogy a valóságban elképzeljük a természetfeletti hatalmakat. Így nem meglepő, hogy a Császár isteni voltát hangsúlyozó korábbi kultuszok erőre kaptak ebben az időben, és

³⁷ Lásd a dolgozat 54–60. oldalait.

³⁸ A Hipertér biztosítja az emberben (is) manifesztálódható pszichikai erőket – ez a *pszí*, ami nagyjából a mágia megfelelője a 40K univerzumban –, melyek nagyon hasznosak, ám egyben veszélyesek is, hiszen lehetőséget adnak a másvilág teremtményeinek, hogy kapcsolatba lépjenek az emberrel; esetleg megszállják, vagy a segítségével öltsenek testet. Az ilyen pszichikai képességek lényegében mutációnak számítanak, és a legtöbbet szankcionálják a jelenlegi törvények, míg egyeseket elfogadhatónak tartanak; ezek egyike a navigátor-gén és annak hatására a „harmadik szem” vagy „hiperszem” megléte, amely lehetővé teszi a navigációt, utazást az Immatériumban – és így végső soron a *Warhammer 40,000* világának működését. Lásd dolgozat 26–27.

³⁹ A korszakolásra később még visszatérünk. Az Istencsászár életútjának erről a szakaszáról lásd a dolgozat 55–56. oldalait és a két lexikon kapcsolódó szócikkeit (*Emperor of Mankind*, *Age of Strife*).

közülük került ki az is, amelyikből a Birodalom hivatalos egyháza lett (*Adeptus Ministorum/Ecclesiarchy*).

Az, hogy maga az Istencsászár a kitalált univerzum jelenében, tehát a 41. évezredben vajon milyen állapotban is van, vitatott kérdés. A jelenlegi kánon szerint hatalma nagyon lassan, de biztosan csökken; már a lélekforrasztással hozzá kapcsolt pszí-k energiái sem képesek sokáig lassítani ezt a folyamatot. Úgy is szokták emlegetni ezt az időt, mint a Vég Korát. Az Istencsászár a szó hagyományos értelmében nincsen tudatánál; szellemi erőit lekötik az Immaterialiumhoz kapcsolódó feladatok, a Birodalom gyakorlati irányítása pedig teljes mértékben a Föld Nagyuraira és az *adeptusokra*⁴⁰ marad. Ezzel szemben a korábbi alkotások: az 1987-es *Rogue Trader*, az első 40K szabálykönyv vagy éppen a nem sokkal későbbi időkből származó Ian Watson-regények (1990–1995) egészen más képet festenek. Watson művei különösen plasztikusan és részletesen írnak e témáról. Itt tűnik fel először a *Birodalmi Tarot* (*Emperor's Tarot*) furcsa, pszichoaktív folyadékkristályos kártyakészlete, amely képes valamilyen módon kapcsolatba lépni a Császár szellemével, és kifürkészni az akaratát – a kor Wh40K-műveiben amúgy is sok az ezoterikus és okkult vonás.⁴¹

Ami még érdekesebb, az, hogy e korszak irodalmában az Istencsászár nem tűnik ennyire „halottnak”, és jóval közvetlenebbül gyakorolja hatalmát. Az Inkvizítor-trilógiában Jaq Draco, a címszereplő olyan titkok tudója lesz, amelyek veszélyeztetik az egész Birodalom sorsát; mivel az Inkvizíció szervezetében nem bízhat, nem lát más lehetőséget, mint közvetlenül az uralkodóval szót váltani. Különösen tehetséges beosztottjai segítségével – és emberfeletti szerencsével járva, vagy éppen a Császár akaratából, nézőpont kérdése – végül sikerül is bejutniuk a legszentebb szentélybe, az Aranytrónus elé, ahol Draco *beszélget* az Istencsászárral; igaz, csak pszichikai úton, némán, de a Császár szól hozzá – és a könyv mindezt úgy mutatja be, mintha a Császár amúgy a Föld Nagyurái számára naponta tartana audienciát, a helyzet csupán azért különleges a regényben, mert most mindezt egy betolakodóval teszi meg. Még nagyobb sokkot válthat ki az olvasóból az élő isten állapota: úgy tűnik, mintha tudata ezer részre szakadt volna, és már „nem lenne teljesen képben” a Birodalom dolgait illetően.⁴² Ez a megközelítés azonban felveti, hogy az Istencsászár nagyon is *tudatában van annak*, mivé is lett az Impérium az elmúlt tíz évezred során; és undorral vegyes borzalommal tekint művére. Egyes nézetek szerint talán épp azért gyengül(het) az ereje, mert egyre kevésbé tudja már elfogadni, mi lett az általa elképzelt dicső, új aranykorból. A *Warhammer 40,000* történelmében éppen ezért nem egy kísérlet történt már a Császár „lekapcsolására” vagy lecserélésére, de mindezidáig nem találtak megfelelő utódot.

Az Istencsászár szerepét valóban nehéz túlbecsülni a *Warhammer 40,000* univerzumában. Habár a fiktív világ jelenében már senki nem él – megfiatalító eljárások, pszí-erők ide vagy oda –, aki még fizikai alakjában is látta őt, mégis a mindennapok szerves részét alkotja. Hozzá imádkoznak az Impérium polgárai; őt isteníti minden rendű és rangú alattvaló; a

⁴⁰ Ebben az univerzumban *Adeptus*nak hívnak szinte minden olyan bürokratikus szervezetet, hivatalt és hatalmi egységet, amelyek az Emberiség Birodalmának működését lehetővé teszik. Ilyen a közigazgatási hivataltól (*Adeptus Terra*) kezdve az (állam)egyházig (*Adeptus Ministorum*) bezárólag az összes szervezet, beleértve a fegyveres testületeket is. Erről lásd bővebben: dolgozat 33–52.

⁴¹ Lásd Lexicanum: http://wh40k.lexicanum.com/wiki/Emperor%27s_tarot#_Unvay-K6l-w-es_Wh40K_Wiki: http://warhammer40k.wikia.com/wiki/Emperor%27s_Tarot (letöltés: 2013. okt. 22.)

⁴² Vö. Watson, Ian: *Jan Watson teljes Warhammer 40,000 univerzuma*. Ford. Kornya Zsolt – Szántai Zsolt. Szeged, 2003. 169–171.

Terra Nagyurai⁴³ éppúgy, mint az utolsó eldugott agri-világ szántóvetői – még ha szertartásai nagyon sokban különbözhetnek is. Ő a közös pont, amely segít egyben tartani az emberiség sokféle népeit és helyi kultúráit. Érdekes módon egyedül leghűségesebb harcosai, az űrgárdisták nem istenítik őt, illetve nem gyakorolják a birodalmi kultusz tanításait úgy, mint a többiek: náluk másfajta kultusza van egykori bajtársuknak – sőt, bizonyos értelemben rokonuknak –, amit a káplánok tartanak fenn. Mégis minden teremtett lelket, aki a Birodalomba születik, ugyanazzal a boldog, békés, őszinte meggyőződéssel tölti el az egyetemes gondolat, a birodalmi katekizmus első mondata: *The Emperor protects*. Az Istencsászár védelmez.⁴⁴

Az eredeti dolgozat, miután bemutatta az Istencsászár biográfiáját, az emberiség történelmének kronológiáját elemzi, sorra véve a különböző korszakokat: egy négyszakasos sémát vázol fel, hosszú periódusokkal.⁴⁵ A négy nagy korszak a Föld Kora (*Age of Terra*, Kr. u. 1–15. évezred), a Technológia Sötét Kora (*Dark Age of Technology*, 15–25. évezred), a Visszály Kora (*Age of Strife*, 25–30. évezred) és a Birodalom Kora (*Age of Imperium*, a 30. évezredtől egészen a negyvenegyedikig, vagyis az univerzum jelenéig). Ezeken belül találni még rövidebb időszakokat – különösen a Birodalom Korában, melynek történelmét részletesebben ismerteti a kapcsolódó irodalom –, illetve újabban megjelent egy apokaliptikus vízió, ami a világvégét vetíti előre a 42. évezred idejére (*Time of Ending*). A kronologikus áttekintés célja az, hogy lehetőséget biztosítson a kutatás bővítésére, kiszélesítésére. Ennek egy módja lehetne egy olyan szimultán elemzés, amely párhuzamosan mutatná be az univerzum alakulását, fejlődését és az azt megálmódó személyek, cégek történetét a valóságban. Valószínűsíthető, hogy a mi világunk eseményeinek párhuzamait, visszhangját felfedezhetjük a Wh40K világában is; különösen az új médiatermékek megjelenésének hatásait. Minderre pedig fel lehetne építeni egy komplett hatástanulmányt arról, miként is változik a globális kultúra egyes termékek evolúciója során, azok befolyására.

A hátralévő két leíró jellegű fejezet közül az első a fiktív univerzum tudományát, technológiáját és hadviselését mutatja be, külön számba véve a fegyveres testületeket és megemlítve bizonyos egyedi technológiai eszközöket. A második pedig a legfontosabb idegen fajokat ismerteti, az „ők és a „mi” kérdését körbejárva, bemutatva az „idegen”⁴⁶ identitások közötti különbséget, és azt, hogyan viszonyul hozzájuk az emberiség.⁴⁷

⁴³ A Birodalom legfőbb tisztségviselői és hatalomgyakorlói, vö. dolgozat 34.

⁴⁴ A fentebb leírtak után felesleges hangsúlyozni, hogy jóformán nincsen olyan Wh40K regény, szabálykönyv, háttértörténeti mű, amelyben valamilyen formában ne tűnne fel az Istencsászár. A karakter korai történelmét legjobban a *Horus Heresy: Collected Visions* kötet mutatja be – abból a szempontból még a *Horus Heresy* regényeknél is jobb, hogy a krónikajellegű mű egyik főszereplője maga az Istencsászár, míg a regényekben az igazán „nagy formátumú” személyeket általában más szereplők szemszögéből ismerhetjük csak meg, ami egészen más élmény. Merrett, Alan: *The Horus Heresy. Collected Visions*. Nottingham, 2007. Lásd még: Priestley, Rick: *Warhammer 40,000: Rogue Trader*. Ed. Jim Bambra – Paul Cockburn. Nottingham, 1987. 135–138.; Chambers, Andy – Priestley, Rick et al.: *Warhammer 40,000 5th Edition Rulebook*. Nottingham, 2008. 101.; Lexicatum: http://wh40k.lexicanum.com/wiki/Emperor#_Unv_DeK6l-w és Wh40K Wiki: http://warhammer40k.wikia.com/wiki/Emperor_of_Mankind (letöltés: 2013. okt. 22.) Megjegyzés: mindezt érdemes még összevetni 1d4chan véleményével, aki a saját wiki-portálján szintén közöl egy különvéleményt az Istencsászár személyéről: http://1d4chan.org/wiki/God-Emperor_of_Mankind

⁴⁵ Lásd dolgozat 61–64.

⁴⁶ Az idegenek gyűjtőneve a görög *xenos*, ξένος (xénos) vagyis „furcsa”, „idegen” jelentésű szó, melyet az emberek birodalmának nyelve is átvett. Vö. dolgozat 27.

⁴⁷ A két fejezetet lásd a dolgozat 65–82. oldalain.

A fent említett témákat, mint a lábjegyzetben feltüntetett oldalszámok is mutatják, igen részletesen tárgyalja a tanulmány.

*

Mindent összevetve, ez a kísérlet annak bemutatását célozta, miként is lehet egy a populáris kultúra természetét és történelmi beágyazottságát kutató történész szemüvegén keresztül, a tudomány módszertanának, eszköztárának bizonyos formáit bevetve, bemutatni egy fiktív univerzumot és annak kisebb részben történelmi (a mi világunkbeli), nagyobb részben történelmi és mitológiai beágyazottságát. Azt, hogyan „teremt” történelmet az univerzum: hogyan formálódik ki és áll össze az események és folyamatok láncolata, és hogyan válik kutatható, prezentálható – sőt, talán még érdekesnek is mondható – narratívává. Az elemzés szerkezete arra a logikára épül, hogy „külső szemlélőként” közelítve a vizsgált fiktív univerzumhoz, fokozatosan hatolunk közelebb, és szemléljük meg először a maga teljességében a világot (és a galaxist); majd egyre kisebb egységekre bontva azt, részleteiben elemezzük és mutatjuk be. Ez a deduktív módszer azért fontos, mert talán könnyebben biztosítja a betekintést a kitalált világba laikus érdeklődők számára is. Ez a dolgozat nem a világ rajongóinak, különösen nem szakértőinek készült. A Wh40K minden részletre kiterjedő bemutatásához nem dolgozatra, hanem minimum ezeroldalas monográfiára – vagy még inkább többkötetes enciklopédia-sorozatra lenne szükség. A tárgyalt, itt bemutatott dolgozat sokkal kevésbé ambiciózus célt vállalt: azt igyekezett szemléltetni, hogy a populáris kultúra, amelyben élünk, amely körülvesz minket, milyen szinten terhelt történelmi, mitológiai motívumokkal – olyannyira, hogy még egy a történelem (és különösen a történettudomány) világától látszólag távol álló terület, mint amilyen egy terepasztalos hadijáték, és az arra épülő világ is képes felismerhetően építkezni belőlük, és mindezt meg is teszi, egyszerűen azért, mert gondolkodásunknak van egy történelmi oldala, amely ezt igényli.

Miben áll a történelemteremtés a populáris kultúrában? A jelen elemzés alapján abban, hogy olyan fiktív világokat hoz létre, melyek a mi történelmünk motívumaira és elemeire épülnek, még akkor is, ha erre nem feltétlenül lenne igény, legalábbis a látszat ezt súgja. A figuratologatáshoz, röppálya- és tűzsebesség-számoláshoz nem feltétlenül van arra szükség, hogy pontosan ismerjük a terepasztalon, fedezék mögött megbújó páncélos vitézeink tízezer évvel korábbi őseinek részletes történelmét (lásd, már a *Rogue Trader* is ír a Hórusz Eretnekségről). Ám valamiért, úgy tűnik, erre mégis szükségünk van; így működünk – a történelem ismerete, a fiktív történelemé is, olyan plusz élményt jelent, legyen szó akár játékról, akár olvasásról, amely jelentősen hozzátesz az adott termék, pop-kulturális jelenség értékéhez.

Szükségünk van rá, még akkor is, ha nem létszükség; és az igazán sikeres forgalmazók – sőt, továbbmehetünk: az igazán sikeres alkotók – tisztában vannak ezzel a szükséglettel, és igyekeznek azt kielégíteni. Hogy profitálnak-e belőle? Olvashattuk a bevezetőben, milyen bevételt könyvelhetett el a *Games Workshop*. Nem véletlen, hogy univerzumai messze népszerűbbek, mint a konkurencia hasonló kísérletei. Ezzel együtt megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy a *Warhammer 40,000 nem egyedi eset*. Hogy maga a jelenség mennyire általános, azt egyetlen esettanulmány alapján nehéz meghatározni. Az azonban egyértelmű, hogy az élmény, amit a 40K világában történő elmélyülés ad, a maga nemében egyedi, de nem példa nélküli. A dolgozatban többször utaltunk J. R. R. Tolkien professzorra, akinek fantáziája óriási hatással volt a 20–21. század populáris kultúrájára. Tolkien pedig nem erre vágyott – és végképp nem arra, hogy történelmet írjon, vagy egyenesen *történelmet teremtsen*. Ő nyelvész volt, erős történelmi, történelmi érdeklődéssel és játékos, kreatív alkattal. Nyelveket akart teremteni és feloldani, majd lényegében fiktív módon újraalkotni egy mitológiát – egyenesen

kozmogóniát. Végül nem érhetne meg, hogy elkészüljön ezzel a lenyűgöző művel: azonban alkotás közben, fokozatosan döbbsen rá, hogy a nyelv és a mitológia, a legendák világa *nem működik* a történelem nélkül – a múltat muszáj valamilyen formában lejegyezni és értelmezni. Ezért ha ma megnézzük műveit, különösen azokat, amelyeket igazából csak a maga szórakoztatására készített, láthatjuk, több száz, ha nem ezer oldalt írt tele kronológiákkal, krónikákkal és történelmi elbeszélésekkel – sokszor egész novellákat vagy regényfejezeteket *csak azért* lejegyezve, hogy egy-egy kifejezés etimológiáját elmagyarázza és kontextusba helyezze. Ez a történelemteremtés: hogy szükségünk van a gyökereinkre, az elme és a fikció világában éppúgy, mint a hétköznapiak során. Ez a hatalmas, minden szövegen túli szövegkörnyezet, amelyben élünk, biztosítja, hogy tudjunk történelemben gondolkodni – és élvezetet leljünk abban, ha a képzeletünkben is írjuk és átírjuk a történelmet.

„...tulajdonképpen három nyelven nőttem fel”

Beszélgetés Horst Haselsteinerrel

Horst Haselsteiner a Bécsi Egyetem Institut für Osteuropäische Geschichte und Südostforschung intézetének nyugalmazott professzora. Kutatási területe: Közép-Európa története a 18–20. században. Legfontosabb monográfiái: Die Serben und der Ausgleich (1976), Joseph II. und die Komitate Ungarns (1983), Bosnien-Hercegovina, Orientkrise und Südslavische Frage (1996), Dokumente des Österreichisch-Ungarischen Schiedsgerichtes vom Lausanne (2001). 1995-től a Commission Internationale des Études Historiques Slaves nemzetközi szervezet vezető tisztségviselője volt; 1993 óta az Osztrák Akadémia levelező tagja; 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémia, 2009-ben a Bosznia-Hercegovinai Tudományos Akadémia választotta külső tagjai sorába; két alkalommal elnyerte az Anton Gindely díjat.

Melyek voltak az életutadat meghatározó legfontosabb tényezők?

1942 áprilisában Belgrádban születtem, s tulajdonképpen három nyelven nőttem fel: magyarul szerbül és németül. Az édesapám ugyanis osztrák volt, udvari szállító Pavle főhercegnél. Sándor király merénylet áldozata lett 1934-ben, Péter fia még kiskorú volt, s Pál (Pavle) volt a fejedelem. Apám 1923 óta élt Szerbiában, először Szabadkán, majd Belgrádban. Szabadkán ismerkedtek össze édesanyámmal, s a házasságkötés után költöztek át Belgrádba.

Édesapám a második világháború idején mint volt osztrák bevonult a német hadseregbe (én még csecsemő voltam), de azután Olaszországban eltűnt, s körülbelül fél évig nem tudtuk, hogy él-e egyáltalán. 1944 novemberében nekünk is el kellett hagynunk Belgrádot, a 3. ukrán front és a partizánok már közeledtek a városhoz. Bujdosnunk kellett, mivel a német 'Haselsteiner' névvel a Tito-partizánok rögtön megölték volna bennünket. Anyám családja bújtatott bennünket Szabadkán, egészen 1947-ig ott voltunk, és senki sem árult be bennünket. „Hivatalosan” én az édesanyám törvénytelen gyermeke voltam, s az ő nevét vettem fel, így a „Putzi Beszédes” nevet viseltem. A város helyettes vezetője, aki valamikor együtt futballozott édesapámmal, hamis papírokat állított ki nekünk.

A világháború után aztán hírt kaptunk arról, hogy édesapám amerikai hadifogságba esett, az USA-ból jelentkezett, de 1946-tól már Bécsben várt bennünket. 1947. május 1-jén ezért átkeltünk feketén a magyar határon, Balotapusztán kötöttünk ki, de már várt bennünket az édesanyám nagynénje és családja, akik Budapesten laktak a Veres Pálné utcában. Körülbelül néhány napot Budapesten tartózkodtunk, s hivatalos engedéllyel távozhattunk Ausztriába. 1947. július 28-án érkeztünk meg Bécsbe, tulajdonképpen akkor láttam először már tudatos fejjel édesapámat. Elemi iskolámat így Bécsben végeztem, majd 1952-től a bécs-strebersdorfi Iskolabarátok Gimnáziumába (Schulbrüder) jártam, ott is érettségiztem.

Ezt követően a bécsi egyetem jogi karán kezdtem el tanulmányaimat 1960-ban. De a jog nem nagyon feküdt nekem, átálltam a történelemre, germanisztikára és szlavisztikára. 1970-

ben befejeztem a doktori disszertációm a szerbek és a kiegyezés témájából. 1967 óta azonban már az egyetemen az Institut für Osteuropäische Geschichte und Südostforschung munkatársa voltam tudományos segédként Richard Georg Plaschka professzor mellett. Tulajdonképpen egészen az 1981-ben történt habilitációmig az ő asszisztenseként dolgoztam. Habilitációs témaként II. József tevékenységét választottam, majd ezt követően kaptam felkérést a grazi Karl-Franzens-Universitáttól, s oda kerültem rendes tanárként, 1988–1993 között így ott „délkelet-európai” történelmet oktattam, s 1993-ban kerültem vissza a bécsi egyetemre Plaschka professzori helyére. Egészen 2010 októberéig professzorként működtem ott, utána pedig emeritusként. Azóta itt, Payerbachban élünk.

A pályámat befolyásoló tanáregyenységek közül mindenekelőtt természetesen Plaschka tanár urat kell megemlítenem, rajta kívül pedig Walter Leitscht, aki Kelet-Európa szakértő volt, de elsősorban Oroszországgal és a Szovjetunióval, illetve Lengyelországgal foglalkozott. Plaschkának nagyon sokat köszönhetek, ő volt a disszertációm mentora, s a habilitációmiban is sokat segített.

Milyen tényezők befolyásolták a témaválasztásaidat?

Igyekeztem kihasználni a nyelvtudásomat, a disszertációs téma kiválasztását részben ez határozta meg. Ennek ellenére meglehetősen sokrétű témákkal foglalkoztam. Elsősorban a nemzetközi kapcsolatok történetéről jelentettem meg tanulmányokat, például az 1878-as berlini kongresszusról, az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájáról, de például a *vis inertiae* magyarországi politikájáról is. A föderalizmus története volt a legutóbbi nagy kutatási témám, jelenleg írom a legújabb, talán tizedik könyvemet „Európa – Közép-Európa – Kelet-Közép-Európa” címmel a föderalizmusról és a szubszidiaritásról. Ennek súlypontja inkább az 1945 utáni történelemre esik, ha érintem is az előfutárokat, például a 16. századi Althusiust vagy a 19. századi Constantin Frantzt. Ennek az évnak a végére szeretnék készen lenni a kézirattal, de a kiadás Ausztriában egyáltalán nem egyszerű, a gazdasági válság nálunk is érezhető, pénzt kell még felkutatni a kiadásra – türelemmel és jóakarattal próbálkozom majd.

Miért tartod aktuálisnak a föderalizmust mint kutatási témát?

Tulajdonképpen az Európai Unió is a föderalizmus eszméjére épül, az adja működésének alapját: azaz össze kell ülnünk, megbeszelnünk dolgainkat, de csak őszintén – máskülönben az emberiségnek nincs sok jövője. De a föderalizmus mint szervező elem véleményem szerint az államok belső életében is nélkülözhetetlen.

A 70. születésnapod tiszteletére Magyarországon kiadott kötetben¹ megjelent írások tulajdonképpen nagyon hasonlítanak egymásra. Két motívum szinte mindegyikben felbukkan: egyrészt az, hogy szemmel láthatóan akadályok nélkül tudsz egyszerre több kultúrában mozogni, s azokat összekötni; másrészt pedig az az önzetlen segítőkészség, ahogy mindig is készen álltál például a Magyarországról Ausztriába érkező történészek segítségére. Ez a közép-európaiság a Te esetedben pusztán az életutadból következő szerencsés véletlen adottság, vagy tudatos vállalás is a részedről, hogy a tudományos témaválasztásaidban és a személyes kapcsolataidban igyekszel egyszerre több közép-európai kultúrában jelen lenni?

¹ Horst Haselsteiner emlékkönyve. Szerk. Glatz Ferenc. Europa Institut, Budapest, 2012.

Én tudatosan próbáltam ezt megteremteni és azután fenntartani, ami persze nem egyszerű. Ha például visszatekintünk az utóbbi esztendőkre, nem volt egyértelmű, és a szakértők is nagyon meglepődtek, hogy 1989 politikai fordulata megtörténhetett. Csodálkoztunk, hogy létezik ilyesmi. Mulatságos, hogy éppen Nyugat-Berlinben tartózkodtam, mégpedig a Glieneke Kastélyban, amikor megtörtént a berlini fal lerombolása. Jelen voltam, sőt a kastély déli oldalán begyűjtöttem egy részt a fal maradványaiból, amit odahaza, Bécsben az íróasztalomon őrzök.

Az mindenképpen döntő volt, hogy édesapám is tökéletesen beszélt szerbül és megtanult magyarul is. Odahaza édesanyámmal magyarul beszéltünk, édesapámmal vegyesen, mivel a szüleim voltak olyan bölcsek, hogy odahaza mindhárom nyelvet használtuk, így nem felejtettem el egyik nyelvet sem annak ellenére, hogy iskolába kizárólag csak Ausztriában, németül jártam. A szabadkai rokonság egyébként szintiszta magyar volt, jelenleg is Szerbiában élnek, ennek köszönhetően a szüleimmel évente legalább egyszer ellátogattunk oda. Az mindenképpen fontos szerepet játszott azonban, hogy a német, magyar és szerb nyelv mellett megtanultam több más nyelvet is: értek, de legalábbis olvasok románul, aránylag jól beszélek csehül, és a lengyel nyelvet is elkezdtem, de a lengyel nyelvtudásom még aránylag hiányos. Sőt oroszul is tanultam, de a bolgár nyelvtanulásban is sokat segített a szerb-horvát ismerete. A nyelveket viszonylag gyorsan elsajátítom, ez is szerencsés adottság. 2005 és 2010 között a Nemzetközi Szlavisztikai Történelmi Társaság elnöke is voltam, tehát nem csak a magyarországi kapcsolataimat ápolom.

Mely országokban sikerült kiépítened rendszeres és tartós szakmai együttműködést ott működő történészekkel? Mikorra nyúlnak vissza intenzív magyarországi szakmai kapcsolataid?

Elsősorban természetesen Magyarországon, azután a volt Csehszlovákiában, de tartottam előadást Lengyelországban is, például Poznańban és Krakkóban. A volt Jugoszlávia egész területét összejártam, de Bulgáriában, Romániában és a volt Szovjetunióban is megfordultam több ízben, előadásokat tartottam. Magyarországra az 1970-es években kezdtem utazni, azután rendszeresen mentem. Mivel rokonságom is él ott, nagybátyám, unokatestvérem, már az egyetemi tanulmányaim megkezdése előtt is jártam ott. A habilitációs témámhoz azután kétszer fél évig az Országos Levéltárban kutattam, s ott gyűjtöttem össze a forrásokat, ez további lökést adott magyarországi szakmai kapcsolataimnak. Nagyon sok történésszel épültek ki szakmai és baráti szálak még a disszertációm, majd a habilitációs munkám előkészületei során. Először is Glatz Ferenc, Hanák Péter, Szabad György, Spira György nevét említhetem, de valóban sokakkal sikerült kapcsolatba lépni, s remélem, hogy sokaknak sikerült azután itt, Ausztriában segíteni a kutatásaikban. A debreceni, szegedi egyetemeken, de az ELTE-n és Szombathelyen is tartottam egyetemi kurzusokat, mondhatni, a magyarországi akadémikus élettel együtt éltem.

A német nyelvű Andrassy Egyetemen 1998-tól én voltam az úgynevezett Gründungsdekan, s évekig, egészen 2007-ig rendszeresen jártam oda a közép-európai tanulmányok programja keretében, melyre az ausztriai történészek jelentős befolyással bírtak és bírnak.

Véleményed szerint mennyire lehet manapság a különböző nemzeti történetírások szempontjait és eredményeit egyesíteni?

Több ízben is próbálkoztunk már e téren, létezik például egy olasz-osztrák történelem könyv, Adam Wandruszka volt ebben Ausztriában nagy segítségemre, Claudio Magrisszal próbálkozott ezt közösen kiadni. A közös könyv a múlt század végén meg is jelent. Azután

tagja voltam az 1990-es években az ausztriai és magyarországi tankönyvek összehasonlításával foglalkozó bizottságnak a két művelődésügyi minisztérium szervezésében, és tárgyaltunk annak idején délszlávokkal is. De tudom, hogy hasonló projekt a csehekkel is folyt. Megvizsgáltuk, hogy a közös történelem hogyan jelent meg ezekben a könyvekben, és sikerült néhány esetben olyan megfogalmazásokat kiküszöbölni, amelyek a másik rész számára sértők voltak. Kossuth Lajos például a legtöbb ausztriai tankönyvben mint hazaáruló jelent meg, de akadt olyan könyv is, amely szlovák származását tartotta érdemesnek hangsúlyozni. Magyarországon könnyebb volt eredményt elérni, mert a minisztérium nagyobb nyomást tudott gyakorolni a könyvkiadókra, Ausztriában inkább csak ajánlásokat fogalmazhatott meg a bizottság. Ugyanekkoriban arra is történt kísérlet, hogy Ausztria és Magyarország egyeztesse az érettségi feltételeket, hogy kölcsönösen el lehessen fogadni a másik országban szerzett érettségi vizsgát, ami szerintem akkoriban nagyon fontos eredmény volt.

Hogyan szólnak további terveid?

A könyvem befejezése után tervezem, hogy önálló munkát írok a szubszidiarizmusról, Lengyelország két világháború közötti történetének példáján keresztül. Nagy divat volt akkoriban az úgynevezett „solidarismus” a lengyel katolikus körökben. De hogy meddig ad a Jóisten életet, azt csak ő tudja, én nem, azaz ki kell várni, de az biztos, hogy nem fogom abba hagyni a történettudománnyal való foglalkozást.

Payerbach, 2013. július 12.

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES

Horst Haselsteiner műveinek bibliográfiája

Monográfiák

1. Die Serben und der österreichisch-ungarische Ausgleich (phil. Diss. Wien 1970 – in überarbeiteter Form im Druck erschienen – siehe Nr. 3)
2. Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. 2 Bde. (= Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 8-9, Wien 1974) – gemeinsam mit Richard Georg Plaschka und Arnold Suppan.
3. Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südnngarns in den Jahren 1860-1867 (= Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Veröffentlichungen des Instituts für osteuropäische Geschichte und Südostforschung der Universität Wien 9, Wien 1976).
4. Ständische Politik und Joseph II. in Ungarn. Der Widerstand der Komitate gegen die Rekrutierungen 1787-1790 (phil.Habil. Wien 1981 – in überarbeiteter Form im Druck erschienen – siehe Nr. 5)
5. Joseph II. und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus (= Wien/Köln/Graz 1983).
6. Bosnien-Hercegovina. Orientkrise und Südslavische Frage (= Buchreihe des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa 3, Wien/Köln/Weimar 1996).
7. Ogleđi o modernizaciji u srednjoj Europi (Ansichten über die Modernisierung in Mitteleuropa, = Povijest & Historija), ed. Igor Karaman, Drago Rokсандić (Zagreb 1997).
8. Dokumente des Österreichisch-Ungarischen Schiedsgerichtes von Lausanne 1930–1938 (Frankfurt/Main/Wien 2001).
9. Europa, Mitteleuropa, Ost-Mitteleuropa. Beiträge zur Gegenwarts-Geschichte. Europa-Bewusstsein, Frühsozialismus, Föderalismus, Subsidiarität, „Volksdemokratisierung“, die „Wende“ des annus mirabilis (Wien u.a. 2014).

Kiadói tevékenység

1. Der Weg zum „Anschluß“ 1938: Daten und Fakten (Wien 1988) – gemeinsam mit Alfred Maleta.
2. A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében (Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum) I (Budapest/Wien 1989) – gemeinsam mit Moritz Csáky, Tibor Klaniczay und Károly Rédei.
3. Südosteuropa-Fallstudien. 20 Jahre „Südosteuropäische Geschichte“ in Graz. Zur Kunde Südosteuropas II/16 (Graz 1990).
4. Geschichtsforschung in Graz. Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Institutes für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz (Graz 1990) – gemeinsam mit Herwig Ebner und Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber.
5. A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19–20. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum II. Beziehungen und Wechselbeziehungen an der Wende 19. und 20. Jahrhunderts, ed. Moritz Csáky, Horst Haselsteiner, Tibor Klaniczay, Károly Rédei (Budapest/Wien 1991) 545–547.
6. Wirtschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau- und Balkanraum seit dem Wiener Kongreß (= Zur Kunde Südosteuropas II/7 (Graz 1991).
7. Peter Haslinger, Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918 (= Zur Kunde Südosteuropas II/19 (Wien/Köln/Weimar 1993).
8. Der Donauraum. Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa. (Wien ab 1992.
9. IDM-INFO. Donauraum, Mitteleuropa (Wien ab 1993).

10. Markus Köhbach, Die Eroberung von Fülel durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa (= Zur Kunde Südosteuropas II/18, Wien/Köln/Weimar 1994).
11. Sonderheft „Slowakei“. Der Donauraum 3/4 1994 – gemeinsam mit Emilia Hrabovec.
12. Schriftenreihe des Internationalen Zentrums für europäische Nationalismus- und Minderheitenforschung (Wien/Köln/Weimar ab 1996).
13. Tschechische Loyalität. Der Donauraum 3/1995.
14. Österreich in neuer Nachbarschaft. Sechs Jahre nach der Wende (Linz 1996) – gemeinsam mit Gerhard Fink u.a.
15. Franz-Josef Kos, Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich–Ungarn und Deutschlands in Südosteuropa 1912/13. Die Adria-Hafen- die Saloniki- und die Kavalafage (= Zur Kunde Südosteuropas II/20, Wien/Köln/Weimar 1996).
16. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Veröffentlichungen des Institutes für Ost- und Südosteuropaforschung der Universität Wien (seit 1996).
17. Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht – gemeinsam mit Richard G. Plaschka, Anna M. Drabek (= Zentraleuropa-Studien 4, Wien 1997).
18. Nationalitätenprobleme und Föderationsvorstellungen im Donauraum. Der Donauraum 1-2/1997.
19. Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948 (Zentraleuropa-Studien 3, Wien 1997) – gemeinsam mit Richard G. Plaschka, Arnold Suppan, Anna M. Drabek.
20. Zeiten – Wenden – Zeiten. Herausgegeben von Horst Haselsteiner, Emilia Hrabovec und Arnold Suppan.
21. The Prague Slav Congress 1848 (= East European Monographs, Boulder, New York 2000).
22. Die Kaiserreiche. Roms Erben, ed. Horst Haselsteiner, Heinrich Schuschnigg (Wien 2004).
23. Mosaik Europas. Die Vojvodina, Hg. Horst Haselsteiner, Doris Wastl-Walter (Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2011).

Tanulmányok

1. News from Austria. In: Austrian History Yearbook, vol. IV-V (Rice University 1968–1969) 521–534 (gemeinsam mit Peter Urbanitsch).
2. Die Serben Ungarns und der österreichisch-ungarische Ausgleich. In: Veröffentlichungen des Verbandes Österreicher Geschichtsvereine 18 (1970) 232–241.
3. Die Volksdemokratisierung Osteuropas. In: Jahresbericht der Heimschulen der Brüder der Christlichen Schulen (Wien 1979) 3–27.
4. Föderationen in Ostmittel-Europa. In: Integratio `73 (Wien 1973) 126–184 (überarbeitet und neuerlich im Druck erschienen in: Festschrift 50 Jahre Privatgymnasium der Brüder der Christlichen Schulen (Wien 1978) 58–85).
5. Die verfassungsrechtliche Grundlage des Widerstandsrechtes der ungarischen Komitate. Gesetzesartikel XXXIII/1545. In: Obicajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama (Beograd 1974) 117–134.
6. Die Affäre Putnik. In: Österreichische Osthefte 3 (1974) 238–244.
7. Strukturen der nationalen Entwicklung in Südosteuropa im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts (Bukarest 1974) 2–43 (gemeinsam mit Richard Georg Plaschka und Arnold Suppan).
8. Das Widerstandsrecht der Stände in Ungarn. In: Österreichische Osthefte 2 (1974) 123–136.
9. Herrscherrecht und Konstitutionalismus in Ungarn. Der Widerstand des Komitates Abaúj gegen das Rekrutierungsdekret von König Franz vom 4. April 1821. In: Österreichische Osthefte 3 (1975) 232–240.
10. Ungarn und das Attentat von Sarajevo. Die Stellungnahme der Abgeordneten des ungarischen Reichstages im Juli 1914. In: Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat (Beograd 1976) 597–616.
11. Andrásy's Pazifizierungsversuch im Februar/März 1876. In: Medjunarodni naucni skup povodom 100-godi, njice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istocnoj krizi 1875–1878 godine. Bd. 1 (Sarajevo 1977) 187–201.

12. Zum Begriff des Nationalismus und zu seinen Strukturen in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhunderts. In: Österreichische Osthefte (1977) 48–78 (gemeinsam mit Richard Georg Plaschka und Arnold Suppan).
13. Föderationen in Ost-Mitteleuropa. In: Festschrift 50 Jahre Privatgymnasium der Brüder der Christlichen Schulen Wien 21 Strebersdorf (Wien 1978) 58–85.
14. Zur südslavischen Problematik des österreichisch-ungarischen Ausgleiches. In: Die Donaumonarchie und die südslavische Frage von 1848 bis 1918. Texte des ersten österreichisch-jugoslavischen Historikertreffens Gösing 1976, ed. Adam Wandruszka, Richard Georg Plaschka und Anna M. Drabek, Horst Haselsteiner, Walter Lukan und Arnold Suppan (Wien 1978) 47–63.
15. Die Beurteilung der Deutschen aus magyarischer Sicht seit 1945. In: Südostdeutsches Archiv 21 (1978) 123–137.
16. Der Beitrag Österreichs zur slavischen Balkanforschung. In: Slavjanskije kul'tury i Balkany 2. XVIII–XIX w. (Sofija 1978) 9–15 (gemeinsam mit Richard Georg Plaschka und Arnold Suppan).
17. Strukturelemente, Triebkräfte und Ideologie des magyarischen Nationalismus. In: Beiträge zur Historischen Sozialkunde 1 (1979) 9–12.
18. Öffentliche Meinung oder Meinungsppluralität? Zum Wiederhall der Okkupation in der deutschsprachigen Presse der Donaumonarchie. In: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. Godine u Bosni i Hercegovini (Sarajevo 1979) 215–244.
19. Absolutizmus és rendiség a Habsburg örökös tartományokban (Absolutismus und Ständetum in den Habsburgischen Erbländern). In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc (Europa und der Freiheitskrieg Rákóczi) (Budapest 1981) 137–150.
20. Nationale Frage und Assimilation in Ungarn in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Minderheiten und Regionalkultur, ed. Olaf Bockhorn, Károly Gaál, Irene Zucker (Wien 1981) 77–105.
21. Zur Haltung der Donaumonarchie in der Orientalischen Frage. In: Der Berliner Kongreß von 1978. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. (Wiesbaden 1982) 227–243.
22. Wehrverfassung und personelle Heeresergänzung in Ungarn zwischen Herrscherrecht und ständischem Konstitutionalismus. In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder, ed. Anna M. Drabek, Richard Georg Plaschka, Adam Wandruszka (Wien 1982) 101–120.
23. Die Bedeutung Wiens als Universitätsstadt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts am Modell der slovenischen Studenten. In: Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg Plaschka, Karlheinz Mack (= Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts 8, Wien 1983) 294–302.
24. Budapest als Hauptstadt des ungarischen Reichsteiles der Habsburgermonarchie. In: Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten. Hg. Theodor Schieder und Gerhard Brunn. (München/Wien 1983) 121–133.
25. O profesionalnoj, obrazovnoj i socijalnoj u Ugarskoj pocetkom XX veka s posebnim osvrtom na Srbe (Zur Berufs-, Bildungs- und Sozialstruktur in Ungarn am Beginn des 20. Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung der Serben). In: Kulturno-politicki pokreti narodna habsbur, ke monarhije u XIX veku (Novi Sad 1983) 377–412.
26. 1683–1983. Ein Gedenkjahr zwischen Triumphalismus und Antitriumphalismus. In: Weisser Turm. Mitteilungen des Altherrenlandesbundes Wien im ÖCV (Dezember 1983) 1-2. Jg. 5/Nr. 6.
27. Einige Schwerpunkte der universitären Südosteuropaforschung in Österreich. In: Conference Internationale des Balkanologues. (Beograd 1984) 31–41.
28. King and Estates in Hungary: Recruitment without the Diet by Joseph II. and Francis I. In: East Central European Society and War in the Era of Revolutions, 1775–1856, ed. Béla K. Király. (New York 1984) 343–355.
29. Schulstruktur und nationale Identität der Serben Ungarns am Beginn des 20. Jahrhunderts. In: Österreichische Osthefte, Jahrgang 26 (Wien 1984) 301–312.
30. Enlightened Absolutism and Estates Politics in Hungary at the time of Joseph II. In: Hungarian History – World History, ed. Gy. Ránki (Budapest 1984) 51–59.

31. Das Nationalitätenproblem in den Ländern der ungarischen Krone. In: Volk, Land und Staat. Landesbewußtsein, Staatsidee und nationale Fragen in der Geschichte Österreichs. Hg. von Erich Zöllner, red. von Hermann Möcker. (Wien 1984) 118–130.
32. Das Nationalitätenkonzept des Reichstages von Kremsier und der österreichischen Verfassung bis 1867. In: Friedenssicherung in Südosteuropa. Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit. Hg. von Mathias BERNATH und Karl NEHRING. (München 1985) 51–61.
33. The Habsburg Empire in World War I: Mobilization of Food Supplies. In: East Central European Society in World War I, ed. Béla KRIÁLY, Nándor Dreisziger (New York 1985) 87–102.
34. Schriftenverzeichnis von Ludwig Gogolak (Auswahl). In: Österreichische Osthefte. Jahrgang 27 (1985) 59–60.
35. Absolutismus und Stände in der Donaumonarchie um 1700. In: Was blieb von Prinz Eugen? 1. internationales Symposium am 10. und 11. Juni 1986 in Schloßhof (=Schriftenreihe des Club Niederösterreichs) (Wien 1986) 90–103.
36. O drzanju hrvatsko-slavonskih zupanija prema Josipu II 1787–1790. (Zur Haltung der kroatisch-slavonischen Komitate gegenüber Joseph II. 1787–1790). In: Historijski zbornik 39/1/1986. 131–145.
37. Gestaltungsprinzip Föderalismus. In: Jahresbericht 1986/87. 118. Jahr seit Bestehen des Landstraßer Gymnasiums. (Wien 1987) 28–31.
38. Prozeß Banja Luka 1916: Das Militärgutachten (Banjaluka 1987) 145–154.
39. Az asszimilálódás mint általános jelenség kikerülhetetlen sors? (die Assimilation als allgemeines Phänomen – ein unausweichliches Schicksal?). In: Örségi füzetek (Warter Hefte) 4/1987. 7–11.
40. Zu den Ideologien des 19. und 20. Jahrhunderts. In: Amelungenbuch. X/1-13 (Wien 1987)
41. Schul- und Berufsstruktur in Ungarn im Zeitalter des Dualismus. In: 17. Österreichischer Historikertag. Eisenstadt 1987. Tagungsbericht (Eisenstadt 1988) 175–188.
42. Grundzüge der Orientpolitik der Habsburgermonarchie. Zwischen Kontinuität und Wandel. In: Godisnjak drustva istoricara Bosne i Hercegovine. Ekmecev zbornik. Godina XXXIX (Sarajevo 1988) 79–83.
43. Mit o slovenskoj opasnosti (Mythos der slavischen Gefahr). In: Danas VII/337/1988. 49–51.
44. Faschismus in Ungarn. In: Christliche Demokratie 1/1989, 51–59.
45. Ungarn, der Anschluß und die Burgenlandfrage. In: Burgenland 1938. Vorträge des Symposiums „Die Auflösung des Burgenlandes vor 50 Jahren“, red. Hans Chmelar (Eisenstadt 1989) 14–37.
46. Föderationspläne in Südosteuropa. In: Südosteuropa-Fallstudien. 20 Jahre „Südosteuropäische Geschichte“ in Graz. Zur Kunde Südosteuropas II/16 (Graz 1990) 7–22.
47. Cooperation and Confrontation between Rulers and the Noble Estates, 1711–1790. In: A History of Hungary, ed. F. Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank (Indiana University Press, Bloomington/Indianapolis 1990) 138–164.
48. Zur Unterrichtspolitik Österreich–Ungarns in Bosnien und der Hercegovina nach der Okkupation. In: Geschichtsforschung in Graz. Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz (Graz 1990) 249–254.
49. Von der Krise Katastrophe. Die Lebensmittelversorgung in Österreich–Ungarn während des Ersten Weltkrieges. In: Zbornik radova povodom 75. godisnice zivota akademika Envera Redzica (= Akdemija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XCII, Odejelenje drustevenih nauka, knjiga 25, (Sarajevo 1990) 113–132.
50. Budapest mint a birodalmi fő- és székesváros – Bécs – vetélytársa 1867 után (Budapest als Konkurrentin der Reichshauptstadt- und Residenzstadt Wien nach 1867). In: Specimina Nova dissertationum ex institutio historico Universitatis Quinqueecclesiensis de lano Pannonio nominatae. Supplementum II. (Pécs 1990) 51–61.
51. Graz als Tor zum Südosten. In: steirische Berichte. Haben wir aus der Geschichte gelernt? 1/91.19.
52. Die ungarische Sprache und Kultur im Donaauraum II. Vorwort. In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II. Kapesolatok és kölcsönhatások a 19-20. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donaauraum II. Beziehungen und Wechselbeziehungen an der Wende des

19. und 20. Jahrhunderts, ed. Moritz Csáky, Horst Haselsteiner, Tibor Klaniczay, Károly Rédei (Budapest/Wien 1991) 545–547.
53. Schule und Bildung in Ungarn im Zeitalter des Dualismus. In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19–20. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum II. Beziehungen und Wechselbeziehungen an der Wende des 19. und 20. Jahrhundert, ed. Moritz Csáky, Horst Haselsteiner, Tibor Klaniczay, Károly Rédei (Budapest/Wien 1991) 559–574.
54. Die Nationalitätenfrage in der österreichisch-ungarischen Doppelmonarchie und der föderalistische Lösungsansatz. In: Innere Staatenbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71–1914. Historikergespräch Österreich – Bundesrepublik Deutschland 1989. Hg. v. Helmut Rumpel (Wien/München 1991) 21–30.
55. Zu den geistigen Wechselbeziehungen im Donauraum. In: Verbürgerlichung in Mitteleuropa, Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag. Hg. v. Eva Somogyi (Budapest 1991) 317–329.
56. Politische und militärische Überlegungen zur Haltung Österreich–Ungarns gegenüber Bosnien und der Hercegovina 1908/09. In: Naucni skup posvecen 80. godisnjici ankesije Bosne i Hercegovine. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja. Knjiga XCIX. Odjeljene drustvenih nauka, knjiga 29 (Sarajevo 1991) 83–101.
57. Zu den Wirtschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau- und dem Balkanraum seit dem Wiener Kongreß – Einleitende Überlegungen. In: Wirtschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau- und dem Balkanraum seit dem Wiener Kongreß (= Zur Kunde Südosteuropas II/17, Graz 1991) 9–15.
58. Auswertung türkischer Quellen in der Steiermark und Erfassung von Styriaca in türkischen Archiven sowie in den Archiven Sloweniens, Kroatiens, Bosnien-Hercegovinas, Serbiens bzw. Ungarns. In: 100 Jahre Historische Landeskommission für Steiermark 1892–1992. Bausteine zur Historiographie der Steiermark. Hg. v. Othmar Pickl (Graz 1992) 319–324.
59. Önbizalom nélkül nem megy. (Ohne Selbstvertrauen geht es nicht). In: Vas Népe 105/1992. 6.
60. Nationale Frage, Föderalismus und die Christlichsozialen. In: Christliche Demokratie. Zeitschrift des Karl v. Vogelsang-Institutes, 9. Jg., Nr. 1/91-92. Hg. v. Rainer Stepan 133–143.
61. Graz. Abteilung für Südosteuropäische Geschichte des Instituts für Geschichte. In: Erwin Oberländer (Hrsg.), Geschichte Osteuropas, Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990 (Stuttgart 1992) 107–108 (gemeinsam mit Rüdiger Malli).
62. Föderationspläne in Südosteuropa. In: National-Revolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut, Band 20 (Wien 1992) 123–133.
63. Christianisierung Europas zwischen Rom und Byzanz. In: AKV Informationen Nr. 8/92, 11–18.
64. Közép-Európa és a föderalizmus mint rendező 'elv (Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus). In: História, 15/5-6. 1993. 43–45.
65. Szerbia – Nagy-Horvátország. Nemzeti terjeszkedési elképzelések a 19. században (Serbien-Groß-Kroatien. Nationale Expansionsvorstellungen im 19. Jahrhundert). In: História 15/8, 1993, 21–24.
66. Bemerkungen zur Beurteilung Josephs II. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára (Im Banne Europas. Festgabe zum 80. Geburtstag von Domokos Kosáry), ed. Ferenc Glatz (Budapest 1993) 113–114.
67. Die Haltung Stephan Graf Széchenyis im Krisenjahr 1823. Zwischen Loyalität und Solidarität. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára (Im Dienste der Wissenschaft. Festgabe zum 80. Geburtstag von Kálmán Benda), ed. Ferenc Glatz (Budapest 1993) 293–298.
68. Stereotypen. Das Bild der Magyaren, das Bild über Ungarn bei den Österreichern. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára (Inmitten unseren Nachbarn in Osteuropa. Festgabe zum 70. Geburtstag von Emil Niederhauser), ed. Ferenc Glatz (Budapest 1993) 271–280.
69. Religion – Nationalismus? Konflikt in Ex-Jugoslawien. In: Cursillo 319, Jg. 31, März 1994. 4–5.

70. Osztrák közhelyek a magyarokról (Österreichische Pauschalurteile über die Magyaren). In: *História* 14/5-6 (1994) 21–23.
71. Cooperation and Confrontation between Rulers and the Noble Estates, 1711–1790. In: *A History of Hungary*, ed. Peter F. Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank (Indiana University Press, First Paperback Edition, Bloomington/Indianapolis 1994) 138–164 siehe Nr. 46/.
72. Die Haltung Stefan Graf Széchenyis im Krisenjahr 1823 (Zwischen Loyalität und Solidarität). In: *Historické Studie* 35/1994. 13–21. /siehe 65/.
73. Erste Reformmaßnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung im Elementarschulwesen Bosniens und der Hercegovina. In: *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum zweiten Weltkrieg*, ed. Norbert Reiter, Holm Sundhaussen (= Osteuropa – Institut der Freien Universität Berlin, Balkanologische Veröffentlichungen, ed. Norbert Reiter, Wiesbaden 1994) 71–76.
74. Zur Christianisierung Osteuropas. In: *Kirche in bewegter Zeit. Beiträge zur Geschichte der Kirche in der Zeit der Reformation und des 20. Jahrhunderts*, Festschrift für Maximilian Liebmann zum 60. Geburtstag ed. Rudolf Zinnhobler, Dieter A. Binder, Rudolf Höfer, (Graz 1994) 179–187.
75. Modernisierungsversuche in Ostmitteleuropa. In: *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert: Fremde Wege – Eigene Wege* 1994/2, 7–22.
76. Begrüßung. In: *Isonzo-Protokoll*, ed. Andreas Moritsch, Gudmund Tributsch (Klagenfurt/Ljubljana/Wien) 13 f.
77. Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus. In: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, ed. Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Birgitta Zaar (= Zentraleuropa-Studien 1, Wien 1995) XIX–XXVII.
78. Nationalbewußtsein und Patriotismus Stephan Graf Széchenyis. In: *Österreichische Osthefte* 1/1995. 119–131.
79. Die multikulturellen Elemente der Donaumonarchie. In: *Schweiz und Österreich. Eine Nachbarschaft in Mitteleuropa*, ed. Urs Altermatt, Emil Brix (= Buchreihe des Institutes für den Donaauraum und Mitteleuropa 1, Wien/Köln/Weimar 1995) 53–60.
80. Föderationspläne in Südosteuropa. In: *Europäische Visionen (= Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 1, Budapest 1995, ed. Ferenc Glatz)* 67–79.
81. Ungarische Nationalkonzepte, die Slaven und der „Austroslavismus“. In: *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, ed. Andreas Moritsch (= Schriftenreihe des Internationalen Zentrums für Nationalismus- und Minderheitenforschung, 1. ed. Horst Haselsteiner, Andreas Moritsch, Arnold Suppan, Wien/Köln/Weimar 1996) 86–101.
82. Kooperation zwischen Ungarn und Österreich im Bereich der Geschichte – ein Erfahrungsbericht. In: *Dialoge über die gemeinsame Geschichte. Erfahrungen aus Israel, Österreich und Polen (= Arbeitspapier 1/96. Forschungsgruppe Europa, München 1996)* 11–15.
83. Die Außenpolitik des Kaisertumes Österreich 1804–1848. In: *Kaisertum Österreich 1804–1848. Ausstellung Schallaburg 1996 (Bad Vöslau 1996)* 25–39.
84. Europa rediviva?! Das Beispiel der kulturellen Vielfalt des Habsburgerreiches, In: *Sonne über Österreich. Ein etwas anderer Beitrag zum Ostarichi-Millennium*, ed. Christoph Gratl, Louis C. Morsak (Hall in Tirol 1996) 159–173.
85. Die Donaurektorenkonferenz: Eine mitteleuropäische Initiative im Donaauraum. In: *IDM-Info Donaauraum Mitteleuropa* 3/1996 1–2.
86. Zwischen Loyalität und Solidarität. Die Komitate Kroatien-Slavoniens und Joseph II. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történész-professzor 80. születésnapjára (Festschrift zum 80. Geburtstag der Professorin der Geschichte Éva H. Balázs)*, ed. János Kalmár (Budapest 1997) 270–285.
87. Nationale Expansionsvorstellungen bei Serben und Kroaten im 19. Jahrhundert. In: *Österreichische Osthefte. Jahrgang 39 (1997)* 245–253.
88. Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und in Ungarn 1938–1948. Aktuelle Forschungen. Einleitung. Einführende Überlegungen. In: *Nationale Frage und Vertreibung ... (Wien 1997)*, V-XI, gemeinsam mit Richard Georg Plaschka, Arnold Suppan.
89. Die Politik der europäischen Großmächte. In: *Valeria Heuberger, Arnold Suppan, Elisabeth*

- Vyslonzil, Der Balkan. Friedenszone oder Pulverfaß (= Wiener Osteuropa Studien 7, Frankfurt/Main etc. 1998) 79–89.
90. Három nyelven, egy szívvel (In drei Sprachen, mit einem Herzen). In: László Györfly (ed.), Tiroli muskátli magyar erkélyen (Tiroler Geranien auf ungarischen Balkonen) (Budapest 1998) 281–291.
 91. Die Osterweiterung der Europäischen Union aus österreichischer Perspektive. In: Revue d'Europe Centrale 6/1 (1998) 9–23.
 92. Richard Georg Plaschka als Professor und Akademischer Lehrer. In: Die k.u.k. Armee (= Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 6, Budapest 1998) 119–121.
 93. Az európai nagyhatalmak és a Balkán. A szomorú aktualitás (Die europäischen Großmächte und der Balkan. Die traurige Aktualität). In: História 21/1 (1999) 7–10.
 94. Stände und Herrscher in Ungarn und in den Erbländern. In: Vilfanov Zbornik. Pravo – zgodovina – narod. Rech – Geschichte – Nation. Ed. Vincenc Rajsp, Ernst Bruckmüller (Ljubljana 1999) 323–330.
 95. Die Unterrichtspolitik Österreich–Ungarns in Bosnien und der Hercegovina nach 1878. In: Wiener Slavistisches Jahrbuch 45 (Wien 1999) 65–72.
 96. Zur Einbegleitung. In: Zeiten – Wende – Zeiten. Festgabe für Richard Georg Plaschka, ed. Horst Haselsteiner, Emilia Hrabovec, Arnold Suppan Frankfurt/Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Wien 2000) 7–10.
 97. Christianisierung Europas zwischen Rom und Byzanz. In: Europa und „wir“ 10 Jahre Europa Institut Budapest. (= Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 9, Budapest 2000) 89–97.
 98. Comment. In: Austria History Yearbook 2000, 157–164.
 99. Wechselseitigkeit, Solidarität, Föderalismus als Gestaltungsprinzipien bei den Slaven. In: The Prague Slav Congress 1848. Slavic Identities, ed. Horst Haselsteiner (= East European Monographs, No. DLII, Boulder, New York 2000) 1–12.
 100. Gestaltungsprinzip Föderalismus. In: Magyarország a (nagy) hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára (Pécs 2000) 261–264.
 101. Eidgenössisches Modell für Pannonien. Ein serbisches Konzept zur Nationalitätenfrage in Ungarn. In: Brennpunkt Mitteleuropa. Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag, ed. Ulfried Burz, Michael Derndarsky, Werner Drobosch (Klagenfurt 2000) 431–438.
 102. Christianisierung Europas und deren Bedeutung für die Europäische Integration. In: Katholisch aktuell. Schriftenreihe der AKV 11/2000 (Wien 2000) 8–12.
 103. Bécs mint egyetemi város jelentősége a 19. század második felében (Die Bedeutung Wiens als Universitätsstadt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts). In: Rejtett párbeszéd, (Osztrák–magyar–közép-európai irodalmi párhuzamok és érintkezések), ed. Istvan Fried (Szeged 2000) 19–27.
 104. Sprache als Kommunikationsmittel in der Donaumonarchie und die katholische Kirche. In: katholisch aktuell. Die Schriftenreihe der AKV. AKV-Informationen Nr. 7/2000. 32–39.
 105. Zur Rolle der serbischen Kirche bzw. Nationalkongresse bis zum österreichisch–ungarischen Ausgleich. In: A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére (In des Karpatenraumes Attraktivität. Studien zum Angedenken an Imre Polányi, Pecs 2001) 163–174.
 106. Christianisierung Europas zwischen Rom und Byzanz. In: Unser gemeinsames Erbe. 1100 Jahre deutsch–ungarische christliche Beziehungen, ed. Wendelin Hambuch (Budapest 2001) 21–30.
 107. Ausztria–Magyarország oktatáspolitikája Boszniában és Hercegovinában (Österreich Ungarns Unterrichtspolitik in Bosnien und in der Hercegovina). In: Osztrák–Magyar modernség a boldog (?) békeidőben (Osztrák–magyar–kelet-közép-európai összefüggések) (Szeged 2001) 45–53.
 108. Anthologie des Europäischen Geistes. In: Alfred Toepfer Stiftung F.V.S, ed. Horst Haselsteiner (Wien, 09.Mai 2001), 14–25.
 109. Christianisierung Europas zwischen Rom und Byzanz. In: Begegnungen Crossroads (= Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest Bd. 9, Budapest 2002) 87–89 geänderte Variante von Nr. 105.
 110. Die Christlichsozialen Österreichs. Sprache, Nationale Frage und Gestaltungsprinzip Föderalismus. In: Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten.

- Festschrift für Urs Altermatt, ed. Catherine Bosshardt-Fluger, Joseph Jung, Franziska Metzger (Frauenfeld/Stuttgart/Wien 2002) 251–265.
111. Der Stellenwert von Nationalität. Nation und Reich bei Stephan Széchenyi. In: Die Vision von Mitteleuropa. Stehpan Széchenyi (1791–1869) und seine Reformideen. Tausend Jahre Lebensgemeinschaft in Mitteleuropa. Integratio XIX–XIX. Mitteleuropa-Studien (Wien 2002) 89–103.
 112. Sprache als Kommunikationsmittel in der Donaumonarchie und die katholische Kirche. In: katholisch aktuell. Die Schriftenreihe der AKV. AKV-Informationen Nr. 7/2000. 32–39.
 113. Stereotypen Selbst- und Feindbilder. In: Europäischer Rundschau. Vierteljahrs- Zeitschriften für Politik, Wirtschaft und Zeitgeschichte 3/2002, 61–68.
 114. Die Politik der europäischen Großmächte und Ostmittel- und Südosteuropa. In: Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste 23, Forschungsbeiträge der Geisteswissenschaftlichen Klasse (München 2002) 221–229.
 115. Ein vergessenes Konzept zur Lösung der Nationalitätenfrage in der Donaumonarchie. In: Christliche Demokratie 2003. 195–2004.
 116. Föderalismus – Zentralismus. In: Academia. Zeitschrift für Politik, Wirtschaft, Religion, Kultur, März 2003, 7.
 117. Der Zerfall des Habsburgerreiches – Unvermeidliche Folge des Nationalismus? In: Die Kaiserreiche. Roms Erben, (= VII. Österreichische Akademie. Schriftenreihe Maximiliana 7, Wien/München 2004), ed. Horst Haselsteiner, Heinrich Schuschnigg, 12–25.
 118. Gewalt, Attentat, Mord. 150 Jahre Erfahrung aus der serbischen und der südslawischen Vergangenheit. In: Academia. Zeitschrift für Politik/Wirtschaft/Religion/Kultur, Mai 2004, 44–56.
 119. Patria Europa. In: Grün-Gold-Rot 6/2004.
 120. Christliche Solidarität. In Academia. Zeitschrift für Politik, Wissenschaft, Religion, Kultur, Mai 2004, 44–46.
 121. Student sein in Mitteleuropa. In: der Vorort 01, 2004/05. 11f.
 122. Leitha/Lajta. Fluss an der Grenze – Grenze als Flusslauf. In: Ost-West. Europäische Perspektiven 5, 2004, 3. 200 f.
 123. Darf ich vorstellen: Das Janineum. In: Grün-Gold-Rot 6/2005.
 124. Tschechoslowakische Republik. Schweiz des Ostens? In: Forschungsbeiträge der Geisteswissenschaftlichen Klasse (= Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste 26, ed. Eduard Hlawitschka, München 2005)
 126. Sprache als Kommunikationsmittel in der Donau in der Donaumonarchie und die Katholische Kirche. In: Forschungsbeiträge der Geisteswissenschaftlichen Klasse (Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste 26. ed. Eduard Hlawitschka, München 2005) 141–147.
 127. Die Ungarn aus der Sicht der Österreicher. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1996 (26, o.O., 2006) 97–107.
 128. The Significance of Stereotypes. In: National Stereotypes. Correct Images and Distorted Images, ed. Bianca Valota (Allesandria o.J.) 7–11.
 129. Ab Amelungia condita oder Eine sehr eigenständige Frühgeschichte. In: Für Volk und Altar. 100 Jahre Katholische österreichische Hochschulverbindung Amelungia im ÖCV (Wien 2007) 14–29.
 130. ABC Grün-Gold-Rot. In: Für Volk und Altar. 100 Jahre Katholische österreichische Hochschulverbindung im ÖCV (Wien 2007) 373 f.
 131. Agilolfia. In: Für Volk und Altar. 100 Jahre Katholische österreichische Hochschulverbindung Amelungia im ÖCV (Wien 2007) 374–376.
 132. „Wo zwei oder drei in meinem Namen beisammen sind ...“. In: Für Volk und Altar. 100 Jahre Katholische österreichische Hochschulverbindung Amelungia im ÖCV (Wien 2007) 282 f.
 133. Der Neugier und der Wahrheit verpflichtet. In: Für Volk und Altar. 100 Jahre Katholische österreichische Hochschulverbindung Amelungia im ÖCV (Wien 2007) 181.

134. Carl Patsch (1863–1945). In: Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität, ed. Arnold Suppan, Marija Wakounig, Georg Kastner (Innsbruck/Wien/Bozen 2007) 189–198.
135. Ökumene heute. In: Grüß Gott in Payerbach. Nachrichten aus der Pfarrgemeinde, 4/2007, 8–9, 1/2008, 4–6.
136. Zágráb és Belgrád a délszláv államért. Megfontolt vagy szerelmi házasság? (Agram und Belgrad für den südslawischen Staat. Vernunfthehe oder Liebesheirat?). In: História 31. Jg., Nr. 5-6 (Budapest 2009) 55–57.
137. Ungarn, Kroatien und die Adria. Kontinuität und Wandel. In: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, ed. Gerhard Pferschy, Elisabeth Schögl-Ernst, Karl Spreitzhofer, 100/2009 (Graz 2009) 461–467.
138. Der Prozess Jesu Christi. In: Grüß Gott in Payerbach 2/2010. 4.
139. Risorgimento und Föderationspläne auf dem Balkan. In: Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves, ed. Háda Béla, Ligeti Dávid, Majoros István, Maruzsa Zoltán, Merényi Krisztina (Budapest 2010) 273–279.
140. Optionen Bulgariens im Ersten Weltkrieg: Zwischen Skylla und Charybdis. In: Nation, Nationalitäten und Nationalismus im östlichen Europa. Festschrift für Arnold Suppan zum 65. Geburtstag, ed. Marija Wakounig, Wolfgang Mueller, Michael Portmann (Wien/Berlin 2010) 533–538.
141. „Im Anfang war das Fort“. In: Grün-Gold-Rot. Zeitschrift der K.Ö.H.V. Amelungia im ÖCV. Wien 1/2011. 10.
142. Analecta zu Leben und Werk Ludwig von Thallóczy. In: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft, ed. Dzevad Juzbasic, Imre Resch in Zusammenarbeit mit Andreas Gottsmann (Sarajevo/Budapest 2010) 45–51.
143. Antezedenzen des Prager Slawenkongresses. Slawisches Selbstbewußtwerden und zentrale (Militär-)Gewalt. In: Berufung: Archivar. Festschrift für Lorenz Mikoletzky, Teil II (Wien 55/2011) 987–998.
144. The Great Powers and South-Eastern Europe. In: Catherine Horel (dir.) 1908. l'annexion de la Bosnie-Herzegovine, cent ans après (Bruxelles/Bern/Berlin/Frankfurt am Main/New York/Oxford/Wien 2011) 255–263.
145. „Der Neugier und der Wahrheit verpflichtet ...“ – Das Wirken Richard Georg Plaschkas. In: „Wenn ich aus der Fremde komme ...“. 200 Jahre Nordgau (Wien 2011) 186–189.
146. Der Niedergang des Kommunismus in „Osteuropa“. In: Auflösung historischer Konflikte im Donauraum. Festschrift für Ferenc Glatz zum 70. Geburtstag (Budapest 2011) 101–111.
147. Die serbisch-orthodoxe Kirche in der Habsburgermonarchie. In: Horst Haselsteiner, Doris Wastl-Walter (Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2011) 11–21.
148. Liber amicorum Profesora Lecha Trzeciakowskiego (Poznan 2012) S. 199 f.
149. Das Unvorstellbare ist in unserer Mitte tatsächlich geschehen: Die Shoah. In: Die Reise in die Ewigkeit. 70 Jahre Kladovo Transport, ed. Zeljko Dragic (o.O./Wien 2013) 96 f.
150. Antezedenzen des Prager Slawenkongresses von 1848. Slawisches (Selbst-) Bewusstwerden und zentrale (Militär-)Gewalt. In: Approaches to Slavic Unity. Austro-Slavism, Pan-Slavism, Neo-Slavism, and Solidarity Among the Slavs Today, eds. Krzysztof A. Makowski, Frank Hadler (= Publication of the Commission Internationale des Études Historiques Slaves, Poznan 2013) 13–29.
151. Wien – Ferment slavischer Kulturen. In: Spomenica Ibrahima Karabegovica. Zbornik radova (Sarajevo 2013) 179–189.

HORST HASELSTEINER

Az 1848-as prágai szláv kongresszus előzményei

*Szláv (ön)tudat és központi (katonai) hatalom**

A szláv kongresszus két közvetlen előzményére mintegy „nyitányként” külön ki kell térnünk.¹ 1848 elején Bécs a Habsburg Birodalom központi hatalmának székhelyeként a szláv nemzeti aktivitás kiindulópontját jelentette. A város és a Cseh Királyság fővárosa, Prága (a Német-római Császárság egykori központja IV. Károly, de II. Rudolf idején is) ambivalens kölcsönhatásban létezett egymás mellett. A középkortól kezdve konkurens, gyakran kifejezett riválisok voltak, egyben azonban partnerek is.

A Moldva parti „Aranyváros”, amelyre az első szláv kongresszus színhelyének szerepe várt, a Habsburg Monarchia jelentős központi települése volt. Prágában a bécsi márciusi események (ahogy a pest-budaiak is), valamint a saját lokális, forradalmi elemekkel átszőtt társadalmi helyzet, továbbá a németek és csehek közötti nemzetiségi feszültség viszonyai közepette a *hadsereg*, a központi államhatalom fegyveres ereje jelentős szerepet játszott. A csapatokat megelőző intézkedésként a parancsnokló tábornok készségi állapotba helyezte.

Bécs, a birodalom fővárosát és udvari székhelyét minden kétségen felül tekinthetjük szláv nemzetiségi képviselők találkozási helyének. A szlávok prágai püünkösi összejövetelét illetően is a döntő kiinduló- és nekirugaszkodó pont szerepét játszotta. Az első kezdeményezés ugyan Zágrábból érkezett. A horvát újságíró Ivan Kukuljević-Sakcinski a zágrábi *Novine Dalmatinsko-Horvatsko-Slavonske* című újság hasábjain április 20-án megjelentetett egy cikket *Kakva treba da bude u obće politika naša* címmel (Milyenek a politikai kilátásaink?). Ezzel irányt mutatott a szláv nemzetek jövőbeli együttes fellépése felé.

Kukuljević-Sakcinski Ljudevit Gaj körének tagja volt, mely az úgynevezett illirizmus szellemét képviselte, így cikke a szláv kongresszust délszláv (illetve horvát) kezdeményezésként

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Antezedenzien des Prager Slawenkongresses von 1848. Slawisches (Selbst-)Bewusstsein und zentrale (Militär-)Gewalt*. In: *Berufung*: Archivar. Festschrift für Lorenz Mikoletzky. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives, Bd. 2. Wien, 2011. 987–998.

¹ Az ezredfordulón a *Commission Internationale des Études Historiques Slaves* bécsi összejövetelén már tartottam egy referátumot a szlávok nemzeti háttorszájáról a prágai szláv kongresszus egybehívása előtt. Az előadás nyomtatásban is megjelent, lásd: Haselsteiner, Horst: *Wechselseitigkeit, Solidarität, Föderalismus als Gestaltungsprinzip bei den Slaven*. In: Haselsteiner, H. (ed.): *The Prague Slav Congress 1848. Slavic Identities*. (East European Monographs, No. 552.) Boulder – New York, 2000. 1–12. A következő tanulmány jó része azokra az oktatási segédanyagokra épül, melyet Richard Georg Plaschka professzor előadásainak keretében 1965 és 1970 között készítettem. Felhasználtam továbbá Plaschka egy mindeztideig kiadatlan tanulmányát, mely töredékes formában lehető felhagyatékában. Köszönetteljes memento ez az írás, egyben „emlékező áldozat”. Saját kutatásaimmal kiegészítettem és tágitottam a szöveget.

tünteti fel. Valóban ez a cikk volt az első nyilvánosság előtti, a publicisztika eszközeivel népszerűsített javaslat egy általános és átfogó szláv kongresszus rendezésére.² Az egymás közötti kapcsolatokat megalapozó eszmecserékre, az áhított összeköttetésekre azonban kétségkívül a birodalom központja, Bécs szolgáltatta a döntő színteret. A fogékonyság minderre, amely a soknyelvű bécsi szláv kolóniából táplálkozott, már 1848 előtt is a szláv kölcsönösség tanának táptalaját alkotta. Itt találkoztak egymással újra és újra a Bécsben lakó és oda látogató csehek és lengyelek, rutének, szlovákok és délszlávok. Társasági összejöveteleket tartottak, táncesteket szerveztek, előadásokat és vitákat. Néhány példa megvilágítja a birodalmi fővárosnak ezt az olvasztó és közvetítő szerepét.

1847. november 6-án késő este népes vendégsereg távozott emelkedett hangulatban a bécsi Leopoldstadt Sperl nevű vendéglőjéből. Ott ugyanis a Bécsben élő szlávok rendeztek ünnepi összejövetelt. E társaság színe-java megjelent, a fiatal František Ladislav Rieger lejegyezte naplójában: jelen volt számos prágai ismerőse mellett Trubeckoj herceg családja, a fiatal Czartoryski családtagok, Mihajlo Obrenović, Mihály szerb uralkodó fia, azután Mihail Fjodorovics Rajevszkij, az orosz követség körszakállas lelkesze, Vuk Stefanović-Karadžić, Fran Miklosich, Dr. Vendelin Grünwald és Dr. Jan Dvoráček. Néhány prágai ismerőst Rieger nem lelkes patriotaként tartotta számon, mégis Bécsben valamennyien élénk fogékonyságot mutattak a nemzeti kérdés, a szlávok helyzete iránt.³

Az ez alkalomból készült rendőrségi jelentés szerint körülbelül ezer vendég volt jelen, „nem a bármely vendég számára nyitva álló helyiségekben, hanem a kizárólag bálók részére fenntartott termekben”.⁴ Az esemény koncerttel kezdődött, két szláv énekkar énekelt, egy katonazenekar játszott. De a rendőrség éberrel figyelt, a dalszövegeket, ahogy jelentették, előzetesen cenzúrázták. Az est azonban Riegernek és feltehetőleg a többi megjelentnek is nyilvánvalóan elnyerte tetszését. Az előadás után a vendégek vacsoráztak. És amikor kimentek az épületből, szláv dalokat énekeltek az utcákon, úgy tűnt, írta Rieger, mintha ezen az estén a szlávok elfoglalták volna Bécset.

Nem ez volt az egyetlen alkalom, hogy a bécsi szlávok a Sperlben gyülekeztek. Rendszerint ott tartották ugyanis a nagyobb társasági összejöveteleiket: koncerteket, színházi előadásokat és más szórakoztató rendezvényeket az azokhoz kapcsolódó kedélyes együttlétekkel megtoldva. Kisebb alkalmakra pedig Josefstadtban került sor az Arany strucchoz címzett fogadóban. A rendőrségi akták között egy sor jelentés található az effajta szláv „Soirées”-kről. A légkör azonban nem volt mindig olyan kedélyes. 1847. április 1-jén például a rendezvényt nagyon sokszínű közönség látogatta: ügyvédek és irodalmárok, diákok és „jórészt alacsonyabb beosztású” hivatalnokok, „egyébként pedig kétes hírű nők, bolti kisegítők és efféle személyek”, akik „szabados viselkedésük és felszabadultságuk” folytán felhívták magukra a figyelmet.⁵

² Kukuljević-Sakcinski, I. cikke, *Novine Dalmatinsko-Horvatsko-Slavonske*, 1848. ápr. 20. Vö. Žáček, V.: *Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbirka dokumentu*. Praha, 1958.

³ Rieger bécsi tanulmányainak idejéről (1838–1839) és a szlávok már akkor is fennálló és ápolat kapcsolatáról lásd Červinková-Riegerová, M.: *Vzpomínky z mladých let dr. F. I. Riegera. Osvěta*, vol. 2. (1903) No. 33. 585., 764. Vö. Kalousek, J.: *Řeči Dra. Fr. I. Riegera (1848–1867)* 4 Bde. Praha, 1883–1888.; *Příspěvky k listuři Dra. F. I. Riegera*. Hg. von J. Heidler. 2 Bde. Praha, 1924–1926.; Pech, St. C.: Frantisek Ladislav Rieger: *The Road from Liberalism to Conservatism*. Central European Affairs, vol. 17. (1957) 3–23.; uő.: *Frantisek Ladislav Rieger: Some Critical Observations*. Canadian Slavonic Papers, vol. 2. (1957) 57–61.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (Wien) (a továbbiakban: AVA), Polizeihofstelle 1847/2749. Csak hiányosan fennmaradt, tűzvész által erősen rongált irat.

⁵ Uo.

Egy másik jelentés az 1847. december 11-i esti összejövetelt jellemezte: 1500 vendég jelent meg, „nagy részük a hivatalnokság soraiból”. A korábbi rendezvények feltehetőleg túl zajosaknak bizonyultak, mivel a jelentés írója hozzáteszi: „ez alkalommal a rendező választmány tagjai különböző pontokon foglaltak helyet, hogy a zajos tetszésnyilvánításoknak korlátokat szabjanak”. A *Kde domov můj* című dalt adták elő, utána cseh népdalokat, lengyel szavakat, orosz dalokat. Ekkor is hosszúra nyúlt a program, a vendégek egy része – a rendőrségi jelentés szerint – csak éjfél tájt tért haza.⁶

Ezen rendezvények össz-szláv jellegének politikai vonatkozásai ekkoriban még nem voltak világosak – a rendőri hatóságok is meglehetősen óvatosan és meglepően enyhe hangnemben nyilatkoztak erről, néhány hónappal később viszont már egyértelmű lett az. 1848. április elején a Sperlben egy különleges összejövetelre került sor, melyről 13-án a Brünnben megjelenő *Tydenník* című lap számolt be. A tudósító, a horvátországi Jan Ludmil Stájský a rendezvény fő jellemzőjeként a feltétlen lelkesültséget és odaadást jelölte meg: „A szláv egyetértés és kölcsönösség – az az egyetértés, amely kezdettől fogva gyenge oldalunknak számított, és valamennyi szerencsétlenségünk oka volt, most kezd valósággá válni [...] A minden oldalról ránk leselkedő veszély arra kényszerít bennünket, hogy félretegyük az idejétmúlt féltékenykedést, és kölcsönösen kezet nyújtunk egymásnak, mivel csak úgy foglalhatunk el olyan álláspontot, amely más népek figyelmét ránk irányítja, ellenségeinkben pedig félelmet ébreszt. Hogy ennek szükségességét általánosan átérzik az emberek, bizonyítja ez a mai este.”⁷

Mi is történt ezen az estén? Március végétől kezdve szláv nemzetiségek küldöttei és delegációi érkeztek Bécsbe, hogy az uralkodóhoz intézett memorandumaikban kifejtssék kívánságaikat és követeléseiket – szlovákok, szerbek, horvátok, csehek és lengyelek. Ha a szláv kötelékek és a lelki rokonság gondolata nem vert volna már korábban gyökeret körükben, a különálló fellépések, tovább izmosodva az erős bécsi szláv kolónia talaján, nem léptek volna egymással összeköttetésbe. E kapcsolatok látványos eseménye volt a Sperlben tartott nagy összejövetel. Stájský beszámolója szerint körülbelül háromezren jöttek össze „olyan nemzeti ünnepen, amelyben eddig még nem volt részünk”. A vendégek nemzeti, de különböző szláv nemzeti színekben díszlő kokárdákat viseltek. A délszlávok nemzeti viseletben pompáztak. A beszédek tükrözték a jelenlevő nemzetek nyelveinek sokszínűségét.

Dr. Vendelin Grünwald, a Bécsben élő csehek egyik vezető személyisége csehül beszélt. Emlékeztetett a német színekben (!) lengedező lobogóra a Stephansdom tornyán, majd hozzátette: „Nem akarunk németek lenni!” L'udevit Stúr szlovákul szól. Messze ő volt, ahogy azt április 9-én a *Národní Nowiny* is aláhúzta, a leghatásosabb szónok. Az újra és újra felcsattanó taps közepette Stúr kijelentette, le kell győzni azok legördögibb politikáját, akik meg akarják osztani a szlávokat. A szlávok felismerték jogaikat, és férfiasan meg is fogják védelmezni azokat; a szlávok egybegyűltek, hogy a csehek a szlovákokért és a horvátokért tegyenek, a horvátok a csehekért és szlovákokért, és a szlovákok a másik kettőért. „S ha így összefogódzkodunk, s ahhoz szilárdan ragaszkodunk, senki sem állhat ellent nekünk – és ellenségeinket félelem és rettegés fogja majd el.”⁸

⁶ Uo.

⁷ *Tydenník*, 1848. ápr. 13. Žáček az újság tudósítása alapján április 2-ára datálja az összejövetelt. A *Národní Nowiny* viszont április 3-i rendezvényéről szól. A Sperlben március 31-én, illetve április 3-án és 4-én tartott összejövetelekről tud a következő munka is: Prelog, M.: *Slavenska renesansa 1780–1848*. Zagreb, 1924. 221.

⁸ *Národní Nowiny*, 1848. ápr. 9. 17.

De a lengyelek is értettek a lelkesítéshez. Amikor egyikük arról beszélt, hogy Lengyelország halálos ágyán fekszik lemeztelenítve, kirepültek a kardok hüvelyükből, és a teremben hangos kiáltás tört ki: „Nem fog meghalni! Még egyszer: Nem fog meghalni!!” Azután „illír” nyelven is elhangzott ugyanez. Az írók közül a délszláv Fran Kurelacot említették. A „Sláva”- és „Živio”-kiáltásoknak nem akart vége szakadni. Azután, a beszédek elhangoztával szláv énekek csendültek föl, mindenféle nyelven, ahogy erről a *Týdenník* beszámolt. Csak késő éjszaka távoztak a vendégek, lelkesülten, „a szlávság büszke tudatával”.⁹

A birodalom különböző koronartományaiából és vidékeiről Bécsbe érkezett szláv delegációk ottlétének alkalmából efféle rendezvények egész sora került megrendezésre. A *Národní Nowiny* például beszámolt egy április 4-i eseményről, a lengyel Florian Ziemialkowski pedig visszaemlékezéseiben egy április 12-i összejövetelről szólt.¹⁰ Ezután következett Prága, ahová április közepe táján távozott Štúr, s demonstrálta, mennyire támogatja egy szláv kongresszus megrendezésének gondolatát, és megalósítása érdekében milyen sokat tesz. Még mielőtt Kukuljević-Sakcinski cikke Prágában ismertté vált volna, egy radikális politikai körből kiindulva Štúr megkezdte az agitációt a kongresszus érdekében. Václav Frič már április 22-én megjegyezte egyik levelében: „Štúr még mindig Prágában van, nyert ügyünk van, és az egyébként szörnyű nagy pánszlávizmus szép arcát mutatja.”¹¹

A kongresszus gondolata ezzel lábra kapott Prágában. Érthető módon a csehek körében hamar rokonszenvre talált. Megfelelt az nemcsak a szlávok szoros szövetsége többé vagy kevésbé ébren tartott elképzelésének, hanem a frankfurti német nemzeti gyűléssel szembeni támadó és védekező politikai harc praktikus szükségleteinek is. Még ha az akkoriban felsejülő lehetőség, hogy egy új német politikai konfigurációba kerülhetnek, nem is jelentett volna épp olyan sürgető és akut veszélyt, mint a magyarok mindennél világosabban felismerhető, Kossuth Lajos által különösen egyértelműen kifejtett uralmi igényei, a szláv közösség gondolatának hangsúlyozása ebben a szituációban akkor is üdvözlésre számíthatott volna.

Frič azonnal arról beszélt, hogy szükség van „ellensúlyra azokkal a törekvésekkel szemben, melyek bennünket újra a Német Szövetséghez kötnek”. Kukuljević cikke is, tudatosan vagy önkéntelenül, ügyesen épített a cseheknek Frankfurt felé fordított tekintetére. Amíg azonban Kukuljević cikke még *minden* szláv nemzet képviselőinek egybehívásáról szólt, Prágában a kongresszus előkészítésére alakult bizottságon belül – a František Palacký által a frankfurti német nemzeti gyűléshez intézett április 11-i válaszlévlében vonzó formában megfogalmazott programnak megfelelően – már az elsősorban az *Ausztriában élő szlávokra* és a Habsburg Birodalom fenntartására és megőrzésére koncentráló gondolat lépett előtérbe.

Prága társadalmi és forradalmi bázisstruktúrái és a katonai ellenerő

Alfred von Windisch-Grätz herceg altábornagy, 1840 óta a Csehországban állomásozó császári haderő parancsnokló tábornoka rövid bécsi szolgálati út után május 20-án tért vissza Prágába. Helyettesétől, Károly Ferdinánd főherceg altábornagytól visszavette a vezényletet. Megérkezése nyugtalanságot keltett. Csehország fővárosában éppenséggel nem volt közkedvelt személy. Öntudatos katonatisztnek számított, megközelíthetetlen, sőt egyenesen „jégghi-

⁹ *Národní Nowiny*, 1848. ápr. 9. 17.

¹⁰ Štúr beszédére reagált a „Der große Peter” című bécsi röpirat április 9-i első számában. Erre a cikkre válaszolt a *Slovenskije Národňje Novini* 279. száma április 18-án „Ked'treba, ospravedlňme sa” című írásával.

¹¹ *Národní Nowiny*, 1848. ápr. 9. 17. Vö. Plaschka, R. G.: *Von Palacký bis Pekař. Geschichtsbe-wußtsein und Nationalbewusstsein bei den Tschechen*. Wien–Graz, 1955.

deg” előkelő arisztokratának, következetes konzervatívnak és az abszolutizmus érckeménységű képviselőjének; valamint természetesen olyan tábornoknak, aki energikus vezetésre tart igényt. Ennek megfelelően beosztott katonatisztjei odaadással övezték, állítólag még „az uralkodó”-nak is nevezték. A személye iránt megnyilatkozó ellenszenv a prágai lakosok között, mindenekelőtt a munkás rétegekben 1844-re nyúlt vissza, amikor a munkások közötti mozgolódásokra kemény katonai fellépéssel válaszolt. 1848. április elején már a bécsi minisztertanács tagjai előtt is világos volt, hogy „alapvetően nem kívánatos”, hogy a herceg Prágában újra átvegye a parancsnokságot. „Prágába utazok – közölte Windisch-Grätz a hadügyminiszterrel –, ahová szólít a kötelesség, ott uralkodom, a császári ház és minden becsületese ember érdekei forognak kockán.”¹²

Windisch-Grätz olyan országba érkezett vissza, amely a monarchián belül tekintélyes helyzetet foglalt el, és amely lakossága – ami a modern nacionalizmus viszonyai közepette érezhető politikai feszültségekhez vezetett – etnikai–nemzeti tekintetben két részre oszlott: csehekre és németekre, akik a városokban gyakran keverten éltek egymás mellett, vidéken viszont alapvetően világosan elhatárolható településterülettel rendelkeztek. A birodalom körülbelül 30 milliónyi népességéből Csehországban élt 3,5 millió; Morvaországban és Sziléziának a birodalomban maradt részében pedig 1,9 milliónyi. A Windisch-Grätz fennhatósága alá tartozó Cseh Királyság területét 2,5 millió cseh és 1 millió német lakta. Prága 1846-ban 115 000 lakossal rendelkezett, köztük 4000–5000 gyári munkással. Abban, hogy negyven év múlva az országot majd mint a birodalom viszonylag fejlett ipari régióját tarthatjuk számon, szerepet játszott az, hogy a német mellett formálódott itt egy saját, egészében véve öntudatos cseh polgárság is.¹³

1848 májusában Windisch-Grätz egy olyan városba érkezett, melyet hónapok óta gazdasági és társadalmi válságok szorongattak: az alapellátásban (elsősorban az élelmiszerek tekintetében) emelkedő árak, növekvő munkanélküliség; vidéken pedig a nem mindig önkéntes, gyakran hatalmas nyomás alatt zajló robotmegváltás. A következmény a mindenekelőtt a munkások, elsősorban a magot alkotó kartonnyomók soraiban tapasztalható nyugtalanság volt, másrészt pedig fokozódó ellenkezés a vállalkozókkal, nem utolsósorban a zsidó gyárokkal szemben.¹⁴

Ezekbe a folyamatokba robbantak be 1848 elején az itáliai, francia és német területek forradalmi mozgalmairól érkező hírek. E tudósítások, nevezetesen az Itáliából érkezők a csehek körében nagy visszhangra leltek. Az egyébként is növekvő nemzeti öntudat számára ösztönző és tápláló erőt jelentettek. A forradalmi fellobbanások híreit Bécsből és Pest-Budáról nagy figyelemmel kísérték.¹⁵ Az események színpadára a polgárság mellett fellépett a megerősödött munkásság és a tanuló ifjúság is mint új számottevő társadalmi réteg. A zsidókat félelem töltötte el – zsidó spekulánsokat tettek felelőssé a megelőző évek árdrágulásáért és az éhezésre kárhuzható ínségért. A németek egyre inkább aggódtak a csehek szeparatiztikus

¹² Čejchan, V.: *Ke vzniku myšlenky slovenského sjezdu roku 1848*. Slovanský Pfhled, vol. 20. (1928) 405.

¹³ Tobolka, Z. V.: *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*. Praha, 1901. 172. sk.; Müller, P.: *Feldmarschall Fürst Windischgrätz*. Wien–Leipzig, 1934. 1–15., 91–102.; Stekl, H. – Wakounig, M.: *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien–Köln, 1992.

¹⁴ A munkás megmozdulások 1844-ben, mindenekelőtt a kartonnyomó és a vasúti munkások körében Prágában és Taborban, egyértelmű antiszemita színezettel rendelkeztek. Lásd Polišínský, J.: *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousko 1848*. Praha, 1975. 68–78. Vö. Buchvaldek, M. et al: *Československé dejiny v datech*. Praha, 1986. 250. sk.

¹⁵ Sedlnitzky előterjesztései az uralkodó számára, 1847. nov. 17., dec. 19., 1848. febr. 22. Vö. Kazbunda, K.: *České hnutí roku 1848*. Praha, 1929. 139.

törekvései, a félre nem ismerhető ambíciók miatt, hogy a tiszta egyenjogúsításon túl a cseh elem túlnyomóságra tegyen szert az országban, ami a Cseh Királyság Béccsel való szembeállításában mutatkozott meg, a világos utalásban a cseheknek Cseh-Morva Királyságban és Sziléziában alkotta egyértelmű többségére, a Szent Vencel koronájára való utalásokban. Ehhez járult továbbá a szláv szolidaritás kötelekeinek hangsúlyozása – mindez a Frankfurttal, de egyben Béccsel szembeni világos ellensúlyként. 1848. március végétől kezdve, még mielőtt a frankfurti parlament léte tovább élezte volna a helyzetet, már növekvő elidegenedés, sőt kifejezett távolságtartás volt megfigyelhető nemzeti tekintetben: „Válságos helyzetben vagyunk, mivel a városban két elem áll ellenségesen egymással szemben – jegyezte meg Franz Stadion gróf –, s meggyőződés szerint nem lehet sokáig elkerülni a konfliktust...”¹⁶

A cseh koronához tartozó országok lakosságán belüli ellentétekkel Windisch-Grätznek magának még differenciáltabb formákban kellett szembenéznie. De rendelkezett-e ehhez a megfelelő haderővel? A parancsnoksága alatt álló csapaterő az Itáliába történő csoportosítás következtében korlátozott volt, még nagyobb mértékben, mint ahogy azt Bécsben gondolták. A herceg a városparancsnokság körülbelül 7 gyalog zászlóaljával rendelkezett, azaz a 3., az ezred keretzászlóaljával, a Hohenegg-ezreddel, a gránátos századokkal, továbbá két vadász-zászlóaljjal és néhány lovas-, ulánus és huszárszázaddal. Végezetül számíthatott még, ha a körülmények úgy hozzák, esetleges külső erősítésre: mindenképp a Khevenhüller csehországi ezredre és az Elba vidékéről lovasságra. Továbbá ott állomásozott a 3. tüzérezred. Összesen 10 000 főnyi legénység, nemzetiségüket tekintve lengyelek, rutének, csehek és németek, a huszárok között pedig elsősorban magyarok. E csapatokban megbízhatott parancsnokuk. Ez nem utolsósorban kiderül a leMBERGI és PRÁGAI helyőrségi tisztek május 23-i és június 5-i levélváltásából: a bécsi nyugtalanságok visszautasításáról és elítéléséről esik abban szó, a zilált bécsi viszonyokról, a törvényesség és szabadság, de mindenképp a biztonság és rend megőrzésének szándékáról, a szolgálati eskü teremtette kötelekék számbavételéről, a császári ház és a haza védelméről belső ellenségeivel szemben.¹⁷

Ezt a megelőzést célzó katonai készenléletet a speciális társadalmi, politikai és nemzetiségi szituáció váltotta ki. Májusban Windisch-Grätz a csehországi fővárosban még képlékeny, távolról sem véglegesen felmérhető tendenciákat észlelhetett csehek és németek, liberálisok és radikálisok, illetve demokraták között. Ezenfelül egyre élesebben érezhető volt a növekvő feszültség a Paulskirchében összeült frankfurti parlament és a Prágába egybehívott szláv kongresszus között. A frankfurti testületbe való választást Csehország 68 választókerületéből csak 19-ben, Morvaország 28 választókerületéből 23-ban bonyolították le. A szláv kongresszus, amely június 2-án megnyílt Bécs és Pest-Buda nagy gyanakvása közepette, a Prágában élő csehek számára kiemelt jelentőségű társadalmi és politikai eseménynek számított. De kimutathatók nyugtalan, gyenge és lokális irányzatok is, amint azt mutatja például a május 27-én és 29-én a Szent Vencel fürdőben tartott gyűlés, amely a bécsiekkel, mindenképp az arisztokráciát és az *ancien régime*-et legyőző „bécsi utcával” való egyetértést demonstrálta.

¹⁶ Polišíenský, J.: *Revoluce a kontrarevoluce*, 64–68.; Häusler, W.: *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*. Wien–München, 1979. 108. sk.

¹⁷ Többé már nem pusztá egyenjogúsításról volt szó németek és csehek között. A csehek számbeli többségükre hivatkozva elsőbbségre pályáztak: „...szükséges és kell, hogy a cseh nyelv elsőbbséget élvezzen”; „...a cseheknek kell az elsőbbséget biztosítani, mivel Csehországban vagyunk, és a többség cseh”. Karel Havlíček in Untersuchungs-Kommission. Fasc. 20. 335/293., *Národní Nowiny*, 1848. jún. 5., idézi: Kazbunda, K.: *České hnutí*, 137.; Sedlnitzky uralkodóhoz intézett előterjesztéseit, 1847. nov. 17., dec. 19., 1848. febr. 22. lásd uo. 139.; Stadion levele Pillersdorf báróhoz, Prága, 1848. márc. 31. Uo., vö. még: Häusler: *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, 108–111.

Június 7-én Karel Havlíček programadó cikket jelentetett meg a *Národní Nowiny* hasábjain. Ebben a Csehországban élő németeket államjogi érvek alapján a csehországi államjogi közösség keretében a csehekhez kötötte, miközben a többségi elv alapján a csehek számára „előjogokat” igényelt. Hangsúlyozta, hogy a cseh korona országait „semmiféleképpen” sem lehet „Ausztria tartománya”-ként kezelni. Eltökélt az önállás mellett tette le a voksát: „teljes önállás, minél teljesebb, annál jobb”.¹⁸ Ez az ország német lakosait aggodalommal töltötte el, ahogy az állami hatóságokat is. Egy Stadion grófhhoz intézett április 12-i jelentés így foglalta össze a helyzetet: „Tagadhatatlan [...], hogy a cseh párt vezetői energia és tevékenység tekintetében ellenfeleiket messze felülmúlják, mivel mindent megmozgatnak, hogy elérjék céljukat.”¹⁹

Windisch-Grätz ebben a nyugtalan politikai helyzetben a hadsereg mint a rend fenntartásának zálogára tekintett. Elrendelte, hogy katonai járőrök járják Prága utcáit a nemzeti gárda egységei mellett, bármennyire is azt lehetett volna várni az alkotmányos ígéretek alapján, hogy a nemzetőrök kizárólagos jogkörébe kerül ez a városban. A főparancsnokságon azonban ezen is túlmentek. Már készen állt a terv, hogy rendkívüli nyugtalanság esetén barrikád-állítások közepette hogyan lehet a várost ellenőrzés alatt tartani. Felmérték a Moldva jobb partjának és a katonai szempontból nem túl nagy jelentőséggel rendelkező többi területnek a köztereit, ahogy a belváros nehezen uralható utcáit is. Számba vették egy esetleges visszahúzódnás lehetőségét is a Hradzsín és a Petřín hegy (Laurenziberg) állásaiba. A jobbparti Vyšehrad Citadellát azonban mint oldalvédelmet mindenáron megtartani szándékoztak.²⁰

Prágában közszájon forgott az a katonatiszti körökből származó mondás, miszerint majd meglátjuk, hogy az Itáliában aratott győzelem után mi marad az alkotmányból. Amikor Windisch-Grätz herceg június 7-én a sietősen megtartott katonai díszszemlére a császári fegyverek itáliai győzelméről beszélt, a csapatok éljenkiáltásban törtek ki, és harci készenlétükről tettek tanúbizonyságot. Ez viszont újabb tápot adott a katonai beavatkozástól való félelmeknek. És amikor Prága utcáin néhány kisebb összetűzésre került sor katonák és civilek között, az mutatta, hogy a parancsnokló tábornok reakciós szelleme csapatait is áthatja. Végül június 8. és 11. között megerősítették a helyőrséget. A Vyšehrad Citadellán és a Petřín hegy sáncain felvonult a tüzérség. A *Národní Nowiny* is megjegyezte: „Minden becsületes embernek erős nemtetszéssel kell szemlélnie a prágaiak szeme előtt zajló állandó katonai készülődést és demonstrációt.”²¹

¹⁸ Polišenský: *Revoluce a kontrarevoluce*, 171–175. A gránátos századokat azonos nemzetiségű katonákból állították össze, választották ki, legtöbbször különlegesen jó katonákból. Vö. Deák, István: *Der k. (u. k.) Offizier*. Wien–Köln, 1991. 47.; Kerchnawe, H.: *Die Überwindung der ersten Weltrevolution*. Innsbruck, 1932. 4.

¹⁹ Urban, O.: *Česka společnost 1848–1918*. Praha, 1982. 37–42.; Polišenský: *Revoluce a kontrarevoluce*, 163–167. Meg kell említeni e tekintetben Palacký híres levelét (1848. április 11.) a frankfurti parlamenthez, melyben Ausztria különleges helyzetét hangsúlyozta. Eszerint a túlnyomó hatalommal rendelkező Oroszország fenyegető veszélyével szemben Közép-Európában Ausztria sajátos feladattal rendelkezik: „Gondolják el, ha Ausztria sok köztársaságra és köztársaságocskára szétbomlik, milyen üdvözölt alapító köve lenne ez az orosz univerzális monarchiának!” „Ha az osztrák császári állam nem létezne már régen, Európa és a humanitás érdekében sietnünk kellene megteremtteni”. Vö. Plaschka: *Von Palacký bis Pekař*, 20. sk.

²⁰ Heyde rendőrtanácsos levele Stadionhoz, 1848. ápr. 12. AVA Polizeihofstelle Nr. 356/P. P. – 2971 Pr. *Národní Nowiny*, 1848. ápr. 8., az 1848. március 31-i manifesztum, az utóbbi kettőt lásd: Kazbunda: *České hnutí*, 137. sk.

²¹ Polišenský: *Revoluce a kontrarevoluce*, 171. sk.; Kazbunda: *České hnutí*, 245. sk.

Prága legradikálisabb elemeit a tanulóifjúság alkotta. Diákok, mindenekelőtt Bécsből Prágába érkező diákok, németek és csehek agitáltak teljes öntudattal a legerőteljesebben Windisch-Grätz ellen. Bécsben az uralkodót meghátrálásra kényszerítették, sikerülni fog ez Windisch-Grätz ellenében is Prágában. Követelni kezdték egy felfegyverzett egyetemi légió létrehozását és a tábornok visszahívását. De legalábbis az ágyúk visszavonását a Vyšehradból és a laktanyákból. Egy diákgyűlésen 2000 lőfegyver és megfelelő lőszer mellett egy tüzelőveget is kívántak. Ahogy a nem kevésbé öntudatos alapításkor közhírré tették, az egyetemi légió „szent kötelessége a lehető legerősebben és minden körülményekkel szemben ellenállni a reakciók minden kísérletének”.²²

Június 10-én egy egyetemista delegáció jelent meg a parancsnokló tábornok előtt. Fegyverek átengedését követelték – eredménytelenül. Ellenlépésként Windisch-Grätz a legmagasabb készütségbe helyezte csapatait. A Vyšehradban, a Petřín hegyen és a kaszárnyákban elhelyezett ágyúk világos figyelmeztetőjelként meredtek az égbe, félreérthetetlen mementóként az esetleges nyugtalanságkeltők számára. Az elutasított diákok azonban élénk agitációba kezdtek a munkanélküliek és a rosszul fizetett prágai munkások között. Nekik 1844 kemény katonai fellépése óta rossz emlékeik voltak a tábornokról. Ezzel Prágában megteremtődtek a felkelés, az utcai mozgalmak és a forradalom előfeltételei.²³

Az erőszakra és ellenerőszakra való készen állás végül június 12-én torkolt konfliktusba. Az úgynevezett „pütkösi felkelés” villantotta fel a kezdő szikrát. A rá következő katonai bevetés azután gyorsan véget vetett a jövőbe tekintő prágai szláv kongresszusnak is. A soknemzetiségű, föderatív elveket hirdető „pütkösi csoda” a népek tavaszán nem következett be. A szlávok Prágába sereglő vezetői birodalomszerte dolgvégezetlenül tértek haza.

Fordította: DEÁK ÁGNES

²² Roubík, F.: *Český rok 1848*. Praha, 1931. 262. sk.; Tobolka, Z. V.: *Slovanský sjezd*, 174 skk.; Polišenský: *Revoluce a kontrarevoluce*, 171. sk. Károly Ferdinánd főherceg a parancsnokló tábornok helyetteseként engedélyezte lőfegyverek átadását a nemzetőrség részére. Vö. Károly főherceg jelentése az udvari haditanácsnak, 1848. márc. 30., idézi: Kazbunda: *České hnutí*, 367. sk. Ferdinand von Langenau báró főhadnagy, a főherceg segéde megörökítette a június 7-i katonai parádé emelkedett hangulatát. Eszerint a helyőrség tagjai Windisch-Grätz előtt kinyilvánították akarataikat, hogy „íránta való odaadásukat – ahogy az itáliai hadsereg – ők is tettekkel bizonyítsák, alkalmat találva arra, hogy a császáráért és a hazáért életüket és vérüket adják”. Minden meghasonlás elítélendő: „Bármely szó a vezető ellen egyben szól minden egyes katona ellen is.” Uo. 246. sk.

²³ Červený plakát – cseh szöveg. Windisch-Grätz jelentése a császárhoz, 1848. jún. 17., mindkettőt idézi: Kazbunda: *České hnutí*, 404. sk., 247. skk. A diák aktivisták között a fő szerepet a „Slavia” kör katonai tagozatának tagjai játszották. *Národní Nowiny*, 1848. jún. 24., idézi: Tobolka: *Slovanský sjezd*, 179–182.; Roubík: *Český rok*, 262–268.; Kazbunda: *České hnutí*, 248. skk.; Polišenský: *Revoluce a kontrarevoluce*, 176.; Windisch-Grätz jelentése a császárhoz, 1848. jún. 17., idézi: Kazbunda: *České hnutí*, 405.

Monográfia a 16. század végi Habsburg-hadseregről

Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Históriaantik, Budapest, 2011. 523 oldal

A 16. század végi nagy Oszmán–Habsburg háború (1591/93–1606) a történetírásban „hosszú háború” vagy inkább 15 éves háború néven szerepel. Valójában a legtöbb háborúelnevezéshez hasonlóan egyik megjelölés sem túl szerencsés, mivel a „hosszú” jelző nem különbözteti meg más elhúzódó háborúktól (például a 17. század végi, a török kiűzését eredményező úgynevezett visszacsúzó háborútól, 1683–1699), a 15 éves háború megnevezés pedig azért nem pontos, mivel a háború hivatalosan csak 1593 nyarán indult meg a boszniai pasa 1593. június 22-i sziszeki vereségét követően, így csak tizenhárom évig tartott (13 török hadjáratra került sor, 1606-ban már csak béketárgyalások folytak Zsitvatoroknál). Az is tény ugyanakkor, hogy a kortársak a hivatalos háború ki-törése előtti, 1591–1592. évi horvátországi török portyákat, kisebb hadjáratokat is beleszámították a háború időtartamába, ahogy ez a zsitvatoroki béke szövegéből is kitűnik, ahol tizenöt éve folyó harcokról emlékeztek meg.

A 15 éves háború kutatását sokáig elhanyagolta a történeti kutatás. Ez azért különös, mert saját korában, a 16. század végén Európa legfontosabb történeti eseményének tekintették, pedig folyt közben a németalföldi felkelés a spanyol Habsburg-uralom ellen (1566–1609), Anglia küzdött a spanyol inváziós kísérletekkel (például 1588-ban a spanyol hajóhad, az Armada veresége, majd további Armadák indítása), II. Fülöp a valálsháborúból éppen kilábalt Franciaországot is igyekezett a Katolikus Liga megsegítése

ürügyén megszerezni. Mégis a hatalmas Oszmán Birodalom támadása a keleti Habsburg Monarchia ellen, a végvári rendszer által védett maradék „csonka Magyar Királyság” hő-sies ellenállása, a Rudolf német-római császárt, magyar királyt támogató keresztény szövetség gigantikus erőfeszítései, a nagy hadjáratok, várívások, csaták (az 1596. évi mezőkeresztesi csata) figyelmet keltettek Európában. Az elhúzódó háborúban tartósan egyik fél sem tudott felülkerekedni. Kezdetben a török Győr elfoglalásával (1594) már Bécset és közvetve a Német-római Birodalmat is veszélyeztette, utána azonban Esztergom visszafoglalásával (1595) már a magyarországi török hódoltság központja, Buda került veszélybe, amelyet a szövetséges keresztény hadak háromszor is ostromoltak (1598, 1602, 1603), de nem tudtak bevenni. Közben a török elfoglalta Egert (1596) és Kanizsát, mely várakat a háború végéig meg is tartott. Jóllehet a Portától elpártolt a török vazallus Erdély és a két román vajdaság (Havasalföld és Moldva), végül ezek is visszakerültek oszmán uralom alá. Az elhúzódó háború terhei miatt felkelés tört ki Anatóliában (dzseláli felkelések a Porta ellen) és Magyarországon is (Bocskai-felkelés a Habsburg-udvar ellen), a háború vége felé (1603) pedig a perzsák támadása miatt kétfrontos háborúra kényszerült az Oszmán Birodalom. A hosszú háború mindkét fél számára hatalmas költségekkel, valamint a magyarországi hadszíntér jelentős pusztulásával járt, és az erőviszonyok kiegyenlítődése miatt a kompromisszumos zsitvatoroki békével ért véget. A béke alig változtatott a háború előtti status quón, maradt Magyarország megosztottsága a Habsburg és az Oszmán Birodalom között.

Bár a háború kétségtelenül a 16. századi egyetlen történet kiemelkedő eseménye volt, a történeti kutatás kevesebb figyelmet

szentelt neki, mint amennyit megérdemel. Ezt az állítást cáfolni látszik Bagi Zoltán vas-kos kötete és a bevezető fejezet, amelyben a szerző számba veszi a témával foglalkozó szerzőket, és értékeli hozzájárulásukat. Hasonlóképpen terebélyes a 78 oldalt kitevő bibliográfia a munka végén. Mégis kevés összefoglaló munka készült eddig, amely a háború egészét tárgyalta. Ezek sorában említhetem az általam írott monográfiát, amelyben összegeztem a 15 éves háború katonai és politikai eseményeit levéltári és más források, illetve szakirodalom alapján.¹ Jan Paul Niederkorn osztrák kutató kiváló, levéltári forrásokra építő kötetet adott közre a háború nemzetközi politikai és diplomáciai háttéréről.² Ivanics Mária alapos kutatásokon alapuló kismonográfiát készített a Krími Tatór Kánság háborúban való részvételéről és szerepéről.³ Caroline Finkel jóvoltából monográfia áll rendelkezésünkre az Oszmán Birodalom háborús logisztikai kérdéseiről (had-szervezet, élelemellátás, költségek stb.).⁴ E monográfiákon kívül néhány könyv a hosszú háború egyik vagy másik hadjáratával, vár-ostromával vagy csatájával foglalkozott. A legtöbb, Bagi Zoltán bibliográfiájában is szereplő munka azonban rövidebb vagy hosszabb tanulmány. Bagi Zoltán nagyszabású kötete viszont a monográfiák sorát gazdagítja. A szerző a háborút nem a szokványos katonai vagy politikai aspektusból vizsgálja, hanem a Habsburg-hadsereg szervezési-toborzási, szervezeti, pénzügyi, azaz logisztikai kérdéseit vizsgálja. Úgyis fogalmazhatnánk,

hogy Bagi könyve ugyanazt a tematikát követi, mint Caroline Finkel említett munkája oszmán vonatkozásban. Valójában azonban a két kötet eltér szerkezetében és tartalmában is. Ez magyarázható részben az európai, Habsburg és a keleti, oszmán haderő közti differenciával, részben a rendelkezésre álló forrásanyag eltéréseivel. Mindenképpen kiemelendő, hogy Bagi Zoltán monográfiájában új, korszerű trendet követett, amikor nem a háború eseményeinek elemzésére, hanem a Habsburg-hadsereg szervezésére, felépítésére, társadalmi összetételére, és logisztikai kérdéseire fókuszáló összegzést adott.

Az előszó és historiográfiai áttekintés után a szerző két témát tárgyal a két bevezető fejezetben. Előbb a keresztény csapatok létszámával foglalkozik a 15 éves háború hadjáratok során. Nem könnyű pontos létszám-adatakat közölni, mivel csak elszórt és nem mindig megbízható források állnak rendelkezésünkre. Bagi Zoltán joggal hangsúlyozza, hogy meg kell különböztetnünk a zsoldba fogadni kívánt katonaság létszámát a hadjáratban ténylegesen részt vevő keresztény haderőtől. Egyfelől nemcsak a császári katonasággal, tehát a Német-római Birodalomból származó csapatokkal kell számolnunk, hanem a szövetséges Pápaság és kisebb itáliai államok zsoldosaival, illetőleg a spanyol király segélycsapataival is. Egy Nicolaus Gabelmann⁵ által készített 1595. évi összeírásból meglehetősen pontos adataink vannak a különböző zsoldos csapatok létszámáról. (Ezt a fontos levéltári forrást Bagi Zoltán már publikálta egy tanulmányában

¹ Tóth Sándor László: *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000.

² Niederkorn, J. P.: *Die europäische Mächte und der Lange Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. Wien, 1993.

³ Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1994.

⁴ Finkel, C.: *The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593–1606*. Wien, 1988.

⁵ Nicolaus Gabelmann (†1596) német (mecklenburgi) származású, Magyarországon hosszabb időt eltöltő, Késmárkon (1585–1587), Csepregen (1587–1588), majd Grazban működő (1591–1593) tanár. A 15 éves háború során 1593-tól hadi történetíróként működik, az 1595. évi hadjáratban hadititkár Karl von Mansfeld fővezér mellett. Megörökítette Mansfeld 1595. évi hadjáratát (*Mansfeldiana militia Hungarica*), hadinaplót vezetett a hadjárat eseményeiről. Ehhez kapcsolódik a császári haderőről szóló részletes összeírás.

más forrásokkal együtt.) Ennek tanúbizonysága szerint a gyalogság és lovasság együttesen majdnem 58 ezer főt tett ki. Bagi mértékadó óvatossággal értékelve ezt az értékes kútfőt, megállapítja, hogy az Esztergom visszavételét eredményező 1595. évi hadjárat során a keresztény haderő sohasem érte el ezt a létszámot, legfeljebb 35–40 ezer főre rúgott. Más levéltári forrásokat is idevonva úgy vélekedik, hogy a keresztény seregek a háború folyamán 25–40 ezer fős tényleges harcolói állománnyal rendelkeztek.

Egy hosszú fejezet foglalkozik a császári-királyi sereg vezérkarával, a különböző főtisztekkel és funkcióikkal. Ahogy azt Bagi Zoltán helyesen hangsúlyozza, ez a korszak átmeneti periódust jelentett az állandó hadsereg és tisztikar formálódásának folyamatában. A sereg főtisztjeinek kinevezésekor különböző szempontok érvényesültek, a nemesi származás, a politikai befolyás, a katonai tapasztalat stb. A császári sereg legmagasabb rangja a főhadparancsnok (*General Feldobrist*) tisztség volt, amelyet elvileg Rudolf császár tölthetett volna be, de ő nem-hogy hadsereget nem irányított sohasem, de még Prágából sem mozdult ki. Így azután rokonai, Mátyás, Miksa vagy Ferdinánd főhercegek helyettesítették ebben a tisztségben. Egyikük sem volt azonban túlságosan járatos a hadviselés tudományában, így aztán megfelelő főhadparancsnok-helyettest (*General Obrist-Leutnant*) kellett kinevezni a főhercegek mellé. Ilyen volt például a kiváló Karl von Mansfeld (1595), a szintén jó képességű Adolf von Schwarzenberg (1599) vagy Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege (1600–1601), illetve Giorgio Basta (1604–1605). A legfontosabb főtiszt a főtábornester (*General Obrist-Feldmarschall*) volt, aki a lovasság főparancsnoki tisztét is betöltötte, és az egész sereg tényleges vezetőjeként a hadműveleteket irányította. Ezt a fontos pozíciót több kiváló parancsnok (Adolf von Schwarzenberg, Herman Christoph Russworm stb.) is betöltötte a hosszú háború során. Munkájukat olyan

más fontos tisztek segítették, mint a főtábornagy-helyettes, a tüzérség főparancsnoka (*General Obrist-Zeugmeister*) és más főtisztek. Az utóbbiak között említhetjük a tábor őrzésért felelős főstrázsamestert (*General Obrist-Wachtmeister*), a tábor kialakításával foglalkozó főkvártélymestert (*General Obrist-Quartiermeister*), a csapatok ellátását felügyelő főélelmestert (*General Obrist-Proviantmeister*), az élelem, az utánpótlás és málna szállítását irányító főszekérmestert (*General Obrist-Wagenmeister*), a tábor fegyelméért felelős főprofoszt (*General Obrist-Profos*), a kihágásokért a büntetéseket kiszabó fősoldtszt (*General Obrist-Schultheiß*) és más főtiszteket. Bagi Zoltán alapos elemzést ad a főtisztek feladatairól, és hangsúlyozza, hogy néha hatásköri problémák is adódtak.

A következő rövidebb fejezet körvonalazza a császári sereg különböző csapatneveit és fegyverzetüket. A toborzott gyalogságot nagyobb egységekbe, 3-4 ezer főből álló ezredekbe, regimentekbe és 300–400 fős zászlókba (*Fahne*) szervezték. A gyalogság nagyobb része tűzfegyvereket, keréklakatos puskákat (*arquebus*), keréklakatos és kanócos muskétákat használt. A tűzfegyveres alakulatokat hosszú pikával vagy pallossal felszerelt egységek védelmezték. Az új, kontramarsként ismert gyalogsági taktika a tüzelő sorok helycseréjére épült, továbbá a pikás egységekkel való együttműködésre. Ezt a formációt 'spanyol négyszög'-nek nevezték. A kontramarsot alkalmazó taktikára jó példát mutat az 1600 októberében vívott kánizsai-sormási csata. A szerző a lovasság típusait is bemutatja. Ezek a következők: a „fekete lovasok” (*Schwartzreiter*), a lovas lövészek (*archibusierek*), a vértelóvasok (kü-rasszírok) és a dragonyosok. Az utóbbiakat néha lóra ültetett gyalogosoknak is tekintették a történeti kutatásban. Ezek a lovas egységek könnyű puskákkal, pisztolyokkal, kardokkal voltak felfegyverezve, és valamilyen könnyebb vagy nehezebb páncélt viseltek. Hadakozási módszerük, az úgynevezett

'caracole' hasonlított a gyalogság kontra-marsára, itt is felváltva tüzeltek az egyes sorok.

A következő fejezetek a gyalogság és a lovasság felfogadásának, toborzásának folyamatát, a csapatok szervezetét, tisztjeiket és stábjukat, valamint a felfogadott katonaság szemléjét, mustráját tárgyalják. Ez utóbbiról jegyzékek készültek, amelyek fontos forrásaink. Bagi Zoltán rendkívül alaposan elemzi a zsoldos katonaság felfogadásának kérdéskörét. A toborzás főszereplője, organizátora és lelke az *Obrist*-hadivállalkozó volt, egy kinevezett tiszt, akit azzal bíztak meg, hogy zsoldba fogadjon meghatározott számú gyalogos vagy lovas katonát. A hadivállalkozó szerződésben (*Bestallung*) kötelezte magát, hogy kifizeti a felfogadott katonákat, beszerzi a szükséges fegyvereket és hadiszereket. Az *Obrist* ennek fejében jogosult volt arra, hogy a szerződésben kikötött pénzt felvegye a német birodalmi gyűlés által megszavazott töröksegélyből (*Türkenhilfe*) vagy más forrásból. Bagi bemutat különböző hadivállalkozókat, akik nemes ausztriai, német, francia vagy más családokból származtak. Az *Obrist*-vállalkozók nemcsak felfogadták ezeket a zsoldosokat a Német-római Birodalom területén, hanem megszervezték, fizették és hadba vezették őket a magyarországi háborúban. A vállalkozók számára ez jó üzletnek bizonyult. Ezt igazolja, hogy sokan törekedtek arra, hogy megbízási szerződést kapjanak Rudolf császártól. A szerző részletes elemzést ad a szerződések, *Bestallungok* típusairól. A felfogadott katonák mustrája fontos része volt a toborzás folyamatának, ahol a zsoldosok felett biztosok tartottak szemlét, a katonák meghallgatták szerződésük szövegét, esküt tettek, megkapták első zsoldjukat, és megkezdték hosszú menetelésüket a magyarországi frontra, hogy megküzdjenek a törökökkel.

A zsoldba fogadott katonák társadalmi hátterét is vizsgálja egy fejezet. Általában véve valamennyi társadalmi réteg jelen volt a császári-királyi seregben. A lovasság eseté-

ben a középkori tradíciók erősebben érvényesültek, így a nemesség aránya ebben a fegyvernemben jóval magasabb volt, mint a gyalogságnál. A gyalogos közkatonák java-részt az alacsonyabb társadalmi rétegből (paraszto-k, városi szegények stb.) kerültek ki, míg tisztjeik főként nemesi származásúak voltak.

Bagi Zoltán több fejezetet szentelt a hadsereg finanszírozási kérdéseinek, különös-képpen a katonaság fizetésének. A *Bestallungok* rögzítették a parancsnok (*Obrist*), a stábjja és a 3–6 hónapra felfogadott katonák zsoldját. Egy német gyalogos 'ezred', *regiment* hat havi zsoldja csaknem 300 000 rhénusi forintot tett ki, míg egy lovasegységé (1000 lovas) 200 000 forintra rúgott. A szerző konkrét példákkal illusztrálja azt a gigantikus kiadást, amelynek terhe a Habsburg kincstárra hárult a zsoldos katonaság kifizetésével. Korabeli becslések legalább 3-4 millió forintos kiadással számoltak, amely meghaladta a Habsburg Monarchia évi teljes bevételét. Bagi hangsúlyozza, hogy az emelkedő katonai költségek tényezői között meg kell említeni az ún. árforradalom (elsősorban az agrárárak emelkedése) hatását, az *Obrist*-vállalkozók, tisztok és a zsoldos közkatonák visszaéléseit. A Habsburg-adminisztráció készített tervezeteket, hogy csökkentse az irtózatosságot, de ezek a törekvések nem jártak és nem is járhattak eredménnyel.

Bagi Zoltán kiváló monográfiája a császári hadsereg szervezetéről, finanszírozásáról és logisztikájáról értékes hozzájárulás a 15 éves háború kutatásához. A kiadatlan levéltári forrásokra és bőséges szakirodalomra épülő feldolgozás számos új eredménnyel, megfigyeléssel gazdagította a Habsburg-hadsereggel és a 15 éves háborúval kapcsolatos kutatást. A kötet nemcsak a korszakkal foglalkozó kutatók számára hasznosítható, hanem alapvető kézikönyv lehet a felsőoktatásban is.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Grófok a „vérzivatarban”

Süli Attila: Erdélyi arisztokrata sors a „csudák évében”. A gróf Mikes család tagjainak szerepe az 1848-49-es forradalomban és szabadságharcban.

Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014. 146 oldal

Új kötettel jelentkezett Süli Attila hadtörténész, az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc erdélyi eseményeinek jeles kutatója. Ezúttal az erdélyi arisztokrácia szerepét veszi górcső alá a „nagy évben”, mégpedig elsősorban a zabolai ágú Mikes-család három kiemelkedő tagjának sorsán keresztül. Ahogy maga a szerző is írja a bevezetőben, hosszú ideig az az 1948 után (elsősorban a kor meghatározó történészének, Andics Erzsébetnek köszönhetően) kialakult álláspont uralta a magyar történetírást, miszerint a magyar és az erdélyi arisztokrácia – kevés kivételtől eltekintve – szembefordult a forradalommal, és a Habsburgok oldalán a saját hazája ellen lépett fel. Ezt cáfolandó, számos példát idéz a történész Erdélyből, ahol számos arisztokrata család megosztott volt ugyan, ám a többség inkább a liberális vonalat képviselte, és – néhány prominens személytől eltekintve – szinte senki sem folytatott ellenforradalmi tevékenységet 1848–1849-ben. A közelebről vizsgált Mikes-családra pedig – bár grófi címüket 1696-ban I. Lipót császártól kapták – inkább a változások melletti egységes fellépés volt jellemző.

Az elsőként vizsgált főszereplő, *gróf Mikes János* 1803-ban született. A kolozsvári királyi líceumban végzett jogi tanulmányai után külföldi utazásokat tett, majd hazatérve terjedelmes birtokai kezeléséhez látott. A reformkori erdélyi országgyűléseken 1824-től folyamatosan jelen volt, és a gróf Wesselényi Miklós vezette liberális táborhoz csatlakozott. Mint kiváló szervező tűnt ki; része volt a Kolozsvári Kaszinó (illetve később az ebből

kinövő Erdélyi Múzeum), a „kolozsvári muzsikái Conservatorium” és az önálló erdélyi magyar nemzeti színjátszás alapjainak létrehozásában is. Elnöke volt a Kolozsvári Ipari Egyesületnek, részese több gyár alapításának. Kolozsvár társasági életébe is bekapcsolódott, ahol házat (palotát) is építtetett; támogatta a kolozsvári sétater kialakítását, és a Hunyadi Mátyás emlékére felállítandó szobor költségeihez is hozzájárult.

1848-ban a forradalom után először az erdélyi főkormányzók biztosaként lépett fel az „uzoni katonai lázadás” lecsillapításáért. 1848. április 25-én ugyanis az erdélyi cs. kir. főhadparancsnokság a háromszéki 15. (2. székely) határőr-nyalozegred négy századát kiindította, és a határőrök által leadott körülbelül 1500–1700 kovás löfegyvert pedig Brassóba akarta szállíttatni. Ám a határőrök (akik attól tartottak, hogy Itáliába vezénylik őket) végül megtagadták a parancsot. A gróf Teleki József kormányzó által kinevezett gróf Mikes János és Zeyk Károly biztosoknak végül sikerült elosztatnia a kétélyeket, és ígéretet tettek arra is, hogy az országgyűlés felül fogja vizsgálni a székelyek számára terhes határőri rendszert. Süli Attila részletesen elemzi az eseményeket, és arra a következtetésre jut, hogy a korábbi véleményekkel szemben nem a határőrvidék lefegyverzése volt a cél, csak a korábban már modern kémiai gyűjtású fegyverekre lecserélt, kovás rendszerű puskák elszállítása. (Ezt bizonyítja az is, hogy a kiszállítás után a cs. kir. főhadparancsnokság hasonló számban adott át kovás löfegyvereket a magyar nemzetőrség felszerelésére, míg a századok csak Torda és Nagyenyed biztosítására vonultak a román mozgalmak miatt.) Az akció sikere hozzájárult ahhoz is, hogy később gróf Batthyány Lajos miniszterelnök felhívására

végül két székely határőrszázlój és egy székely huszárosztály is a délvidéki hadszínterre vonult.

A következő fontos megbízás a gróf életében a kolozsvári nemzetőrség megszervezése volt. A pesti 12 pont hírére 1848. március 20-a után Kolozsvárott is megkezdődött az elsősorban a belső béke megőrzésére hivatott nemzetőrség felállítása. Ennek élére végül gróf Mikes Jánost választották meg ezredesi rangban, akinek sikerült elérnie május végére, hogy a 10 gyalog-, 1 vadász- és 1 lovasszázadból álló városi nemzetőrséget körülbelül 1000 lőfegyverrel lássák el, és önálló szabályzatuk szerint rendszeresen folyjon kiképzésük is. Hasonlóan kiemelkedő szerepe volt az unió után a június 8-án Erdélyben is megkezdődő honvédtoborzás során, amikor a toborzás irányításával megbízott háromtagú bizottság résztvevőjeként leginkább a pénz-, és élelmiszer-ellátásért felelt, de része volt abban is, hogy a legnagyobb sikerrel a 11. (kolozsvári) honvédszázlój felállítása folyt.

Ezalatt az erdélyi országgyűlésen is komoly tevékenységet fejtett ki, és az unió létrejötte után mint Kolozs vármegye egyik követe, július elején a pesti népképviselői országgyűlésre utazott. A képviselőházban többnyire a kormány álláspontját támogatta, és ekkor kötött szoros barátságot Deák Ferenccel, az akkori igazságügy-miniszterrel is.

Szeptember végén az Erdélyből érkező kedvezőtlen hírek hatására hazatért. Kolozsvárott ismét szervezőmunkájával tűnt ki, és tagja lett a kolozsvári védelmi bizottmánynak is. A cs. kir. csapatoktól elszenvedett vereség után november 15-én ő is a város feladása mellett szavazott, majd a magyar csapatokat követve nemzetőreivel Csucsára vonult. A város kiürítése miatt őt is feljelentették, de az OHB vizsgálata 1849. február elején felmentette a vádak alól. A továbbiakban részt vett az országgyűlés munkájában, majd a bukás után jelentkezett a cs. kir. hatóságoknál.

Cs. kir. hadbíróság elé került, de mint „kevésbé terhelt egyén” 1850. július 20-án

uralkodói kegyelemben részesült. Az 1850-es évek elején Pestre költözött, és Deák Ferenc egyik legközelebbi munkatársa és barátja lett. Erdélyben továbbra is támogatta a közművelődést, és az Erdélyi Múzeum-Egylet egyik igazgatósági tagja volt. Végül Pesten hunyt el, és a Fiume-úti temetőben, a Deákmauzóleum mellett temették el 1880. október 3-án.

Unokaöccse, *gróf Mikes Benedek* korai pályafutása már korántsem ennyire jól dokumentált. 1819-ben született, valószínűleg Zabolán, és felnőve a Belső-Szolnok vármegyei debreki birtokokat igazgatta. Az országgyűléseken a liberális tábort erősítette, és 1848 márciusa után az unió mellett állt ki. A kolozsvári nemzetőrség megszervezésekor a nemzetőr lovasszázad parancsnoka lett. A honvédtoborzáskor a tervezett négy (11–14.) zászlóalj mellé egy hatfontos gyalogüteg felállítását is megkezdték; e bizottság segéde lett gróf Mikes Benedek is. A megfelelő lóanyag, szekerek és felszerelés összegyűjtésében, a tüzérek toborzásában, kiképzésében és élelmezésében kiemelkedő teljesítményt nyújtott; sajnos az udvarral kieleződő viszony miatt azonban Anton Puchner cs. kir. altábornagy, erdélyi főhadparancsnok a Gyulafehérvárra küldött anyagot lefoglaltatta, és saját céljaira használta fel. Így Mikes a továbbiakban a magyar kormány által küldött három- és hatfontos ütegek felszerelésében serénykedett, ám a cs. kir. főerők támadásának megindulásáig ezt már nem sikerült befejeznie.

Kolozsvár feladása után visszavonult az aktív politizálástól és szerepvállalástól, majd Grazba távozott. 1850-ben családjával együtt kiutasították az Osztrák Császárságból; csak hosszas emigráció után, amnesztiával térhetett vissza az 1850-es évek végén Erdélybe. 1861-től kapcsolódott be újra a politikába a liberálisokat támogatva; később a kiegyezés pártolója és a Deák-párt tagja lett. 1867 után elsősorban gazdasága modernizálásával foglalkozott, de részt vett a sepsiszentgyörgyi Háromszéki Takarékpénztár és a bükszádi üveggyár létrehozásában, illetve tevékeny

szerpepe volt Tusnád- és Bálványosfürdő kiépítésében. Tevékeny élet után 1878. augusztus 27-én temették el Zabolán a családi sírboltba.

Mindháromuk közül a leghíresebb, az előbbi öccse, *gróf Mikes Kelemen* 1820. december 3-án született Zabolán. Szülei kezdetől katonai pályára szánták, így 1832. szeptember 6-tól a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémián (a híres „Theresianumban”) tanult. Ennek befejezése után 1837. január 20-tól ezredkadétként a cs. kir. 3. könnyűlovas-ezred, majd október 16-tól mint alhadnagy a cs. kir. 4. huszárezredben szolgált. A Galiciában állomásozó ezredben Mikeset kissé könnyelmű, de használható tisztnek tartották, ám ő az előlépés lassúsága miatt végül 1841. augusztus 15-én tiszt rangja megtartása nélkül kilépett. Hazatérve birtokán gazdálkodott, majd ő is bekapcsolódott a politikai életbe a liberálisok oldalán.

1848 márciusában Kolozs vármegye gyűlésén maga is követelte a reformok erdélyi bevezetését és az unió mielőbbi kimondását. Részt vett a kolozsvári nemzetőrség megszervezésében; itt egy ideig a lovasszázad parancsnoka is volt. A szerb felkelés kitörése és a román mozgalom erősödése miatt 1848. július 11-én barátjával, gróf Bethlen Gergelyvel együtt felhívást tett közzé, amelyben egy önkéntes lovas csapat szervezését hirdette meg Kolozsvár központtal. Mikes jó szervezőnek bizonyult: gróf Batthyány Lajos miniszterelnök és báró Vay Miklós királyi biztos mellett az erdélyi arisztokrácia támogatását is sikerült elnyernie, így jelentős mennyiségű pénzt, felszerelést és lovat szerzett a vállalkozáshoz. A kiképzés és a felszerelés jól haladt, az önkéntesek létszáma pedig november közepére elérte a 300 főt. A minisztérium döntése értelmében szeptemberben a csapat beolvadt a Berzenczey László kormánybiztos vezetésével a Székelyföldön szervezett 15. (Kossuth, majd Mátyás) huszárezredbe, de személyi ellentétek miatt attól lényegében függetlenül működött.

A közben őrnaggyá kinevezett Mikes irányításával a kolozsvári osztály 1848. szeptember közepétől harcolt a román felkelők ellen, és részt vett Kolozs vármegye és a Mezőség felkelőinek lefegyverzésében. A Béccsel való szakítás után Mikes irányította a Kolozsváron maradt cs. kir. 3. könnyűlovas-ezred század lefegyverzését és a cs. kir. 2. huszárezred raktárainak elfoglalását, majd október végétől ezredesi rangban Nagyenyed és Torda védelmét. 1848. november közepén részt vett Kolozsvár védelmében, majd annak feladása után a csapatokkal Csucsára vonult vissza.

Az erdélyi hadsereg újjászervezése után az új főparancsnok, József Bem tábornok jobb keze és dandárparancsnok lett. Az 1848 telén meginduló ellentámadás során december 26-án Kolozsvárnál az ő csapatai kerítették be és fogták el a Karl Urbán alezredes vezette cs. kir. dandár utóvédjét, majd részt vett Beszterce, Naszód és Tihuca elfoglalásában. A déli irányú előretörés során Mikes vezette az elővédet, és jelentős szerepe volt az 1849. január 16-17-i, Gál- és Szőkefalva közötti ütközet megnyerésében. A teljesítményével elégedett Bem őt szemelte ki helyettesének, és tábornokká tervezte előléptetni. Ám 1849. január 21-én a nagyszombeni ütközet elején a felderítésre induló Mikeset egy cs. kir. ágyúgolyó halálosan megsebesítette.

A lesújtott Bem saját kezűleg írt levelet özvegyének, míg az OHB nyugdíjat állapított meg a részére. A vitéz ezredes holttestét végül 1849. április 21-én szállították Zabolára. A család 1849–1869 között egy külön sírmeleket állíttatott az emlékére, amely a kiegyezés után a helyi '48-as megemlékezések egyik központja lett. (Ma már sajnos nincs a helyén.)

A számos képpel és egyéb illusztrációval díszített, kiváló minőségű kötetet a három főszereplő életrajzai után a működésükkel kapcsolatos legfontosabb dokumentumokból álló okmánytárak egészítik ki; a művet pedig angol és román nyelvű rezümé zárja.

A kötetben, mint minden munkában, találhatóak kisebb nyomdahibák, kihagyások,

elírások. 1848-ban az önkéntes felajánlásból befolyt arany- és ezüstneműk „fedezetével” és nem „ellensúlyozására” tudott a kormány bankjegyeket kibocsátani (35–36. old.). A Kolozsvár körüli harcok gyenge nemzetőri teljesítményére aligha az 1848. december 30-án vívott móri ütközet a megfelelő hasonló példa, hiszen ott nem nemzetőri csapatok, hanem reguláris honvédszázaljak, huszár és tüzéregységek harcoltak, és a vereség dacára körülbelül a felük a harcképességét megőrizve, rendben vonult vissza (50. old.). Jó lett volna egy magyarázó lábjegyzet arról, hogy mi is pontosan a „kényszer útlevel” (80. old.) És ugyanitt: ha gróf Mikes Benedek 1878-ban meghalt, hogyan kaphatott „Vaskorona - Rendet” 1885-ben? (80. old.) Az erdélyi honvédtüzérség szervezésekor kiadott okmányon tévesen „Mikes Kelemen” és nem „Mikes Benedek” aláírása szerepel (83. old.). Gróf Mikes Kelemen 1837. január 20-án mint „ezredkadét” és nem alhadnagy került a cs. kir. 3. (akkor még „Weinhardt” és nem „Ferdinand Max”) könnyűlovas-ezredhez; alhadnagy csak 1837. október 16-án a cs. kir. 4. (Sándor) huszárezredhez átlépve lett (94–95. old.), ahol nem két, hanem több mint három évet szolgált (97. old.). A szamosújvári ütközet dátuma (1848. november 13.) zavaróan hiányzik (113. old.), akárcsak a szamosfalvai ütközeté (1848. november 16.) is (114. old.). A Gálfalva és Szőkefalva közti

ütközet nem egy, hanem két nap alatt zajlott le, vagyis 1849. január 16–17-én (117. old.). Bár Puchner altábornagy már 1849. január 20-án döntött az orosz csapatok segítségül hívásáról, ezek – többszöri üzenetváltást követően – csak január 31-én léptek Erdély területére, így a január 21-i nagyszebeni ütközetben még nem vettek részt (117–118. old.). Mikes Kelemen ünnepélyes temetésére valóban csak 1849. március 19-e után került sor, de a szöveg itt kissé félrevezető, mivel aligha valószínű, hogy a vitéz ezredes holtteste közel két hónapig temetetlenül feküdt (122. old.). A Mikes Kelemen-féle dokumentumtárban a 3. számú okmányonál az aláírásnál téves a dátum (július 20. helyett 29.) (131. old.), illetve a 15. és 20. számú dokumentumok teljes terjedelmükben a főszövegben is megtalálhatók (141–142. és 120–121. old.; valamint 145–146. és 125–126. old.).

A fentiekől függetlenül a recenziens csak ajánlani tudja minden olyan érdeklődő számára ezt a kötetet, aki a Mikes-család azon 19. századi tagjaival is meg akar ismerkedni, akik a magyar irodalomból jóval ismerősebb rodstói levélíró rokonuk, zágoni Mikes Kelemen után jó egy évszázaddal szintén jelentős teljesítményt tettek le a haza oltárára.

KEMÉNY KRISZTIÁN

Egy polgárváros lakóinak élete alulnézetből

Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 261 oldal

A szerző e kötetben Pozsony város lakóinak családi stratégiáit, annak változatosságát, sokszínűségét, a nemzedékek közötti karrierutak jellemzőit tárja az olvasó elé az 1780 és 1848 közötti időszakra vonatkozóan. A téma problémaközpontú feldolgozása a könyvet nemcsak a történészek, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is vonzóvá teszi. A háttérben zajló meghatározó folyamatok megvilágításán túl az egyedi esetek vizsgálata által a szerző életre kelti az általa kiválasztott családokat, lehetővé teszi, hogy az olvasó bepillantást nyerjen a korabeli pozsonyi személyek élettörténetébe.

Tóth Árpád a polgárság és az urbanizáció témakörével már több, korábban megjelent írásában is foglalkozott, melyekben főleg a 19. század első felére koncentrált. Pozsony mellett kitüntetett helyet kapott szakmai munkásságában például Pest város polgári lakosságának vizsgálata. Ebben a könyvben a léptékváltás jegyében a mikrotörténészek módszerével, az egyedi esetek elemzésével egészítette ki a makrotörténeti megközelítést. A jellegzetesnek tekinthető családokat a prozopográfia módszerével vette vizsgálat alá, a családok közös vonásait kereste, s ezeket állította az elemzés fókuszába. Ugyanakkor nagyon helyesen már a bevezetőben felhívja a figyelmet arra, hogy a kutatás eredményei a választott módszer sajátossága következtében statisztikailag nem reprezentatívak. A 19. századi városi polgárság kutatása nem számít újdonságnak a magyar történetírásban. Bácskai Vera a pesti, Benda Gyula a keszthelyi, Czoch Gábor pedig a kassai polgárság jellemzőit vette górcső alá.

A kötet központi elemét a pozsonyi városiak azon döntései képezik, melyek a következő generációk, nemzedékek életének kereteit kialakították, meghatározták. A kutatás időkeretét az 1780 és 1848 között eltelt közel hetven évben határozta meg a szerző. Választásával kapcsolatban megállapítja, hogy „az országos köztörténetben érvényes időpontok irrelevánsak lehetnek egy-egy város esetében” (16. old.), vagyis elszakad a hagyományos periodizációtól, és Pozsony történetének fenti – véleménye szerint – hanyatló szakaszának vizsgálatát tűzi ki célul. Leszögezi, hogy ez egyben egy olyan időszak, amelyben a ’polgárság’ fogalma alatt még a régi rendi polgárságot kell érteni. A szerző már a bevezetőben világosan meghatározza célját. E szerint az általa alkalmazott „léptékváltó, vállaltan eklektikus módszer” (15. old.) segítségével arra keresi a választ, hogy a pozsonyi városiak miként látták helyzetüket, hogyan reagáltak a körülöttük lévő, átalakuló világra, illetve milyen stratégiákat követtek, amikor egzisztenciális jellegű döntéseiket meghozták.

A könyv szerkezetileg három nagyobb fejezetből áll, melyeket több-kevesebb alfejezet tagol. A szerző nagyon helyesen először a városra jellemző demográfiai feltételekkel ismerteti meg az olvasót mintegy keretet, háttérrel adva a továbbiakban felvetett problémák elemzésének. A makroszintű vizsgálat jegyében a városra jellemző népességszámról, a felekezeti és kor szerinti megoszlásról, illetve a népmozgalomról olvashatunk adatokat. Majd léptéket váltva az egyes esetek rekonstrukciójára kerít sort. Tóth az elemzés során több helyütt is olyan eredményre jut, mely ellentmond a szakirodalom állításainak, illetve eltér a hagyományos szemléletől. A nupcialitásról szóló alfejezet végén például azt a következtetést vonja le, hogy a hagyományos felfogással szemben a pozsonyi

evangélikus polgárság körében nem számított normasértésnek, hanem a családi stratégia része volt, ha egy nő házassághoz kötött helyett a szülői házban maradt. A házasságra lépő nőknek ugyanakkor – akár csak Nyugat-Európában – viszonylag magas volt az átlagos életkora. A vizsgált közösségben további elfogadott norma volt az özvegyek újránházassodása. Ezzel kapcsolatban Tóth egy érdekes jelenségre, az azonos foglalkozást űzők megözvegyülési és újránházassodási láncolatára hívja fel az olvasó figyelmét.

A második fejezet a városi társadalom tagolódására fókuszál, melyben helyet kap a foglalkozásszerkezet, a rendiség, illetve a hatalmi szerkezet sajátosságainak jellemzése. A szerző annak bizonyítására tesz kísérletet, hogy a pozsonyiak számára választási lehetőségek széles skálája kínálkozott gyermekeik sorsára vonatkozó stratégiai döntéseik meghozásában. Példák sorával igazolja, hogy az egyes foglalkozások között viszonylag könnyű volt az átjárás, ami a korabeli megélhetés sokszínűségét bizonyítja. Fejtegetéseiből levonja továbbá azt a következtetést, hogy a polgári jogállás megszerzése mind a helyi születésűek, mind a bevándorlók számára fontos cél volt a vizsgált időszakban. Más városokkal összehasonlítva Pozsony sajátosságának számított, hogy a választott tisztségek tekintetében törekedtek a paritás elvének érvényesülésére a katolikusok és az evangélikusok között.

A kötet harmadik egysége, amely a társadalmi stratégiákat veszi számba, a mű kulcsfejezetének tekinthető. A szerző itt olyan szempontokat vizsgál – iskoláztatás, foglalkozási diverzifikáció, kiházasítás, elvándorlás –, amelyek feltételezése szerint a legnagyobb súllyal estek latba a gyermekek sorsának alakításakor. Megállapítása szerint a felekezeti meghatározó strukturáló tényezőnek számított, ugyanakkor volt átjárási lehetőség a katolikus és az evangélikus iskolák között, amivel éltek is a diákok. Egy másik fontos következtetése az, hogy a tanulók iskolából való idő előtti kimaradása szintén tudatos családi stratégiának fogható fel, s

nem az egyes tanulók kudarcát kell látnunk abban. A példák tanúsága szerint „a városi társadalom különféle rétegei saját igényeiknek megfelelően tudtak élni az oktatási intézmények kínálta lehetőségekkel”. (153. old.) A pályaválasztás változatainak feltérképezésekor kirajzolódnak olyan jellemzőnek tekinthető stratégiák, melyeknek középpontjában a családon belüli mesterség átörökítésére való törekvés, a munkamegosztás, illetve a kooperáció áll. Emellett példákat idéz arra is, hogy a többgyermekes családok számára cél volt a felfelé mobilitás megvalósítása, aminek érdekében igyekeztek utódait magasabb presztízsű pályák felé orientálni. Végül az elvándorlás stratégiákban játszott szerepéről esik szó. A példák alapján világossá válik, hogy a Pozsonyból való elvándorlás az egymást követő nemzedékek során tudatos és folyamatos volt, illetve egyszerre több irányba is – elsősorban Kassa, Pest, illetve Bécs felé – folyt.

Az utolsó, kitekintő fejezet szintén fontos részét képezi a kötetnek. A szerző itt összefoglalja kutatása eredményeit és könyve tanulságait. Rámutat azokra a kutatási irányokra és módszerekre, melyek gazdagíthatják a témában eddig felhalmozott ismereteinket.

Dicséretes, hogy a szerző mindenütt felhívja a figyelmet a felhasznált források használhatóságának korlátaira. A bevezetőből megtudhatjuk, hogy a forrásadottságok miatt a könyv nagyobb hangsúlyt helyez a pozsonyi evangélikus közösségre, mint a katolikus és zsidó családokra. Szerencsés lett volna azonban ezt már a könyv címében világossá tenni az olvasó számára. Hiányolom továbbá a fejezetek és az alfejezetek számozását, főleg azért, mert a szerző többször is utal arra, hogy egy adott kérdésre hányadik fejezetben kíván visszatérni. Véleményem szerint érdemes lett volna már a könyv elején egy olyan térképet közölni, amely Pozsonyt és a vele szoros kapcsolatban álló területeket ábrázolja, hogy az olvasó könnyebben el tudja helyezni térben a leírt folyamatokat. A főszövegben szereplő táblázatok némelyike

nehezen értelmezhető, egyes esetekben nem világos, hogy a fejlécben lévő megnevezések mire utalnak. A függelékben elhelyezett táblázatokat, illetve ábrákat érdemes lett volna az azokra való utalás helyén közölni.

Szokatlan módon a könyv egyik kulcsfogalmának, a 'polgár' szó jelentésének tisztázása a kötet végére maradt. A szerző elfogadható módon indokolja meg döntését, mégis úgy gondolom, hogy legalább a polgári cím elnyerésével járó előnyök számba vételét érdemes lett volna a kötet elején közölni, elősegítve ezzel a témában kevésbé tájékozott olvasót az eligazodásban.

Tóth Árpád könyve megírása során széleskörű forrásbázist és szakirodalmat tárt, illetve dolgozott fel. A szerző alaposágát bizonyítja, hogy a Pozsony város történetét vizsgáló munkák mellett a korabeli sajtókiadványokat is kézbe vette. Korrekt módon már a viszonylag hosszúra nyújtott bevezetőben jelzi kutatásának korlátait, rávilágít az elemzés hiányosságaira. Leszögezi, hogy a kutatás eredményei a választott módszer sajátossága következtében statisztikailag nem reprezentatívak. A források fennmaradásának problémája mellett elsősorban az nehezítette munkáját, hogy Pozsony Város Levéltárának forrásanyagához az intézmény zárva tartása miatt nem férhetett hozzá. Szimpatikus, hogy számba veszi azokat a részkérdéseket is, melyekre helyszűke miatt nem volt módja kitérni a könyv keretein belül. A szerző kiváló kutatói érzékéről tanúskodnak azok a mondatok, melyekkel óvatosságra inti az olvasót az adott esetekből történő messzemenő következtetések levonásával kapcsolatban. Fontosnak és hasznosnak tartom, hogy a szubjektív döntések hátterét is feltárja például a nevek írásmódja kapcsán.

A szerző nagy hangsúlyt fektet a kulcsfontosságú fogalmak megvilágítására. Tisztázza például a címben is szereplő 'stratégia' fogalmát, a 'nupcialitás' jelentését, illetve az egyik lábjegyzetben nagyon helyesen kitér arra, hogy a 'reformkor' terminust a köztudatban élő korszakolástól eltérő értelemben használja.

A könyv érdemei között mindenképpen meg kell említeni a szerző remek, könnyed stílusát. A kötet olvashatóságát nagymértékben elősegíti és élvezeti értékét növeli, hogy minden fejezet elején felvillantja a vizsgálandó problémák körét, a fejezetek végén pedig röviden összefoglalja az addig tett megállapításokat. Ez a gyakorlat olyan ívet ad a kötetnek, mely által az olvasó összefoglalva látja az addig kikristályosodott eredményeket, illetve a kutatás tanulságait. További pozitívum, hogy a szerző – ahol lehetősége nyílik rá – igyekszik a pozsonyi adatokat más városok adataival összehasonlítani, megkönnyítve azok értelmezhetőségét.

A mű szerkezete arányos, a három fő fejezet nagyjából hasonló terjedelmű. Jó kutatói érzékre vall, hogy több helyütt a táblázatok helyett a grafikonokon történő, szemléletesebb közlési formát választotta a szerző. Szintén nagyon hasznos és az olvasó eligazodását hivatott szolgálni a kötet végén található személynév- és helynév mutató. A képek és az azokhoz tartozó rendkívül informatív képleírások nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy az olvasó szinte karnyújtásnyira érezze magát a korabeli pozsonyi polgárok világához.

HLUCHÁNY HAJNALKA

Jászok önmagukról, nem csak önmaguknak

*A Jászsági Évkönyv 2013.
Jászsági Évkönyv Alapítvány, Budapest,
2013. 350 oldal*

Az évkönyv kifejezés kapcsán eszünkbe juthat akár a középkori krónikás irodalom, vagy a történettudományi irányzatot teremtő francia Annales iskola, jelen esetben azonban más műfajról esik szó. Mégis az immár húsz éve megjelenő Jászsági Évkönyv nem pusztán címében, de tartalmában is valóságos évkönyvnek tekinthető. A kiadvány következetesen vállalt célja ugyanis a történelem, a kultúra, a közélet és a gazdaság terén évről évre új ismereteket közlése mind a jászsági illetőségűek, mind a térség iránt érdeklődők számára. Fontos sajátossága, hogy témaválasztásának alapja nem valamely ma létező közigazgatási vagy intézményi egység, hanem egy történelmi táj, s ez által kívánja tudatosítani a jászsági települések máig ható összetartozás-tudatát. A jelenkor aktuális kérdéseit is e nézőpontból tárgyalja, így teszi a jász minőséget létező valósággá.

A kiadványsorozat szellemiségét és a képviselni kívánt értékeket jól tükrözik rovatai, melyek közül több az indulás óta állandó alkotóeleme az egyes számoknak. Következésképpen megjelenő, egy-egy kivételtől eltekintve a kezdettől állandó rovatnak tekinthető a „Művészet”, a múlt megismerését szolgáló „História”, valamint „Örökségünk”, a Jászság kapcsolataival foglalkozó „Kitekin-

tés” és a helyi eseményeket bemutató „Krónika”. Ezekon kívül újra és újra visszatérő rovatként jelentkezik a „Jelen és jövő”, a „Civil szervezetek életéből” és a „Könyvismertetés”. Az utóbbi években pedig megjelent a „Gazdaság”, „Cégbemutató” is. Esetenként a téma sajátossága vagy aktuális évforduló folytán rendkívüli rovatokkal is találkozhatunk, például a 2010-es kötetben a Jászberényi Városi Könyvtár 110 éves fennállása, valamint az 50 éves honismereti mozgalom tiszteletére szerkesztett rovatval. E számban egyébként megjelent egy „Dokumentumok” című rész is, a jász múlt írásos emlékeiből merítve. Gazdag volt rendkívüli rovatokban a 2006-os kiadvány is, mely természetesen külön foglalkozott a forradalommal „1956 emlékezete” címmel. Az évkönyv 2007-es számának érdekessége a „Rokonaink, az oszétok” című rovat, ebben tanulmányok találhatóak a népvándorlásról, a jászok megtelepedéséről és rokonságáról.

A Jászsági Évkönyv tartalma tehát az állandó és az időszakosan visszatérő rovatokon nyugszik, a történelmi írásoknak is helyet adó rovatok az alábbiak szerint jellemezhetők. A „Művészet” a Jászsággal kapcsolatos képzőművészettel, irodalommal, zenével, ezek történetével foglalkozó írásokat foglalja össze.¹ A „História” kizárólag történelmi tárgyú tanulmányokat közlő rovat, melyben a helytörténet mellett kiemelt szerep jut a helytörténetnek, a térségi mikrotörténelem egyes területeinek is.² Az „Örökségünk”

¹ Tudósít az egyházművészetéről, melynek keretében bepillantathatunk akár egy 18. századi jászberényi ferences író életútjába (1999). Gyakran ad teret művészek, illetve alkotások bemutatásának, mint például Vágó Pál (1853–1923) jászapáti születésű festő (2008), vagy Darázs Árpád jászberényi születésű és az Egyesült Államokban működő zenepedagógus-karnagy (2012, 2006, 2004).

² A Jászság általános történetével összefüggő írások a legkülönbözőbb korszakokkal kapcsolatban születtek, a jászoktól (1999) a jász kiváltságok 15–17. századi értelmezésén keresztül (1993) a helybeli zsidók vészorszakbeli sorsának bemutatásáig (2006). Az egyes jász települések történetével összefüggésben is számos értekezést közölt a sorozat. Természetesen Jászberényt illetően olvashatjuk a

című, szintén történelmi indíttatású rovat célja a jász kulturális örökség megjelenési formáinak feltárása és közvetítése.³

E történelmi tárgyú tanulmányok íróinak listáján neves egyetemi oktató történészek, levéltárosok, helyi pedagógusok és könyvtárosok, valamint a helytörténet művelőinek lelkes csapata egyaránt megtalálható.

A 2013. évi szám szintén jó néhány történelmi tanulmányt közölt.

A Művészetek című rovatban kapott helyet Futó Tibor, a település egykori főjegyzőjének visszaemlékezése, „A jászszentandrászi templom festésének története” címmel Wirth Lajos tudománytörténész szerkesztésében. E művészettörténeti elbeszélés nem csupán a már életében is eltérő megítélésű, azonban jelentős állami megrendeléseket magáénak tudó művész, Aba-Novák Vilmos, valamint alkotótársa, Chiovini Ferenc jászszentandrászi templomban végzett munkáját tárja az olvasó elé, hanem annak előzményeit és következményeit is ismerteti. Az eseményekkel kapcsolatos visszaemlékezéseit a szerző csaknem negyven évvel később vetette papírra, de még ennyi idő után is érződik az alkotás iránti elkötelezettsége, melyet büszkén tekint egy kicsit sajátjának is. Mindezek mellett ugyanakkor meg tudta őrizni kritikai látásmódját, a sajátjától eltérő vélemények is helyet kapnak beszámolójában.

Joggal mondható, hogy hiánypótló tanulmány látott napvilágot Rohonczy Viktoról, „A jászberényi beatkorszak emlékei” címmel. Az ifjúság szerveződésének fontos színtere volt a könnyűzenei élet, mely alapvetően a hatalom bástyáin kívül esett, a diktatórikus rendszer ezért igyekezett minél jobban a befolyása alá vonni. A fiatalok intézményes kontroll nélküli önkifejezésének és véleménynyilvánításának nem egyszer a könnyűzene volt a színtere, ami nemkívánatosnak tartott jelenségként sűrűn vonta magára a kulturális hatalom figyelmét. A szerző, aki maga is a kezdetektől fogva aktív részese a jászberényi könnyűzenei életnek, rendkívüli alaposággal ismerteti annak több évtizedes történetét. A helyi amatőr zenekarok, iskolai együttesek megalakulásának körülményeitől, szereplési lehetőségeiktől, a többé-kevésbé állandó, de tagságában és elnevezésében rendszeresen újraformálódó helyi zenekarokon át, az egykori fiatalokból lett öregfiúk nosztalgikus előadásáig vezet az elbeszélés, s megismerkedhetünk a zenei életet befolyásoló helyi viszonyokkal is.

A „História” rovat első tanulmánya Bagi Gábor, a szolnoki Damjanich Múzeum történésze tollából született, „Ügvedek, lelkészek, orvosok... A Jászok Kerület legtöbb adót fizető lakosai 1871-ben” címen. A dolgozat az 1872-ben megszerveződött Jászok Kerület Törvényhatósági Bizottságába virilis

legtöbb történelmi beszámolót, például a város latin feliratairól (2003, 2004), a két világháború közötti baromfikereskedőről (2002) vagy akár a hűtőgépgyár történetéről (2002). Végül helyet kap olyan múltbeli események taglalása is, melyek nem kifejezetten a jász-sággal kapcsolatosak, említhetjük egyebek mellett a szolnoki Damjanich rádió 1956-os tevékenységét feltáró tanulmányt (2002).

³ Ismert jász-sági személyek körében a jászberényi tanítóképző egykori igazgatója (2010) éppúgy szerepel, mint a jászladányi származású Kozlay Jenő 1848–1849-es főhadnagy, majd az USA polgárháborús tábornoka (2010) vagy egy jászjákóhalmi betyár (2002). Az

egy jász települések öröksége tekintetében olvashatunk – messze a teljesség igénye nélkül – Jászberény régészeti emlékeiről, a második világháborús huszár hagyományörző egyesületről (1996), Jászárókszállás nevének eredetéről és a Csörsz-árokvaló kapcsolattól (2008) vagy éppen a községben lezuhant második világháborús brit bombázó repülőgép kutatásáról (2004). A Jász-ság egészére jellemző általános kulturális örökség tárgyalásaként például tanulmány látott napvilágot II. Rákóczi Ferenc jász-kiséri szoboravatásáról (2004).

jogon bekerült tagokkal foglalkozik. Természetesen nem elégszik meg az érintett 241 személy nevének, településének, adója mértékének és társadalmi állásának közlésével, hanem az adatokat részletes összehasonlító elemzésnek veti alá. A virilisek alapvetően a gazdálkodó birtokosok közül kerültek ki, sőt az értelmiségi foglalkozásúak mögött is sejtünk bizonyos földtulajdonosi háttérrel. E társadalmi kör tulajdonképpen a hagyományos redemptus elitből származott, és alig volt közöttük igazán polgári jellegűnek nevezhető elem.

Ugyancsak itt kapott helyet Besenyi Vendel „Az I. világháború hősi halottai Jászberény temetőiben” című írása, mely igazi helytörténeti munka. A láthatóan mindenre kiterjedő helyi kutatás során a szerző nem csupán a jászberényi illetőségű és hazai földben nyugvó keveseket veszi számba, hanem részletes kimutatást közöl a jászberényi hadikórházban elhunyt osztrák–magyar, illetve a hadifogolyként Jászberénybe került és ott meghalt katonákról is. Az így összeállított 199 személlyel érintett kör csoportosítását táblázatokba foglalva jeleníti meg a dolgozat. A jól szerkesztett táblázatok egyes temetőnként közlik az ott nyugvók ismert személyes adatait, nemzetiségét, alakulatát, halálának és temetésének idejét. Nem állíthatjuk ugyanakkor, hogy a dolgozat pusztán száraz adatközlés lenne. Ezekén kívül ismerteti még a helyi sebesült ellátás jellegét, a hadikórház történetét, röviden érintve a város életét a háborús évek alatt, a hadifoglyok városba kerülésének okát, sorsukat.

Kiss Erika „Jászberényi konfliktusok és megoldásuk a dualizmus korában, Almásy László mandátumszerzésének története” című értekezése a Jászberényhez sok szállal kötődő család talán legismertebb tagját mutatja be. Almásy László (1866–1936) közéleti pályáját Jászberényben kezdte és ott is folytatta egészen 1910-ig. Tiszti ügyész, helyettes polgármester, polgármester, illetve helyi ügyvéd volt, majd 1910-ben a szentendrei választókerületben szerezve mandátumot ju-

tott be az országgyűlésbe. E pozícióját megtartva 1922–1923 között a nemzetgyűlés alelnöke, majd 1929-től 1935-ig a képviselőház elnöke volt. Életútjának jászberényi szakasza jó lehetőség arra, hogy a századforduló időszakának helyi politikai viszonyait megismerhessük.

Sebők Balázs tanulmánya „A Kádárrendszer védelmében, adalékok a jászsági karhatalmi egységek és a munkásőrség első éveinek történetéhez” címmel a Kádár-korszak két újonnan létrejött fegyveres szervezete, a csak rövid ideig működő karhatalmi erők, valamint a munkásőrség jászsági alakulatai kezdeti történetét mutatja be – bármilyen irányú elfogultság vagy igazolási szándék nélkül, a lehető legtöbb részletre kiterjedően. Közli nemcsak az érintett szervek időrend szerinti eseménytörténetét, de azok háttérét, mindennapjait is. Megismerhetjük a jászberényi és a jászapáti karhatalmi század szervezését, feladatát, összetételét és működését az 1956-os forradalmat közvetlenül követően. Tisztázást nyer az a szükség-szerűen felvetődő kérdés, hogy kikből lettek a karhatalmisták. E rövid életű fegyveres szervezet a munkásőrség 1957-ben történt szervezésével számolták fel, azonban a kettő személyi állománya részben átfedést mutatott. A jászberényi munkásőrség szervezése nem volt mentes a buktatóktól a szabályok kidolgozatlansága, a személyi állomány egy részének alkalmatlansága és kiképzetlensége, valamint a tárgyi feltételek hiányosságai miatt. A jászberényi munkásőrség tagjai társadalmi összetételének alakulását éppúgy nyomon követhetjük a tanulmány alapján, mint a fegyverzettel való ellátásukat, kiképzési feladataikat, helyi társadalmi kapcsolataikat.

Az „örökségünk” című rovat történelmi tárgyú tanulmányai közül elsőként Ézsiás Adrienn, Horváth Brigitta, valamint Kalló Brigitta: „A jákóhalmi határ szakrális emlékei” címmel írt munkája ismertetendő. E helytörténeti tanulmány Jászjákóhalma külterületén felállított feszületeket veszi számba, ismerteti építésük történetét, állíttatóikat, valamint

sorsukat az elmúlt évszázad viharos időszakaiban. A szerzők helybeli egyetemi, főiskolai hallgató, illetve már dolgozó fiatal lányok, akik a téma iránt érdeklődve nem csupán végigjárták az emlékhelyeket, hanem utánanéztek a velük kapcsolatos tudnivalóknak is. Szerte az országban találkozhat az utazó határban felállított keresztekkel, a történelmi távlatokban is mélyen katolikus Jászságban szintén nagy hagyománya volt az ilyen emlékek létesítésének.

Szintén ebben a rovatban szerepel két olyan írás is, amelyekben a szerzők saját családi múltjuk egy szeletét ismertetik. Csomor Józsefné Demeter Klára: „Szüleimre emlékezve”, valamint Kladiva Imre: „Kitelepítésünk a Hortobágyra” című összefoglalása egyaránt a 20. század egy-egy sorsfordító időszakát mutatja be személyes emlékek alapján. Az előző munka egy jászapáti gazdacsalád életébe nyújt bepillantást a családfő bevonulásától kezdődően a második világháború időszakában, majd az azt követő években. Külön érdekessége, hogy a szerző elsősorban szülei levelezése, valamint egyéb családi iratok alapján ismerteti az eseményeket. Az utóbbi írás pedig a hortobágyi kitelepítést gyerekként megélt szerző személyes emlékezése.

Meg kell említenünk Földi József: „Jászárokszállás utca- és térelnevezéseinek változásai” című tanulmányát is. Közterületeink elnevezéseinek változásai mindig hű lenyomatai a politikai rendszerek átalakulásainak. Legalábbis így van ez térségünkben, ahol a 20. század folyamán több rendszerváltást is megélt hazánknak nincs olyan települése, ahol egyes utca- és térneveket ne változtatnak volna meg, illetve vissza, mindez akár többször is. Jól megfigyelhető ez a folyamat Jászárokszállás példáján keresztül is, ahol 1931-ben történt első ízben az utcák elnevezése. Ekkor elsősorban történelmi személyiségekről, írókról, költőkről, nemzeti elkötelezettségű közéleti szereplőkről, valamint magyar szentekről nevezték el a közterületeket. E nevek változtatására ezután először 1947-ben került sor, amikor az akkori hata-

lom álláspontja szerint a „fasiszta, népellenes” magatartású személyek neveit el kellett távolítani. Jellemző, hogy az érintettek leginkább történelmi személyiségek voltak, akik még hírből sem ismerhették a fasizmust. Ezt követően mind az 1950-es, mind az 1960-as években sor került jelentősebb névváltoztatásra, melyek eredményeként kialakult a rendszer ideológiáját tükröző utca- és térnevek sora. A következő nagyobb közterület elnevezési hullám a rendszerváltás idejére esett, amikor az előző rendszerhez kötődő neveket változtatták részben vissza az eredetire, részben pedig újak születtek. Ennek a folyamatnak a betetőzése a tavalyi évben következett be, amikor törvényi kötelezettség hatására az önkényuralomhoz kapcsolódó utolsó utcanév táblák is lekerültek.

Mátics Béla: „Adatok a jászberényi-jászágói rádióállomás történetéhez” című beszámolója jellegét tekintve igazi műszaki történelmi értekezés. A szerző különös szakértelemmel nyúlt a témához, hiszen maga is egykor a rádióállomás mérnöke volt. E létesítmény előkészítése 1963–1965 között indult, az üzembe helyezésére 1974-ben került sor, és mintegy harmincöt éven keresztül teljesítette műsorsugárzási feladatát, hogy azután a fejlettebb kommunikációs megoldások térnyerésével beszüntesse működését. Az elbeszélés kiter a rádióállomás feladatára, műszaki jellemzőire és technikai megoldásaira, az ott dolgozók tevékenységére, sőt a környékbeli lakossággal való kapcsolatára is.

Végezetül meg kell említeni Palócz Dorina: „Jászberényiek részvétele az 1938-as kettős Szent István év eseményein” című munkáját. Külön figyelemreméltó, hogy a tanulmány szerzője gimnáziumi tanuló. Az 1938-ban hazánkban lezajlott eucharisztikus kongresszus, valamint Szent István emlékév eseményeinek ismertetésén túl teljes képet kap az olvasó e két eseménysorozat jászberényi vonatkozásairól.

TÉGLÁS GYULA

A nemzet és kihívói

Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories. Palgrave Macmillan, CPI, Chippenham and Eastbourne, 2011. 552 oldal

A *Writing the Nation* a Palgrave Macmillan kiadó gondozásában megjelenő, új, historiográfiai témájú, a nemzeti történetírásokra koncentráló, több mint száz történész kollektív munkáján alapuló sorozat, amely immár közel egy tucatnyi kötetet foglal magában. A sorozat szerkesztői között találjuk például a nemzeti identitás és történetírás kapcsolatára specializálódott Chris Lorenzt, Jo Tollebeeket és Stefan Bergert. A sorozat célja leginkább az európai nemzetállamok történetírásának transznacionális (a nemzeti kereteket jelentősen kitágító vagy elhagyó) bemutatása, erősítve ezzel egy európai látószög kidolgozását. Írásunk célja a sorozat egyik, eredetileg 2008-ban kiadott, *Contested Nation* című kötetének ismertetése, amely 2011-ben ismét megjelent.

A *Contested Nation* szerkezetileg két eltérő nagyságú egységre oszlik: a bevezető tanulmányok az elméleti alapot, fogalmi tisztázást szolgálnak, majd a terjedelmesebb, az egyes országok, régiók történetírását vizsgáló rész következik. Az esettanulmányok általában egynél több nemzet történetírásáról szólnak, és nem ritkán több szerző jegyzi őket. A kötet leginkább a 19. és 20. századra koncentrál, ugyanis ezen periódusban szorosan összekapcsolódott a történetírás tudománnyá válásának folyamata a nemzetépítéssel. A szerkesztők legfontosabb elméleti alapként többek között Hayden White, Pi-erre Nora és François Hartog műveire támaszkodnak. A posztmodern és White hatásának tudható, hogy a kötetben a nemzetet mint szöveget vizsgálják, és nem mint eleve adott létezőt. Nora nyomán lényegesnek

tartják a nemzet, történetírás, emlékezet, identitás kapcsolatának vizsgálatát: ebben az értelemben a könyvben áttekintett nemzeti történetek identitásformáló emlékhelyek is egyben. Nora felfogásához képest Hartogra támaszkodva hangsúlyozzák, hogy az emlékezhelyeket nem csupán a nemzet tematikája köré lehet csoportosítani. Hartog, bár utalt a nemzeti szempontokat érvényesítőhöz képest alternatív történetírás lehetőségére, nem fejtette ki, melyek lennének ezek az alternatívák. A *Contested Nation* ezeket próbálja meghatározni, így továbbgondolva Nora és Hartog koncepcióját. Az alternatívák közé tartoznak eszerint a *gender*, vallás, etnikum, valamint társadalmi osztály szerint konstruálódó identitások. A szóban forgó fogalmak diszkurzív jellegük miatt magukban hordozzák a másságtudatot, ami a különböző társadalmi és politikai kontextusoknak megfelelően változott/változik, ezért a tanulmányok végigkísérik e különböző fogalmak történetét is. A kötet itt kettős feladatra vállalkozik: nemcsak azt vizsgálja, hogyan jelentek meg más osztályok, társadalmi nemek, vallások ezekben a nemzeti narratívákban, hanem arra is kitér, hogy a nemzeti narratíva hogyan építette be (hiszen a legtöbb vizsgált esetben a nemzeti narratíva volt egyben a mesternarratíva is) a marginalizált csoportokról alkotott képek tulajdonságait nemzetfogalmába, azaz például hogyan „férfiasította”, „nőiesítette” a nemzeteket egy adott történetíró. Az alábbiakban ezeket az alternatív identitásokat elemző, elméleti jellegű tanulmányokat igyekszünk bemutatni, miközben a kötet második felében található írásokból vett példákkal utalunk arra, hogyan érvényesültek ezek a szempontok a kötet esettanulmányaiban.

Joep Leersen tanulmányában nemzet és az etnikai alapú narratívák viszonyát a történetírás 19. századi professzionalizációjától kezdve követhetjük nyomon. Számos esetben az etnikai nemzetfogalom jelent meg a nemzetépítésben tevékeny részt vállaló történészek munkáiban (hiszen az etnikai felfogás összefonódott a romantikus nacionalizmussal), a kelet-európai peremvidékeken pedig szinte általános volt ez. Az etnikai szemlélet a huszadik század első felében különösen a német *Volksgeschichte* révén volt virulens, majd később jelentősen csökkent a jelentősége a történetírásban. A politikai és etnikai nemzet viszonyára Belgium esete különösen jó példa. Itt a nemzettel (amely politikai nemzetet jelent) szemben nyelvi-etnikai (flamand vagy vallon) fonalak erőteljesebben jelentkeztek, mint például a 19. századi Németországban. Igaz, a belga történetírás kapcsán sem beszélhetünk teljes „hatalomátvételtől”, sokkal inkább részleges adaptációról. Ebben az esetben látható, hogy az egységes (germán) gyökerekkel rendelkező Belgium-képpel szemben a fizikai antropológiának köszönhetően már a 19. század közepén szembeállították az etnikai állam képét, amely elméletet történetírók (Godefroid Kurth, Henri Pirenne) is átvettek. Emellett a 20. század közepéig aktívak voltak a korábban népszerűbb, az egységes germán ősökkel rendelkező belga nemzetkép hívei is. Flamand részről problémát okoztak a saját etnikai kötődéseik és a belgaságuk közötti ellentmondások, amit az írók az ezen narratívák közötti egyensúlyozással próbáltak kiküszöbölni. A vallon történetírásban ez a probléma kevésbé volt jellemző, hiszen náluk a második világháború után kezdődött jelentősebb nemzeti történetírás, s egyértelműen a vallonságuk mellett tettek tanúbizonyságot a kutatók. Ugyanígy komparatív szemlélettel válik érthetővé az etnikai (kulturális) és a politikai (egy államhoz kötött) nemzet- vagy ezekkel szemben egy mindezeket beolvasztani igyekvő birodalom-konceptió közötti különbség az orosz, litván, ukrán,

észti és lett nemzeti történetírás vizsgálatánál. A kulturális nemzetdefiníció kézenfekvő volt a történelmi államisággal nem rendelkező lettek és észtek számára, míg a litvánok és az ukránok a történelmi állam tradícióját hangsúlyozták (Litván Nagyhercegség, Kijevi Rusz), az oroszok pedig egy összbirodalom keretén belül gondolkodtak, ennek megfelelően az orosz állam történelmébe próbálták integrálni a nem orosz (ukrán, belarusz) népeket is. Az állami intézmények, a történetírás szakszerűsödésének fontosságára mutat rá a szlovák történelmi gondolkodás esete: itt az etnikai nemzetfelfogás dominanciája összefüggésben állt a szakszerű történetírás (államhatalomhoz kapcsolódó) intézményeinek a hiányával.

A vallás és a nemzeti történetírások összefüggéseit vizsgáló tanulmány (James C. Kennedy) szerint a nemzeti történelmek a 19. század folyamán nem szekularizálódtak teljes mértékben, hiszen a nemzet és a vallás összeolvasztásával a történészek gyakran „szakralizálták” nemzetüket, egyfajta klérusként léptek föl, és csak korlátozott mértékben marginalizálták a vallási tényezőket a történelemben. A szakralizáció paradox módon a nemzetépítés folyamán a szekularizációt volt hivatott erősíteni, az eredmény így a vallás és a nemzetépítés szoros kapcsolata lett. Németország és Franciaország együttes vizsgálatával sikerült egységes irányvonal szerint bemutatni a vallás és a nemzeti narratíva között lehetséges változatok több fajtáját. A 19. századi Poroszországban a fejlődő professzionális történetírás első generációjának tagjai protestáns papi családokból kerültek ki (Ranke, Droysen), akik az isteni tettek dokumentálását művelték munkásságukkal. Így a protestantizmus és a porosz nacionalizmus nagymértékben kapcsolódott. Ez majd csak az 1880-as évek technika által inspirált világában kezd háttérbe szorulni, hogy aztán a *völkisch* identitás teljesen marginális, megalkuvó szerepbe kényszerítse a politikai nemzet és a vallás szerepét. Ehhez képest a nyugati szomszéd nemzetépítő történetében két irányzat fejlődött

ki. A francia katolikusok egyházuk elsőszülött leányává emelték az országot, így nemzet és vallás itt is igen erős köteléket alkotott. E felfogás párhuzamosan futó ellennarratívájának a republikánusokat állították, akik szemében a vallás a zsarnoksággal és a túlhaladott konzervativizmussal volt egyenlő. Lengyelország, Magyarország, Litvánia és Ukrajna esetében a keresztény üdvörténet gyakran nyomot hagyott az egyes nemzeti narratívákon, például visszatérő motívum a nemzet halála, majd feltámadása. A Lengyelországra használt 'nemzetek Krisztusa' megnevezést a litván és az ukrán történetírás ismerte és átvette. A vallás és a nemzeti hovatartozás teljes összeolvadására példa az orosz és román történetírás, ahol az ortodoxiához tartozni majdnem egyenlő volt az orosz/román néphez való tartozással. A vallás és nemzetiség szoros összetartozását igyekezett vitatni ezzel szemben az ukrán egyháztörténet, amely gyakran utalt az ortodoxia transznacionális karakterére a középkorban, hogy ezzel egy orosztól különálló ukrán identitást legyenek képesek konstruálni.

Az osztálykonceptiókat vizsgáló elméleti tanulmány (Gita Deneckere és Thomas Welskopp) elsősorban a nyugati államokra (Belgium, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia és Svájc) koncentrál, s az írók kulcsfontosságúnak tekintik a Nagy Francia Forradalmat, hiszen az egyfelől lényeges átalakuláshoz vezetett a „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszméjének zászlaja alatt, másrészt a polgárság ekkor találkozott más, „veszélyesebb” eszmékkel és osztályokkal. Az osztályalapú narratívák külföldi adaptációja azonban jóformán csak egy már meglévő mesternarratíva fogalmi keretein belül zajlott, mert Nagy-Britanniában a *whig* történelemfelfogás, Németországban a historizmus szemlélete volt az, amely vagy egyáltalán nem vagy csak nehezen engedte beépíteni a fogalmat a nemzetképbe. Az osztályalapú narratívák sorsa a tanulmány szerzői szerint szorosan összefonódott a forradalmak értelmezéseivel és a forradalmiság

hagyományának kérdésével, így például Németországban a forradalom-ellenes tradíció miatt kevésbé vagy egyáltalán nem simultak be a nemzeti narratívába. Az írók konklúzióként megjegyzik, hogy az osztályalapú szemlélet valójában hosszútávon nem tudott megfelelően erős alternatív múltfelfogást kínálni a nemzettel szemben. A nemzeti szemlélet gyakran osztálytulajdonságokkal felruházva jeleníti meg a nemzetet. Az északi országok (Dánia, Norvégia Svédország és Finnország,) tekintetében a *völkisch*, illetve a (finn) *kansa* parasztságra építő nemzet-szemlélet általában a nemességet nem foglalta magában. Finnországban a nemesség tagjait idegenként tartották számon, akik elnyomták a finn parasztságot. A norvég történetírásban mint gyenge és nemzetietlen úri csoport szerepeltek. A nemzet paraszti osztállyal való azonosítása máshol is domináns volt: az ukrán, cseh, szlovák narratíva plebejus nemzetként határozta meg magát. A kezdetben békés, demokratikus paraszti közösségeket ezekben a történetekben mindig egy idegen származású osztály hajtja uralma alá, így a nemzetépítés feladata gyakran az eredeti, elnyomott nép „felfedezése”. A nemzeti történelmek osztályfogalmainak etnikai tartalommal való bővülése a zsidó polgárság, német nemesség/polgárság és a „tiszta” parasztság konstrukciója esetében megfigyelhető. Az osztálynarratíva elvileg mesternarratívává vált a kommunizmus által érintett országokban 1945 után, gyakorlatilag azonban ez a fordulat szinte sehol nem törölte el teljesen a régi nemzeti történetek vonásait: a Habsburg-ellenesség továbbra is megmaradt Magyarország esetében, Jugoszláviában sem jött létre egy nemzeti törésvonalakat megszüntető, új identitás. A kötet elméleti tanulmányai felhívják arra a figyelmet, hogy az ellennarratívát nem szabad automatikusan pozitívabban értékelni, így a kötet esettanulmányai nem térnek ki arra, hogy az osztálynarratíva domináns pozícióba kerülése pozitívan vagy negatívan értékelhető-e a nemzetivel szemben.

A nők történeti ábrázolásának egyik kiemelendő motívumaként egy feltételezett aranykorra való gyakori utalást nevezte meg a kapcsolódó elméleti tanulmány írója (Jitka Malečková). A szlovák történétírók például gyakran utaltak vissza a „pogány” korszakra, amikor a nők a társadalom szabad és hű tagjainak számítottak, amíg ezt az idilli állapotot az idegen német expanzió a hanyatlás útjára nem lökte. Később általános tendenciának mutatkozott, hogy a kortárs államra és jövőképzetere vonatkozó viták során a nőjogi mozgalmak ügyét felkaroló gondolkodók a nők feltételezett ősi szabadságáról írtak. Európában két eltérő irányvonal bontakozott ki az első világháborút követően. A nyugati államok nemzeti történetírásán belül a nők történeti szerepének jelentősége csökkent, s csak a 21. század elejére kezdett a két tábor (a nagy nemzeti narratívákat és a *gender* szempontokat előnyben részesítő csoportja) komolyabb párbeszédet folytatni egymással. Az önidentitást kereső közép-európai országok pedig a nőket csupán a nemzet építőköveiként használták fel. A nemzeti történétírók *gender*-képéről árulkodnak nemzetfogalmaik. A korábban már említett példával (a francia papok országukat egyházuk elsőszülött lányaként tartották számon) analóg Spanyolország esete ebből a szempontból, ahol elsősorban az állam feminin attribútumokkal való felvértezése a lényeges motívum. A 'spanyol matróna és az oroszlán' jelképet emelték ki a kötetben, mint amelynek formaváltozásai között a félmeztelen, kezében nemzeti zászlót, fején frígiai sapkát hordó nő is megtalálható. Mégis, a 20. század közepéig a nők maguk gyakran inkább negatív szerepet játszottak, vagy negatív tulajdonságaik jelentek meg a különböző történeti munkák lapjain. Erőteljesebben és pozitívan, de egyáltalán nem dominánsan csak fokozatosan, egyfajta „genderizált” nemzetépítés építőelemeiként kerültek tárgyalásra. A spanyol történészek vizsgálódásai a királynőkre, férfiasított nőkre, illetve női mártírokra összpontosultak, sok esetben annak érdekében, hogy ezeket eszmék vagy célok

szimbólumaivá magasítsák. Döntően a férfiak a történelem alakítói a zsidó történetírásban is, amely a rabbikban általában a férfierények (tudós, önfeláldozó élet) megtestesítőit látta. A szenvedő, tudós, önfeláldozó zsidó férfi alakjával szemben a cionista narratívához kapcsolódik a *muscular judaism* fogalma, mely az erős, ellenálló és jó fizikumú zsidó férfit jelenti. A görög–török történetírásban a *gender* szintén csak támogató jellegű, s a nők leginkább férfias tulajdonságokkal, a nemzet oltárán tett áldozattal kerülhettek be a nemzeti narratívákba: a példaként állított görög nők inkább leugrottak a sziklákról, mintsem török fogságba essenek.

A kötet szerkesztői zárszavukban kiemelik a kulturális transzfer vizsgálatának jelentőségét a historiográfiában: ez lehet nagyobb hatókörű (Herder vagy Marx eszméi szinte az összes vizsgált nemzetállamban éreztették hatásukat) vagy korlátozott, regionális, szomszédos országok közötti kölcsönhatás. Egyes országok történetírásai jelentős mértékben befolyásolták más országokét ilyen transzferek során (a német professzionalizáció például a francia és brit történetírást a 19. században), de jelentős az emigráns történetírás szerepe is ebben a tekintetben. A szerzők előrevetítik, hogy szerintük még számos erőfeszítést igényel a nemzeti történetírások transznacionális kapcsolatainak, kölcsönhatásainak kutatása. A kötet és a *Writing the Nation* sorozat egésze is a historiográfia denacionalizálására törekszik annak érdekében, hogy a történetírások közötti kulturális transzfert jobban érthetővé tegye. Ezzel a törekvéssel kapcsolatban utalnak arra, hogy téves a pozitív patriotizmus – káros nacionalizmus megkülönböztetés az előbbi javára, hiszen mindkét felfogás a nemzeti történelem homogén, a múlt és a jelen szoros kapcsolatára épülő képéből indul ki, a történésznek tehát mindkettővel szemben kritikusnak kell lennie. Ugyanakkor a történész teljes kivonulása a nemzeti történetírásból azt eredményezheti, hogy mások, „celeb-történészek” vagy kifejezett dilettán-

sok töltik be a helyüket a nemzeti szempontot erősítő *public history* művelésével, akik TV-műsorokban fellépve jelentős tömegeket képesek befolyásolni. A szerzők a számos, biztató kezdeményezés ellenére úgy vélik, a

nemzeti keretekbe zárt történetírásnak továbbra is biztos jövője van.

KÁLI RÓBERT – TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Számunk szerzői

BÁCSKAI VERA	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK emeritus professzor
BAJZIK LÁSZLÓ	mérnök, Kecskemét
DEÁK ÁGNES	történész, Szegedi Tudományegyetem, BTK Történeti Intézet
GERMUSKA PÁL	történész, HM HIM Hadtörténeti Intézet
HORST HASELSTEINER	történész, Universität Wien emeritus professzora
HELTAI GYÖNGYI	tudományos munkatárs, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport
HIDVÉGI MÁRIA	közgazdász, Ph.D. hallgató, Universität Leipzig, Universität Konstanz
HLUCHÁNY HAJNALKA	Ph.D. hallgató, ELTE BTK
KÁLI RÓBERT	Ph.D. hallgató, Debreceni Egyetem BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
KELLER MÁRKUS	történész, szociológus, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport, Center for Metropolitan Studies, Technische Universität, Berlin
KEMÉNY KRISZTIÁN	levéltáros, HM HIM Hadtörténelmi Levéltár
KISS ZSUZSANNA	társadalomtörténész, ELTE Társadalomtudományi Kar, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport
KOVÁCS ÁKOS	történész, Nemzeti Örökség Intézete
KULCSÁR BEÁTA	tudományos segédmunkatárs, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport
RÉFI OSZKÓ DÁNIEL	történész, webszerkesztő (Late Roman/Romano-Byzantine Army, Star Wars Info)
TÉGLÁS GYULA	Ph.D. hallgató, PPKE BTK, Történelem Doktori Iskola
TÓTH SÁNDOR	történész, Szegedi Tudományegyetem, BTK Történeti Intézet
TÖRŐ DÁVID	Ph.D. hallgató, DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF és DEÁK ÁGNES készítette.

Contents

Essays

ÁKOS ANDRÁS KOVÁCS From Crisis to Depressions	5
VERA BÁCSKAI The Years of Credit Shortage	19
ZSUZSANNA KISS Grain Crisis at the End of the 19th Century (from a Social Historical Perspective)	31
MÁRIA HIDVÉGI The Ganz-Jendrassik Diesel Rail Cars in Argentina	45
BEÁTA KULCSÁR Crisis Phenomena and Crisis Experiences among Entrepreneurs in Kolozsvár at the Turn of the 1920s and the 1930s	65
GYÖNGYI HELTAI The Role of “Foreign Language Talking Pictures” in the Crisis of Pri- vate Theaters	84
MÁRKUS KELLER The Housing Crisis Discourse at the Early Stage of the Sovietization of Hungary	105
PÁL GERMUSKA A Wasted Half Decade – Economic Crisis and Crisis Management in Hungary, 1973–1979	125

Workshop

LÁSZLÓ BAJZIK Court-martial lawsuits against the forty-eighter general Miklós Gyulai Gaál	145
---	-----

Theory and method

DÁNIEL RÉFI OSZKÓ Creating history in popular culture – a study on a case study	170
--	-----

Beyond our borders

“As a matter of fact, I grew up with three languages.” (Interview with Horst Haselsteiner by Ágnes Deák)	186
The bibliography of Horst Haselsteiner's works	190
HORST HASELSTEINER The antecedents of the Prague Slav Congress of 1848. Slavic (self-) identity and central (military) power	199

Reviews

A monograph on the Habsburg army of the end of the 16th century (Zoltán Péter Bagi: <i>A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Históriaantik, Budapest, 2011</i>) SÁNDOR TÓTH	207
Counts in the „bloodshed” (Attila Süli: <i>Erdélyi arisztokrata sors a „csudák évében”. A gróf Mikes család tagjainak szerepe az 1848-49-es forradalomban és szabadságharcban. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014</i>) KRISZTIÁN KEMÉNY	211
The life of the residents of a bourgeois city seen from below (Árpád Tóth: <i>Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009</i>) HÁJNALKA HLUCHÁNY	215
Jász people about themselves but not just for themselves (<i>A Jászsági Évkönyv 2013. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Budapest, 2013</i>) GYULA TÉGLÁS	218
The nation and its contestants (Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): <i>The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories. Palgrave Macmillan, CPI, Chippenhaus und Eastbourne, 2011</i>) RÓBERT KÁLI – DÁVID TÖRŐ	222
Authors	227

Az Aetas 2015. évi előfizetői felhívása

A folyóirat-kiadás egyre szűkülő pénzügyi támogatási rendszerében folyóiratunk számára különösen fontos előfizetőink támogatása és hűséges kitartása. Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg:

18-20. századi körkép

Bethlen Gábor – Erdély és Magyarország vonzásában

Sport és társadalom

A magyar középkor korai évszázadai

Interjúkat közlünk **Fata Mártával** (Németország, Tübingen), **Sípos Gáborral** (Románia, Kolozsvár), **Minamizuka Shingóval** (Japán) és **Martin Wihodával** (Csehország).

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2015-ös évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Előfizetői ár: 4000 Ft (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 1000 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1100 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén. Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kérrrel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

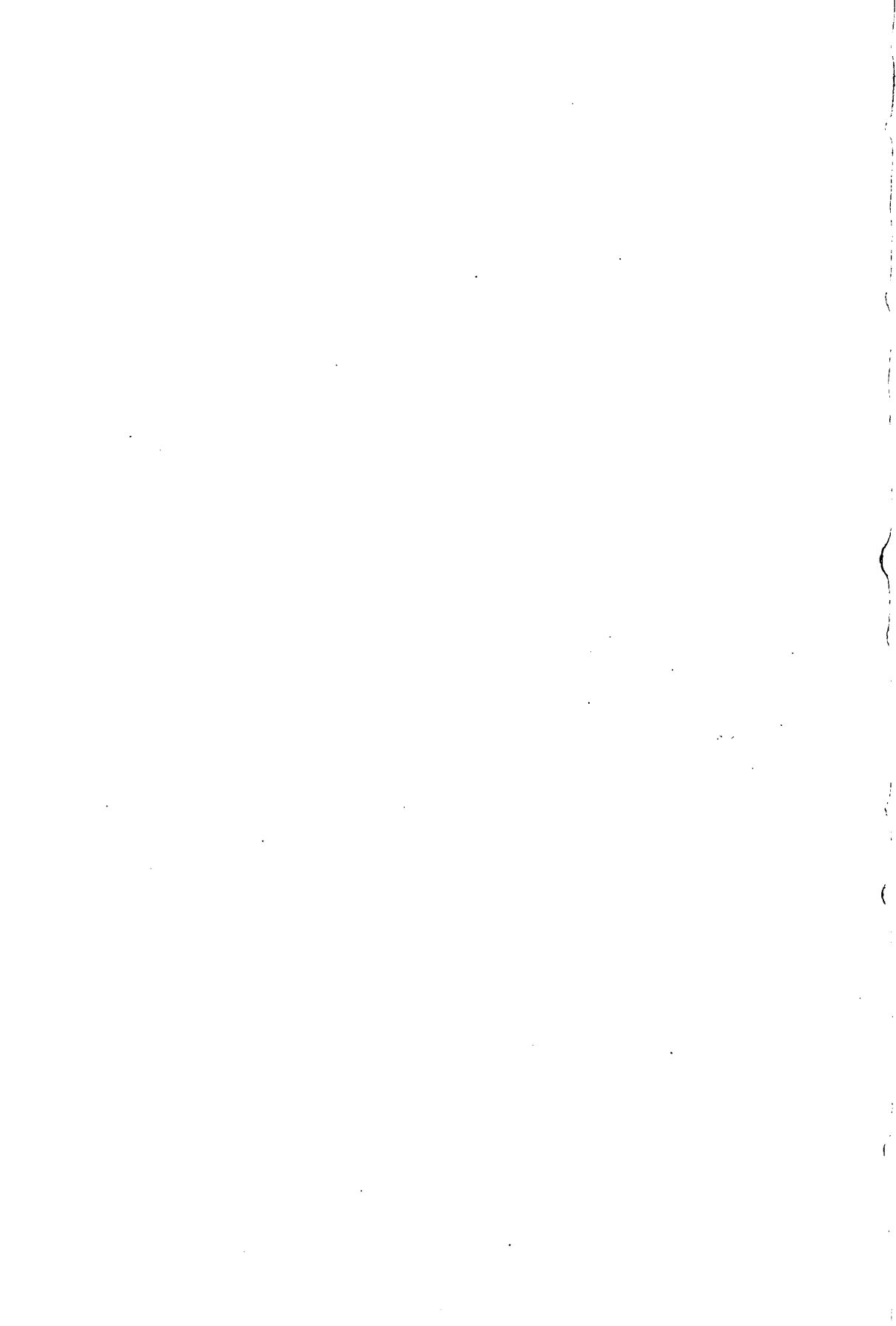
Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

Fontos megemlíteni azt is, hogy történeti léptékben a „válságok” nem csupán a válság fogalmainak vizsgálatán keresztül ragadhatók meg. Vannak társadalmi, politikai és gazdasági jelenségek, amelyek az utólagos értelmezés következtében állnak össze „válsággá”, illetve léteztek olyan diskurzusok, amelyek nem használták ugyan magát a fogalmat, mégis a fogalom történetének részei. Ez utóbbiak közé tartoznak például a 18. század végének hanyatlás-diskurzusai. A magyar kontextusban a 18. századi politikai nyelvek egyikeként azonosította a szakirodalom a nemzet csinosodásának, pallérozódásának nyelvét, pozitív jelentéstartalmakon kívül negatív konnotációkat is hordozhatott a korabeli republikanizmus nyelvének kontextusában, ahol a csinosodás sokszor a végső bukás előtt álló, romlott társadalom állapotainak leírására is alkalmas volt. Ezen értelmezés szerint a fényűző élettel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök elfajulása, a széthúzás és a korrupció, az egyéni érdekek a közérdek fölé helyezése vezet a társadalom válságához. Ide sorolható ugyanakkor az ősi alkotmányosság nyelve, amelyben a régi törvények megváltoztatása vezethet a „Társaság” (társadalom) hanyatlásához. E beszédmódok szinte egyáltalán nem használják a crisis vagy válság szavakat, és a korszakban politikai irodalmában a crisis-fogalom sem számít annyira reflektálnak, mint egyéb, szintén képlékeny társadalmi-politika fogalmak, mint például a nemzet, vagy a virtus.

A válság fogalmának meghatározása, illetve egyfajta „válságtipológia” felállítása tehát nehéz feladatnak tűnik, hiszen maga a fogalom is szerteágazó jelentésekkel rendelkezik a 19. század második feléig. A kutatónak valószínűleg saját magának kell meghatároznia azt a válságfogalmat, amellyel történeti léptékben dolgozni kíván, legyen szó gazdaság-, társadalom- vagy mentalitás-történeti kérdésfeltevésekről.

Kovács Ákos András tanulmányát számunk 5–18. oldalán olvashatják.
